

***350-річчю
Львівського національного
університету
імені Івана Франка
присвячується***

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський національний університет імені Івана Франка

СОЦІОЛОГІЯ

Підручник

За редакцією
доктора соціологічних наук,
професора Ю. Ф. Пачковського

Затверджено
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2011

УДК 316 (075.8)

ББК 60.5

С 71

Автори:

Пачковський Ю. Ф. – доктор соціологічних наук, професор (*розділ 1, розділ 3 – 3.3, розділ 4*); **Коваліско Н. В.** – доктор соціологічних наук, професор (*розділи 6, 9*); **Городняк І. В.** – кандидат соціологічних наук, доцент (*розділи 2, 7*); **Кулініч І. О.** – кандидат філософських наук, доцент (*розділ 3*); **Щерба Г. І.** – кандидат філософських наук, доцент (*розділ 8*); **Савчинський Р. О.** – кандидат соціологічних наук, доцент (*розділ 5*).

Рецензенти:

д-р соціол. наук, проф. **Л. М. Хижняк**
(Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна);
д-р соціол. наук, проф. **В. М. Піча**
(Національний університет „Львівська політехніка”);
д-р соціол. наук, проф. **С. Л. Катаєв**
(Класичний приватний університет, м. Запоріжжя)

Затверджено

*Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-4648 від 07.06.2011 р.)*

Соціологія : підручник / Ю. Ф. Пачковський, Н. В. Коваліско, І. В. Городняк та
С 71 ін. ; за ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю. Ф. Пачковського. – Львів : ЛНУ імені Івана
Франка, 2011. – 418 с.

ISBN 978-966-613-897-5.

У підручнику подано найактуальніші проблеми, що торкаються сучасного стану розвитку соціологічної науки. У систематизованому вигляді розглянуто процес ускладнення соціального при розкритті таких тем, як особистість, соціальна група і міжособова взаємодія, соціальні інститути та організації, суспільство. Розкрито процеси, що визначають природу соціальних змін і соціальних конфліктів у сучасному світі, а також соціокультурних і ментальних явищ. Розглянуто місце української соціологічної думки у контексті розвитку світової соціологічної теорії. Детально проаналізовано методологію і методику реалізації конкретно-соціологічних досліджень, співвідношення кількісної та якісної парадигм у прикладному дослідницькому процесі.

Підручник призначений для студентів вищих навчальних закладів, магістрантів, аспірантів, викладачів, соціологів, економістів, психологів, слухачів післядипломної освіти та всіх тих, хто цікавиться теоретичними і прикладними проблемами сучасної соціології.

УДК 316 (075.8)

ББК60.5

© Пачковський Ю. Ф., Коваліско Н. В.,
Городняк І. В. та ін., 2011

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2011

ISBN 978-966-613-897-5

ЗМІСТ

Передмова	7
-----------------	---

Розділ 1. Вступ до соціології

1.1. Предметне поле соціології	9
1.2. Функції і завдання соціології	13
1.3. Рівні соціологічного аналізу	18
1.4. Структура соціології	21
1.5. Соціологія в системі соціального знання	23

Розділ 2. Історія становлення і розвитку соціологічної думки

2.1. Протосоціологія	36
2.2. Соціологія XIX ст. – поч. XX ст.	41
2.3. Сучасні соціологічні теорії	57
2.4. Українська соціологія	68

Розділ 3. Особистість і суспільне життя

3.1. Особистість у соціології	83
3.2. Структура особистості	86
3.3. Соціологічні теорії особистості	94
3.4. Соціалізація особистості	108

Розділ 4. Соціальна група і міжособова взаємодія

4.1. Соціальна група з погляду соціології	122
4.2. Класифікація соціальних груп	128
4.3. Структурні складові соціальної групи	136
4.4. Концептуальні основи міжособової взаємодії	143
4.5. Соціологічні теорії міжособової взаємодії	148
4.6. Соціальні ефекти міжособової взаємодії	157

Розділ 5. Соціальні інститути та організації

5.1. Сутність соціального інституту	167
5.2. Функції та дисфункції соціальних інститутів	177
5.3. Види соціальних інститутів	179
5.4. Соціальна організація: поняття, підходи до аналізу	183
5.5. Типологія організацій	187
5.6. Моделі організації	192
5.7. Бюрократична та демократична організації	195

Розділ 6. Суспільство та його соціальна структура

6.1. Суспільство: сутність і типологія.	204
6.2. Соціальна структура суспільства.	210
6.3. Соціальна стратифікація.	215
6.4. Сучасні концепції стратифікації.	223
6.5. Проблема середнього класу.	229
6.6. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві.	237

Розділ 7. Соціальні зміни і конфлікт

7.1. Соціальна зміна: сутність та різновиди.	249
7.2. Соціальна трансформація і глобалізація як індикатори змін.	254
7.3. Конфлікт як джерело соціальних змін.	260
7.4. Типологія конфліктів.	263
7.5. Теорії конфлікту в соціології.	266
7.6. Структурні складові, причини і динаміка конфлікту.	273
7.7. Управління конфліктом.	279

Розділ 8. Культура і ментальність

8.1. Поняття культури.	289
8.2. Основні складові культури.	295
8.3. Форми та види культури.	302
8.4. Ментальність та її сутність.	305

Розділ 9. Методологія і методи соціологічного дослідження

9.1. Методологія соціологічного дослідження.	318
9.2. Спостереження та експеримент у соціології.	331
9.3. Методи дослідження суспільних процесів.	336
9.4. Методи діагностики внутрішньогрупових процесів.	359
9.5. Методи вивчення особистості.	364
9.6. Опрацювання та аналіз соціальної інформації.	369

Термінологічний словник.	380
--------------------------------------	------------

Бібліографія.	405
---------------------------	------------

Іменний покажчик.	413
-------------------------------	------------

Передмова

Представлений читачеві підручник розкриває процеси ускладнення соціального на шляху від особистості до суспільства. Обраний континуум аналізу – це передусім погляд на пошуки тих механізмів, які розкривають особливості „творення” соціальних відносин і соціальної структури за посередництвом взаємодій (інтерацій), задіяних не лише як ретранслятор соціального, а й як таких, що репрезентують людину у її повсякденності. Зосередженість на розкритті процесуальних сторін людського життя є чи не одним із завдань соціології сучасності, яка, як важлива складова соціогуманітарного знання, прагне не лише до рівня узагальнення, але й до розв’язку конкретних прикладних завдань і викликів, що стоять перед сучасним суспільством.

Автори підручника зробили акцент на співвіднесеності рівнів соціологічного аналізу, намагаючись донести важливість кожного з них для всебічного вивчення актуальних проблем суспільства (наприклад, проблеми формування середнього класу в Україні). Такий підхід є продуктивним за умови розгляду соціальних процесів, що пронизують соціальні системи на мікро, мезо- та макрорівнях. Це відображається не тільки у процесах структурування соціального, а й в аналізі процесів соціальної трансформації та глобалізації. Всебічний розгляд соціальних змін є чи не найважливішим дослідницьким завданням сучасної соціології, як і пошуки тих чинників, що обумовлюють проблему нерівностей у суспільстві, творення нових верств і класів.

Підручник складається з дев’яти розділів. Окремий розділ присвячений огляду актуальних проблем методології соціального пізнання з врахуванням переваг та обмежень спектра методів конкретно-соціологічного дослідження. Автори у структурну будову підручника не вводили детальний огляд галузей соціологічного знання з основною метою – підвести зацікавлених до самостійного осмислення та роздумів на кшталт: де я зможу використати набуте знання у своїй майбутній чи реальній діяльності. Головним завданням при написанні підручника було узагальнення поглядів, концепцій, парадигм, теорій та їхня систематизація в соціологічному баченні сучасного суспільства як складноструктурованого і динамічного утворення, що має свої особливості та можливості для власного відтворення та саморозвитку, опираючись на традиції, цінності, культуру і, врешті-решт, ментальність соціуму.

Автори використали новітні досягнення і розробки в царині сучасної соціології, а також зорієнтованість на отримання зворотного зв'язку від своїх читачів на основі широкого переліку запитань для самоконтролю, тестових завдань, вміщених після кожного розділу, а також відповідного списку рекомендованої і додаткової літератури, термінологічного словника.

Розділ 1

ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ

- 1.1. Предметне поле соціології.
- 1.2. Функції і завдання соціології.
- 1.3. Рівні соціологічного аналізу.
- 1.4. Структура соціології.
- 1.5. Соціологія в системі соціального знання.

1.1. Предметне поле соціології

Соціологія є відносно молодого галуззю знання. Її наукове становлення пов'язане з іменем французького філософа і позитивіста **Огюста Конта**, який у 1838 році у другому томі своєї шеститомної праці „Курс позитивної філософії” вжив термін „соціологія”, яка є поєднанням двох слів: латинського *societas*, що означає суспільство, і грецького *logos* – вчення. Виникнення соціології було результатом суспільної потреби, відповіддю на велику кількість змін у суспільному житті того часу, що пов'язувалися з необхідністю пізнання закономірностей соціального і технічного поступу. Сам творець наукової соціології О. Конт розглядав соціологію як систематизацію усіх позитивних знань про суспільство і розумів основне покликання соціології як науки про соціальний порядок і прогрес. Ключове питання, яке ставив О. Конт, було пов'язане з тим, чому суспільство не розпадається у міру того, як робиться усе більш складним, поділеним і розгалуженим (спеціалізованим). Причиною цього вбачав діяльність людини, яка „працює” на справу інших людей, незалежно від того, ким вона є і яку виконує роботу.

● **Предмет соціології.** Пізнання закономірностей формування *суспільства як основного об'єкта соціології* на довгі роки визначило пошуки власного *предмета*, тобто того аспекту дослідження соціальної реальності, який саме виокремлює соціологію серед інших наукових дисциплін. Адже історія, філософія, психологія, політологія, педагогіка та інші соціогуманітарні науки теж вивчають суспільство у тих чи інших виявах. Виникає закономірне запитання: „Що робить соціологію

окремою галуззю наукового знання?” Відповідь на це запитання лежить у площині природи соціального. На думку багатьох соціологів, *соціологія є науковим дослідженням соціального*. Соціальне в соціології набуває нового значення і пов’язується передусім з аналізом:

- універсальних форм колективного (об’єднаного) існування людей;
- процесів соціальної взаємодії та діяльності людей;
- поведінки індивідів та груп у процесах спілкування, спільної праці;
- регулювальних норм і правил поведінки, визначених соціальними організаціями та інституціями, і такими, що роблять існування людей у суспільстві прогнозованим і впорядкованим;
- соціальних явищ і процесів, що є відображенням багатоманітності стосунків і соціальних відносин, що виникають в результаті життєдіяльності людей;
- становища індивідів і груп у ієрархії суспільних відносин та стосовно один одного.

Отже, соціальне як центральна категорія соціології акцентує свою увагу на сутнісних аспектах суспільного життя, є загальною якістю, що підкреслює прагнення людини будувати систему відносин, в основі якої є інтеграційність, солідарність і взаємна відповідальність. Соціальне – це реальність, яка створюється людьми у процесах взаємодії та пізнання світу, через буття в спільнотах. З іншого боку, соціальне передбачає не лише узагальнювальний характер відносин, але й їхню змінність, модифікацію, появу нових пізнавальних можливостей та суспільних практик.

Пошуки „першооснови” соціального спричинили появу в соціології *розгалуженого предметного поля*, що охоплює різноманітні аспекти соціальної реальності, що визначають змістовну сторону суспільного буття людини. В історії соціології кінця XIX – початку XX ст. це, наприклад, привело до розробки таких категорій, як форма усупільнення (**Г.Зіммель**), соціальна дія (**М. Вебер**) і соціальний факт (**Е. Дюркгайм**). У першому випадку під формою усупільнення розумівся шлях входження людини у суспільство через налагодження певних взаємодій з іншими людьми та соціальними групами. Категорія соціальної дії відкривала шлях до розкриття проблеми осмисленості та усвідомленості процесів людської поведінки і діяльності. Соціальний факт Е. Дюркгайма акцентував на необхідності пошуків детермінантів людської поведінки, що виникали з природи соціального.

Сьогодні предметом соціології є явища і процеси, що відбуваються у різних сферах суспільного життя людей. Серед *предметних зацікавлень сучасної соціології* є:

- *людина* як творець соціальних відносин і суб’єкт соціальних процесів;
- *соціальні спільноти* – сукупності індивідів, що реально існують, характеризуються відносною цілісністю і придатні для емпіричної фіксації (класи, конфесії, професійні, вікові групи тощо);

- *соціальні взаємодії* – форма соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей, соціальних спільнот;
- *соціальні відносини* – специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їхнім неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті;
- *соціальні процеси* – взаємодія людей, що визначає функціонування і зміни в людських стосунках, у становищі соціальних груп, окремих індивідів, тобто в соціальній структурі;
- *соціальні інститути* – сталі форми організації спільної діяльності людей, механізми самоорганізації спільного життя людей, органів управління ним;
- *соціальні рухи* – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм;
- *культурні явища*, в основі яких поєднання наукових знань і практичних навичок, норм і цінностей, культурних цілей та ідеологій, важливих для розвитку суспільства і людини, формування особистості;
- *суспільство* як сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів тощо.

Розгалуженість зацікавлень соціологів зумовила формування *понятійного (категоріального) апарату соціології*, що сьогодні визначає її статус. До найбільш опрацьованих категорій соціології сьогодні належать такі: „соціальна група”, „соціальні спільноти”, „соціальний інститут”, „соціальний клас”, „соціальні відносини”, „соціальні зміни”, „суспільство” тощо. Кожна з цих категорій окреслює окремий світ соціальної реальності, який можна описати у вузких і конкретніших поняттях. Так, аналіз проблеми соціальних класів передбачає залучення понять, що розкривають динамічні аспекти міжкласової (міжгрупової) взаємодії. Серед таких понять є поняття „соціальної стратифікації”, „соціальної мобільності”, „соціальної структури”, „соціального статусу”, „соціальної ролі” та ін. Є категорії, які асоціюються для багатьох пересічних людей із так званою „візитною карткою” соціології. Особливо це стосується категорій, що пов'язані з проведенням конкретно-соціологічних досліджень, а саме: „опитування”, „анкета”, „респондент”, „вибірка” та ін.

● **Визначення соціології.** Широкий діапазон предметних зацікавлень науковців є однією з причин появи багатьох визначень соціології як наукової дисципліни, спрямованої на пізнання соціальної реальності. *Представники західної соціології* дають такі визначення:

„Соціологія – це наука, що досліджує людську поведінку, взаємодії, а також організацію суспільств” (Дж. Тернер).

„Соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств” (**Е. Гіденс**).

„Соціологія покликана вивчати історію, розвиток, організацію і проблеми соціального життя людей як представників соціальних груп” (**англійський словник Вебстера**);

„Соціологія – це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, що спирається на дані або факти реального світу” (**Н. Смелзер**).

В українських підручниках соціологію визначають так:

„Соціологія – це наука про закономірності становлення, функціонування і розвитку суспільства як соціальної системи. Вона вивчає соціальні факти, процеси, відносини, діяльність індивідів, груп, їх ролі, статуси, поведінку, інституційні форми їх організації” (**Г. Дворецька**).

„Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії” (**В. Городяненко та ін.**).

„Соціологія – це наука про соціальну поведінку, соціальні групи, інститути, організації, суспільства в цілому, а також певні соціальні явища, процеси та зміни у суспільствах” (**І. Рушенко**).

„Соціологія – це наука про соціальні дії, явища, зв’язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності” (**М. Лукашевич, М. Туленков**).

„Соціологія – це наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини, а також про соціальну людину – творця тих спільнот і головного суб’єкта історичного розвитку” (**Н. Черниш**).

„Соціологія є наукою не про суспільство, а про соціальну реальність суспільства, яку вона безпосередньо вивчає. Соціологія – це універсальна інтелектуальна дисципліна з надзвичайно широкими можливостями пізнання соціальної реальності суспільства, яка породжує концептуальні знання, ціннісні ідеології та технології й інженерії її перетворення” (**В. Тарасенко**).

У кожному з наведених визначень, можна помітити дві провідні ідеї щодо розгляду соціології як науки. Перша ідея ґрунтується на виокремленні одного або кількох аспектів соціальної реальності (наприклад, соціальної спільноти, соціальної поведінки чи суспільства загалом), на які націлені дослідницькі стратегії. Друга ідея – це реалізація узагальненого підходу до розгляду структурної будови соціального (суспільства) з виокремленням його основних (базисних) елементів. Об’єднує усі трактування соціології акцентування на змінності, динамічності соціального у процесі становлення, функціонування і розвитку. Звідси очевидна складність соціологічного аналізу, спрямованого на виокремлення стійких форм суспільного життя у *контексті функціонування суспільства*, його змінності. Очевидність змін у суспільстві фіксується на рівні буденної свідомості, адже за якихось останніх 10–15 років у сучасних реаліях усе більше говориться про такі

масштабні процеси, як суспільна трансформація, глобалізація, інформатизація суспільства. Тобто про ті процеси, які у стані кардинально змінити світогляд не одного покоління людей, їхні цінності, ставлення до навколишньої реальності. У якому напрямку підуть ці зміни – питання відкрите і риторичне, але для соціології – це широке поле теоретичних та емпіричних досліджень, узагальнень і висновків прогнозного характеру. *Соціологія – це наука, яка спирається на емпірично підтверджені дані, вивчає соціальну поведінку і діяльність людей, їхню взаємодію та організацію в суспільстві, що функціонує, розвивається і змінюється.*

1.2. Функції і завдання соціології

● **Функції соціології.** Основна мета соціології – це пізнання соціальної реальності у всій її різноманітності та багатоманітності, відкриття закономірностей і тенденцій суспільного розвитку та поступу. Для реалізації цієї мети соціологія покликана реалізувати низку *функцій* (від лат. *functio* – виконання, звершення), до яких, зокрема, відносять пізнавальну (теоретико-пізнавальну), освітньо-інформаційну, управлінську та прогностичну функції.

Пізнавальна функція властива для будь-якої науки, але для соціології вона конкретизується у необхідності збагачення наукової теорії *соціальним знанням*, яке закладає основи для систематизації і різноманітних узагальнень, пов'язаних із впорядкуванням як теоретичних, так і емпіричних опрацювань, необхідних для практичних потреб суспільства. Вищим рівнем пізнання є побудова різних теорій і концепцій, власного категоріального апарату, з'ясування соціальних закономірностей, які виявляються у суспільстві. Процес соціального пізнання у соціології є багатоступеневим і покликаний:

- описати соціальну реальність, використовуючи спеціальну термінологію, розроблену і опрацьовану протягом усього існування соціології як галузі наукового знання;
- виявити взаємозв'язки між явищами, визначити фактори, залучені до процесу впливу та регулювання соціальних відносин і процесів у суспільстві;
- формулювати соціальні закони та закономірності. Говорячи про *проблему закону в соціології*, слід радше говорити про тенденції розвитку, наприклад, досліджуваного явища, оскільки соціальне є складним предметом дослідження, що поєднує в собі як раціональні, так і емоційні (стихийні, ситуативні, алогічні) характеристики, прогнозування розвитку яких на віддалену перспективу – річ непередбачлива. Ось

чому соціальні закони часто розглядають як *соціальні закономірності-тенденції*, і їхня справедливість здебільшого підтверджується соціальною статистикою, узгодженістю емпіричних даних, отриманих із різних незалежних джерел. Вони є слухними для певних спільнот людей, соціальних організацій, що функціонують у певних соціокультурних обставинах, і не є абсолютним відображенням причиново-наслідкових зв'язків, як це є, наприклад, у фізичних законах (закони Архімеда, Ньютона, Ома тощо);

- знаходити методи впливу і регулювання за тими чи іншими тенденціями у суспільстві або з метою їхньої підтримки та розвитку, або у напрямку протидії та приборкання (соціально негативні процеси).

Управлінська функція соціології покликана реалізувати свій вплив на соціальні процеси засобами управління як специфічного виду діяльності, спрямованого на реалізацію цілей організації. Важливою складовою управлінської діяльності є прийняття управлінських рішень, що передбачає вибір між кількома альтернативами. Соціологія як науково-прикладна галузь знання є дотичною до процесу прийняття управлінських рішень на етапі збирання достовірної *соціальної інформації* і подання її тим, хто відповідає за остаточне рішення (тобто безпосередньо управлінням і адміністративно-управлінськими функціями соціологи не займаються). Саме від якості соціальної інформації залежатиме дієвість і своєчасність рішень, можливість внесення змін у вихідні параметри процесу чи соціальної дії, що реалізуються організаціями різного функціонального призначення. Управлінська функція соціології охоплює не лише одиничні соціальні об'єкти, а й активно поширюється на все суспільство через діяльність соціологічних служб, які реалізують загальнонаціональні (всереджовні) масові опитування з вивчення громадської думки населення. Отриманою соціальною інформацією користуються не лише державні установи, а й виробничі та комерційні структури, громадські організації. З управлінською функцією соціології тісно пов'язана *соціальна інженерія* як вид, напрям діяльності, основним призначенням якого є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв'язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження соціальних резервів виробництва на основі застосування рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проектів і соціальних технологій. Завдяки соціальній інженерії відкривається можливість регульовального впливу соціології в проблемних суспільних сферах.

Прогностична функція соціології полягає у побудові коротко-, середньо- і довгострокових прогнозів розвитку того чи іншого соціального явища, процесу чи суспільства загалом. Про значення цієї функції заговорили ще в 60-х роках ХХ ст. з виникненням *футурології* (від лат. *futurum* – майбутнє) як комплексної галузі знань, що ґрунтується на даних суспільних і природничих наук і ставить за мету передбачення майбутнього. З цього часу побудова прогнозів різного спрямування (соціального, економічного, політичного, військового та ін.) стала звичним явищем. Реалізація прогностичної функції соціологією полягає у побудові

динамічних рядів – соціолого-статистичної інформації, що фіксує розвиток явища, процесу протягом 5–10 і більше років. Динамічні ряди інформації є тією основою, на якій будується науковий прогноз на майбутнє з використанням, зокрема, *методу екстраполяції* (від лат. *extra* – поза і *polio* – пригладжую, обробляю), який полягає в поширенні висновків, отриманих унаслідок спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину. Для побудови прогнозів, окрім методу екстраполяції, соціологія широко використовує методи математичного моделювання, експертні оцінки, статистичний метод та ін. Як наслідок, 1) визначення діапазону розвитку події на певному історичному етапі. Для соціології, зокрема, характерною є побудова передусім короткострокових прогнозів на найближчий рік. Так, великою популярністю користуються прогнози соціологів щодо результатів виборів, плебісцитів, референдумів; 2) представлення альтернативних сценаріїв майбутніх прогнозів; 3) розрахунок ймовірних втрат щодо кожного варіанта, а також побічних наслідків.

Освітньо-інформаційна функція передбачає систематизацію та опис соціальної інформації, отриманої в результаті емпіричного дослідження соціальної реальності. Накопичена інформація є не лише могутнім джерелом наукового аналізу, а й складовою світогляду всебічно освіченої людини. Тому, з одного боку, інформація – основа написання наукових звітів, монографій, підручників, з іншого боку, населення потребує соціальної інформації (інформування), для того щоб орієнтуватися у тих соціальних змінах, які відбуваються навколо. Освітня функція соціології виявляється в поширенні і популяризації сучасних наукових знань та уявлень про механізми соціальних процесів. Цій функції служить і підготовка фахових соціологів у вищих навчальних закладах, інституціоналізація соціології як галузі наукового знання. *Інституціоналізація соціології* – це визнання соціології за наукову дисципліну шляхом створення відповідних кафедр, факультетів, інститутів у вищих навчальних закладах, дослідницьких інститутів, соціологічних періодичних видань, асоціацій (об'єднань) соціологів, а також соціологічних служб в освіті, промисловості, державних установах тощо. Слід зазначити, що першу кафедру соціології було відкрито в 1892 році у Чиказькому університеті (керував нею **Альбїон Смолл** (1854–1926), основоположник відомого і визнаного сьогодні у світі соціологів „Американського соціологічного журналу” („*American Journal of Sociology*”). На міжнародному рівні соціологи розпочали об'єднуватися у 1893 році, коли французький учений **Рене Вормс** (1869–1926) створив невеликий, але елітарний Міжнародний інститут соціології (*Institut International de Sociologie, IIS*) у Парижі. В Європі процес інституціоналізації соціології в освітній галузі розпочався зі створення відповідних кафедр у університеті Бордо (Франція) у 1898 році (її очолив **Е. Дюркгайм**) і в 1919 році у Мюнхенському університеті (Німеччина) – очолив **М. Вебер**. І лише в 1949 році виникла масова організація соціологів – Міжнародна асоціація соціологів (*International Sociological Association, ISA*), яка репрезентує соціологів з 167 країн світу і нараховує понад 5000 членів. У сучасній Україні підготовку фахових соціологів розпочато з початку 90-х років минулого

століття, а з 1993 р. соціології було надано статус базової навчальної дисципліни, обов'язкової для викладання майбутнім фахівцям усіх профілів, що стало однією з важливих передумов для подолання стереотипів технократичного і суто економічного мислення у розгляді та аналізі проблем суспільної реальності.

Отже, функції соціології – це призначення, коло діяльності соціології, спрямоване на безпосереднє її залучення до життєдіяльності суспільства з метою дати йому об'єктивні знання, виявити негативні тенденції соціальної реальності, передбачити їхні наслідки, оптимізувати управлінські рішення.

● **Завдання соціології.** Розвиток соціології в сучасних умовах – умовах соціальних змін, ставить низку невідкладних *завдань* у подальшому її розвитку та поступу. Серед основних завдань або відповідей, які шукають соціологи, є такі:

- подальший пошук механізмів творення (конструювання) і підтримання соціальних зв'язків;
- пошук шляхів і механізмів формування соціальних структур: утворення різних груп, спільнот, соціальних інститутів, громадських об'єднань тощо;
- виокремлення чинників, що викликають розмаїття форм соціального життя людей;
- дослідження соціальних паталогій і явищ, що „не вписуються” у загальноприйняті в суспільстві норми і цінності;
- вивчення соціальних, нетипових життєвих ситуацій, що супроводжують повсякденне життя людей;
- узагальнення різноманітних символів та інших засобів комунікативного впливу у міжлюдських стосунках;
- аналіз ментальних і соціокультурних складових, що мають вплив на світогляд і соціальні дії індивідуального й колективного характеру;
- побудова моделей розвитку суспільних явищ прогностичного характеру, передбачення майбутнього і шляхів розвитку людства;
- аналіз соціальних змін і соціальних процесів, що мають глобальний і непередбачуваний за своїми наслідками характер, та ін.

Ці завдання, теоретико-методологічного і прикладного спрямування актуальні для української соціології, яка лише набирає наукової ваги і досвіду в аналізі суспільних процесів. Зокрема, для *подальшого розвитку української соціології основними завданнями теоретико-методологічного спрямування є:*

- глибша інтеграція української соціології в міжнародне соціологічне співтовариство. Це, своєю чергою, передбачає позбавлення українських соціологів комплексу периферійності, другорядності, їхнє долучення до кращих зразків світової соціологічної спадщини, а також ширше використання англійської мови як засобу міжнародної наукової комунікації;
- розширення меж наукової інтерпретації соціальних явищ і процесів, долучення до їхнього соціологічного аналізу здобутків інших суміжних

соціальних і гуманітарних наук, що досліджують суспільство, а також стимулювання міждисциплінарних досліджень складних соціальних проблем, які потребують свого нагального розв'язку. Значною мірою тут вбачається подолання *соціологічного редукціонізму* як теоретичної і методологічної орієнтації, яка зводить специфіку людського буття лише до його соціологічного аспекту, намагання тлумачити всі без винятку форми діяльності людини категоріями соціології;

- подолання наслідків заідеологізованості соціологічної науки, відмова від наукових стратегій, що спираються на гасла, політичну кон'юнктуру, а не на реальні, наукові соціальні факти та емпіричні дані. Важливою проблемою, яка стоїть перед соціологією в українському суспільстві, є відновлення суспільного престижу і довіри населення;
- розумне поєднання кількісної та якісної методології у наукових соціологічних дослідженнях, що б відкривало шлях до глибшого і всебічного пізнання соціальної реальності, підсилює процедури інтерпретації, пояснення і розуміння зібраних даних;
- потреба в осмисленні (саморефлексії) українською соціологією пройденого шляху, тих методологічних основ, що закладали її світогляд за останні двадцять років. Необхідність такого переосмислення зумовлена логікою розвитку науки, що потребує формування нових парадигм і концептів у дослідженні соціальної реальності, розширення сфер наукових пошуків. У цьому розрізі вбачається подальший розвиток *метасоціології* (**Поль Фуррей**), або *соціології соціології* (**Алвін Гоулднер**), основним завданням якої є відстеження того, чим соціологи займалися, будуть займатися і що фактично вони досліджують. Спрямованість на соціологічне знання, розробка правил застосування соціологічних даних у межах цієї проблеми є одними з головних.

Нагальні *прикладні завдання, які стоять перед українською соціологією*, такі:

- долучення соціологів до інформаційних баз даних міжнародної соціальної науки, придатної для порівняльних досліджень, написання наукових статей і дисертацій тощо. Сьогодні особливої популярності набувають регулярні міжнаціональні дослідження, такі як „Світове дослідження цінностей” (*World Values Survey*), „Міжнародне соціальне дослідження” (*International Social Survey Programme*), „Європейське соціальне дослідження” (*European Social Survey – ESS*), до якого долучені з 2004 року українські соціологи (**Є. Головаха, А. Горбачик** та ін.). Останнє дослідження (ESS) реалізується у 24 країнах Європи і передбачає єдині чіткі методико-організаційні вимоги до масового опитування, питання якого торкаються вивчення думок, оцінок людей, об'єднаних загальним прагненням європейських країн мати свій континент спільною домівкою, що стоїть на міцних принципах демократичних цінностей;

- розвиток інформаційної культури – знань і вмінь використовувати сучасні технології в пошуках необхідної наукової і соціолого-статистичної інформації;
- поліпшення якості реалізованих соціологічних досліджень як соціологами-науковцями, так і соціологами-практиками. Це передбачає подання усіх вихідних даних дослідження, дотримання наукових основ відбору респондентів, коректного використання математико-статистичних методів обробки отриманої соціальної інформації. Дотримання цих вимог свідчить про професійний рівень соціологів, їхню здатність давати науково обґрунтовані прогнози;
- популяризація соціологічного знання, вміння донести здобутки соціології до широкого загалу;
- спонукання влади до конструктивної співпраці зі соціологами у розв'язку нагальних проблем (соціоекономічних, політичних, екологічних та ін.), що стоять перед українським суспільством.

1.3. Рівні соціологічного аналізу

Соціологія – це передусім структуроване знання про суспільство і динаміку змін у ньому, що передбачає *багаторівневий соціальний аналіз*. Одним із підходів у соціології є аналіз соціального, на основі двох континуумів (від лат. *continuum* – безперервне, суцільне), або дилем на рівні мікро- і макро- та суб'єктивно-об'єктивного. *Перший континуум* – це соціальна реальність, що вміщує структурні складові, які уособлюють індивідуальне мислення і взаємодію, саму взаємодію, соціальні групи, організації, суспільства, світові системи (див. рис.1.1). Соціальний континуум тут символізує неперервність, нерозривність соціальних явищ і процесів.

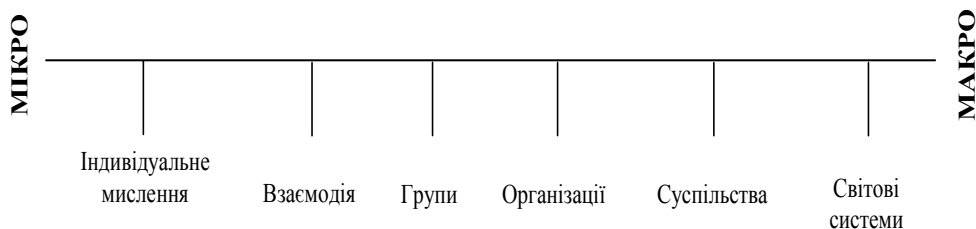

Рис. 1.1. Мікро- і макроконтинуум соціальної реальності

Другий континуум соціологічного знання формує дилема „суб’єктивного-об’єктивного”. На думку американського соціолога **Джорджа Рітцера**, цей континуум є не менш важливим, ніж перший, адже відображає складність самого процесу пізнання соціального світу і соціальної реальності. Увесь розвиток соціологічної науки – це прагнення відійти від суб’єктивного і максимально наблизитися до об’єктивного пізнання, інтерпретації усього того, що відбувається навколо людини і людських організацій. Наявність *суб’єктивного* – це передусім процеси мислення, що існують у сфері ідей, „прив’язані” до окремих індивідів (акторів, суб’єктів), взаємодій, які йдуть від них. *Об’єктивне* – це норми, цінності та багато інших елементів культури, що виникли у взаємодіях і соціальному конструюванні реальності. Як зазначає Дж. Рітцер, головна складність цього континууму полягає в тому, що існує велика кількість проміжних *суб’єктивно-об’єктивних явищ* (змішаних типів), як, наприклад, сім’я, яка володіє як реальним матеріальним втіленням, так і низкою суб’єктивних елементів: взаєморозуміння, ставлення, почуття та ін., або ж держава, яку формують об’єктивні вимоги законів і норм, а також суб’єктивних політичних ідеологій чи поглядів. Реалізація цього континууму передбачає наявність двох крайніх полюсів (суб’єктивного та об’єктивного) і низки змішаних типів, розміщених у проміжку (див. рис. 1.2).

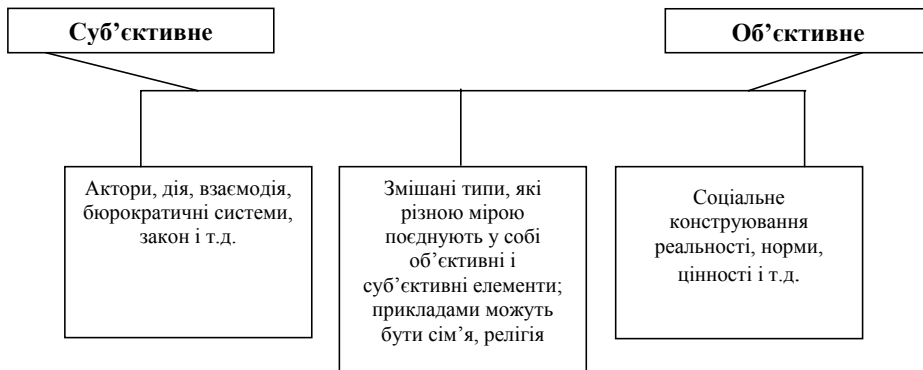

Рис. 1.2. Об’єктивно – суб’єктивний континуум соціальної реальності

У своєму поєднанні вказані два континууми формують **чотири рівні соціологічного аналізу** (див. рис. 1.3):

I. *Макрооб’єктивний рівень* – це, наприклад, закон, суспільство, бюрократія, архітектура, технологія, мова.

II. *Макросуб’єктивний* – приклади аналізу: культура, норми, цінності.

III. *Мікрооб’єктивний* – моделі поведінки, дії і взаємодії.

IV. *Мікросуб’єктивний* – сприйняття, переконання, різні грані конструювання соціальної реальності.

У своєму поєднанні вказані рівні наближують соціологів до пізнання соціальної реальності у її цілісності та взаємозв’язку складових, відображають основні

принципи формування *інтегративної соціологічної теорії*, спрямованої на конструктивне врахування усього цінного, що було накопичено соціологією за останні сто років у пізнанні та інтерпретації соціального. Інтегративність тут передбачає використання нагромаджених знань суміжними соціогуманітарними дисциплінами, особливо соціальної психології, зосередженої на пізнанні механізмів міжіндивідної взаємодії та поведінки людей у ситуаціях взаємозв'язку і спільної діяльності.

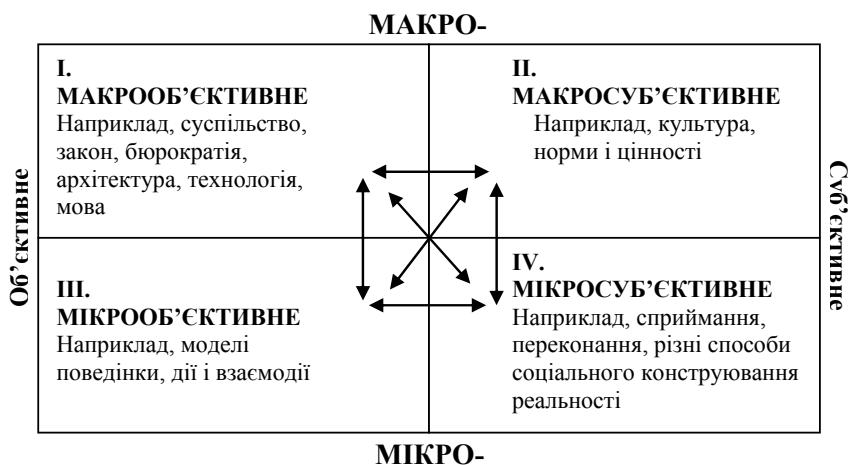

Рис. 1.3. Рівні соціологічного аналізу за Дж. Рітцером

Популярним у соціології залишається *трирівневий підхід* до аналізу соціальних процесів на мікро-, мезо- і макорівнях.

Мікорівень соціологічного аналізу передбачає аналіз процесів безпосередньої міжіндивідної взаємодії в умовах перебування людей у соціальному просторі їхнього найближчого оточення – сім'я, коло друзів, група ровесників, невеликий за кількістю трудовий колектив тощо. Цей рівень часто пов'язують із соціологією малих груп, або *мікросоціологією*, що вивчає групові впливи, механізми виникнення соціального взаємозв'язку у безпосередніх особистих (контактних) взаємодіях індивідів. До цього вихідного рівня належать базові форми соціального, пов'язані з місцем людини у соціальному просторі відносин: соціальний статус, соціальна роль, соціальна функція, соціальна позиція тощо.

Мезорівень соціологічного аналізу ґрунтується на вивченні соціальних організацій і соціальних інститутів, тобто об'єднань людей, що мають власну усталену структуру відносин, історію їхнього виникнення і розподіл функціональних обов'язків у межах єдиного соціального об'єднання. Тут відносини набувають характеру безособового, що зумовлено виконанням посадових інструкцій, соціальних ролей керівного спрямування, тобто таких, від яких іде вплив на інших людей – членів соціальної організації чи інституції. Цей рівень передбачає дослідження й соціальних спільнот, а також об'єднань людей, наприклад, громадських, які ви-

ходять за межі малих груп за своїм кількісним складом, а також класів, соціальних верств, великих колективів людей.

Макрорівень соціологічного аналізу – це ширший контекст аналізу соціального, репрезентованого у вигляді усього суспільства, його культури, ментальності. Предметом дослідження тут є загальні закономірності соціальних змін у суспільстві, процеси соціальної трансформації і глобалізації, соціального конфлікту і соціальної мобільності людей (наприклад, трудова міграція). Цей рівень також стосується аналізу міжнародних відносин та існування наднаціональних феноменів: релігійних, культурних, економічних, політичних (наприклад, діяльності міжнародних організацій ООН, ЮНЕСКО та ін.).

1.4. Структура соціології

Структура соціології – це сукупність взаємопов'язаних уявлень, понять, підходів, теорій, об'єднаних в єдину ієрархічно організовану й узагальнену систему пояснення соціальної реальності.

У структурі соціології виокремлюють *три складові*: теоретичну, галузеву та емпіричну соціології.

Теоретична соціологія зосереджується на дослідженні передусім фундаментальних наукових проблем, пов'язаних із формуванням знання про соціальну дійсність. Орієнтована на пошук загальних закономірностей і тенденцій розвитку суспільства, розробку концепцій, категорій, методології та методики соціального дослідження. Емпіричні факти, дані прикладних досліджень тут використовують як аргументи для доказу і підтвердження теоретичних гіпотез.

Емпірична соціологія включає збирання емпіричних даних у певних соціальних підсистемах, конкретних соціальних спільнотах, організаціях тощо. Ставить завдання знайти засоби для досягнення практичних цілей суспільства, шляхи і способи використання пізнаних теоретичною соціологією засобів і закономірностей. Відображає соціальну реальність у кількісному та якісному вимірах. Більшість емпіричних досліджень має прикладний характер, тобто одержані дані практично застосовують у реальній дійсності.

Галузева соціологія є проміжною ланкою знання між теоретичною та емпіричною соціологією. З одного боку, тут використовують загальні теоретичні напрацювання, з іншого – вони мають власне обґрунтування на емпіричному рівні шляхом реалізації конкретно-соціологічних досліджень. Її формує сферність, власна дослідницька ніша, що є основою для формування цілих дослідницьких напрямів, або галузей, соціологічного знання. Сьогодні функціонують десятки са-

мостійних напрямів (галузей) соціології. Зокрема, добре розвинутими галузями соціології є:

- *соціологія праці* – вивчає закономірності формування, функціонування й розвитку соціальних структур у сфері праці й пов'язані з ними соціально-трудові відносини, а також соціальні чинники підвищення ефективності праці, вплив техніко-технологічних, соціально-економічних, соціально-психологічних умов на форми і зміст трудової діяльності;
- *соціологія управління* – досліджує природу управлінських відносин, соціальні наслідки управлінських рішень, а також закономірності, засоби, форми і методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, соціальних організаціях і соціальних інститутах;
- *соціологія особистості* – вивчає реальні соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості та суспільства, створює соціальні технології, що сприяють поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, суспільних та індивідуальних чинників розвитку особистості;
- *соціологія громадської думки* – досліджує вияви, закономірності функціонування масової свідомості у суспільстві, а також загальносуспільні й специфічні чинники, що визначають зміст суджень громадської думки, якість (повноту) виконання нею своїх соціальних функцій;
- *соціологія молоді* – досліджує молодь як соціальну спільноту, її місце й роль у соціальному розвитку суспільства; процеси, що відбуваються в молодіжному середовищі; тенденції зміни її потреб, цінностей та інтересів;
- *соціологія сім'ї* – зосереджує свою увагу на формуванні, розвитку і функціонуванні сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах;
- *соціологія культури* – досліджує соціальні аспекти функціонування культури в суспільстві, суспільні явища та події, що слугують віддзеркаленням певних форм і видів культурного життя людей, а також суспільну думку, що відображає ставлення громадськості до подій культурного життя, їхнього культурного розвитку;
- *соціологія освіти* – вивчає освіту як соціокультурний феномен, її взаємодію з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти;
- *соціологія екології* – досліджує зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їхню життєдіяльність антропогенних, екологічних чинників та ін.

При обговоренні проблем галузевої соціології важливе місце займають *теорії середнього рівня*, розгляд яких запропонував відомий американський соціолог

сучасності **Роберт Мертон** (1910–2003). Ці теорії покликані з'ясувати певні соціальні взаємозв'язки, відносини та їхні закономірності розвитку у *конкретних предметних сферах* при дослідженні:

- *спеціальних соціальних явищ і процесів* (соціологія конфліктів, соціологія урбанізації, соціологія девіантної поведінки, соціологія мобільності і міграції та ін.);
- *соціальних спільнот* (соціологія малих груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді та ін.);
- *соціальних інститутів та організацій* (соціологія освіти, соціологія праці, соціологія управління, соціологія сім'ї, соціологія релігії, соціологія організацій та ін.).

Зазначені предметні сфери соціологічного дослідження розглядають як *три групи теорій середнього рівня*. Сьогодні в соціології сформульовано багато теорій цього рівня, тематику яких визначено передусім межами й розвитком окремих галузей соціологічного знання. Прикладами теорій середнього рівня є теорія аномії (**Е. Дюркгайм**, **Р. Мертон**), теорія бюрократії (**М. Вебер**), теорія соціального конформізму (**Е. Фромм**), теорія соціальних установок (**Ф. Знанецький**, **Г. Олпорт**), теорія стратифікації (**П. Сорокін**), теорія соціальних ролей (**Дж. Мід**, **І. Гоффман**) та ін.

Отже, соціологія – це теоретико-прикладна галузь знання, яка має своє предметне поле дослідження, конкретизоване галузевими соціологіями і теоріями середнього рівня, які розширюють межі теоретизування та обґрунтовують емпіричні факти й дані щодо аналізу і пізнання соціальної дійсності.

1.5. Соціологія в системі соціального знання

Як вже зазначалося вище, соціологія – це не єдина наука, яка досліджує суспільство і ті соціальні процеси, що в ньому відбуваються. Знання про суспільство „продукують” й інші галузі наукового пізнання, які мають значно триваліші традиції свого інституційного оформлення. Однак соціологія чи не єдина наука у центр пізнання поставила цей складний соціальний феномен у всій системі соціальних зв'язків і однією з перших визначила шлях його наукового і всебічного емпіричного дослідження. Це зумовлює певну „серединність” соціології (**Р. Мертон**), яка, з одного боку, дотична до теоретичних опрацювань, з іншого, – спрямована на дослідження соціальної реальності. Звідси особливе бачення соціального світу, націленість на вивчення сучасних реалій і усього розмаїття проявів соціального життя. Особливістю сучасної соціології є не пошуки відповідей на запитання „Чому так

відбувається?”, а „Чим це зумовлено?”, „Який ширший соціальний контекст того, що відбулося чи відбудеться у майбутньому?”. Відповіді на ці питання передбачають тісну співпрацю соціологів з представниками інших наукових дисциплін. З огляду на цю проблему у сфері предметних зацікавлень соціологів у дослідженні соціального є опирання на досягнення та наукові знання про суспільство, отримані в межах антропології, історії, психології, економіки, політології і права.

Антропологія. Як самостійна галузь наукового знання (від грец. *antrô-pos* – людина, *logos* – вчення) сформувалася в середині XIX ст. Спрямована на вивчення людства та його культури. Досліджує не лише тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток (еволюцію), а й загальні ознаки людської поведінки, способи життя серед членів різних соціальних груп (етносів), а також робить акцент на внутрішньому стані суспільства, намагаючись визначити як люди, які належать до певної культури, бачать світ.

У сучасній антропології виокремлюють кілька головних напрямів: 1) *біологічну* або *фізичну антропологію* (займається розумінням людського тіла, користуючись теоріями еволюції, адаптації, популяційної генетики); 2) *лінгвістичну* або *мовну антропологію* (спрямована на вивчення соціальної комунікації у різних суспільствах, а також взаємозв'язку мови та культури); 3) *соціальну антропологію* або *культурну антропологію* (вивчає культурну організацію окремих етносів і суспільств: їхні звичаї, мову, економічний і політичний лад, стосунки, релігію, міфологію та ін.). Щодо соціальної антропології, її становлення і розвиток тісно пов'язують з такою сферою соціологічного знання як *порівняльна соціологія*, яка вивчає звичаї і соціальну структуру передусім примітивних суспільств. Таке розуміння соціальної антропології, зокрема, подає у своїх працях англійський антрополог **А. Редкліф-Браун** (1881–1955), який досліджував *явище „зіткнення культур”*, а також зробив внесок у розробку соціологічної теорії структурного функціоналізму. Розглядаючи суспільство як живий організм, вважав, що вивчення його структури невіддільне від вивчення покладених на неї функцій. Тобто треба з'ясувати як „працюють” складові його частини (суспільства) стосовно один одного і стосовно цілого.

Сучасні принципи соціальної антропології закладені в працях іншого англійського соціального антрополога **Б. Малиновського** (1884–1942). Вони полягають в усвідомленні величезної різноманітності культур, ґрунтуються на міжкультурних порівняннях і наголошенні на довгостроковому вивченні суспільства шляхом якомога повної інтеграції в нього. Б. Малиновський один з перших провів спостереження щодо *глобалізації культур*. Досліджував процеси впливу на локальні культури жителів островів Полінезії культури колоніальної (західної). Часто європейська культура (моделі поведінки, цінності, спосіб життя, стиль споживання тощо) „нав'язувалася” силою, що породжувало різні культурні конфлікти. За Малиновським, соціальні явища пояснюються їхніми функціями, тобто тією роллю, яку вони відіграють у цілісній системі культури. Звідси будь-яке культурне явище повинно мати функцію (призначення), бо задовольняє певну потребу.

Соціальна антропологія все більшої уваги надає дослідженню сучасних суспільств, активно використовуючи методи якісного дослідження пов'язаних з включеним спостереженням, інтерв'юванням, аналізом документальних джерел тощо. Типовий дослідницький шлях зазвичай охоплює чотири етапи: 1) входження в спільноту; 2) опрацювання гіпотез; 3) збирання наявного матеріалу; 4) формулювання висновків. Так відбувається стирання меж між соціальною антропологією і соціологією на ґрунті не лише методики, а й методології соціального пізнання суспільства, породжує подальший розвиток таких її галузей: соціологія культури, соціологія міста. Соціологію все більше цікавлять поодинокі соціальні явища, які відрізняються своєю неординарністю, але у підсумку можуть суттєво доповнити розуміння механізмів і процесів творення соціального.

Історія. Процес фіксації складових соціальної реальності наближує соціологію до історії (від. грец. *historia* – розпитування; дослідження; розповідь про минуле) як наукової дисципліни з тривалим родоводом і традиціями. Від історії соціологія прийняла зацікавленість розвитком цивілізації, ідеєю поступу, тривалістю соціальних явищ, закономірностями людської дії та ін. Історія як наука, що вивчає минуле людства з метою пізнання, розуміння його сучасності та перспектив розвитку в майбутньому, відкриває для соціології перспективу аналізу виникнення, розвитку і стагнації соціальних явищ, виокремлення тих соціальних чинників, які мають потенціал творення соціальних систем і соціальних змін.

У межах історії виокремлюється субдисципліна – *соціальна історія*, яка тісно пов'язана з соціологією. Її предмет – опис та аналіз явищ, які є спільними з зацікавленнями соціологів, таких як, наприклад, соціальна структура. Перелік таких спільних дослідницьких проблем сьогодні досить широкий. Соціальні історики долучені до реконструкції способу щоденного життя у певній епосі, аналізу правил і норм, що мали і мають місце у соціальних взаємодіях між людьми на певному етапі розвитку суспільства, дослідження процесів соціалізації та процесів соціального структурування з огляду на верстви і класи, наприклад, у Римській імперії і т. ін. Міждисциплінарний синтез історії і соціології відображається в *історичній соціології*. Сучасні концепти історичної соціології тлумачать історичні дані для виявлення закономірностей соціального (особистісного, суспільного і цивілізаційного) розвитку і, навпаки, проводять соціальний аналіз для пізнання закономірностей поступу історії. У цьому сенсі соціологію можна розглядати як осмислену історію.

Психологія. Соціологія і психологія набули свого наукового статусу практично в той самий часовий період. Раніше психологія була складовою філософії і вивчала душу та її властивості на підставі загальних філософських принципів. Враховуючи переклад з давньогрецької, психологія означає вчення (слово) про душу (*psyche* – душа, *logos* – вчення). Лише у 1843 р. англійський мислитель і економіст **Джон Стюарт Міль** (1806–1873) одним із перших запропонував розглядати психологію як незалежну від філософії галузь наукового знання. Висунув твердження, що головним завданням психології є вивчення законів та

асоціацій ідей як елементів свідомості. Це на декілька десятиліть стало основою для функціонування психології як самостійної науки. Крім того, він є автором такого напрямку, як *психологізм*. Розглядав економіку, право, політику, мораль як наслідок ефекту дії психологічних законів.

Пошуки власного об'єкта і предмета дослідження на довгі роки визначили дослідницьке поле психології. Вважається, що психологія вивчає найскладніший об'єкт – людську *психіку* (від грец. *psychicos* – душевний). Психіку сьогодні розглядають як: 1) властивість мозку відображати дійсність у вигляді відчуттів, уявлень, думок, волі тощо; 2) сукупність душевних якостей людини, що становлять її духовну сутність. На думку багатьох дослідників, психологія є науковим дослідженням психічного.

Сьогодні психологія як галузь і система наукового знання покликана розкрити закономірності функціонування психічного через вивчення психічних явищ і фактів, закономірностей діяльності та поведінки людини як суб'єкта психіки у суб'єктивному та об'єктивному вимірах. Таке визначення психології засвідчує особливе місце в структурі наукового пізнання. З одного боку, у неї – науки природничі (особливо простежується вплив фізіології), з іншого – соціогуманітарні. Реалізація психологічних досліджень у сфері пізнання соціальної сфери життя людини мала великий вплив на подальший розвиток соціології у розумінні механізмів міжособової взаємодії та соціального сприймання (соціальної перцепції), процесів соціалізації і комунікування, соціального контролю і диференціації соціальних ролей та ін.

Інтеграція соціального та психічного у науковому пізнанні призвела до появи пограничної (міждисциплінарної) галузі знання – *соціальної психології*. Її становлення як наукової дисципліни пов'язано з першими публікаціями наприкінці XIX ст. і стосувалися вивчення психології народів і мас (**М. Лацарус**, **Г. Штейнталь**, **В. Вундт**, **Г. Лебон**), законів наслідування (**Г. Тард**), інстинктів соціальної поведінки (**Л. Уорд**, **З. Фрейд**), порівняльної експериментальної оцінки індивідуальної і групової діяльності (**Н. Тріплет**, **В. Мьодер**), процесів інтеракцій у групі (**Ч. Кулі**, **Дж. Мід**). У 1908 р. вийшли перші підручники з соціальної психології американського соціолога **Едварда Росса** (1866–1951) „Соціальна психологія” і англійського психолога **Вільяма Мак-Дугалла** (1871–1938) „Вступ до соціальної психології”.

Соціальна психологія сьогодні вивчає взаємозв'язок соціального і психічного, їхню взаємодію, взаємозалежність, взаємовпливи на рівні окремої людини, соціальної групи, а також соціально-психологічні явища, які виникають у процесі соціальної взаємодії. Особливого значення для соціології набули досягнення соціальної психології у розумінні соціальної поведінки індивідів. Цей напрям пов'язують у психології з *біхевіоризмом*.

Біхевіоризм (від англ. *behavior* – поведінка) пов'язаний з іменем американського дослідника **Джона Уотсона** (1878–1958), який стверджував, що дуже часто нові форми поведінки – це шлях спроб і помилок або закріплення випадкового

успіху без втручання елементів свідомості (традиційною біхевіористською моделлю є модель „стимул–реакція”). Складніші ситуації передбачають врахування „*проміжних змінних*” й допускають між стимулами та реакціями інші структурні складові у вигляді очікувань, гіпотез, пізнавальних схем тощо (*необіхевіоризм*).

Найяскравіший представник необіхевіоризму – **Беррес Скіннер** (1904–1990). Згідно з його поглядами діяльність людини можна пояснити лише з позицій об’єктивних відносин, які складаються між відкритою поведінкою (реакцією організму) та умовами середовища (стимулами), що її контролюють. Регулювальними чинниками поведінки можуть бути також минулий досвід людини, її унікальні вроджені здібності, а також режими підкріплення, результатом яких є різні форми реагування (научіння). Основою підкріплення є оцінка ймовірності повторення цієї відповіді в майбутньому. На думку Скіннера, найбільший вплив на поведінку людини, її активність мають такі стимули підкріплення: гроші, увага, схвалення. Особистість для нього – система поведінкових реагувань, набутих завдяки взаємодії з оточенням. Поведінка людини може змінюватися протягом усього життя під впливом змін у середовищі. У сучасних варіантах необіхевіоризм прагне використати досягнення інших напрямів психології, а також соціології (*соціальний біхевіоризм*). Особливе значення біхевіоризм для сучасної соціології мав у розробці різноманітних соціальних процедур і методик, спрямованих на фіксацію конкретних фактів та подій соціального життя, систем стимулювання та мотивації у сфері праці, а також у соціальному моделюванні (прогнозуванні) поведінки окремих індивідів і соціальних груп в умовах, які змінюються.

Подальша інтеграція соціології і психології – це шлях формування нової дослідницької парадигми, в основі якої раше не соціально-психологічне, а *соціолого-психологічне* (*соціопсихологічне*) бачення у дослідженні соціальних відносин і процесів. Такий підхід передбачає вихід на цілком інший рівень теоретичних узагальнень, що виходить за межі передусім мікросоціологічного аналізу. Це рівень узагальнень і всебічного дослідження соціальних феноменів, які потребують комплексного підходу (міждисциплінарного синтезу) у своєму вивченні з врахуванням глибшого інституційного контексту щодо умов їхнього формування та функціонування (наприклад, аналіз соціальних змін, соціального конфлікту, низки соціокультурних і соціоекономічних феноменів, як глобальне суспільство, культурна інтеграція, безробіття, трудова міграція, підприємництво та ін.).

Економіка. Вивчає як суспільство, використовуючи обмежені ресурси, забезпечує найповніше задоволення потреб людей. Розглядає питання організації та управління виробництвом, розподілу, обміну, збуту й споживання товарів і послуг. Вперше термін „економіка”, як вважають, вжив грецький філософ **Ксенофонт** (430–355 рр. до н. е.) і походить від двох грецьких слів: *oikos* (дім, господарство), і *nomos* (закон, учення). Відповідно, основне призначення економіки, за Ксенофонтом, – це *мистецтво ведення домашнього господарства*.

Основні розділи економіки – мікроекономіка та макроекономіка. *Мікроекономіка* вивчає окремі економічні одиниці, аналізує процеси господарювання у

таких інституціях, як підприємства, сім'ї, фірми тощо. Оперує поняттями галузь, домогосподарство і використовує такі показники: виробництво і ціна конкретного товару, витрати окремої фірми (сім'ї), попит та пропозиція на окремий товар та ін. *Макроекономіка* – це наука про національну економіку загалом й оперує такими агрегатними показниками: валовий внутрішній продукт, чистий національний продукт, національний дохід, загальний рівень зайнятості, сукупний попит та ін.

Важливим пунктом аналізу економіки як галузі наукового знання є дискусія щодо шляхів її подальшого розвитку. Сьогодні це питання залишається відкритим для теоретизувань та узагальнень з огляду на різні підходи та концептуальні парадигми. Варто згадати дискусії в межах трьох класичних парадигм економічної теорії: а саме між *класичною* (її ще називають ліберальною і представленою у працях **А. Сміта**, **Д. Рікардо** та ін. Головний постулат – лише приватна власність є ефективною), *кейнсіанством* (основоположник цієї концепції **Дж. М. Кейнс** обстоював ідею, що поряд з приватною, державна власність також у змозі бути ефективною) і *марксизмом* (як обґрунтування погляду, що ринкова економіка та й інші, які ґрунтуються на приватній власності, неефективні, бо є втіленнями нерівності та хаосу). Як інтегруючий, можна вважати погляд на розвиток економіки з позицій аналізу *економічної* або *господарської поведінки* (поведінкової парадигми). Англійський економіст **Л. Робінс** з цих позицій *визначив економіку як науку, яка вивчає людську поведінку з погляду відносин між її цілями та обмеженими ресурсами, які допускають альтернативне використання*. Саме аналіз економічної поведінки є тим містком, який сьогодні тісно пов'язує економічну теорію з соціологічною теорією.

Економічну поведінку в межах економічної науки здебільшого розглядають у межах відомої економічної моделі „*Homo economicus*”, спрямованої на підкреслення раціональності в діях економічного агента, вибір альтернатив і прийняття рішень з найбільшою вигодою для себе. Проте реальна практика господарювання часом передбачає відхід від суто раціоналістичних дій під дією конкретної ситуації чи умов, в яких підсилена роль *неекономічних чинників*, пов'язаних, наприклад, з ціннісно-культурним, ментальним контекстом економічних відносин і взаємодій. Звідси визнання, що не завжди економічні дії максимально спрямовані на ефективний кінцевий результат, чи особисту вигоду. Тут йдеться не про абстрактно діючу людину, а *людину реальну*, дії якої зумовлені не лише економічною, але й соціокультурною детермінацією. Врахування вимог соціального середовища знайшло своє втілення в інтеграції економічного та соціологічного підходів до аналізу актуальних проблем сьогодення, які потребують комплексного підходу та всебічного аналізу. Це призвело до появи міждисциплінарної галузі знання – економічна соціологія.

Економічна соціологія – вивчає соціальні аспекти економічних процесів і економічної поведінки людей у суспільстві, форми соціальних організацій, моделі норм і цінностей, які регулюють економічну діяльність у конкретній системі економічних відносин та взаємодій.

До основних предметних зацікавлень економічної соціології належать:

- аналіз соціальних чинників та соціальних наслідків економічних реформ і економічних криз;
- механізми функціонування економічної свідомості та ставлення населення до економічних перетворень, власності, інноваційних змін в економічній сфері;
- мотиваційні основи економічної поведінки у сфері виробництва, управління та споживання;
- ціннісно-нормативне регулювання соціоекономічної діяльності, взаємодій і відносин в економічній та трудовій сферах;
- аналіз підприємницької активності населення, соціальних умов та шляхів реалізації підприємницьких ідей та інновацій;
- процеси, які визначають незайнятість людей (безробіття), їхню трудову міграцію, самозайнятість як соціоекономічне явище тощо;
- рекламу та рекламні впливи, соціальні вимоги до рекламних повідомлень, формування іміджу організацій тощо;
- інституційні передумови розвитку соціальних структур та організацій у ширшому економічному контексті;
- соціальні аспекти грошового обігу, проблеми соціальної перцепції грошей як символічної реальності;
- економічну культуру як ментальний феномен та ін.

Політологія. Царина наукових знань, що вивчає політику, закономірності функціонування й розвитку політичної сфери суспільства та політичного життя. Політологія має спільну з соціологією передісторію, оскільки тривалий час суспільство асоціювалося як невіддільна складова держави. Відповідно, проблематика влади була вплетена у всі інші аспекти соціального життя. З розвитком та інституціоналізацією політичної сфери (політики) розширюється поле предметних зацікавлень сучасної політології. Окрім влади (держави) і владних відносин, політологія досліджує й інші соціальні феномени (політичну свідомість, політичну діяльність, політичні інтереси, політичну ідеологію, політичне лідерство), які розглядають як важливу складову *політичної організації суспільства*.

Політична організація – це передусім спосіб і характер побудови центрів управління політичною сферою суспільства. Політична сфера поряд з економічною, соціальною, духовною, соціально-психологічною та іншими складовими, творить особливий „візерунок” суспільства, який потребує врахування специфічних підходів у методології та методах дослідження. Емпіричний (прикладний) підхід у дослідженні політичної сфери відображається у *політичній праксеології* або *практичній політології*, у розвитку та становленні яких вагоме значення посіли досягнення соціології у сфері застосування методів збору та опрацювання соціальної інформації щодо вивчення електоральної поведінки. Крім того, беззаперечний вплив досягнень соціологічної науки на розвиток політології мали при

опрацюванні нею таких категорій: політичні цінності, політичні норми, політична культура, політична свідомість та ін.

Соціологія найближча до політології дисципліна. Свідченням тому є існування соціології політики (її ще окреслюють як політична соціологія), що виникла на перетині соціології та політології. *Соціологія політики* вивчає відносини політичної сфери з іншими сферами суспільного життя, а також соціально-політичні потреби, інтереси, діяльність особистостей, соціальних груп, етносів, організацій, інститутів, рухів у політичному просторі відносин. *До основних предметних зацікавлень соціології політики належать:*

- соціальні механізми розвитку та функціонування громадянського суспільства;
- соціальні аспекти й механізми влади та соціологічне пояснення її виявів;
- політичне структурування суспільства у поєднанні з вивченням політичних ідеологій, уподобань, громадської свідомості, інтересів і поведінки як окремих індивідів, так і різних соціальних груп, спільностей, верств та класів;
- суспільство в його відносинах із державою, а також відносини між соціальним устроєм і політичними інституціями;
- міжнародні (міждержавні) відносини та шляхи їхнього політичного регулювання;
- опрацювання та систематизація різних політичних технологій та їхній вплив на політичний процес, специфіки політичного маркетингу та менеджменту в різних суспільно-історичних умовах та ін.

На відміну від політології, соціологія політики вивчає не конкретні політичні партії чи течії, реальних політиків, а передусім соціальні механізми формування політичних інститутів, політичних думок (**П. Бурдье**). Вона намагається виявити соціальні передумови виникнення і розвитку політичних явищ, їхній зв'язок з іншими соціальними явищами та соціальну роль у суспільстві. Тому подальший розвиток соціології політики є важливим чинником подальшого взаємовпливу та взаємозбагачення соціології і політології у глибокому та комплексному вивченні політичної сфери суспільства.

Право. У загальному розумінні право розглядають як систему загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою, щоб врегулювати найважливіші суспільні відносини. Як соціальний і культурний феномен, право виникло водночас із суспільством і державою. У розвинутих суспільствах право пов'язане з державою і не може існувати окремо від нього. У суспільствах, де державної влади немає чи її вплив дуже слабкий, правові взаємини можуть регулюватися усталеленими традиціями, релігією.

Право як об'єктивна реальність, репрезентована формально визначеними поведінковими нормами (законами, урядовими та судовими рішеннями тощо), наді-

лена повноваженнями визнавати правомірними чи неправомірними певні діяння (дії або бездіяльність), дозволяє або забороняє певні відносини між людьми й об'єднаннями, гарантує справедливість відносин, права і свободи людей та їхніх об'єднань, забезпечує відповідальність і покарання для тих, хто не дотримується усталених правил поведінки.

Маючи значні напрацювання у сфері регулювання людських відносин (варто згадати, що перші правові акти, які дійшли до нашого часу, сягають XVII ст. до н.е. і пов'язані з Кодексом вавилонського царя **Хаммурапі**), право закладає теоретичне підґрунтя в осмисленні базових понять і категорій у дослідженні характеру не лише соціально-правових, а й соціально-політичних, соціально-економічних, управлінських, освітньо-культурних та інших відносин. Значний вплив теоретичних основ права має й на розвиток сучасної соціологічної думки.

Інтеграція правових і соціологічних знань – це шлях до формування спільних уявлень щодо функціонування ключових феноменів людської життєдіяльності, пов'язаних з проблемами моралі та загальнолюдських цінностей. Тут йдеться про *моральний прогрес*, зміст якого полягає у тому, щоб перейти від панування сили до панування права, що символізуватиме вищий ступінь культурного розвитку людства (**О. Мережко**). У цьому контексті право як символічна реальність повинна накреслити шляхи формування ціннісно-моральних орієнтирів спрямованих на подолання соціальної дезорганізації та різних соціальних відхилень у суспільстві. Соціологія виконує важливу практично-перетворювальну функцію, досліджуючи соціально-правові явища у контексті правової свідомості, громадської думки й інших соціальних феноменів, здатних виконати роль стимулювальних і гальмівних чинників. Надаючи соціально-правову інформацію, соціологія виконує не лише прикладні завдання, так як для цього володіє відповідними методами її отримання, а й активно долучається до формування категоріального апарата науки права.

Інший аспект співпраці та взаємовпливу соціології і права – це ґрунтовний аналіз нормативного регулювання людської поведінки. Механізми функціонування соціальних норм, як і відповідних заборон (табу), тісно пов'язані з проблемами конституціоналізму, реалізацією прав і свобод громадянами як членів суспільства, їхнім виборчим правом, що є індикаторами не лише розвитку соціальних систем, але й свідченнями їхньої готовності до соціальних змін, відкритості до перетворень і суспільнотворчої діяльності. Без аналізу цього ширшого соціального контексту неможливо адекватно відтворити соціальну реальність чи відповідно реагувати на неї формалізованою мовою права, оскільки рівень розвитку правових норм регуляції суспільного життя є водночас і показником якісного стану поступу суспільства. У підсумку виникла необхідність у формуванні напряму – *соціологія права*, інституційне оформлення якого відбулося у 1962 р. на V Міжнародному соціологічному конгресі.

Соціологія права є однією з молодих галузей пізнання соціальної реальності, яка вивчає право як багатогранне соціальне явище, як соціальний інститут, який реалізує потреби суспільства у розумінні та засвоєнні правових норм людьми.

Окрім того, соціологія права – це й наука про генезис права, його розвиток та функціонування у сучасному суспільстві, про його соціальні функції, соціальну обумовленість та можливі соціальні наслідки.

До основних предметних зацікавлень соціології права належать:

- дослідження правових передумов у розвитку і функціонуванні сучасного суспільства та його новітніх форм (глобальне суспільство, постіндустріальне суспільство та ін.);
- пошуки механізмів нормативного регулювання відносин у соціальних організаціях та інститутах різного рівня (від громадських до територіальних і міжнародних);
- розкриття складових і соціальних чинників, які визначають правову свідомість окремих громадян і суспільства в цілому;
- пошуки адекватних шляхів та методів у правовому просвітництві населення;
- розкриття правового підґрунтя у системах соціальних взаємовідносин „держава- суспільство”, „влада-суспільство”, „закон-суспільство”;
- аналіз правової культури, моралі та етики, їхнє місце в системі соціальних взаємодій та ін.

Зрозуміло, що окремі аспекти соціальної реальності є прерогативою окремих наук, однак динамічність і складність процесів, які відбуваються у сучасному світі, потребують міждисциплінарної взаємодії та інтеграції соціального знання. Для соціології цей процес пов'язаний з формуванням її як науки передусім *мультипарадигмальної*. Цю ідею як науковий стан для соціології вперше обґрунтував у середині 70-х років минулого століття **Дж. Рітцер**. Мультипарадигмальність для соціології означає концептуальну різноманітність і кумуляцію (нагромадження) наукових здобутків та їх творче, критичне опрацювання з метою опису і пояснення складних соціальних явищ і процесів (феноменів). Місце, яке займе у цьому процесі соціологія, залежатиме від її подальшого поступу, дотичності до актуальних проблем сьогодення, і, що найважливіше, спрямованості на отримання неупередженого, об'єктивного знання.

Рекомендована література

Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

Рущенко І. П. Загальна соціологія: Підручник. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.

Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Соціологія і психологія: Навч. посібник / За ред. *Ю. Ф. Пачковського*. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.

Соціологія: Навч. посібник. – 3-тє вид. / За ред. *С. О. Макеєва*. – К.: Знання, КОО, 2005. – 455 с.

Соціологія: Підручник. – 3-тє вид. / За ред. *В.М. Пічі*. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 280 с.

Соціологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / За ред. *В. Г. Городяненка*. – К.: Вид. центр „Академія”, 2006. – 544 с.

Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібник. – 2-ге вид. / За ред. *В. Є. Пилипенка*. – К.: Фоліант, 2007. – 451 с.

Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова література

Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник. – К.: Каравела, 2009. – 496 с.

Герасимчук А. А., Палеха Ю. І., Шиян О. М. Соціологія: Навч. посібник. – 3-тє вид., випр. й доп. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 246 с.

Городняк І.В. Соціологія освіти: Навч. посібник. – Львів: Новий Світ-2000, 2010. – 265 с.

Громов І. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология: Монография. – СПб: Изд-во „Ольга”, 1996. – 286 с.

Кравченко С. А. Социология: Учебник. – М.: Экзамен, 2004. – 624 с.

Мартинов А. Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма): Монографія. – К.: УАІД „Рада”, 2004. – 288 с.

Мережко А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. – К.: Юстиниан, 2009. – 144 с.

Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. – К.: Центр навч. літератури, 2008. – 668 с.

Практикум з соціології: Навч. посібник / За ред. *В. М. Пічі* – Львів: Новий світ-2000, Магнолія, 2004. – 368 с.

Психологія: Підручник. – 5-тє вид. / За ред. *Ю. Л. Трофімова*. – К.: Либідь, 2005. – 560 с.

Речицкий В. Символическая реальность и право: Монография. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2007. – 732 с.

Соціологія політики: Енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: *В.А. Полторак, О.В. Петров, А.В. Толстоухов*. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – 442 с.

Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. *В. І. Воловича*. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.

Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі: Матеріали міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. Паніної / За наук. ред. *Є. І. Головахи та О. Г. Стегнія*. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2008. – 192 с.

Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. *Е. Головахи, С.Макеева*. – К.: Ин-т социологии НАНУ; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.

Запитання для самоконтролю

1. Наукова соціологія як проект науки про суспільство?
2. Окресліть соціальне як основний предмет соціології.
3. Які головні функції соціології?
4. Розкрийте основні завдання, які стоять перед українською соціологією.
5. Розкрийте рівні соціологічного аналізу.
6. Охарактеризуйте підхід Дж. Рітцера та його багаторівневий аналіз соціальної реальності.
7. Розкрийте співвідношення мікро- і макrorівнів в аналізі соціального.
8. Охарактеризуйте структуру соціологічного знання за Р. Мертоном.
9. Охарактеризуйте теорію середнього рівня.
10. Інституціоналізація соціології. Основні етапи.
11. Соціологія в системі соціального знання.
12. Соціологія та соціальна антропологія.
13. Соціологія та історія: шляхи міждисциплінарної взаємодії.
14. Проблеми інтеграції соціологічного і психологічного знання у поглядах на суспільство.
15. Соціологія і економіка.
16. Соціологія і право.
17. Соціологія і політичні науки.
18. Мультипарадигмальність соціологічного знання.

Тестові завдання

1. *Хто є засновником соціології?*
1) О. Конт; 2) Е. Дюркгайм; 3) М. Вебер; 4) Г. Зіммель.
2. *Що є предметом соціології?*
1) психічне; 2) фізичне; 3) соціальне; 4) закономірне.
3. *Хто ввів у соціологію поняття „теорія середнього рівня”?*
1) Дж. Рітцер; 2) Е. Гіденс; 3) Р. Мертон; 4) Дж. Тернер.
4. *Зазначте три складові соціологічного знання?*
1) функціональна; 2) галузева; 3) описова; 4) теоретична; 5) емпірична;
5. *Яка функція соціології пов'язується з її інституціоналізацією?*
1) пізнавальна; 2) управлінська; 3) прогностична; 4) освітньо-інформаційна.
6. *В якому році було відкрито першу в світі кафедру соціології?*
1) 1879; 2) 1892; 3) 1898; 4) 1919; 5) 1949.

7. *На яку сферу у дослідженні соціального спрямований мезорівень?*

- 1) індивід і індивідуальне мислення;
- 2) малі соціальні групи;
- 3) соціальні організації та інститути;
- 4) культура;
- 5) світові системи.

8. *Що ставить в центр уваги біхевіоризм?*

- 1) соціальні умови взаємодії;
- 2) поведінку;
- 3) мотивацію
- 4) риси особистості;
- 5) норми і цінності.

9. *Зазначте представників соціальної антропології?*

- 1) П. Фуррей; 2) А. Гоулднер; 3) Б. Малиновський; 4) А. Редкліф-Браун; 5) Б. Скіннер.

10. *Якає ключова дослідницька проблема економічної соціології?*

- 1) особистість;
- 2) життєвий шлях людини;
- 3) економічна культура;
- 4) управління суспільством;
- 5) добробут суспільства;
- 6) міжлюдська взаємодія.

Розділ 2

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

- 2.1. Протосоціологія.
- 2.2. Соціологія XIX ст. – поч. XX ст.
- 2.3. Сучасні соціологічні теорії.
- 2.4. Українська соціологія.

2.1. Протосоціологія

Соціологія як наука розглядає проблеми виникнення, основні етапи розвитку й історичні форми та напрями соціологічної науки. Сьогодні говорять про окрему галузь соціологічного знання, що вивчає етапи розвитку соціологічної думки – *історію соціології*. Термін „історія соціології” вживають у вузькому та широкому значенні (див. докл. **М. Захарченко, В. Погорілий**, 1993). У *вузькому розумінні історія соціології* бере свій початок зі середини XIX ст., коли **О. Конт** обґрунтував необхідність виникнення нової науки „соціології”. У *широкому розумінні* історія соціології охоплює також теоретичні уявлення про суспільство, що передували виникненню соціології, і має назву *протосоціологія*. Загалом погляди на історію розвитку соціології можна розділити на такі *етапи*:

- Протосоціологія, що включає історію соціологічної думки від античності до виокремлення соціології в окрему науку.
- Виникнення соціології як науки, поява контівської програми перебудови наук про суспільство на „позитивних”, емпірично обґрунтованих засадах (триває до кінця XIX ст.).
- „Класичний” період розвитку соціології (кінець XIX – 20–30 роки

XX ст.), що характеризується гострою кризою натуралістичної соціології, спрямуванням соціологічних теорій на вивчення соціальної дії та взаємодії, розробку методології та методів емпіричного пізнання соціальної реальності. Характерною ознакою цього періоду є *інституціоналізація соціології*.

- Новітній, або сучасний, етап розвитку соціології (із 60–70-х років XX ст. і донині).

Розглянемо ці етапи розвитку соціології як науки дещо докладніше.

Протосоціологія - це система теоретичних уявлень про суспільство, які передували виникненню соціології як науки. Цей період включає знання про суспільство Стародавнього світу (античний період), епохи середньовіччя, соціальні знання і дослідження нового часу.

Античний період розвитку протосоціологічних знань охоплює I тис. років до н.е. – IV ст. н.е. Основною формою відображення та пояснення світу природи і місця в ньому людини була *міфологія* як перша система світогляду, що по-своєму пояснювала світ та причиново-наслідкові зв'язки. Із розвитком суспільства виникає нова форма соціального знання – *епос*, що розповідає про майбутнє та відтворює картину народного життя, його ідеали, моральні норми, прагнення народу. Міфологія та епос є позанауковими формами відображення дійсності та інформативним феноменом, необхідним для вирішення суто практичних проблем суспільного життя. З часом вони не могли задовольнити запити нових ранніх типів суспільств, що змінили первісні общини.

Соціально-історичний прогрес породжує нові форми пізнання дійсності та її відтворення в свідомості індивіда й маси. Як наслідок, виникає *філософія* як первісне систематичне знання та відбувається становлення перших математичних і природничих наук. Міфологію та епос пізніше замінюють *історичні хроніки* та *історія*, що давали точніший опис минулих подій. Отже, розвиток суспільного поділу праці, поглиблення її спеціалізації, вдосконалення знарядь трудової діяльності зумовили виникнення *елементів наукового знання*. Елементи механіки, астрономії, математики розвивалися через практичні потреби суспільства у зв'язку з розвитком землеробства, зрошення, будівництва складних споруд, суднобудування, військової справи, зростанням ролі міст, тощо. Проте процес пізнання соціальних явищ у цей період залишався на низькому рівні.

Перші спроби дослідження суспільних явищ і суспільства, спроби творення соціальних теорій є у працях **Демокріта** (близько 460 – 370 р. до н.е.), **Платона** (427 – 347 р. до н.е.), **Аристотеля** (384 – 322 р. до н.е.) та інших мислителів античності. Їхня творчість присвячена поясненню суті фактів, подій, явищ і процесів соціального порядку. Філософи та історики античності не розглядали *суспільство* як особливе утворення, що розвивається за власними законами, воно було не суб'єктом, а об'єктом аналізу. При цьому суспільство, держава, індивіди розглядалися лише у контексті загального цілого.

Вивчаючи державу, Аристотель уперше піднімає та частково досліджує про-

блему *способу життя*, що значною мірою залежить від пізнання людини. Окрім того, філософ розглядав такі соціологічні категорії, як дозвілля та вільний час. У праці „Метафізика” Аристотель вводить систему класифікації наук на *теоретичні* (філософія, математика, фізика), *практичні* (етика, політика) і *творчі* (прикладні науки, мистецтво та ін.).

У період античності було проведено перші соціальні дослідження з використанням спостереження, опитування та анкетування для збору інформації. Виникнення таких досліджень було зумовлене потребами соціальної практики, зокрема обчислення матеріальних, виробничих ресурсів тощо. У Вавилоні та Стародавньому Єгипті математичні знання були відомі уже в 2000 р. до н.е. Проводились переписи населення, у різних країнах з появою державності здійснювалась реєстрація населення. У деяких державах такі переписи проводили регулярно серед різних вікових, майнових та етнічних груп населення. Статистичні матеріали мали настільки велике практичне значення для держав, що за імператора **Августа Октавіана** (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.) було складено офіційний збірник „*Breviarium imperii*” з різноманітним статистичним матеріалом для потреб державної діяльності. Аналіз перших емпіричних соціальних досліджень в історії Стародавнього світу, особливо в античній Греції та Римі, вказує на певну залежність її розвитку від математичного знання того часу.

Важливі принципи соціального пізнання в цей час розвивалися в межах історичної науки, оскільки її об’єктом були людина, суспільство та соціальні факти. Заслугою істориків античності є систематичний опис та письмова фіксація історичних подій і соціальних фактів, визначення критеріїв їхньої достовірності та істинності. Саме історики розглядали проблему вивчення соціальних фактів, використання аналізу документів, методів спостереження, опитування, окреслили принципи систематизації та класифікації емпіричного матеріалу, їхнього відбору та узагальнення.

Антична історія містить матеріали про механізми державного управління, зокрема вмиле використання принципів управління натовпом, масою, а також методів маніпулювання, про знання соціальної психології та її врахування в державній діяльності, військовій справі тощо. При цьому широко використовувалися традиції, соціальні цінності, престиж, авторитет для забезпечення функціонування соціальних інститутів з їхніми нормативами, санкціями та регулятивною діяльністю. Суспільні потреби класового суспільства породжують нові форми їхнього відображення, зумовлюють появу досконаліших форм аналізу соціальних проблем та методів їхнього розв’язання. Здійснюється спеціалізація розумової діяльності, що призводить до виникнення нових форм суспільної свідомості – політичної, правової, філософської тощо.

Протосоціологічні погляди епохи середньовіччя. Ця епоха розпочалась у V ст. та охоплює три періоди свого розвитку: раннє середньовіччя (V–XI ст.), період розвинутого феодалізму (XI – середина XV ст.), пізнє середньовіччя (кінець XV – середина XVII ст.). Розпад античного суспільства, падіння Західної Римської

імперії, формування нової системи феодальних відносин, нового світосприйняття і способу життя спричинили суттєві соціально-політичні зміни, що потребували теоретичного пояснення. Головним джерелом знань про людину, суспільні відносини, природу стала *релігія*, що витіснила науку. Феодалізм призвів до занепаду економіки, політики, культури, гальмування розвитку соціокультурного та науково-пізнавального процесів.

Першим у середньовіччі зробив спробу описати всесвітню історію як єдиний, закономірний поступальний (об'єктивний) процес **Аврелій Августин**, якого називали Блаженим (354–430). На думку філософа, у вивченні суспільства слід окреслювати головні етапи його розвитку відповідно до періодів людського життя.

Значний внесок у розвиток пізнання людини, суспільства, науки зробили представники середньовічного ренесансного гуманізму. *Гуманізм* (від лат. *humanus* (*homo*) – людина, *humus* – земля) – це система поглядів в історії людства, яка визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, щастя та прояв здібностей. Гуманізм проголошує принципи рівності, свободи і справедливості.

Гуманізм епохи Відродження мав яскраво виражену соціальну орієнтацію на людину з її інтересами, потребами та цінностями. Найвідомішими представниками гуманізму епохи Відродження були **Аліг'єрі Данте** (1265–1321), **Франческо Петрарка** (1304–1374), **Леонардо Бруні** (1370–1444), **Валла Лоренцо** (1405 чи 1407–1457) та ін. Представники цієї епохи займалися *пошуком гармонії між природою та людиною*, висували ідею всебічного розвитку людини, проповідували культ знання, освіти, духовності та праці. Вони використовували здебільшого принципи опису та аналізу соціальних явищ, які були притаманні мислителям античності. Поступово створювалися нові умови для розвитку соціального пізнання і прогресу культури.

Культурологічні проблеми античності змінювались новими проблемами, зокрема вивчення суті держави, форм державного управління, політики та політичних відносин. Загальні проблеми суспільства відтісняють вивчення проблем особистості. З'являються *концепції утопічного соціалізму*, в основі яких лежать комунітарні принципи організації суспільства, основоположниками яких є Т. Мор і Т. Кампанелла. Англійський філософ **Томас Мор** (1478–1535) у своїй праці „Утопія” визначає основною причиною пороків буржуазної держави приватну власність, що зумовлює суперечності інтересів особи та суспільства. При цьому ідеальне суспільство має ґрунтуватися на суспільній власності та обов'язковій праці всіх його членів. Італійський філософ **Томмазо Кампанелла** (1568–1639) визначив астральну залежність розвитку людського суспільства та здатності людини впливати на суспільне життя.

В епоху пізнього середньовіччя практикували переписи населення та емпіричні дослідження, які мали вузько обмежений характер. У науці поряд із традиційними проблемами буття поступово формувалися *концепції соціальної філософії, державного і приватного права, переглядалися релігійні доктрини походжен-*

ня людини та суспільства. Ці проблеми піднімали **Н. Макіавеллі** (1469–1527), **Ж. Боден** (1530–1596) та **Г. Гроцій** (1583–1645). Італійський історик Нікколо Макіавеллі у своїй праці „Правитель” (1513) розглядав природу людини, що є однаковою у всіх суспільствах і народах. Він відтворив античні ідеї про виникнення держави та кругообіг форм правління. У XVII ст. Гуго Гроцій започатковує концепції природного права та суспільного договору.

Протосоціологія нового часу. Інтенсивний процес розвитку знань про людину та суспільство припадає на XVII – XVIII ст. У цей час виникають нові галузі наукового знання – політична економія, соціальна статистика, демографія. Використовуються спеціалізовані методи соціальних досліджень, постають питання щодо застосування математичних методів з метою соціального пізнання та розвитку соціальних процесів. Науковий пошук нового часу спрямований на пошук законів і закономірностей життя суспільства. Проблеми визначення методів і принципів пізнання розглядали у цей період **Рене Декарт** (1596–1650), **Бенедикт Спіноза** (1632–1677) та ін., які аналізували соціально-економічні та політичні фактори розвитку соціального пізнання і знання в нових історичних умовах.

Поступово виникає нова соціальна *парадигма, пов'язана з натуралістичним розумінням світу природи та людини*. Натуралізм при вивченні суспільних проблем орієнтував дослідників на вияв природничих основ життя людини і суспільства. Ці питання розробляли англійські філософи **Томас Гоббс** (1588–1679) та **Джон Локк** (1632–1704). Соціологічна концепція суспільства Т. Гоббса викладена у його праці „Левіафан” у теорії „природного права і суспільного договору”. На його думку, поняття „суспільство”, „державна” і „уряд” є тотожними і виражають державну волю, тобто волю суспільства.

Першим соціологом нового часу можна вважати французького історика та соціолога **Шарля Луї Монтеск'є** (1689–1755). Він не окреслив соціології як окремої науки, не визначив її структури, функцій та принципів, проте фактично заклав основи нового напрямку в суспільствознавстві. Монтеск'є у праці „Дух законів” (1748) виклав *соціологічну теорію суспільства*, де обґрунтовує об'єктивний характер законів розвитку природи та людської історії, окреслює взаємозв'язок природного і соціального (природи і суспільства), намагається пояснити різноманітність форм соціального, державного та політичного устрою різних народів.

Визначне місце серед французьких просвітителів займає **Жан-Жак Руссо** (1712–1778). Вивчаючи проблеми соціальної нерівності, він визначає, що вона зумовлена нерівномірним розподілом майна та знарядь праці. Цілісність людини, на думку вченого, була зруйнована поділом праці та майновою нерівністю.

Класик німецької філософії **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770–1831) розглядає громадянське суспільство як сферу приватного життя громадян. Воно містить систему інтересів приватних осіб, класів, різноманітних груп та інститутів, взаємодія між якими регулюється за допомогою права. В історії людства філософ окреслює три головні епохи: східну, античну й германську. Зміна історичних епох є об'єктивним, закономірним, поступальним процесом розвитку людства.

Важливим моментом у розвитку пізнання суспільства та його закономірностей був поступ в економічних знаннях. У XVII ст. з'являється нова наука – класична політична економія. Її найвідоміші представники – **Вільям Петті** (1623–1687), **Адам Сміт** (1723–1790), **Давид Рікардо** (1772–1823). Наука піднімається на новий щабель свого розвитку, відбувається поєднання емпіричного та теоретичного рівнів знання. Поряд із суто економічними процесами інтенсивно вивчаються демографічні процеси та економічні соціальні закономірності. Дослідження масових соціальних фактів дає можливість визначати взаємозалежності та зв'язки. Широко використовується математика при проведенні соціальних досліджень, що зумовлює формування нових галузей соціального знання, таких як демографія та соціальна статистика. Зокрема, спробу емпіричного дослідження соціальних явищ здійснив **Василь Татищев** (1686–1750), який зібрав значний фактичний матеріал за допомогою спеціально складеної анкети з метою вивчення проблем історії, держави, економіки, географії, культури, релігії тощо. Анкетні опитування проводив і російський учений **Михайло Ломоносов** (1711–1765) для вивчення адміністративного, територіального поділу, стану і розвитку промислового виробництва, видів праці та ін.

Наявність різноманітного матеріалу, нагромадженого філософією, історією та соціальною практикою, зумовило появу у XVIII ст. так званої „філософії історії”. Цей термін уперше вживає Вольтер для вивчення людської історії та культури. *Філософія історії* не є механічним поєднанням принципів пізнання філософії та історії. Вона розвивається як частина філософії на основі вивчення історії розвитку суспільства. В історико-соціологічному контексті філософію історії можна розглядати як з'єднувальну ланку між філософією та соціологією. Поступове розростання в межах філософії соціальної проблематики приводить до відокремлення гуманітарного знання від філософського. Отже, суспільствознавство за межами філософії розділилось на специфічні галузі знання, зокрема на соціологічну. Потреби в різноманітній соціальній інформації зумовлюють пошук шляхів і засобів її отримання та появу нових галузей соціального знання.

2.2. Соціологія XIX ст. – поч. XX ст.

Соціальні пізнання попередніх епох (античності, середньовіччя, нового часу) створили якісно нові умови для подальшого розвитку соціології в XIX ст. Виділення соціології в самостійну науку було зумовлене соціально-політичним, економічним і духовним розвитком людства. Подальші соціальні потреби сприяли розгортанню різноманітних соціальних досліджень, наукове оформлення яких було зумовлене докорінними змінами в соціальній свідомості.

Процес виникнення соціології визначали, з одного боку, напрацювання філософів і суспільствознавців, широке розповсюдження емпіричних соціальних та статистичних досліджень, з іншого боку – радикальні трансформаційні процеси глобалізаційного характеру, що дедалі частіше й динамічніше виявлялися в період XVI–XX ст. Такі трансформаційні процеси та накопичення наукових знань зумовили початок генерації нової системи наукових поглядів, появу та розвиток соціології. Суспільство вже не розглядалось як сукупність соціальних атомів, які існують автономно один від одного. Було простежено тісний „невидимий” зв’язок, що визначає розвиток окремих людей та зумовлює розвиток усього суспільства.

Натуралізм О. Конта (1798–1857). У 30-х роках XIX ст. французький філософ Огюст Конт обґрунтовує принципи позитивізму як філософського напрямку. Основні праці – „Курс позитивної філософії” (1830–1842) та „Слово про позитивний дух” (1844). Учений увійшов в історію як засновник *філософії позитивізму* та *соціології*. О. Конт вперше ввів у науковий обіг поняття „соціологія”, розробив систему соціологічного знання, окреслив його предмет, структуру, методи та можливості.

За Контом, нова наука „соціологія” має бути *позитивною наукою*. Суть позитивної науки передбачала розгляд підпорядкування всіх явищ незмінним природним законам, признаючи неможливість пізнання їхніх першопричин та наслідків. Сам Конт вважав, що його наука має ґрунтуватися на п’яти принципах, які виражають зміст позитивізму:

- 1) вона мусить бути точною наукою і спиратися на методи, які б дали змогу результати одного дослідження перевірити і підтвердити або відкинути результатами іншого;
- 2) відрізнятися реалізмом (на противагу ідеально-утопічним проектам);
- 3) бути корисною, сприяти „зміцненню суспільного порядку”, „поліпшенню життя нижчих класів”;
- 4) володіти визначеністю;
- 5) бути позитивною, спрямованою на відкриття законів розвитку.

Соціологія, за О. Контом, – це абстрактна наука про людину, яка передбачає розгалуження на конкретніші науки, що досліджують окремі форми та елементи суспільства. Під час обґрунтування нової науки науковець прагнув точно визначити місце соціології в людському пізнанні, сформулювати її основні закони. Конт вводить так звану *лінійну систему класифікації форм наукового знання*. Він розміщує науки відповідно до історії їхнього виникнення і розвитку, коли знання попередньої науки є необхідною умовою для розвитку і знання наступної. *Система класифікації наук* розташовує їх одну за одною в міру зменшення їхньої простоти й абстрактності (див. рис. 2.1). Математика, як найпростіша й абстрактна наука, започатковує систему класифікації наук, а соціологія (соціальна фізика), як найскладніша й конкретна, завершує її.

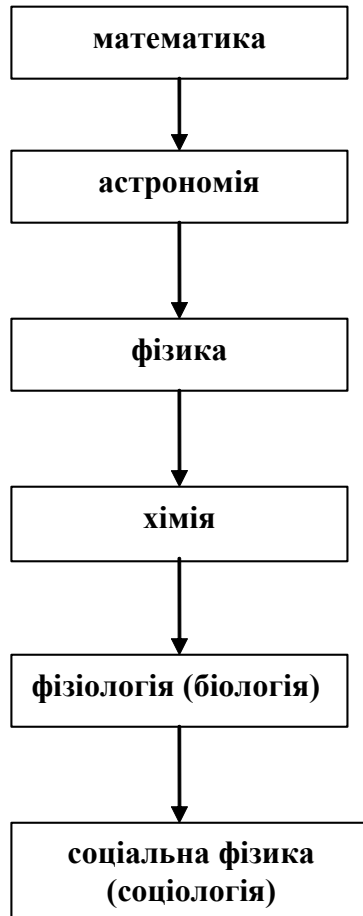

Рис. 2.1. Класифікація наук О. Конта

Соціологія, вважає Конт, є наукою, що не має прикладного характеру, оскільки вивчає конкретний об'єкт – суспільство, людину як найскладніші явища. На основі досвіду природознавства Конт за аналогією визначає, що й соціологія має вивчати суспільство як систему. Зокрема, потрібно вивчати умови існування суспільства, явищ, пов'язаних із збереженням факторів суспільного порядку, і закони еволюції, розвитку суспільства та його зміни.

У соціології О. Конт виділяє *два розділи*: соціальну статистику і соціальну динаміку.

1. *Соціальна статика* вивчає будову суспільства, його структурні компоненти. Її предметом є сталі „природні” умови існування соціальної системи, і вона виконує роль теорії рівноваги. Завданням соціальної статистики є вивчення організації людського життя, в якому між його різними складовими мусить існувати порядок, консенсус, що забезпечують рівновагу, гармонію та стабільність між елемента-

ми системи. Особливими об'єктами соціології при цьому є соціальні інститути. Автор виділяє такі явища, як сім'я, власність, держава, релігія, мова, суспільний поділ праці, й розглядає їх як взаємопов'язані між собою елементи системи, завдяки яким існує суспільний порядок.

2. *Соціальна динаміка* досліджує процес соціальної життєдіяльності, вивчає її „технологію” і наслідки того процесу, що відбуваються в соціальному організмі. Соціальна динаміка відіграє в системі Конта роль теорії суспільного прогресу. В основу соціального прогресу Конт поклав принцип інтелектуального розвитку людства, який він відобразив у „*великому основному законі трьох стадій*” і вважав його своїм найбільшим відкриттям. Згідно з цим законом, пізнавальна діяльність людства та їхня суспільна свідомість пройшла три стадії розвитку:

- *Теологічна (божественна) стадія* розпочинається з найдавніших часів існування людства і триває до 1300 р. На цій стадії людський розум у кожному явищі природи та суспільного життя вбачав дію надприродних сил.
- *Метафізична стадія* охоплює період з 1300 до 1800 р. Вона характеризується руйнацією старих вірувань і уявлень про природу та суспільство і є перехідною. Людська свідомість оперує вже не уявленнями, а поняттями, які відображають реальні процеси зовнішнього світу. Однак у зв'язку зі слабким розвитком наук ці поняття були досить абстрактними.
- *Позитивна стадія* пов'язана з виникненням наукового менталітету, науковим розумінням природи і суспільства. Людська свідомість у своїх судженнях та висновках ґрунтується на наукових спостереженнях.

Суттєвою складовою контівської соціології є розробка *методів дослідження суспільства*. Серед них Конт виділив спостереження, експеримент, порівняльний та історичний методи.

- *Метод спостереження*, на думку Конта, є основним методом дослідження в соціології. Спираючись на об'єктивні дані, соціологія набуває об'єктивності.
- *Метод експерименту* дає змогу вивчати зміни явищ під впливом спеціально створених для дослідницьких цілей умов.
- *Порівняльний метод* полягає у зіставленні різних форм, циклів, рівнів життєдіяльності різних спільнот з метою виведення закономірностей та законів їхнього існування.
- *Історичний метод* (метод історичного порівняння різних послідовних станів людства), який Конт вважав найбільш специфічним методом соціології. Цей метод дає змогу вивчати закономірності формування та розвитку суспільства.

Висунуті Контом положення стали першоосновою розвитку соціології як нової науки. Натомість йому не вдалося чітко визначити предмет соціології та метод її дослідження.

Органіцизм Г. Спенсера (1820–1903). Засновником органістичної школи в соціології був англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер. Його основними творами є „Соціальна статика” (1851), „Основні начала” (1862), „Основи біології” (1864–1867) та „Основи соціології” (1876–1896). Соціологічна система Спенсера ґрунтується на трьох основних елементах: еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні організації – інститути.

Еволюційна теорія Спенсера була однією з найпопулярніших у XIX ст. *Еволюція* – це поступовий процес безперервної інтеграції матерії, що перетворює її з невизначеної безлюдної однорідності у визначену різноманітність, багатоманітність. Спенсер розрізняє два типи еволюції: *просту*, сутність якої полягає в кількісній інтерпретації елементів, і *складну* – коли відбуваються різноманітні зміни, внаслідок чого інтегровані елементи породжують нові якості і зумовлюють перехід від однорідності до різноманітності, ускладнення структури, диференціації функцій тощо.

Еволюція відбувається всюди однаково, але вона має *три різні фази*: неорганічну, органічну, надорганічну (суперорганічну). Ці фази відображають основні етапи еволюції, що послідовно змінюють одна одну, проте кожна з них однакова за своїм механізмом. В „Основних началах” Спенсер окреслює **основні закони еволюції**, що визначають перебіг усіх еволюційних процесів:

- „*Закон нетривалості однорідного*” – однорідна маса елементів перебуває в стані нестійкої рівноваги, які під впливом зовнішніх чинників змінюються неоднаково.
- „*Закон групування*” – еволюція зумовлює групування різноманітних елементів.
- „*Закон скерованого руху*” – процес еволюції спрямований до центру „тяжіння” і найменшого опору.
- „*Закон примноження наслідків*” – взаємодія фізичних і соціальних явищ у процесі еволюції породжує нові процеси, явища та наслідки.

Для Г. Спенсера еволюція – це плавний, поступовий процес, який поширюється без винятку на всі явища природи і суспільства – космічні, біологічні, соціальні. Він вважає, що навіть такі феномени, як психологія та культура, розвиваються за законами природи, а отже, й еволюції. Г. Спенсер засуджує спроби революційних перебудов, бачить у цьому порушення закону, згідно з яким будь-яка еволюція дотримується лінії найменшого опору.

Другий центральний момент соціологічної теорії Г. Спенсера – це *органіцизм*, який пов’язаний з необхідністю розуміння єдності суспільства як цілого, а також подібності та відмінності між біологічним і соціальним організмами. Спенсер вибудовує власну органічну модель суспільства, в якому є **три системи органів**:

I. *Підтримувальна система* – у живому організмі забезпечує живлення, у суспільстві – виробництво необхідних продуктів.

II. *Розподільча система* – покликана забезпечити зв’язок різних частин соціального організму на основі поділу праці.

III. *Регулятивна система* – в особі держави забезпечує підкорення складових частин в цілому.

Що є спільного і відмінного між біологічним і соціальним організмами? У праці „Основи соціології” Г. Спенсер обґрунтовує правомірність проведення аналогії між суспільством і біологічним організмом та виділяє такі **подібності** між ними:

- 1) соціальний та біологічний організми у процесі розвитку збільшують масу та обсяг;
- 2) розвиток і біологічного, і соціального організму веде до ускладнення внутрішньої структури;
- 3) ускладнення структури зумовлює диференціацію функцій;
- 4) різноманітні елементи як біологічного, так і соціального організмів взаємозалежні і перебувають у повній взаємодії;
- 5) існування обох типів організмів пов’язане з обов’язковим виконанням відповідних функцій, і тому цілісний організм існує довше за свої складові елементи.

Розростання окремих елементів у розмірах супроводжується ускладненням їхньої структури. Процес росту при цьому є *процесом інтеграції*. Натомість інтеграція має супроводжуватися *диференціацією структур і функцій*, якщо організм або суспільство прагне залишитись життєздатним, тобто хоче вижити в боротьбі за існування.

Однак Г. Спенсер бачить між суспільством і біологічним організмом суттєві **відмінності**:

- 1) на відміну від біологічного організму, складові елементи якого з’єднані нерозривно, суспільство – це дискретне ціле, елементи якого більш чи менш розсіяні та вільні;
- 2) у живому організмі елементи існують заради цілого, у суспільстві – навпаки. Суспільство існує для блага своїх громадян;
- 3) свідомість, здатність відчувати, мислити розсіяні по всьому суспільстві, а не зосереджені у певних частинах, як це є в біологічному організмі.

Такі погляди Г. Спенсера заклали основи системного підходу до аналізу соціальних процесів. Крім того, він першим у соціології почав систематично вживати поняття „система”, „функція”, „структура”.

Г. Спенсер вводить у науковий вжиток новий соціологічний термін – „соціальний інститут” як своєрідний спеціалізований „соціальний орган”. Зокрема, уряд як соціальна інституція виконує функції головного мозку, торгівля – кровообігу, економіка – обміну речовин тощо. Окрім того, соціальні інститути, за Г. Спенсером, відповідно до їхніх *функцій* у суспільному організмі можна об’єднати у три групи:

- інститути продовження роду (домашні інститути, пов’язані зі шлюбно-сімейними стосунками);

- виробничі та розподільчі інститути (промислові, професійні інститути);
- регулювальні органи (обрядові, політичні та церковні інститути).

У соціології Спенсера система соціальних інститутів покликана врівноважувати соціальні відносини, збільшувати обсяг і форми спілкування та взаємодії в суспільстві. Однак у соціологічній концепції Г. Спенсера не враховано конкретно-го змісту буття, домінує механіцизм, натуралізм у поглядах на суспільне життя.

Німецька формальна соціологія. Важлива роль у формуванні і розвитку класичної соціології на межі XIX – XX ст. належить німецькій формальній соціології в особі Г. Зіммеля та Ф. Тьонніса. Особливістю цього напрямку був не натуралізм, а духовно-історична орієнтація, притаманна німецьким соціологам.

Георг Зіммель (1858–1918) є одним із класиків формальної соціології. Його соціологічні уявлення викладені в основних працях: „Проблеми філософії історії” (1892), „Філософія грошей” (1900), „Соціологія” (1908), „Філософія культури” (1911). Торкаючись проблеми предмета й об’єкта соціології, Зіммель зауважував, що порівняно з іншими науками *соціологія* – це новий засіб дослідження, новий метод, який дає змогу по-новому аналізувати явища. Вона проникає в дослідницькі сфери усіх наук, допомагаючи знайти нові шляхи вирішення вже наявних проблем.

Основоположними для формальної соціології Зіммеля є *поняття форми і змісту*. Предметом соціології вчений вважає *форми* соціальної взаємодії людей, що зберігаються при всіх змінах конкретного історичного змісту. На основі аналізу реальності вчений виокремив такі форми соціального життя: авторитет, підпорядкування, конкуренція, поділ праці, утворення партій тощо. Усі ці форми відтворюються, наповнюються певним змістом у різних групах і соціальних організаціях.

Г. Зіммель розробив **трифазну класифікацію соціальних форм**: соціальні процеси – соціальні типи – моделі розвитку. Взірцями таких форм можуть бути:

- *Соціальний процес* як форма відтворення. Прикладом є мода, що одночасно передбачає наслідування та індивідуалізацію людини. Однак, незважаючи на змінність моди, вона як соціальна форма в тому чи іншому вигляді існує завжди;
- *Соціальний тип*. Вступаючи в певні відносини, людина набуває характерних якостей, які стають її сутністю та виявляються постійно незалежно від природи тієї чи іншої конкретної взаємодії.
- *Модель розвитку*, наприклад, універсальний процес взаємозв’язку розширення груп із посиленням індивідуальності. Збільшення кількості осіб у групі зумовлює зменшення подібності її членів. Посилення індивідуальності супроводжується деградацією групи.

У праці „Філософія грошей” Зіммель розглядає розвиток інтелекту та грошове господарство як абстрактні форми, досліджує соціальну функцію грошей і логічної свідомості в усіх різноманітних і опосередкованих виявах: в уявленнях демократії, формальному праві, ідеології лібералізму, розвитку науки і техніки, а також у ритмі і темпі сучасного життя.

Г. Зіммель вважав, що утвердження соціології має йти шляхом створення науково обґрунтованих понять. На його думку, соціологія повинна мати справу з колективними феноменами, які не можуть бути зведені до психіки окремої людини.

Значний внесок у розвиток формальної соціології вніс **Фердинанд Тьонніс** (1855–1936). Він запропонував розглядати соціологію як соціальну науку, що вивчає природу соціальних груп і сутність процесів, які сприяють організації і функціонуванню суспільства. Учений *пропонує поділяти соціологію на такі складові:*

- теоретична – аналізує суспільство в стані спокою;
- прикладна – визначає механізми розвитку суспільства;
- емпірична – досліджує факти життя суспільства (соціографія). Вихідним матеріалом для таких досліджень є дані статистики. Предметом емпіричних досліджень Тьонніса були злочинність, самогубства, демографічні зміни, промисловість і діяльність політичних партій.

У своїй відомій праці „Спільнота і суспільство” (мовою оригіналу „Gemeinschaft und Gesellschaft”) (1887), Тьонніс розглядає історичний процес, який складається з двох складових спільного життя людей – спільноти і суспільства. Історично первинним утворенням є *спільнота*, для якої характерні згода, звичаї і релігія. Вторинним – суспільство, для якого характерні договір, політика і громадська думка. Різноманітні об’єднання людей відображають різноманітні вияви двох домінантних типів суспільних зв’язків: спільноти та суспільства.

Розглядаючи соціальні відносини і зв’язки, автор розробив новий підхід до розуміння суспільства та форм суспільного життя. При цьому соціальні зв’язки, які утворюються внаслідок волі (прагнення) до взаємності, можуть бути двох типів: зв’язками реального життя, що притаманні *гемайншафту* (складовим суспільства на зразок малої первинної групи, спільноти тощо) та зв’язками ідеальних чи механічних утворень, що притаманні для *гезельшафту* (суспільству загалом).

Тьонніс виділяє *три типи форм соціального життя*: соціальні відносини, групи та корпорації. Соціальні відносини мають об’єктивний характер. Більше ніж два учасники творять соціальне коло, що є перехідною ланкою між соціальними відносинами та групами. Група ж утворюється тоді, коли її учасники потребують об’єднання задля досягнення певної мети. При цьому учасники групи приймають внутрішню організацію, здійснюють розподіл ролей та функцій, і, як наслідок, така група трансформується в корпорацію.

Концепція Ф. Тьонніса щодо вивчення соціальних зв’язків та відносин стала значним внеском у розвиток загальносоціологічної теорії, зокрема теорії соціальної дії, теорії соціальних груп, типології соціальних систем тощо. Актуальним залишається поділ соціальних об’єднань людей на спільноти і суспільство, що відкрило шлях до аналізу соціальних змін у суспільстві і дало змогу побудувати своєрідний континуум, на одному полюсі якого є традиційне суспільство, або спільнота (для Тьонніса спільнота – це община традиційного зразка) на другому, – сучасне, індустріальне (постіндустріальне) суспільство, що перебуває під впливом процесів урбанізації, науково-технічного і промислового розвитку й побудоване на комерції і розрахунку (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Два типи складових суспільного життя за Ф. Тьоннісом

	<i>Спільнота</i> (Gemeinschaft)	<i>Суспільство</i> (Gesellschaft)
<i>Зв'язки, що об'єднують людей</i>	кровноспоріднені зв'язки, братерство, сусідство	угоди, обмін матеріальних благ, обрахунок
<i>Участь у міжособових відносинах</i>	індивіди	соціальні ролі
<i>Засоби контролю</i>	звичай, традиція	формалізоване право
<i>Люди керуються</i>	вірою	громадською думкою
<i>Основа господарювання</i>	колективна власність	гроші, приватна власність

Ф. Тьонніс один із перших уводить у науковий обіг поняття „громадська думка”, визначаючи її, поряд із масовим робітничим рухом і державною соціальною політикою, одним із головних чинників сучасного суспільного розвитку.

Розуміюча соціологія М. Вебера (1864–1920). Найважливіше місце в німецькій соціології належить Максу Веберу. Найвідомішими його працями є „Об'єктивність соціально-наукового і соціально-політичного пізнання” (1904), „Протестантська етика та дух капіталізму” (1905), „Психофізика індустріальної праці” (1908). Вебер надавав великої уваги питанням обґрунтування категоріального апарату соціології, розробці понять соціальної дії, соціальної структури, раціоналізації, панування, влади тощо. Розглядаючи соціологію як універсальний, міждисциплінарний метод вивчення суспільства, Вебер цікавився передусім тим суб'єктивним змістом, який люди надають своїм вчинкам, коли діють разом (співвідносять свої дії з діями інших). Саме тому свою концепцію автор називав „розуміючою соціологією”.

Об'єктом соціології, за Вебером, у широкому розумінні, є соціальна дія. Сама ж *соціальна дія* – це дія, яка згідно з намірами дійової особи орієнтована на дії інших людей, співвідноситься з їхньою поведінкою. Отже, соціальна дія передбачає суб'єктивну мотивацію індивіда (чи групи) та орієнтацію на іншого (інших), що є очікуванням і без чого соціальна дія неможлива. М. Вебер на основі аналізу мотиваційного підґрунтя людських дій визначив **чотири типи соціальної дії** (див. рис. 2.2):

- *Традиційна дія* – система автоматичних реакцій на звичні подразники відповідно до засвоєної в минулому установки та набутого соціального досвіду. Така дія не завжди осмислена індивідом та становить більшу частину повсякденної людської поведінки.
- *Афективна дія* – перебуває на межі „усвідомленого”, виникає зазвичай як реакція на несподівані, незвичайні подразники та зумовлена актуальними афектами й почуттями людини.

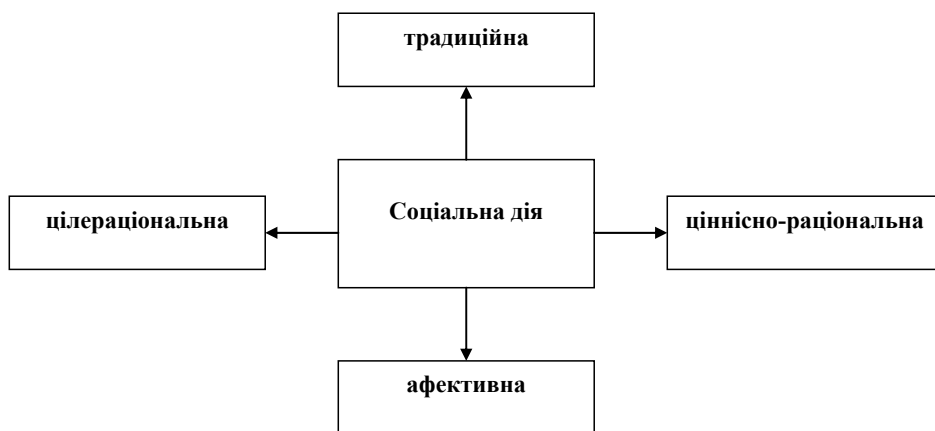

Рис. 2.2. Типи соціальної дії за М.Вебером

- *Ціннісно-раціональна дія* індивіда зумовлена свідомою та плановою орієнтацією не на досягнення певної мети, передусім на власні переконання, обов’язок тощо.
- *Ціліраціональна дія* – побудована на свідомому виборі, прорахунку всіх можливих наслідків дії та засобів її досягнення. Це ідеальний тип соціальної дії, з яким співвідносяться усі інші типи.

М. Вебер розмістив типи соціальної дії в порядку зростання раціональності, тому що розглядав *раціональність* як тенденцію історичного процесу. Шляхом цього процесу раціоналізується спосіб ведення господарства, відбуваються кардинальні зміни в науці, культурі. Усе це супроводжується зростанням ролі науки, що є показовим прикладом втілення раціональності. На думку М. Вебера, процес раціональності – це результат поєднання багатьох історичних факторів, що визначили розвиток Європи за останні 300–400 років. Завдяки цьому на певній території зустрілося декілька феноменів, що мали раціональну основу:

- антична наука, особливо математика, доповнена в епоху Відродження експериментом, що був внутрішньо пов’язаним із технікою;
- раціональне римське право, яке отримало свій розвиток в епоху середньовіччя;
- раціональний спосіб ведення господарства.

Фактором, що синтезує усі елементи, є *протестантизм* (протестантство), який створив світоглядні передумови для впровадження в економіку досягнень науки і перетворення останньої в безпосередню продуктивну силу. Економічний успіх у протестантській етиці здобув релігійне визнання. Усі ці погляди М. Вебер виклав у своїй праці „Протестантська етика та дух капіталізму”, яка увійшла у золотий фонд світової соціологічної літератури. За своїм змістом веберівська теорія капіталізму, яка, на відміну від марксового розуміння капіталізму як сис-

теми об'єктивних економічних законів (буття визначає свідомість), звертає увагу на суб'єктивний момент, зокрема співвідношення між конфесійною належністю і господарським статусом.

Вебер здійснив дослідження східних релігійних учень (конфуціанства, даосизму, індуїзму, буддизму, ісламу та іудаїзму) та християнства, зокрема протестантизму, щодо їхнього соціального спрямування та відповідності інтересам певних суспільних класів. Вивчаючи капіталізм як форму економічного раціоналізму, що передбачає прибуток та раціональне планування, вчений емпірично довів взаємозалежність між господарчим статусом та конфесійною належністю. Вебер дійшов висновку, що саме протестанти виявляють специфічну схильність до економічного раціоналізму, тоді як послідовники католицизму та інших конфесій такої схильності не виявляють. Ціннісне ж ядро протестантської культури становлять норми та приписи аскетичного характеру, які вимагають строгого раціонального контролю за способом життя і відмови від гедоністичної (від грец. *gēdonē* – веселощі, задоволення, насолода) життєвої поведінки.

У концепції Вебера поряд з теорією соціальної дії розроблено *проблематику влади*. Вчений аналізує мотиви підпорядкування людей на основі того, що їм притаманна певна доля раціональності, та визначає **три типи панування та підпорядкування**:

- *Традиційне панування* – зумовлене вірою у священність історичних порядків, влади та освячене традицією. У його основі лежить традиційна дія. Чистим типом такого панування є патріархальне панування, що за своєю структурою подібне до сім'ї.
- *Легальне панування* – це ненасильницьке панування людини над іншими. Таке панування можливе тоді, коли підлеглі бачать розумні підстави того, що над ними панують. У державах з таким типом панування підпорядковуються не особистості, а прийнятим законам, яких дотримуються не лише підлеглі, а й управлінці. При такому пануванні саме закони визначають, хто, кому і яким чином підпорядковується. Таке панування має раціонально-формальний характер, та відносини між владою та підлеглими будуються за аналогією відносин у межах не сім'ї, а організації. В основі такого панування лежить цілераціональна дія. Чистим типом легального панування є веберівська бюрократія.
- *Харизматичне панування* – передбачає захоплення особистістю лідера, віру в його особливі якості (магічні здібності, дар пророкування тощо). Вебер розглядає *харизму* (від грец. *charisma* – подарунок, благодать) як велику революційну силу, що існує в традиційному суспільстві та здатна внести зміни в його структуру. Харизматичний тип легітимного панування є прямою протилежністю традиційному пануванню.

Традиційне та легальне панування є консервативними й рутинними, а харизматичне панування є інноваційним за своєю природою. Ці три „чисті типи панування” не вичерпують усієї багатоманітності політичних відносин, однак фіксу-

ють суттєві тенденції їхнього розвитку, зокрема тенденції раціоналізації та формалізації.

Макс Вебер своїми працями відстоював ідеал наукової об'єктивності соціологічного знання. На його думку, соціологія має бути надкласовою, надпартійною, об'єктивною, корисною для всіх наукою. За М. Вебером, наука соціологія як вихідний пункт своїх досліджень мусить брати соціальну поведінку індивідів або групи індивідів.

Соціологізм Е. Дюркгайма (1858–1917). Наприкінці XIX ст. французьке суспільство переживає зміни, що зумовлюють активний розвиток у культурній, науковій та інших сферах. Одним із видатних французьких соціологів, класиком соціології є Еміль Дюркгайм. Його ідеї викладені в таких основних працях: „Про поділ суспільної праці” (1893), „Правила соціологічного методу” (1895), „Самогубство” (1897), „Елементарні форми суспільного життя” (1912). Учений відомий передусім своєю *концепцією соціологізму*, яка від початку будувалась як методологічний антипод психологізму та згодом набула самостійного значення. У теоретичному плані соціологізм на протигагу індивідуалістичним концепціям утверджував принцип специфічності та автономності соціальної реальності, більше того її переваги над індивідами. Саме це робить соціологію самостійною наукою. Порівняно з індивідом суспільство розглядалося як змістовніша реальність. Тобто, згідно з Е. Дюркгаймом, соціальне – це дещо більше, ніж проста сума його складових частин (індивідів). Сама ж *соціологія* у соціально-філософській концепції вченого займає провідне місце серед суспільних наук. Саме вона, на його думку, забезпечує усі інші суспільні науки методом і теорією, на основі яких потрібно проводити дослідження різних сфер суспільного життя.

Предметом вивчення соціології є *соціальний факт*, за допомогою якого досягається соціологічна істина. Головними ознаками соціального факту є незалежне, об'єктивне існування та здатність впливати ззовні на індивіда. Це колективні уявлення чи факти колективної свідомості. Соціальні факти містять зразки мислення, діяльності і почуттів, яким властива незалежність від індивідуальної свідомості та здатність здійснювати на індивіда примусовий вплив. Дюркгайм формує певні принципи пізнання соціальних явищ, які він називає „правилами стосовно спостереження соціальних фактів”, або правилами соціологічного методу.

Правила соціологічного методу:

1. *Правило об'єктивності.* Стосовно суспільства необхідно займати таку об'єктивну позицію, як природничі науки займають щодо свого предмета – природи. Отже, суспільство (соціальні факти) треба розглядати як речі, предмети лише ззовні. На думку Е. Дюркгайма, соціологічний метод буде тоді об'єктивним, науковим, коли буде вільний від філософії (її принципів), ідей, понять, різних політичних, моральних вимог, психологізму (зокрема, критикує панівний метод психологічного дослідження того часу – інтроспекцію).
2. *Правило повторюваності.* Друге правило соціологічного методу ви-

магало подолання суб'єктивізму в дослідницькому процесі шляхом відшукування певної повторюваності. Для цього потрібно досліджувати не одне, а *групу явищ*. Для забезпечення цієї вимоги Е. Дюркгайм великого значення надавав статистиці. Наприклад, коливання народжуваності, зростання кількості самогубств – це об'єктивні, кількісні дані, які дають змогу забезпечити об'єктивний підхід у вивченні соціальних явищ.

Учений вводить власне розуміння *поняття „нормального типу” суспільства*, норми і патології, які вживає також для інтерпретації таких явищ, як злочинність, кризи та інші суспільні дезорганізації. При оцінці рівня нормативності явищ суспільного життя важливо чітко фіксувати умови, які спричиняють їхнє існування, і вивчати змінність чи стабільність таких умов. При цьому проблему злочинності не треба вважати соціальною патологією, оскільки за всіма ознаками її можна розглядати як соціальний факт, зважаючи на її поширення в усіх без винятку суспільствах. Вивчаючи „ненормальні” форми вияву суспільного життя, Дюркгайм визначає поняття „*соціальної аномії*” (від франц. *anomie* – відсутність закону, організації). Це такий стан суспільства, при якому відсутня моральна (соціокультурна) регуляція поведінки окремого індивіда або соціальних груп. Цей стан зазвичай притаманний суспільствам перехідного типу або ж суспільствам, які переживають кризові періоди свого розвитку.

У теоретичному розумінні суспільства Дюркгайм визначає дві головні *тенденції*: 1) натуралізм, що розглядає закономірності суспільства за аналогією до природи та 2) реалізм, що розуміє суспільство як особливу реальність, відмінну від інших видів реальності (фізичної, хімічної, біологічної, психологічної тощо).

У своїй соціологічній концепції Дюркгайм порушував проблему взаємодії особистості та суспільства. Вчений розглядає взаємозв'язок між розвитком і процвітанням суспільства та розвитком окремого індивіда. При вивченні суспільства важливо проаналізувати характер зв'язків, що об'єднують людей. Центральною категорією аналізу цієї проблеми постає *суспільна солідарність*, що реалізується в суспільстві завдяки поділу праці.

Унаслідок спеціалізації праці індивіди змушені обмінюватись своєю діяльністю, виконувати взаємодоповнювальні функції, мимовільно утворюючи єдине ціле. Індивідуальне ставлення до людини можливе лише за умови досить складної структурної організації суспільства та поділу суспільної праці. Натомість наявність примітивної соціальної структури та невисокого рівня поділу суспільної праці призводить до деградації особистості та „розчинення” її у суспільстві. Основними причинами поділу праці є ріст народонаселення та інтенсифікація соціального життя. Залежно від ступеня поділу праці Дюркгайм виділяє *два типи суспільної солідарності*:

- *Механічна солідарність* притаманна для нерозвинутих, архаїчних суспільств, оскільки солідарність людей у них визначалась подібністю індивідів, їхніх суспільних функцій, нерозвиненістю індивіду-

альних особистісних рис. Така солідарність передбачає примітивні, недиференційовані суспільні відносини, панування колективного над індивідуальним. У суспільствах, де дуже розвинута механічна солідарність, індивід не належить самому собі, а є своєрідною „річчю”, якою розпоряджається суспільство.

- *Органічна солідарність* характерна для сучасних розвинутих суспільств і нагадує біологічний організм із різноманітними органами. Внаслідок поділу праці структура цих суспільств характеризується різноманітністю форм і послабленням групового тиску на індивідів. Органічна солідарність не означає послаблення авторитету суспільства, а передбачає індивідуальне усвідомлення відповідальності перед ним та добросовісне виконання своїх обов’язків.

Історично суспільства механічної солідарності передують суспільствам органічної солідарності. В основі механічної солідарності лежить подібність індивідів, а в основі органічної – їхня відмінність.

Вивчаючи процеси суспільного поділу праці, солідарності, Дюркгайм також аналізував вплив моральної дезорганізації на зростання кількості самогубств у суспільстві. Вчений розглядає самогубство як соціальний факт, форму вияву влади колективної свідомості над окремим індивідом. На основі проведених емпіричних досліджень Дюркгайм вивчив, що *суїцидна поведінка* індивідів залежить від суб’єктивних та об’єктивних, соціальних та позасоціальних факторів. Також вчений вивчав випадки самогубств серед психічно хворих людей, расові та спадкові фактори самогубств, вплив кліматичних і природних умов на кількість самогубств. У результаті проведеного аналізу Дюркгайм запропонував **класифікацію самогубств** та визначив чотири його типи:

- *Егоїстичне самогубство* спричиняється переважно соціальною ізоляцією індивіда, відсутністю підтримки оточення у життєво важливих для нього ситуаціях. Таке самогубство передбачає розрив інтегративних зв’язків між індивідом та групою.
- *Альтруїстичне самогубство* виникає в умовах надмірної залежності індивіда від групи, коли групові цінності повністю поглинають індивіда.
- *Аномічне самогубство* та його поширення характерне для перехідних (кризових) суспільств, що перебувають у перехідному, невизначеному стані.
- *Фаталістичне самогубство* зумовлене надмірним контролем, посиленням регламентації та примусом над індивідом зі сторони його соціального оточення.

Аналіз цих типів самогубств вказує на те, що їхнє виникнення зумовлене як процесами дезорганізації суспільства, так і надмірною інтеграцією індивіда в суспільство. Самогубство, за Е. Дюркгаймом, – це свідомий акт, результат швидких соціальних змін, до яких не може адаптуватися індивід. Крім того, самогубство

породжується кризовими явищами у суспільстві. Для запобігання самогубствам (профілактики самогубств) Е. Дюркгайм рекомендував ширше практикувати різноманітні форми спілкування людей у межах наявної професійної структури, відновлювати ті риси згуртованості і солідарності, які були властиві корпораціям дрібних виробників періоду раннього капіталізму. Основні положення соціологічної концепції Дюркгайма заклали теоретичні основи вивчення особистості та головних форм і виявів *девіантної (відхилювальної) поведінки*.

Соціологічні погляди В. Парето (1848–1923). Відомим італійським соціологом-теоретиком є Вільфредо Парето. Основна праця вченого – „Трактат із загальної соціології” (1916). У своїй соціологічній концепції Парето намагався подолати метафізичне трактування суспільства і розробити принципи соціології, які забезпечили б достовірність, надійність та обґрунтованість соціологічного пізнання. Соціологію він розглядав як синтез суспільних дисциплін, зокрема права, політекономії, політичної історії, історії релігії тощо. Оскільки соціологія є точною наукою (на зразок фізики, хімії, астрономії), Парето пропонує застосовувати *логіко-експериментальний метод* дослідження. Цей метод передбачав систематичне спостереження та опис досліджуваних явищ з дотриманням логічних правил при переході від спостереження до узагальнення. Саме за допомогою цього методу вчений розглядав можливість вивчення принципів побудови, функціонування та розвитку суспільства.

Парето вивчав соціальні дії людей, які умовно поділив на логічні і нелогічні. Здійснюючи „логічні” дії, людина керується передусім розумом. Такі дії співвідносяться із суспільними нормами і є характерними для економіки, політики, науки. Люди здатні діяти логічно (раціонально), хоча здебільшого цього не роблять. Багато людських вчинків є нелогічними за своєю природою. В основі „нелогічних” дій лежать інстинкти та почуття людини. Такі дії, на відміну від „логічних”, не є виваженими, обдуманими, а є результатом чуттєвих, емоційних станів та ірраціональних психічних процесів. На відміну від Вебера, який при аналізі соціальної дії розглядав одночасно раціональні та ірраціональні її вияви, Парето акцентував увагу на вивченні саме ірраціональних основ соціальної дії.

Учений серед основних *детермінант соціальної дії людини* виділяє „резидуї” і „деривації”. *Резидуї* (термін, запозичений Парето з хімії, означає залишок, тобто те, що залишається після фільтрування, випарювання) – це психологічний базис суспільства. До них належать почуття, емоції, пристрасті, інстинкти, психічні стани, які є внутрішніми імпульсами поведінки людини, мають вроджений характер та найменш піддаються впливу зовнішнього світу. Вчений поділив резидуї на шість головних класів, у межах яких окреслив низку підгруп. Як найважливіші було визначено два перші класи резидуїв. Перший клас становить інстинкт комбінацій, що є внутрішньою психологічною здатністю людини виявляти зв’язки між речами та ідеями, вміння робити висновки з тих чи інших тверджень. Залишки цього класу лежать в основі соціальних змін. Залишки другого класу відображають тенденцію підтримувати і зберігати сформовані зв’язки, що зумовлює неприйняття будь-яких змін.

Терміном „*деривації*” (у лінгвістиці – творення похідних слів) Парето окреслив вторинні почуття людини, сформовані на основі переконань, вірувань, теорій. Учений розглядає чотири класи деривацій: перший – містить абсолютні істини, аксіоми, догми; другий – творять некомпетентні судження, що спираються на авторитет; третій – апеляції до загальноприйнятих принципів і почуттів; четвертий – словесні (вербальні) докази.

Суттєвим елементом суспільства як соціальної системи, на думку Парето, є *соціальна нерівність індивідів*. Боротьба розмаїтих людських інтересів – це шлях до соціальної рівноваги. Соціальна рівновага – це стан соціальної системи у цей момент часу. Різноманітні людські інтереси зумовлені *гетерогенністю (різноманітністю)*. Причини соціальної гетерогенності потрібно прив'язувати передусім із: 1) природною нерівністю людей; 2) неможливістю рівного розподілу благ; 3) поділом суспільства на тих, хто управляє, і тих, хто підлягає управлінню.

На думку В. Парето, будь-які вияви соціальної нерівності – це потенційний конфлікт, боротьба, яка становить всезагальний закон життя. Досліджуючи дію цього закону, В. Парето звертає увагу на соціальні класи, які утворюють „еліту” і „масу” відповідно до вищого та нижчого прошарків суспільства. *Еліту* формують члени суспільства (групи), що перебувають на вищих щаблях соціальної драбини. Представники нижчих суспільних прошарків формують „масу”, що, прагнучи влади в суспільстві, висуває гасла соціальної справедливості, свободи, рівності, демократії.

Еліту, своєю чергою, можна поділити на: „*панівну еліту*”, що прямо або ж опосередковано бере участь в управлінні суспільством, та „*непанівну еліту*”, яка не бере прямої участі в управлінні суспільством, натомість визначає його розвиток здобутками в художній та науковій сфері. Головними якостями панівної еліти є здатність до переконання, маніпулювання людськими емоціями, застосування сили в потрібний момент, доведення всіма засобами того, що саме вона є виразником найгуманніших засад людства. Представників еліти, які оперують хитрістю й підступністю, Парето називав „*лисицями*”. Інших представників еліти – „*левами*”, які в управлінні керуються розумом, наполегливістю та уособлюють символ сили і мужності.

На основі таких міркувань учений обґрунтував *концепцію „циркуляції еліт”*. Її суть полягає в тому, що інтелектуальні сили еліти з часом вичерпуються і вона час від часу залучає до свого кола найталановитіших представників „маси”. Проте настає такий період, коли межі еліти вже не можна розширити, приплив її інтелектуальних сил згасає, сили еліти слабнуть, а потім і взагалі вичерпуються. До влади приходять представники „мас”, і з часом вони набувають усіх ознак еліти. Через деякий час коло соціального руху повторюється. Механізмом, завдяки якому здійснюється оновлення панівної еліти у мирний час, є *соціальна мобільність*. Що відкритіший панівний клас, то більш він здатний зберегти своє панування, оскільки нижчі класи приносять зі собою енергію для утримання влади.

Отже, Парето намагався, з одного боку, вивчати суспільство як соціальну систему, що перебуває у стані рівноваги, та глибинні механізми соціальних дій

і взаємодій, з іншого. Системний підхід вченого до вивчення суспільства сприяв розвитку соціологічних теорій щодо аналізу проблем стабільності соціальних систем. Серед інших здобутків вченого – запровадження поняття „рівноваги”, а також вказівка на нелінійний характер еволюційного процесу.

2.3. Сучасні соціологічні теорії

Об’єднують широке коло різноспрямованих, різнобічних теорій і концепцій, які охоплюють новітні здобутки соціологів із врахуванням тих змін, які відбулися в аналізі суспільних процесів за останні 50–60 років. Звернемо увагу лише на окремі теорії і концепції, інші розглянемо у кожному з наступних розділів.

Структурний функціоналізм. Основоположником структурного функціоналізму є американський соціолог **Толкот Парсонс** (1902–1979). У працях „Структура соціальної дії” (1937), „Соціальна система” (1951), „Соціальна система та еволюція теорії дії” (1977) він розкрив основні теоретико-методологічні *принципи структурного функціоналізму*, який, на думку вченого, має аналізувати, з одного боку, *структурні складові* соціальної системи, з іншого – *динамічні функціональні особливості, процеси*, які їй притаманні та забезпечують її зв’язок із соціальним середовищем.

Т. Парсонс активно розробляв *теорію систем*, яка покликана пояснити можливість збереження впорядкованого стану в системах. Учений розглядає можливість існування *відкритої системи*, що підтримує порядок завдяки процесам обміну із зовнішнім середовищем. Суспільство як система, для того щоб існувати, повинне відповідати чотирьом вимогам. Ці вимоги позначаються як **схема AGIL** – за першими літерами англійських слів, що відтворюють їхні назви: *adaptation* (приспособування), *goal* (ціль), *integration* (інтеграція), *latency* (підтримання взірців). Системи соціальних дій є, за Парсонсом, відкритими системами і покликані відповідати таким функціональним умовам:

- 1) *адаптація* – вміння суспільства пристосовуватись до свого оточення;
- 2) *цілепокладання* – кожне суспільство має визначати цілі та засоби для їхнього досягнення з мобілізацією усіх наявних ресурсів;
- 3) *інтеграція* – кожне суспільство повинне підтримувати єдність, внутрішню координацію частин. Соціальна система є не просто механічною сукупністю індивідів – вона контролює дії індивіда в системі, забезпечує задоволення його потреб і не допускає можливих відхилень у поведінці;
- 4) *латентність* – це прагнення суспільства як соціальної системи до стану рівноваги.

На рівні суспільства функцію адаптації здійснює економіка, функцію цілепокладання – політика, функцію інтеграції – право і культура, латентну функцію – інститути соціалізації, сім'я, школа, церква тощо.

У своїй концепції Парсонс надає перевагу терміну „дія”, а не терміну „поведінка”. Учений розробив *модель дії*, яку називає „одиничним актом”. Ця модель відображає узагальнену модель будь-якої дії людини та містить такі елементи: дійову особу, ситуацію та орієнтацію особи на ситуацію. *Дійова особа* (актор) – людина, яка має певні цілі, їй притаманне прагнення діяти та визначати способи досягнення цілей. *Ситуативне оточення* (ситуація) – змінні та незмінні фактори оточення, з якими співвіднесена соціальна дія і від яких вона залежить. Ситуативне оточення містить соціальні, культурні та фізичні фактори, що зумовлюють дію та обмежують сферу вибору. Дія залежить від символічних механізмів регуляції (мови, цінностей) та нормативності (прийнятих у суспільстві норм та цінностей). Орієнтація на ситуацію передбачає очікування осіб від майбутньої взаємодії.

Формалізована система соціальної дії містить *чотири підсистеми*: біологічну, культурну, особистісну і соціальну. Всі вони однаковою мірою впливають на дію, перевага одній з них надається ситуативно. Пропоновані загальні системи диференціюються, утворюючи підсистеми, які повинні виконувати конкретні функціональні обов'язки.

Особистість Парсонс розглядає як систему, що містить сукупність норм поведінки, притаманних суспільству, які індивід засвоює у процесі навчання і виховання відповідно до власних індивідуальних здібностей. З погляду функціонального підходу, особистісний рівень дій – це система певних *мотиваційних орієнтацій поведінки*. Відповідно вчений виділяє *катектичну орієнтацію* (визначення окремих аспектів ситуації з погляду інтересів дійової особи) та *оцінювальну орієнтацію* (вибір між альтернативними об'єктами ситуації). Ці різновиди мотиваційної орієнтації підпорядковані на особистісному рівні одній меті – сподіванню на майбутню зміну ситуації. Це сподівання може мати пасивний характер, коли дійова особа лише передбачає розвиток подій, і може бути активним, коли майбутня зміна ситуації досягається шляхом втручання у її розвиток і дія набуває цілеспрямованого характеру.

За Т. Парсонсом, система, яка набула рівноваги, – стійка, внутрішньогармонійна. Ідеї Т. Парсонса мали великий вплив на розуміння соціальних процесів у 50–60-х роках ХХ століття. Однак альтернативою структурному функціоналізму слід розглядати *сучасну теорію конфлікту*. Прихильники структурного функціоналізму розглядали конфлікти як аномалію, патологію, вбачали у них руйнівну силу, дисфункцію, яка порушує нормальний стан соціальної рівноваги.

Феноменологія. Набула розвитку у 60-х роках минулого століття з визнання того, що *людина як особистість виявляє свою індивідуальність завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності і досвід соціальної взаємодії*. Основні принципи феноменології заклали філософ **Едмунд Гуссерль** (1859–1938), який підтримував ідею конструювання свідомості соціальної реальності. Зміст його

феноменологічного методу полягає в тому, що окремий предмет чи явище мають свою *сутність* (*ейдос*), яка не тотожна самому явищу чи предмету. Сутність можна вивчати шляхом її „вбачання”. Причому сутність речей можна вивчити, лише реконструювавши первісні „чисті переживання”, які лежать в основі тих чи інших різновидів пізнавальної діяльності людини. Програма пізнання Е. Гуссерля орієнтує дослідників на відхід від наукових абстракцій до рівня *буденної повсякденної свідомості*. Тобто феноменологія має справу лише з „чистою свідомістю”, позбавленою ідеологічних нашарувань, абстракцій. Першу спробу застосування феноменологічного методу до аналізу соціальних явищ здійснив **Альфред Фірканд** (1867–1953) у своїй праці „Вчення про суспільство” (1923). Основу соціального життя він вбачав у наявності в людей певних установок, схильностей до сумісного життя, зокрема схильностей до самореалізації, взаємодопомоги, влади, оцінювання інших людей тощо.

У соціології першим застосував феноменологічний метод **Альфред Шюц** (1899–1959), який зробив спробу на його підставі розкрити специфіку соціальних наук. Його основна праця – „Феноменологія соціального світу” (1932). Успіх за М. Вебером він вважає, що соціальні науки мають пояснювати соціальну дію. А. Шюц стверджує, що соціальні науки мають осягнути смислові зв’язки, суб’єктивний світ людей, який становить підґрунтя їхніх дій. За відправну точку він бере потік свідомості, одним із моментів якого є *індивідуальне Я*. У цьому потоці формуються суб’єктивні смисли, що виникають у вигляді проєктів, задумів діяльності. Згідно з вченням А. Шюца, *суспільство* єдине для всіх людей, але кожна людина розміщена в ньому особливо, у своїй „*біографічній ситуації*”. Саме тому в будь-який момент життя вона керується „*запасом наявного знання*”, що складається з типізацій повсякденного світу, „*рецептів*”, накопичених нею впродовж усього життя. Соціальна реальність залежить від свідомості, що визначає та інтерпретує її: соціальний світ неминуче припиняє своє існування, якщо йому відмовлено в людському визнанні. У цьому сенсі суспільство реальне, оскільки його члени визначають його як реальне і ставляться до нього як до реальності.

А. Шюц прагне виявити *певні елементарні механізми людського спілкування та розуміння*. Він враховує факт суттєвої відмінності між науковим розумінням дійсності, що нас оточує, і її повсякденним розумінням. Наукові та філософські поняття – не є первинними, а похідними від тих уявлень, які поширені у нашому повсякденному житті, щоденному спілкуванні. А. Шюц вважає, що саме *біографічні обставини* і той особистий, *неповторний життєвий досвід*, що є у кожного з нас, стають важливою передумовою поведінки і соціальної дії людини. Основу нашого „*життєвого світу*”, або *світу повсякденності*, згідно з А. Шюцем, становить *знання*, яке походить з індивідуального досвіду. Таке знання є анонімним і безособовим, а отже, – об’єктивним. Саме тому звичайні люди не сумніваються в реальності того світу, який їх оточує, хоча цей світ твориться фактично їхнім спілкуванням.

На думку А. Шюца, реальний світ твориться спілкуванням людей. І щоб у процесі спілкування реалізовувалися цілі, потрібен високий рівень стандартизо-

ваного взаєморозуміння того, з ким ми спілкуємося. Однак повне взаєморозуміння і безпроблемність – це радше ідеальна перспектива, а не реальність повсякденного спілкування.

Серед інших відомих представників феноменологічного напрямку в соціології є також М. Шелер та К. Мангейм.

Макс Шелер (1874–1928) є одним із основоположників напрямку, який називають *феноменологічною соціологією культури*, або *соціологією знання*. Увага представників феноменологічного напрямку зосереджена на інтерпретації взаємозв'язків і взаємовпливів між фактами соціального життя і життя культурного, духовного – цінностями, ідеями, соціальними почуттями тощо. М. Шелер прагне пояснити, яку роль відіграють у сучасному суспільстві духовно-інтелектуальні цінності, яку позицію займають ті групи, що є їхніми зберігачами і носіями. Він визнає, що „*потяг до знання*” – це певний інстинкт, властивий людині як біологічній істоті. Цей потяг у ході культурної еволюції диференціюється і зазнає певної трансформації. Разом з тим постають кілька взаємопов'язаних і водночас якісно відмінних одна від одної систем знання – релігійна, в якій знання служить спасінню душі; метафізична, де знання є певною мірою самоціллю, та позитивно-наукова, де знання розглядають не як самоціль, а як знаряддя практики. Суть такого підходу сформулював **Ф. Бекон** (1561–1626) висловом „*Scientia est potentia*” („Знання – це сила”).

М. Шелер зазначає, що людське знання в суспільстві, дане індивідуальному сприйманню *a priori*, гарантує індивіду змістовий порядок. Хоча цей порядок і пов'язаний з певною соціально-історичною ситуацією, він здається індивіду звичайним способом бачення світу. М. Шелер називає його „відносно-звичайним (безпосереднім) світоглядом” (*relativnaturalische Weltanschauung*) суспільств. Він доводить, що існують різноманітні недиференційовані форми безпосереднього знання на рівні здорового глузду, народної мудрості і т. ін. Отож, типологічно знання М. Шелер поділяє на: 1) міфологію; 2) народну творчість; 3) релігію; 4) містику (безпосереднє знання); 5) філософію; 6) позитивну науку; 7) технологію.

Карл Мангейм (1893–1947) вважає, що *соціальне буття класу* визначає його свідомість, ідеологію. Соціолог твердить, що ідеологія кожного класу однобічна, частково істинна. Основними працями вченого є „Ідеологія і утопія” (1929) та „Есе з соціології культури” (1933). Він одним із перших звернувся до вивчення *природи соціального знання*. Соціальне знання Мангейм називає тим знанням, яким люди керуються, коли приймають практичні рішення. Це знання не можна відділити від емоцій і практичних намірів. Слідом за Е. Дюркгаймом К. Мангейм доводить, що люди мислять і розуміють світ крізь призму своєї колективної діяльності, і їхня індивідуальна свідомість має на собі відбиток колективної, групової, яка ніколи не вільна від впливу цінностей і колективно-підсвідомих імпульсів.

Ідеї феноменологічної соціології розвинули далі **Пітер Бергер** і **Томас Лукман**. У спільній праці „Соціальне конструювання реальності” (1969) автори узагальнюють і поглиблюють висновки Шюца, поєднуючи започатковану ним тра-

дицію з ідеями М. Вебера, М. Шелера, К. Мангейма, а також ідеями німецької філософської антропології. П. Бергер і Т. Лукман, як і А. Шюц, вважають, що наукові знання є похідними від повсякденного знання, оскільки вони містяться в повсякденному життєвому світі людини. Ключовими термінами їхньої соціологічної концепції є „реальність” і „знання”. „*Реальність*” – якість, характерна для феноменів, незалежних від волі і бажання людини, а „знання” визначають як впевненість у тому, що феномени є реальними і володіють специфічними характеристиками. Пересічна людина живе у світі, який є „реальним” для неї, хоча і не всі його аспекти „реальні” для неї однаковою мірою і вона „знає”, володіючи різним ступенем впевненості, що цей світ наповнений тими чи іншими характеристиками. Людське знання розвивається, передається і зберігається в *соціальних ситуаціях*. Саме знання визначає поведінку людини у повсякденному житті.

Основу соціальної взаємодії становлять протилежно спрямовані за своїм значенням *процеси*: 1) *екстерналізації* – вияв людини у своїх діях; 2) *об’єктивації* – процес набування результатами людської діяльності об’єктивного, незалежного від окремої людини характеру; 3) *інтерналізація* – суб’єктивне засвоєння соціального досвіду в процесі соціалізації особистості. Звідси соціальна реальність є двозначною: суспільство є водночас і об’єктивною, і суб’єктивною реальністю.

У процесах спілкування завжди наявна „*об’єктивація суб’єктивності*” і навпаки. Важливу роль у процесах комунікації відіграє *мова* як знакова система, завдяки якій типологізація дійсності і трансляція знань набувають упорядкованого характеру. Повсякденне знання є динамічною структурою, у якій постійно має місце обмін, циркулювання, взаємопереходи від об’єктивного до суб’єктивного і в зворотному напрямку. Аналізуючи соціальний досвід, учені зауважують, що він розподіляється і засвоюється як відповідно до індивідуальних можливостей і здібностей, так і залежно від соціальної позиції індивіда.

Особливе місце у праці П. Бергера і Т. Лукмана „Соціальне конструювання реальності” відведено аналізу соціального запасу знання. *Соціальний запас знання* передається з покоління у покоління та доступний для індивіда у повсякденному житті. Індивід живе у повсякденному світі, маючи специфічні системи знань. Крім того, він знає, що інші поділяють щонайменше частину цього знання і знають, що індивід це знає. Тому на взаємодію індивіда з іншими індивідами у повсякденному житті постійно здійснює вплив спільна причетність до доступного їм соціального запасу знання. *Причетність до соціального запасу знання* сприяє „розміщенню” індивідів у суспільстві і відповідному спілкуванню між ними.

Етнометодологія. У 60-ті роки XX ст. розробляється різновид феноменологічної соціології, започаткований **Гарольдом Гарфінкелем**. У його основній праці „Дослідження з етнометодології” (1967) представлено оригінальну соціологічну концепцію щодо поширення методів соціальної антропології та етнографії на всі суспільні науки. Провідним напрямом соціологічних досліджень Гарфінкеля стала проблема „раціонального опису практичних дій як поточної практичної реалізації”. З погляду етнометодології, *соціологія* покликана вивчати всі аспек-

ти повсякденного соціального життя та екстраординарні явища, виступаючи при цьому досить важливою сферою повсякденної діяльності людей. Згодом ідеї Гарфінкеля розробляли його однодумці **А. Сікурель, С. Уолгар** та ін.

Етнометодологи наголошують на принциповій відмінності між повсякденним і науковим знанням. Науку вони розглядають насамперед у комунікативному контексті, зосереджуючись на вивченні особливостей спілкування як у повсякденному житті, так і у наукових співтовариствах.

Соціальна взаємодія людей ґрунтується на певних нормах і правилах, частина яких є усвідомленою, а частина вважається самозрозумілою і не завжди повною мірою усвідомлюється. В основі повсякденних дій людей лежить те, що вона думає про дії інших, припускаючи, що інша людина теж має припущення щодо її дій. Соціальна взаємодія людей може бути описана за аналогією *гри*. Норми регулювання соціальної взаємодії людей не є сталими та універсальними, вони створюються заново у кожній конкретній ситуації. Слід також зазначити, що такі норми не детермінують взаємодію людей, а передусім дають змогу правильно її організувати.

У межах цього напряму особливу увагу приділяють вивченню спілкування та розробці процедури інтерпретації прихованих, неусвідомлених механізмів соціальної комунікації між людьми. Ця комунікація містить більш суттєву інформацію, ніж та інформація, що передана вербально. З метою кращого пояснення соціальної взаємодії людей потрібно звертати увагу на манеру спілкування та фонові фактори. Суспільство в межах етнометодологічного напряму розглядають як процес розуміння. *Соціальна реальність* при цьому позбавлена об'єктивних характеристик, оскільки у свідомості людини її об'єктивні властивості змішуються з власними судженнями та припущеннями щодо цієї реальності. Соціолог під час проведення дослідження має бути включеним у досліджувану ситуацію. При цьому ми отримуємо дещо суб'єктивну оцінку ситуації (реальності), що залежить від особливостей сприйняття дослідника.

Постмодернізм як науковий напрям досліджень з'являється наприкінці ХХ ст. на тлі вивчення поглядів на подальші зміни і трансформацію наявної соціальної системи. Ключовою проблемою цього напряму є аналіз і полеміка навколо самого терміна „постмодерн”. Зокрема, розглядають взаємозв'язок і відмінність таких понять, як „постсучасність”, „постмодернізм” та „постмодерністська соціальна теорія”. Термін „постсучасність” визначає історичну епоху, яка є наступною після епохи сучасності. „Постмодернізм” відображає зміни у творах культури. „Постмодерністська соціальна теорія” розглядає спосіб мислення, що є відмінним від модерністської соціальної теорії. Отже, *постмодерн включає нову історичну епоху, нові твори культури та новий тип теоретизування соціального світу*. Кожен із цих аспектів передбачає наявність змін, які вже не можна охарактеризувати терміном „модерн” та потребують нового аналізу й способу вивчення.

Постмодернізм, або постмодерне суспільство, багато соціологів розуміють як щось нове, радикальне за своїм змістом, що йде на зміну старого. Постмодернізм

– це наслідки індустріалізації (модернізму), змінені й трансформовані у розвиток нових, більш вдосконалених інформаційних технологій, які за своїм призначенням мають слугувати людям, подоланню соціальних проблем. Постмодернізм – це поява нових зразків культури (зокрема й контркультури) у багатьох сферах людського життя. З іншого боку, модерністська соціальна теорія прагнула до універсального, позаісторичного, раціонального обґрунтування аналізу та критики суспільства. Постмодерністське мислення відкидає ці положення та *схиляється до релятивізму, ірраціоналізму та нігілізму*.

Погляди постмодерністських мислителів мають значні відмінності, що утруднює здійснення узагальнень, які об'єднали б більшість теорій цього напрямку. У соціології виокремлено *три основні постмодерністські позиції*:

1. Позиція крайнього (радикального) модернізму, що бере свій початок від фундаментальної заміни сучасного суспільства постсучасним (**Ж. Бодрійяр, Ж. Делез, Ф. Гваттарі та ін.**).

2. Позиція постмодернізму, що бере свій початок із модернізму і нерозривна з ним (**Ф. Джеймсон, Е. Лаклау, Ш. Муффе та ін.**).

3. Позиція модернізму та постмодернізму, що розглядаються не як окремі епохи, а як учасники тривалих і неперервних відносин. При цьому постмодернізм постійно вказує на обмеженість модернізму (**Б. С্মарт та ін.**).

Одним із *поміrkованих соціальних постмодерністських* теоретиків є **Фредерік Джеймсон**. Поміrkована постмодерністська соціальна теорія Джеймсона основана на фундаментальній відмінності між сучасністю та постсучасністю, хоча між ними простежується спадкоємність. Учений у своєму есе „Постмодернізм, або культурна логіка пізнього капіталізму” (1991) поділяє положення марксизму, згідно з яким капіталізм перебуває у своїй „пізній” фазі, є визначальною рисою сучасного світу та породжує нову культурну логіку – постмодернізм. Попри зміну культурної логіки, фундаментальна економічна структура відповідає раннім формам капіталізму. При цьому капіталізм продовжує свої „старі” традиції створення культурної логіки з метою самозбереження. Отже, Джеймсон, на відміну від інших постмодерністів, не заперечує існування марксистської теорії в рамках постсучасності. Вчений намагається довести, що марксистська теорія містить найкраще теоретичне пояснення постмодерну. Джеймсон *виділяє в історії капіталізму три етапи*.

Перший етап – це ринковий капіталізм, тобто виникнення єдиних національних ринків.

Другий етап – імперіалістичний, пов'язаний із виникненням глобальної капіталістичної системи.

Третій етап – пізній капіталізм, включає в себе обширну експансію капіталу в некомерціалізовані сфери. Марксистська основа при цьому є необхідною для розуміння нового історичного змісту сучасного капіталізму, який полягає в його багатофункціональності.

Оскільки зміни в економічній структурі завжди відображаються в культурі, вчений пов'язує реалістичну культуру з ринковим капіталізмом, модерністську

культуру – з монополістичним капіталізмом, а культуру постмодерну – з багатонаціональним капіталізмом. Постмодернізм як культурна домінанта становить „силове поле” для розвитку різних видів культурних імпульсів.

Джеймсон розглядає як позитивні, так і негативні риси постсучасного суспільства – одночасно прогрес та катастрофу. *Образ постсучасного суспільства*, на його думку, включає чотири основні елементи:

1. Суспільство постмодерну характеризується поверховістю. Постмодерністські твори культури характеризуються неглибокими образами та не містять глибокого аналізу фундаментальних значень.
2. Постмодернізм характеризується послабленням емоцій чи афектів. Оскільки постмодерний світ і люди в ньому розпалися на частини, то залишився лише „безпричинний та безликий” афект.
3. Втрата історичності. Історики не мають можливості взнати істину про минуле, вони створюють „попури” про минуле, що містять сукупність ідей, які можуть бути суперечливими.
4. Суспільство постмодерну пов’язане з новими технологіями. Замість виробничих технологій, надається перевага відтворювальним технологіям, зокрема електронним засобам.

Загалом Джеймсон пропонує образ постмодерну, в якому люди пливуть за течією та не здатні досягнути багатонаціональної капіталістичної системи чи розвитку культури, в якій вони живуть. На думку вченого, центральною проблемою сьогодні постає втрата людиною здатності визначити своє місце в сучасному світі, що утворює „гіперпростір”.

Автором *радикальної постмодерністської соціальної теорії* є **Жан Бодрійяр** (1929–2007). Для ранніх робіт вченого характерна модерністська і марксистська орієнтація, спрямована на критику суспільства споживання. У своїй праці „Дзеркало виробництва” (1973–1975) вчений дійшов висновку, що марксистський підхід є дзеркальним відображенням консервативної політичної економії. Положення марксистського підходу, наповненого консервативними поняттями, такими як „праця” і „вартість”, не відповідає вимогам сучасного світу, що потребує нової, більш раціональної орієнтації. Вчений висунув ідею *символічного обміну* як альтернативи економічному обміну та його повного заперечення. Символічний обмін включає неперервний цикл придбання і відшкодування, віддачі та отримання. Поняття символічного обміну передбачало політичну програму, спрямовану на створення суспільства, якому був би притаманний такий обмін.

Бодрійяр аналізував сучасне для нього суспільство, в якому, на його думку, переважає не виробництво, а засоби масової інформації, кібернетичні моделі та системи управління, комп’ютери, обробка інформації, індустрія знань, розваг тощо. Відбулось зміщення мети від експлуатації та отримання прибутку до досягнення переваги за допомогою знаків та їхніх систем. У найзагальнішому вигляді можна говорити про притаманність світу модерну процесу диференціації, а світу постмодерну – *диференціації*.

Світ постмодерну, за Бодрійяром, є *надреальністю*. Зокрема, засоби масової інформації перестають бути джерелом дійсності, вони стають цією дійсністю або ж навіть стають більш реальними, ніж сама реальність. У результаті реальність виступає в підпорядкованому становищі, а з часом взагалі зникає. При цьому Бодрійяр зосереджує увагу на культурі, в якій відбувається масова „катастрофічна” революція, що включає зростання пасивності мас. Отже, маса є „чорною дірою”, яка поглинає всі значення, інформацію, комунікацію, повідомлення тощо, роблячи їх безглуздими. Засоби масової інформації не маніпулюють масами, оскільки змушені задовольняти їхній зростаючий попит на видовища.

У праці „Символічний обмін і смерть” (1976) Бодрійяр розглядає сучасне суспільство як *культуру смерті*, де смерть є „прикладом будь-якої соціальної ізоляції та дискримінації”. Акцент на смерті також відображає бінарну (подвійну) опозицію життя і смерті. Суспільства, для яких характерний символічний обмін, знищують бінарні опозиції між життям і смертю. Саме страх смерті та ізоляції змушує людей ще глибше занурюватись у культуру споживання.

Одним із основоположників постмодернізму є **Ентоні Гіденс**. Найвідоміші його праці – „Устрій суспільства. Схема теорії структурації” (1984), „Класова структура суспільств, що розвиваються” (1973), „Наслідки модерності” (1988). Новим інструментом соціального пізнання в сучасному суспільстві має стати, на його думку, „*теорія структурації*”. Основним поняттям цієї теорії є визначення суб’єкта дії (соціального агента), що розглядається як складний соціальний феномен.

Гіденс зазначає, що функціональною ознакою сучасного суспільства (суспільства епохи модерну) є його розподіл на класи (зокрема класовий принцип **К. Маркса**), які є об’єктивними, інституціональними компонентами соціальних систем. На думку Гіденса, класовий принцип значущий лише для одного типу суспільства – для капіталізму, і не може бути універсальною підставою для макросоціологічного аналізу. Натомість учений не прагне обмежити дослідження лише вивченням належності індивідів до певного класу, а через термін „*класове усвідомлення*” розглядає суб’єктивні моменти соціальних відносин. Спостерігаючи взаємозв’язок знань та соціальних відносин, Гіденс визначає, що фундаментальною характеристикою, яка відрізняє „модерне” суспільство від „домодерного”, є внутрішньо наявна модерна рефлексивність. Саме ця характеристика сучасного суспільства може стати основою побудови єдиної соціологічної теорії.

Ще одним критерієм класифікації суспільств є *контроль над ресурсами*, які вчений поділяє на *алокативні* (матеріальні засоби виробництва, природні ресурси, матеріальні блага) та *авторитарні* (позакonomічні засоби примусу, що забезпечують панування одних людей над іншими). Для будь-якого суспільства притаманна „*структурна асиметрія ресурсів*”, що зумовлює *відносини „панування – підпорядкування”*. У традиційних суспільствах значної ваги набуває контроль над авторитарними ресурсами. Тут контроль над матеріальними засобами виробництва є недостатньо важливим, натомість структурація у капіталістичному суспільстві здійснюється саме на підставі контролю над алокативними ресурсами.

У центрі дослідницького інтересу Гіденса є *соціальне знання*. Саме він звертає увагу на те, що знання визначає соціальні відносини, а не просто дзеркально відображає об'єктивну реальність. Зміни соціальної структури, що породжені зростанням рефлексивності дії, приводять до того, що в сучасному суспільстві соціально-наукові знання про дію та її оточення є надбанням учасників цієї дії. Таке знання не є монопольним, воно поділяється практично всіма учасниками взаємодії та постає важливим елементом структури соціальної дії.

На думку Гіденса, такий соціальний агент може бути адекватно описаний лише на основі *стратифікаційної моделі*, що включає три рівні:

- *Рівень мотивації дії*, що містить усвідомлені та неусвідомлені бажання, які спонукають агента до дії. Мотиви виявляються, коли агент зіштовхується з нестандартною, проблемною для нього ситуацією. Саме на цьому рівні виникають загальні проекти дії, що зумовлюють загальну поведінку індивіда.
- *Раціоналізація дії*, що означає взаємну згоду учасників взаємодії з урахуванням взаємної компетенції один одного. При цьому учасники взаємодії чітко усвідомлюють свої дії та здатні їх пояснити.
- *Рефлексивний моніторинг дії* – це постійне та безперервне відстеження індивідом власних дій, дій інших людей, а також фізичних та соціальних умов здійснюваної дії.

Ця модель соціального агента дає змогу по-новому концептуалізувати соціальну дію, що розглядається як самовідтворювальна реальність.

У межах постмодерністського напрямку перебувають і погляди видатного французького соціолога та етнографа сучасності **П'єра Бурдьє** (1930–2001), автора праць „Соціологія політики” (1968), „Ремесло соціолога” (1968), „Соціологія символічних форм” (1970), „Відповіді” (1992) та ін. Погляди на соціальну реальність П. Бурдьє в сучасній соціології окреслюють як *теорію „соціального простору і культурного капіталу”*.

П. Бурдьє виступає за *рефлексивну соціологію*, що завжди повинна співвідноситись сама зі собою. Соціологія має використовувати власні інструменти для розуміння своєї суті. При цьому соціологи з метою об'єктивізації соціального світу мусять більше уваги приділяти об'єктивізації власних дій. Бурдьє намагається створити синтетичну концепцію суб'єкта й об'єкта з подоланням „монопользму об'єкта”, що характерний структуралізму. Вчений акцентує увагу на подвійності структур, які організовують соціальне середовище. Йдеться про двоякість соціального простору, його одночасну репрезентованість і в „суто” соціальному, і у фізичному вимірах.

Фізичний простір тісно пов'язаний із соціальним простором та є його зовнішнім відображенням. *Соціальний простір* окреслює розміщення соціальних суб'єктів у реальному просторі. Соціальні структури існують одночасно як реальність, що дана через розподіл матеріальних ресурсів, і як реальність, що існує в уявленнях, мисленні та поведінці індивідів. Окреслення подвійності соціальних

структур стає в основі визначення позицій та диспозицій соціального простору. Соціолог наголошує, що людина є водночас біологічною і соціальною істотою. Як біологічна істота людина існує у певному фізичному просторі, як істота соціальна – у соціальному просторі (соціальному полі). Позиції відображають реальне становище індивіда в соціальному просторі, а диспозиції – його уявлення про своє становище. Ці позиції можна описувати через відношення „вище – нижче”, „ближче – даліше” тощо.

Внаслідок уречевлення соціального простору і відповідно до соціальної ієрархії у структурах фізичного простору люди здобувають неоднакові шанси панування у межах цього простору. Здатність панувати у привласненому просторі залежить від наявного *капіталу*, який репрезентований *економічним, соціальним і культурним капіталом*. Капітал як економічна категорія означає насамперед факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей матеріальних благ і цінностей. Натомість капітал соціальний і культурний мають властивість „*інкорпоруватися*” у формі людської поведінки. В обох випадках це дає шанси на здобуття влади і впливу в межах певного соціального поля. Однак джерела такої влади і впливу будуть різними. Крім згаданих видів капіталу, Бурдьє виокремлює *символічний капітал* у вигляді престижу, імені, репутації.

Для пояснення впорядкованості соціального світу Бурдьє вводить *поняття „габітусу”*, яке є водночас продуктом соціальних умов (соціального досвіду), засобом, що визначає поведінку індивіда в повсякденних ситуаціях, та засобом впорядкування умов оточення. „Габітус” для Бурдьє – це певна система особистісних установок, певний стиль життя при користуванні матеріальними і культурними благами. Поняття габітусу покликане пояснити таку людську поведінку, що може бути об’єктивно орієнтованою на досягнення певної мети, не будучи при цьому свідомо на неї спрямованою.

Практичне знання соціального світу, що передує „раціональній” поведінці, містить кваліфікаційні схеми сприйняття та оцінення, які складаються історично, становлячи продукт об’єктивного поділу на соціальні класи, вікові і статеві групи. Ці принципи поділу є продуктом об’єднання фундаментальних структур суспільства, спільні для всіх його агентів та дають можливість створити систему значень, яку поділяють усі члени суспільства. Ця концепція спрямована на подолання односторонності у трактуванні раціоналізму і механізму, об’єктивізму та суб’єктивізму.

Обговорення постмодерністських теорій викликає гарячі дискусії. Противники постмодернізму вказують на невідповідність постмодерністських теорій науковим стандартам модерну. Зокрема, створене постмодерністами знання не слід розглядати як сукупність наукових ідей, а лише як ідеологію. Постмодерністські ідеї зазвичай мають абстрактний характер, що ускладнює аналіз їхнього зв’язку зі соціальним світом. Незважаючи на наявну критику, постмодерністська соціальна теорія посіла своє місце в соціологічному аналізі суспільства.

2.4. Українська соціологія

Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій позначились на становленні соціологічної думки та інституціоналізації соціології. Сьогодні виокремлюють кілька етапів у розвитку української соціології: говорять про українську протосоціологію, основи української соціології і сучасну українську соціологію (соціологія в незалежній Україні).

● **Українська протосоціологія.** Протосоціологічний період розвитку соціологічної думки в Україні охоплює хронологічний проміжок від стародавніх часів Київської Русі до середини XIX ст.

Цей період має кілька *етапів*, що характеризуються певними якісними особливостями розвитку протосоціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних та парадигмальних факторів. У цьому періоді виокремлюють:

- *протосоціологію епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі* (праісторія, Київська держава, княжа доба, Литовсько-польський період – V- кінець XV ст.);
- *протосоціологічне знання козацької доби* (від початків козацтва до зруйнування Січі: кінець XV ст. – третя чверть XVIII ст.);
- *протосоціологію доби відродження України* (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.).

Це найзагальніші етапи, які можна розбивати залежно від дослідницьких завдань на окремі стадії та підетапи.

Становлення української соціології бере свій початок з часів княжої доби (IX–XIII ст.) та пов'язане з особливістю буття українського народу та формуванням державності. Перші соціологічні погляди, спрямовані на пояснення соціальних фактів, подій, явищ та процесів, містяться в письмових документах Київської Русі. Система соціального знання того часу була ще не диференційованою та містила мало елементів наукового знання. Київський князь **Володимир Мономах** (1053–1125) у „Повчанні дітям” розглядає особливості соціального устрою, соціального порядку та громадянського миру.

За часів Київської Русі існував своєрідний культ знання, надзвичайно високо цінувалося „книжництво”, освіченість. Слід зазначити, що на цьому етапі відбувалося, так би мовити, первинне нагромадження інформаційного знання, його репродукція, а не творіння (оскільки ще не було відповідних умов). Але й за таких обставин Русь дала шедеври історико-літописного, світського та релігійного характеру – твори, без яких наші знання історії, культури, побуту, звичаїв, норм, вірувань, соціальної психології, етики тих часів були б гранично обмежені.

Значного розвитку в Київській Русі набуло історичне знання. В цей період популярними були візантійські хроніки Григорія Амартола, Синкела, „Хроніка” Іоанна

Малали (бл. 491–578), „Олександрія” (оповідь про життя Олександра Македонського) тощо. Вони стали своєрідною школою для руських історіографів. У багатьох монастирях Києва, Чернігова, Переяслава та інших велися щорічні записи подій, що відбувалися в житті країни чи регіону (хроніки, оповіді, бувальщини, легенди). Найвідомішими історичними документами такого типу є *літописи*, що містять багатий матеріал, констатуючий не лише історичні факти, але й їх коментарі, матеріали спостережень, оцінки, характеристики історичних особливостей та ін.

У Києво-Печерському монастирі на основі таких записів, оповідей учасників подій, грецьких хронік, стародавніх переказів був написаний літопис монахом **Нестором** „Повісті минулих літ”. Цей історичний документ (закінчений 1113 р.) доніс до наших часів не лише фактографічний матеріал, а й відбиток духовного життя епохи, її ментальність, ідеологію державної єдності, осудження міжусобиць.

Поневолення українського народу в XIII ст. та його залежність від Литви і Польщі у XIV ст. вплинули на соціально-економічне становище, політичний та духовний розвиток українського суспільства. Соціальні процеси, зміни та проблеми відтворювалися спочатку на рівні масової свідомості, почуттів, емоцій, а далі осмислювалися на раціональному рівні та трансформувались в ідеї, теорії, концепції аналізу соціальної дійсності. Саме за таких умов виникло *козацтво* як соціальний феномен, із яким пов’язані перші переписи населення та формування реєстрів. Епоха козаччини істотно вплинула на всі сторони життєдіяльності українського епосу і становить цікавий об’єкт для соціологічних досліджень різноманітних процесів і явищ цього періоду української історії.

Наприкінці XVI ст. **Іван Вишенський** (нар. між 1545–1550 рр. – помер у 20-х роках XVII ст.) обґрунтував проблеми свободи, рівності, соціальної справедливості як основу життєдіяльності українського народу. Аналіз творчої спадщини Вишенського засвідчує глибоке знання тих масових процесів, які пов’язані з особливостями сприймання інформації соціальними групами та індивідами. Це своєрідні першооснови та витoki майбутніх концепцій соціального спілкування та інших комунікативних процесів.

Вагомий вплив на розвиток вітчизняної протосоціології мали соціально-політичні погляди та концепції основоположників і професорів Києво-Могилянської академії (у 1615 р. розпочала свою діяльність школа, яка ввійшла в історію як Київська братська школа, родоначальниця Києво-Могилянської академії). Києво-Могилянська академія довгий час була єдиним вищим загальноосвітнім навчальним закладом України, Східної Європи, всього православного світу. Основана на принципах гуманізму й просвітництва, Академія не лише навчала молодь, а й поширювала освіту, знання: її вихованці відкривали школи, фундували бібліотеки, сприяли розвитку культури, мистецтва, літератури, музики, театру. Академічні наставники та професори свято вірили в те, що освічений розум справляє благотворний вплив на характер і вчинки людини, долю суспільства. Так, **Георгій Кониський** (1715–1795) є відомий як вчений, письменник та релігійний діяч, який з 1728 р. навчався у Києво-Могилянській академії, потім працював тут професо-

ром, читав курси філософії, фізики, етики, риторики (1747–1751), з 1751 р. був її ректором. Науковий доробок Кониського свідчить про істотний прогрес у розвитку соціального і філософського знання у XVIII ст. У праці „Моральна філософія, або етика” вчений намагається показати активний характер людської діяльності і поведінки, які визначаються „свободою волі” людини. Кониський вперше у вітчизняній науковій літературі дає глибокий аналіз механізмів людської діяльності, який досить близький до сучасного розуміння цієї проблеми.

Феофан Прокопович (1681–1736), працюючи в Києво-Могилянській академії, одним з перших в Україні розробив концепцію суспільного договору та природного права. В працях „Слово о власти и чести царской” (1718), „Духовний регламент” (1720) та інших розробляє складну концептуальну систему, намагаючись поєднати принципи божественного походження влади з принципами суспільного договору.

Найбільше значення Києво-Могилянської академії для розвитку соціокультурних процесів в Україні полягає у впливі її на розвиток шкіл і письменності серед населення, на поширення елементів наукового знання в Україні, освоєння культурно-історичного й наукового знання Заходу, встановлення культурних і наукових зв’язків з країнами Західної Європи. Величезна роль Академії у збереженні і популяризації в масах народних звичаїв, традицій, у формуванні національних духовних цінностей, у подальшому зростанні братств, розвитку світського письменства (прози, віршування) тощо. Істотне значення її найбільш відчутне в розвитку української філософської, політичної, соціальної думки.

Глибоке знання науково-культурної спадщини Європи та її соціально-історичного досвіду сприяло розвитку новітніх напрямів у розробці важливих соціально-політичних та філософських проблем. В еволюції проблематики, що розроблялася в Києво-Могилянській академії, помітна тенденція поступового переходу від абстрактно-теоретичних досліджень до раціональних і гуманістичних, орієнтованих на вирішення певних соціальних проблем, на пошуки нових підходів і рішень. Це проявилось в розробці соціальних, етичних, політичних, соціально-психологічних та інших питань.

Соціологічні ідеї та погляди наявні у працях українського філософа та письменника **Григорія Сковороди** (1722–1794). На його думку, найважливішою наукою має стати наука про людину та її життя. Сміслом людського буття є праця як передумова щасливого життя людини. Сковорода розглядає проблеми соціальної нерівності, в основі якої лежить природне походження людини.

XVIII ст. ознаменувалось дослідженням фольклору, етнографії, історії, що стало основою розвитку соціального знання. Значний внесок у розвиток вчення про людину, суспільство, освіту мали представники Кирило-Мефодіївського братства (1845–1846), які розвивали ідеї свободи, соціальної рівності та потреби перебудови українського суспільства. До найактивніших членів братства, окрім В. Белозерського, М. Гулака, Т. Шевченка, П. Куліша, належав історик **Микола Костомаров** (1817–1885), який зробив великий внесок у з’ясування витоків ук-

раїнської нації та етапів історії України, що було викладено в „Книзі буття українського народу” (1847). Важливими для соціологічної думки є погляди вченого на історію як результат діяльності не окремих визначних осіб, а широких верств населення, що виражали та захищали власні інтереси. Зокрема, певні етнографічні та етнопсихологічні спостереження Костомарова стали основою подальших наукових пошуків українських соціологів.

Протосоціологічний період розвитку української соціології тривав до XIX ст., до моменту виникнення соціології як самостійної науки. У цей час було розглянуто низку соціальних питань і проблем суспільного життя, закладено основи вивчення соціальних явищ, процесів та суспільства як цілісної соціальної системи. Особливу увагу на цьому етапі розвитку соціологічного знання було присвячено дослідженню проблем соціальної нерівності, місця людини в суспільстві, її щастя, що зумовлено особливостями розвитку українського суспільства. Завдяки науці й просвіті буденні, соціальні й художні уявлення про суспільство поступово переходять на рівень теоретичного знання і матеріалізуються в більш чітких ідеях і концепціях, набувають форми ідеологічного знання.

• **Основи української соціології.** Другий період розвитку соціологічної думки в Україні можна назвати періодом становлення *академічної соціології*. Вважається, що українська соціологія зародилася у 80-х роках XIX ст. і була основана на концепціях основоположників наукової соціології – О. Конта, Г. Спенсера та інших. Ознакою тогочасної української соціології було *національне самовизначення*. Соціологічні погляди українських мислителів були тісно пов’язані з боротьбою всіх верств населення за національне визволення, поширення української мови, культури та ґрунтувалися на аналізі соціокультурних, соціально-політичних та економічних проблем.

Для XIX ст. характерне поживлення інтересу до вивчення народного життя й побуту в різних країнах. У цей час з ініціативи дослідників розвивалися етнографічні та інші дослідження соціально-структурних явищ. Масовий характер етнографічних досліджень в Україні, багатоманітність їх напрямків допомагали побачити прадавні витоки національної культури, народного світосприйняття та менталітету.

Згодом у XX ст. на стику соціології та етнографії виникла *етносоціологія*, предметом якої є етноси як соціальні спільності, соціальні процеси, взаємозв’язки та відносини, що існують між його внутрішніми структурними елементами, так і в його взаємодії з іншими етносами. В історії української думки можна назвати багато прикладів соціальних досліджень, які поєднують у собі елементи етнографічного й соціологічного аналізу і можуть розглядатися як зародкові форми *етносоціологічного підходу*. Одночасно все більшого значення набували соціально-політичні проблеми поневолення народу, культура, традиції, мова тощо.

Нову генерацію вчених-суспільствознавців того часу представляли С. Подолінський, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Ковалевський, І. Франко, Б. Кістяківський, М. Грушевський та ін.

Економіст, соціолог **Сергій Подолинський** (1850–1891) розглядав суспільне життя, що побудоване за законом боротьби за існування. У своїй праці „Ремесла і фабрики на Україні” (1880) він описував особливості становища різних груп у суспільстві, причини соціальної диференціації та соціальної мобільності. Одним із вимірів соціальної стратифікації учений вважав належність до національності, а основну причину соціальної нерівності вбачав у додатковій вартості, у несправедливостях організації праці, у тому, що безпосередній виробник працює не на себе, а на свого господаря.

Історик, археолог, етнограф, професор Київського університету **Володимир Антонович** (1834–1908) досліджував та порівнював менталітет різних етносів. Його заслугою є розробка ряду проблем на рівні історичних, етнографічних і соціологічних принципів аналізу. Він розпочав наукові дослідження козацтва як специфічного елемента соціальної структури українського суспільства та його історичний генезис.

Проблеми українського суспільства, історичного поступу України активно розробляв **Михайло Драгоманов** (1841–1895). Учений *визначав соціологію як науку про діяльність людини в суспільстві*. На думку М. П. Драгоманова, соціологія відрізнялася від історії, антропології та етнології систематичним та узагальнюючим характером. Відповідно, М. Драгоманов так *окреслив завдання соціології*: 1) виявляти закони соціального життя; 2) пропонувати висновки, які можна застосовувати в практичному житті. Крім того, він вперше в українській науковій думці обстоює запровадження терміну „соціологія” в інтелектуальний обіг у своїй габілітаційній лекції, опублікованої 1 жовтня 1874 р. у науковому виданні „Журнал міністерства народної освіти”.

Розглядав предмет, методи соціологічного пізнання, закономірності соціальної еволюції, особливості державного устрою та структури суспільств. У центрі його світогляду стояло не політичне життя суспільства, а щастя народних мас, що можливе, як він твердо був переконаний, лише за високого рівня культури. Його цікавили проблеми влади, взаємовідносин між державою та суспільством, між загальнонародними пріоритетами та особистими правами, індивідуальною свободою. Для Драгоманова суспільство є багаторівневою структурою, яка об’єднує три головні підсистеми: індивіди і народності; форми суспільства; матеріальні й моральні продукти суспільної діяльності. Для вивчення явищ суспільного життя використовує багатофакторний підхід, доводячи рівноправність різноманітних чинників, що спричиняють розвиток суспільства.

Плюралістичний підхід до вивчення суспільства у своїй соціологічній концепції застосовував **Максим Ковалевський** (1851–1916). На його думку, соціологія при вивченні суспільства має опиратися на аналіз *соціальних чинників і елементів, що необхідні для підтримання порядку суспільства, його розвитку та прогресу*. Розглядаючи місце соціології в системі наук, учений дотримувався класифікації наук Конта та визначав психологію як галузь вивчення соціології.

Увага М. Ковалевського була зосереджена на проблемах походження держави, її функціях, межах державної влади, формах державного правління, теоріях і практиці демократії, виникненні та еволюції парламентаризму, його значенні в тогочасних державах Європи.

Звертаючись до проблеми походження держави, М. Ковалевський підкреслив її складність і дискусійний характер. Він виокремив такі теорії виникнення держави: а) договірна теорія походження держави, обґрунтовувала у працях Цицерона і Дж. Локка; б) органічна теорія, представлена в працях О. Конта і Г. Спенсера, з окремими положеннями якої був солідарний М. Ковалевський; в) правові теорії німецьких теоретиків, згідно з якими „державна, упорядкована правом, охоронець і рушій права, повинна посідати визначне становище в правовій системі, а тому повинне існувати... і правове поняття держави”; г) соціально-економічна теорія, розроблена К. Марксом, Ф. Енгельсом. Таким чином, М. Ковалевський доходить висновку, що сучасні йому суспільствознавці, як і їхні попередники, далеко розходяться в поглядах на проблему походження держави.

Для М. Ковалевського держава – це безперечний факт, що є далеко не первинною формою суспільного союзу, при якому народ – плем'я знаходить можливості політичного самовизначення під владою визнаного ним уряду. У своєму розвитку держави проходять кілька стадій: держава – народ, держава – земля, держава – політичний організм, всесвітня федерація держав. В якості основних характеристик держави М. Ковалевський виділяв населення і державну владу. Він зазначав, що населення поділяється на кілька соціальних груп: касти, стани та класи.

Філософ, письменник **Іван Франко** (1846–1916) у своїх працях „Мислі о еволюції в історії людськості” (1881), „Що таке поступ?” (1903) поряд із теоретичними проблемами становлення суспільства, прав і свобод людини торкався і проблематики емпіричної соціології. У громадсько-федеративному суспільному устрої І. Франко вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, визначаючи свободу та автономію громад як одиниць суспільного життя. Також вивчав проблеми та причини еміграції, зокрема проблему еміграції селян до Північної Америки, Бразилії, Румунії, Угорщини. Основними її причинами він вважав подрібнення земельних наділів і загальну бідність селян. Полемізував із К. Марксом, бо вбачав у його теорії наступ на свободу, права людини.

Дослідженнями на зламі філософії, соціології та права займався **Богдан Кістяківський** (1868–1920). Його основна праця „Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” (1916) присвячена теорії пізнання, що мусить перетворити соціологію на точну науку. Вчений розвинув соціологічний підхід до права та розглядав доцільність його вивчення у контексті соціальних відносин, конфліктів та інтересів. Вважав, що організація правової держави залежить від самодіяльності народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із самого народу, існування правової держави неможливе. В суспільстві, згідно з Кістяківським, існує певна мережа необхідних відносин, які, перетинаючись між собою, формують конкрет-

ний образ даного соціального процесу. Природним принципом людських взаємин, на думку вченого, є принцип індивідуалізму.

Звернення до індивідуалізму в теоретичному плані у концепції Кістяківського є необхідним для наукового пояснення соціального життя. Він переконаний, що соціальність невіддільна від індивідуальності та свободи особи в суспільстві. Говорить про „ідеальний тип” держави як своєрідний теоретичний взірець, який має втілитись у відповідних соціальних ідеалах та конкретних механізмах суспільного життя. В основі „ідеального типу” держави мають бути такі її характеристики, як соціальна справедливість та правовий характер.

Процес інституціоналізації української соціології пов’язують з науково-дослідною творчістю М. Грушевського та М. Шаповала, котрі заснували відповідно Український соціологічний інститут у Відні (1919–1924) та Український інститут громадознавства у Празі (1924–1932).

Видатний історик, політичний діяч, соціолог **Михайло Грушевський** (1866–1934) розглядав соціологію як стратегічну перспективу молодій нації. Вивчав історію України, виникнення, розвиток та становлення української державності, залежність соціального прогресу від біологічних, економічних та соціальних факторів. Під час еміграції у 1919 році створив у Відні перше українське соціологічне об’єднання – Український соціологічний інститут. Започаткував соціологічні дослідження з української тематики. В одному з розділів праці „Курс генетичної соціології” (1921) застосовує генетичний метод для реконструкції походження суспільства на українському етнографічному матеріалі. Вчений науково довів самотуність та автентичність українського народу.

Центральною або, як пише Грушевський, „провідною” ідеєю „генетичної соціології”, що дає право говорити про неї як про цілком оригінальну і сучасну соціологічну концепцію розвитку соціальності, є теоретичне обґрунтування законів трансформації людського суспільства. Грушевський по своєму розв’язує проблему механізму еволюції людського суспільства й різних форм суспільності. Аналізуючи соціальні факти того часу та дослідження соціальної еволюції в минулому, вчений доходить висновку про вирішальну роль у вічних змінах людського життя невинної конкуренції індивідуалістичних та колективістських тенденцій і періодичного чергування переваги одних, то других. Саме ця боротьба двох тенденцій є основою того ритму соціальної еволюції, котрий досліджує соціологія і всі соціальні науки.

За Грушевським, врахувати дію усіх факторів соціального розвитку неможливо вже з тієї простої причини, що всі вони опосередковані свідомим впливом індивідуальної людської волі на суспільний процес. Саме тому з поля зору класичного соціологічного дослідження постійно „випадали” такі важливі чинники, як елементи доцільності й моральності, що саме і є певними синтезуючими утвореннями спільної дії об’єктивного та суб’єктивного факторів. Застережуючи певну умовність своєї класифікації, вчений виділяє три основні чинники, що більш-менш стало діють у різних співвідношеннях протягом всієї історії людства – біологічний, психологічний та економічний.

Займаючись питанням української національно-культурної особистості, Грушевський розробляв деякі загальні методологічні проблеми теорії соціальної та національної ідентичності. Зокрема, цікавою є розроблена ним система чинників формування національно-культурної ідентичності та національної самосвідомості. Серед основних чинників такого роду він виділяє, крім спільного історичного шляху розвитку, етнічне походження, мову та самоусвідомлення своєї приналежності до певної культурно-етнічної спільноти.

Першим фаховим українським соціологом був **Микита Шаповал** (1882–1932), який займався розробкою загальної соціологічної теорії. М. Шаповал як політичний діяч і вчений одним з перших українських науковців зрозумів практичне значення соціології як науки, без теорії та методів якої неможливо вирішувати прагматичні соціальні, економічні, політичні та інші проблеми, що постають перед Україною у зв'язку з потребами її відродження.

Під час еміграції у Празі в 1924 році він очолив Український соціологічний інститут (у Празі установа мала назву Український інститут громадознавства), що після від'їзду Грушевського на Батьківщину перебазувався з Відня. Задум створення такого інституту виник з внутрішнього переконання в необхідності „глибокого аналізу” соціальних процесів, чого не може дати зовнішнє їхнє спостереження та описання. Шаповал керував інститутом до 1932 року. Згідно із задумом М. Шаповала Український соціологічний інститут у Празі мав охопити у своїй програмі усі проблеми тогочасної соціології.

У липні 1927 р. при Інституті було відкрито Український робітничий університет. Тут викладався курс громадознавства (теоретична соціологія), студенти набували знання з „суспільної політики” (соціальні процеси, суспільні чинники, соціальна генетика), оволодівали історією соціології, соціальною педагогікою, концепціями соціального контролю та ін. При Українському інституті громадознавства функціонував науково-дослідний інститут, співробітниками якого було опубліковано багато цікавих праць. Серед них були праці **С. Бородаєвського** „Історія кооперації”, **В. Петріва** „Військо і суспільство”, **В. Мандрики** „Соціологія освіти в Америці”, **М. Шаповала** „Військо з соціологічного погляду”, „Організація українських соціологічних студій”, „Українська соціологія”, **О. Ейхельмана** „Філософські та соціологічні методи”. Зокрема, Отто Ейхельман (1854–1943), як правник, особливої ваги надавав соціологічній науці. Соціологія, на його думку, це наука про суспільство, яка з'ясовує особливості життя, зокрема й державного. Натомість соціологія наукову перевагу надає вивченню фактичних явищ у діяльності суспільних організацій.

М. Шаповал є автором першого українського підручника зі соціології – „Загальна соціологія”(1929), в якому розкрито фундаментальні засади будови суспільства, його структуру, класифіковано соціальні спільноти (скупчення). Також висвітлюються рушійні сили суспільного процесу (соціальні чинники). Планував створити систему соціологічного знання, котра б включала в себе такі основні структурні компоненти, як 1) *загальну соціологію* – науку про суспільство, людсь-

ку поведінку й суспільні відносини, котра описує загальне в соціальних процесах; 2) *соціографію* – як дослідження соціальних явищ у межах конкретного часу і простору (так він називає опис соціальних процесів та явищ, наприклад, партій); 3) *соціотехніку* – як розробку проектів чи програм діяльності на майбутнє на основі знання минулого й теперішнього. Шанобливе ставлення вченого до соціології засвідчує оцінка її як „вищої суспільної науки”.

Вперше в українській соціології учений вводить *поняття „українське суспільство”* і стверджує, що воно сформується тільки тоді, коли буде створено українські політичні партії, українські профспілки, школи, кооперативні спілки як підвалини господарської самостійності. Розглядаючи суспільство як сукупність людських взаємовідносин, як систему „взаємочинності між людьми”, Шаповал розкриває його структуроутворюючі елементи та чинники.

Для наукового розуміння суспільства слід враховувати сукупність різноманітних чинників, котрі безпосередньо чи опосередковано впливають на суспільне життя. Вчений виділяє чотири групи таких чинників: 1) *чинники космічні* (світло, тепло, клімат, вода, ґрунти тощо); 2) *чинники біологічні* (внутрішні спонуки людської діяльності як інстинктивні, так і свідомі – потреби живлення, розмноження, самозахисту – особистого та колективного руху, спадковості); сюди ж належать і зовнішні біологічні чинники – тваринний та рослинний світи; 3) *чинники психічні* (ідеї, знання, вірування, почуття, воління); 4) *соціальні чинники* (поділ праці, витвори людської діяльності – мова, література, техніка та ін.). Серед інших чинників М. Шаповал вказує на значення ідей (думок), ролі знання як „суб’єктивної сили”, котра аналізує поведінку й діяльність людини у її взаємодії з природою та суспільством та стає об’єктивною силою, котра розширює свободу людської діяльності.

Значну увагу Шаповал приділяє аналізу індивіда як чинника й суб’єкта діяльності та системи відносин. Окрема людина – складний організм, який несе багатий потенціал і започатковує численні соціальні процеси та явища. Вчений розглядає людину всебічно з її біологічними, фізіологічними, психологічними, соціальними механізмами діяльності як самоорганізовану систему.

Однією з найхарактерніших рис соціології Шаповала є її практична спрямованість, пов’язана з орієнтацією на конкретні соціетальні проблеми та процеси. Розкриття і пізнання їхньої сутності розглядає як безпосереднє прагматичне завдання, вирішення якого розкриває можливості цілеспрямованого управління цими соціальними явищами в контексті вирішення проблем майбутнього відродження України, нації та відбудови державності.

Значний вплив на розвиток суспільної думки того часу мали погляди історика, політолога й соціолога **В’ячеслава Липинського** (1882–1931), що виклав свої ідеї у трактаті „Листи до братів-хліборобів” (1926). Липинський розробляв „соціологію українського суспільства” та назвав власну соціологічну концепцію „*клясократією*”, що має поєднати унікальні економічні, політичні та соціальні структури нашого суспільства у логічній послідовності. Новаторство Липинсько-

го в історичному та політичному мисленні полягало в радикальній зміні розуміння головних сил історичного процесу. Провідними силами історичного процесу він вважав державу, еліти, громадські та військові інститути, а не індиферентні народні маси.

Вчений розглядав поняття „клас” як сукупність осіб, що наділені однією суспільною функцією та поділяв соціальні класи українського суспільства на органічні й неорганічні. Органічні соціальні класи пов’язані з історією, економікою України та землею, зважаючи на те, що вона є аграрною державою. Соціальний клас – лише фундамент, на який спирається державна будова, його справжніми здобичами є невеликі соціальні групи, національна аристократія, еліта. Найдоцільнішою формою правління для органічних класів є монархія. Липинський критикував демократію за те, що її використовують з метою послаблення дисципліни і порядку в державі, що спричиняє її занепад. Визнаючи неминучість та доцільність соціальних змін, учений зазначав, що тільки аристократія зі своїм консерватизмом здатна забезпечити неперервність соціального життя. Саме консерватизм є уособленням авторитету, дисципліни, правопорядку та політичної культури в державі.

Великий вплив на становлення національної самосвідомості мали погляди **Дмитра Донцова** (1883–1973). У праці „Дух нашої давнини” (1943) він виклав власну соціологічну концепцію українського суспільства та української історії. Вивчав українську еліту як творчу меншину, що має складатися з традиційної аристократії. Лише еліта здатна, на думку вченого, творити державу. В основі побудови суспільства повинна лежати ієрархія верств, на вершині якої розміщена провідна верства людей, що мають важливі духовні та психологічні якості. Національна еліта мусить бути фанатично налаштована на розбудову державності. Проблема України полягає у відсутності справжніх провідників, осіб, здатних до управління та розбудови держави.

30–50-ті роки ХХ ст. охоплюють період занепаду української соціології. На науку здійснюють значний вплив сталінські „теоретичні” положення. Висловлюються сумніви щодо існування соціології як науки, її було проголошено псевдонаукою, що є несумісною та ворожою марксизму. Сталін „скасував” соціологію поряд з такими науками, як генетика, психологія, кібернетика та ін. Вивчення соціальних явищ і процесів відбувалось лише на теоретичному рівні у сфері філософського пізнання.

Відродження соціології відбулось у 60-х роках із настанням „хрущовської відлиги”. В Інституті філософії АН СРСР було відкрито перший соціологічний підрозділ. Проводилися соціологічні дослідження з різноманітної проблематики. Найчастіше велися дослідження з метою вивчення умов життя людей, залежності способу життя від соціально-побутових та соціально-демографічних факторів, проблем шлюбу та сім’ї. У цей період значного розвитку набула заводська соціологія, що зосереджувалася навколо питань, пов’язаних із розробкою планів соціального розвитку підприємств, регіонів, галузей, з емпіричним дослідженням соціально-трудових відносин. Цьому сприяв і розгляд соціологічної служби на

підприємстві як важливого структурного елемента в системі соціального управління. Діапазон досліджуваних і вирішуваних проблем українськими соціологами був широкий: від аналізу результатів дії організаційно-технічних нововведень до питань, пов'язаних із професійною орієнтацією і добором кадрів, їхньою плинністю та адаптацією до виробничого середовища (**С. Вовканич, Л. Олесневич, В. Оссовський, А. Ручка, М. Сакада, Л. Сохань, Є.Суїменко** та ін.).

• **Соціологія в незалежній Україні.** Сприятливими для розвитку соціології стали 80-ті роки, коли вона відновила статус самостійної науки у колишньому СРСР. До 1990 року в Україні не було окремої соціологічної установи, жодного факультету соціології в університетах, і лише із здобуттям незалежності у 1991 році в Києві було відкрито Інститут соціології Національної академії наук України, в стінах якого з 1997 року видається визнаний міжнародною соціологічною спільнотою соціологічний часопис „Соціологія: теорія, методи, маркетинг” (головні редактори – **В. Ворона, Є. Головаха**). У 1990 році українські соціологи об'єдналися у Соціологічну асоціацію України (САУ). З 1990 по 1998 роки її президентом був **В. Волович**, з 1998 по 2005 роки – **М. Шульга**. З 2007 року обрано нове керівництво Асоціації, президентом якої є ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна, соціолог за фахом, **В. Бакіров**. Головною метою САУ є сприяння підвищенню рівня соціологічних досліджень в Україні, захист професійних інтересів соціологів, поширення соціологічних знань. У 2009 році під егідою САУ був проведений у Харкові Перший соціологічний конгрес „Соціологія в ситуації соціальних змін”, а також у цьому ж році вийшов перший номер „Українського соціологічного журналу” (головний редактор – **Ю. Чернецький**).

За часи незалежності України відкриваються перші соціологічні факультети та кафедри соціології в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Донецьку з підготовки професійних соціологів. Зокрема, у 1990 році було створено перший в Україні соціологічний факультет у стінах Харківського університету. У Львівському національному університеті імені І. Франка кафедру соціології було створено у 1990 р. на економічному факультеті (перший завідувач **А. Хоронжий**), а перший випуск соціологів датовано 1995 роком.

Сьогодні українська соціологія викристалізовує власну теоретичну базу та активно інтегрується у світову соціологічну науку. Ґрунтовно вивчаються проблеми, що належать до сфери дослідження політичної, електоральної соціології, економічної соціології, соціології культури та етносоціології, соціології праці, соціології освіти та соціології науки, а також інших напрямів соціологічного пізнання.

Сучасна українська соціологія перебуває на шляху подальшого розвитку, що вимагає від соціологів більшої відповідальності за результати власних досліджень (передусім емпіричних, що стосуються вивчення громадської думки, реалізації моніторингових і маркетингових досліджень), вдосконалення фахового рівня, створення підручників і навчальних посібників, які б відповідали міжнародним стандартам і вимогам якісних змін в освітньому просторі.

Рекомендована література

Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

Погорілий О. І. Соціологічна думка XX ст.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.

Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.

Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.

Соціологічна думка України: Навч. посібник / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. – К.: Заповіт, 1996. – 424 с.

Соціологічна теорія: традиції і сучасність: Курс лекцій / За ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2007. – 363 с.

Соціологія: Навч. посібник. – 3-тє вид. / За редакцією С. О. Макеєва. – К.: Знання, КОО, 2005. – 455 с.

Шаповал М. Загальна соціологія. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996. – 368 с.

Додаткова література

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – 534 с.

Иванов Д.В. Парадигмы в социологии: Учеб. пособие. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. – 72 с.

История социологии в Западной Европе и США / Под ред. Г. В. Осипова. – М.: Наука, 1993. – 424 с.

История социологии: Учеб. пособие / Под общ. ред. А. Н. Елсукова и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Высш. шк., 1997. – 381 с.

Турчин Я. Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс: Монографія. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2010. – 520 с.

Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. – Cambridge: Harvard University Press, 1984. – 616 p.

Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. – Berkeley, 1984. – 354 p.

Habermas J. Communication and the Evolution of Society. – Boston: Beacon Press, 1979. – 240 p.

Запитання для самоконтролю

1. Історія соціології як галузь соціологічного знання.
2. Що означає термін „протосоціологія”?

3. Розкрийте зміст основних етапів становлення соціології.
4. Проаналізуйте структуру соціології за Контом, її основні розділи та призначення.
5. Органіцизм та еволюціонізм Г. Спенсера.
6. Представники німецької формальної соціології та їхні погляди.
7. У чому полягає суть „розуміючої соціології” М. Вебера?
8. Соціологізм Е. Дюркгайма.
9. Охарактеризуйте теорію „циркуляції еліт” В. Парето.
10. Окресліть особливості розвитку соціології в ХХ ст.
11. Проаналізуйте основні сучасні соціологічні теорії.
12. Структурний функціоналізм Т. Парсонса.
13. Феноменологія та етнометодологія.
14. Постмодернізм та його виміри.
15. Окресліть та проаналізуйте основні етапи становлення української соціології.
16. Проаналізуйте основні етапи протосоціологічного періоду розвитку вітчизняної соціології.
17. Охарактеризуйте особливості перших соціологічних поглядів за часів Київської русі.
18. Визначте роль Києво-Могилянської академії у розвитку вітчизняної протосоціології.
19. М. Драгоманов і його погляди на завдання соціології.
20. М. Грушевський і його діяльність з інституціоналізації української соціології.
21. Окресліть передумови створення та основні напрямки досліджень Українського інституту громадознавства в Празі.
22. Соціологія М. Шаповала.
23. Які особливості та тенденції розвитку сучасної соціології в Україні?

Тестові завдання

1. Яка наука передує соціології в класифікації наук О. Конта?
1) математика; 2) психологія; 3) біологія;
4) фізика; 5) хімія; 6) політологія.
2. Які основні стадії розвитку людства визначив О. Конт у „законі трьох стадій”?
1) позитивну; 2) теологічну; 3) прагматичну;
4) метафізичну; 5) натуралістичну.
3. Які методи О. Конт визначив як основні?
1) опитування; 2) історичний метод; 3) спостереження;
4) експеримент; 5) порівняльний метод.
4. На яких трьох складових основана соціологічна концепція Г. Спенсера?
1) еволюційна теорія; 2) теорія конфлікту; 3) теорія змін;
4) органіцизм; 5) вчення про соціальні інститути; 6) інстинктивізм.
5. Хто з соціологів вивчав стан соціальної аномії в суспільстві?
1) В. Парето; 2) Р. Парк; 3) Е. Дюркгайм; 4) О. Конт.

6. Які типи панування визначив М. Вебер?

- 1) легальне; 2) правове; 3) харизматичне;
- 4) еволюційне; 5) традиційне.

7. Що є предметом соціології за Е. Дюркгаймом?

- 1) соціальні факти; 2) соціальні системи; 3) соціальні дії; 4) соціальні процеси.

8. Правила соціологічного методу за Е. Дюркгаймом:

- 1) правило об'єктивності;
- 2) правило різнорідності;
- 3) правило однорідності;
- 4) правило повторюваності.

9. Резидуї, за В. Парето, – це:

- 1) словесні дії людей;
- 2) невербальна комунікація;
- 3) свідомі, логічні дії;
- 4) внутрішні біологічні імпульси, інстинкти.

10. Хто із соціологів звертається до логіко-експериментального методу?

- 1) П. Сорокін; 2) М. Вебер; 3) Е. Дюркгайм; 4) Ф. Тьонніс; 5) Ч. Кулі; 6) В. Парето.

11. Які з поданих напрямів належать до сучасних соціологічних теорій?

- 1) органіцизм;
- 2) структурний-функціоналізм;
- 3) етнометодологія;
- 4) соціологізм;
- 5) феноменологія.

12. Хто із вчених сучасності оперує таким поняттям як „ейдос”?

- 1) П. Сорокін;
- 2) Ч. Кулі;
- 3) Р. Парк;
- 4) Е. Гуссерль;
- 5) П. Бурдьє;
- 6) Дж. Хоманс.

13. Яким основним поняттям оперує Т. Парсонс?

- 1) система; 2) жест; 3) символ; 4) факт; 5) мова.

14. Вкажіть різновиди капіталу за П. Бурдьє:

- 1) матеріальний; 2) фізичний; 3) природний; 4) економічний;
- 5) грошовий; 6) соціальний; 7) соціетальний; 8) культурний.

15. На який період припадає становлення української академічної соціології?

- 1) IX–XIII ст.; 2) початок XIX ст.; 3) 80-ті роки XIX ст.; 4) початок XX ст.

16. Хто є автором першого українського підручника з соціології?

- 1) Б. Кістяківський;
- 2) С. Подолинський;
- 3) М. Шаповал;
- 4) М. Ковалевський.

17. Хто з вітчизняних дослідників розпочав наукові дослідження козацтва як специфічного елемента соціальної структури суспільства?

- 1) М. Драгоманов; 2) В. Антонович; 3) М. Ковалевський; 4) Б. Кістяківський.

18. Соціологія, за М. Драгомановим, – це:

- 1) наука про суспільство;
- 2) наука про суспільні відносини та процеси;
- 3) наука про діяльність людини в суспільстві.

19. Хто з вітчизняних науковців розробляв „соціологію українського суспільства” та назвав власну соціологічну концепцію „клясократією”?

- 1) М. Драгоманов; 2) В. Антонович; 3) М. Ковалевський;
- 4) В. Липинський; 5) Б. Кістяківський.

Розділ 3

ОСОБИСТІСТЬ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 3.1. Особистість у соціології.
- 3.2. Структура особистості.
- 3.3. Соціологічні теорії особистості.
- 3.4. Соціалізація особистості.

3.1. Особистість у соціології

Для соціології поняття „особистість” є важливим для розуміння місця людини передусім в системі соціальних взаємодій. Особливо вагомим це поняття є для розкриття процесів соціалізації, тобто у розумінні механізму входження людини у світ соціальних відносин. У науковій літературі подано багато визначень і змістовних характеристик поняття „особистості”. Насамперед з’ясуємо його співвідношення з такими категоріями, як „людина”, „індивід”, „індивідуальність”.

Людина – це найбільш широке поняття для визначення суб’єкта діяльності, пізнання, спілкування. Як біосоціальна категорія позначає насамперед конкретного представника біологічного виду *Homo sapiens* (людина розумна). Це жива істота, яка володіє мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці і користуватися ними. Категорія „людина” визначає якісну відмінність людей від тварин. До головних ознак людини належать: 1) конституція тіла; 2) пряма хода і двоногість; 3) свідомість і самосвідомість; 4) володіння мовою тощо. Людина з’являється на світ повноправним членом суспільства, і з народження, на відміну від тварин, яких іменують особинами, її називають індивідом.

Індивід (від лат. *individuum* – неподільне) – це одиничний представник людського роду. Зауважимо, що специфічні особливості реального життя і діяльності конкретної людини у зміст цього поняття не входять. У понятті „індивід” відображаються дві головні ознаки.

По-перше, нероздільність, або цілісність суб'єкта.

По-друге, наявність у суб'єкта особливих (індивідуальних) рис, які відрізняють його від інших представників людського роду. Індивід вирізняється особливостями, які зумовлені природою, що називають *генотипом*. У процесі життєдіяльності індивідуальні генотипічні властивості (спадкові ознаки) розвиваються і стають фенотипічними, тобто такими, що сформувалися внаслідок індивідуального розвитку.

Отже, як індивід, людина відрізняється від інших не тільки морфологічними особливостями, такими як зріст, конституція тіла, колір очей, тип нервової системи, але і психологічними рисами, такими як здібності, темперамент, характер. Якісні та кількісні вияви психологічних особливостей людини утворюють її індивідуальність.

Індивідуальність – поняття, яке свідчить про оригінальність, одиничність ознак і їхній вияв у конкретної людини. Індивідуальність – це те особливе, специфічне, яке відрізняє одну людину від інших людей. Індивідуальність виявляється у здібностях людини, в домінантних потребах, інтересах, схильностях, у рисах характеру, в почутті власної гідності, у світобаченні, системі знань, умінь, навичок, у рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів тощо. Отже, індивідуальність – це поняття для означення винятковості людського індивіда, і як біологічного, і як соціального. В ньому фіксується неповторність фізіологічних і психічних рис індивіда, особливість його соціальних якостей.

Особистість – це якісно нове утворення, яке формується в процесі взаємодії людини з умовами соціального середовища. У процесі діяльності людина налагоджує відносини з іншими людьми (суспільні відносини), які і „створюють” особистість. Поняття „особистості” дає можливість підкреслити примат не біологічного, а соціального в людині.

Сьогодні особистість трактують як суспільну істоту, наділену свідомістю і представлену соціопсихологічними характеристиками, які є стійкими, соціально-зумовленими, виявляються в поведінці людини, суспільних зв'язках та стосунках з іншими людьми. На це звертає увагу низка визначень особистості, серед яких є такі:

„Особистість – це ті характеристики людини, що відповідають за узгоджені вияви її почуттів, мислення і поведінки” (**Л. Первін, О. Джон**).

„Особистість – це те, що дає змогу прогнозувати поведінку людини в будь-якій заданій ситуації” (**Р. Кеттел**).

„Особистість – це така динамічна організація психофізичних систем індивідуума, яка визначає його унікальний досвід адаптації до середовища ” (**Г. Олпорт**).

„Особистість – це багатомірна і багаторівнева система психологічних характеристик, які забезпечують індивідуальну своєрідність, часову і ситуативну стійкість поведінки людини” (**В. Русалов**).

„Особистість – це вершина психічного розвитку людини і водночас найвищий ступінь саморегуляції ” (**Н. Рейнвальд**).

„Особистість – це цілісність соціальних властивостей людини, продукт суспільного розвитку і введення індивіда в систему соціальних відносин через посередництво та за допомогою активної діяльності та спілкування” (В. Ядов).

Соціологи особистість досліджують під кутом соціально типового, яке характеризує її входження в суспільство, соціальні групи, організації, інститути. Окрім того, соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти. З огляду на це, предмет вивчення *соціології особистості* – дослідження особистості як суб’єкта й об’єкта соціальних відносин, як частини соціальної системи, що передбачає розгляд особистості як важливого складового елемента соціальних груп, організацій та інститутів, як члена того чи іншого суспільства чи спільноти, який сформувався в конкретних умовах життя суспільства.

У сучасному трактуванні особистості соціологією звертається увага на те, що поняття „особистості” передусім *відображає особливості соціальної організації конкретного суспільства* (Є. Головаха). Це, своєю чергою, передбачає дослідження особистості за такими напрямками:

- 1) аналіз соціальних типологій особистості, що відображають особливості соціальної організації й розвитку суспільства;
- 2) вивчення процесів взаємодії індивіда з макросередовищем, аналіз життєвого шляху особистості;
- 3) аналіз мотиваційно-сислової структури особистості, її ціннісно-мотиваційних систем, залучених до процесів людської активності і соціальної адаптації до умов, що змінюються;
- 4) вивчення процесів безпосередньої взаємодії особистості в умовах міжособистісного спілкування з її найближчим оточенням, мікросередовищем.

Окрім того, у соціологічному розумінні особистості важливими є такі твердження:

1. Особистість – це сутність, що визначає стабільні форми поведінки (особистість – стійка, незмінна в часі в різних ситуаціях).
2. Особистість є результатом розвитку, що формується при взаємодії зі соціальним оточенням через спілкування, пізнання і спільну діяльність (особистість розвивається з біологічного організму завдяки впливу факторів соціального і культурного досвіду).
3. Особистість характеризує стійка соціопсихологічна структура, що визначає її внутрішню логіку цілісності.
4. Особистість – це певне поєднання поведінкових особливостей, що є підставою для побудови типологій і виокремлення своєрідних типів особистості.

Отже, *особистість – це стійка система соціально значущих властивостей, ознак і рис, яких набуває індивід у певному суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних спільнот і груп, організацій та інститутів, до яких він належить і до життєдіяльності яких він залучений.*

3.2. Структура особистості

Поняття „структури особистості” пояснює природу організації особистості та спосіб її існування. Пояснити структуру особистості – це означає визначити її головні підструктури, блоки, складові її будови і дати їм характеристику. До розгляду структури особистості сьогодні сформовано різні концептуальні підходи. Серед найбільш важливих для соціологічного аналізу особистості розглядаються психоаналітичний, функціонально-динамічний та мотиваційно-смісловий підходи.

• **Психоаналітична структура особистості.** Пов’язується з іменем **Зигмунда Фрейда** (1856–1939) – автором таких широко відомих праць, як „Тлумачення сновидінь” (1900), „Психопатологія буденного життя” (1901), „Вступ до психоаналізу” (1917). Свою відому структуру особистості З. Фрейд запропонував в праці „Я і Воно” (1923), висунувши *теорію динамічної взаємодії трьох компонентів особистості*: Воно (несвідоме), Я (передсвідоме), Над-Я (свідоме).

Найнижчий шар особистості – це *id* (від лат. *Воно*). Це винятково примітивні, уроджені аспекти особистості, що закладені в несвідомому і тісно пов’язані з інстинктивними спонуканнями (їжа, сон, дефекація), що наповнюють поведінку енергією. За З. Фрейдом, *Воно* – щось темне, біологічне, що не підпорядковується правилам, законам, вільне від обмежень. Як найстаріша вихідна структура психіки, *Воно* виражає первинний принцип усього людського життя – негайну розрядку психічної енергії, виробленої біологічно зумовленими спонуканнями (особливо сексуальними „Ерос” й агресивними „Танатос”). Останні, коли вони стримуються і не знаходять розрядки, створюють напруження в особистості. *Воно* підпорядковується принципу задоволення, виражаючи себе в імпульсивній, ірраціональній манері, незважаючи на наслідки для інших або всупереч самозбереженню.

Друга частина особистості – це *ego* (від лат. *Я*). Це компонент психічного складу особистості, відповідального за прийняття рішень і адаптацію до середовища. *Я* прагне висловити і задовольнити бажання *Воно* відповідно до обмежень, що накладаються зовнішнім світом. *Я* одержує свою структуру і функцію від *Воно*, еволюціонує з нього і запозичує частину енергії *Воно* для своїх потреб, щоб відповідати вимогам соціальної реальності. Таким чином, *Воно* допомагає забезпечувати безпеку і самозбереження організму. На відміну від *Воно*, природа якого виражається в пошуку задоволення, *Я* підпорядковується принципу реальності, мета якого – збереження цілісності організму шляхом відтермінування задоволення інстинктів до того моменту, коли буде знайдено можливість досягти розрядки в належний спосіб. Спираючись на силу логічного мислення, *Я* здатне спрямовувати поведінку в потрібне русло, щоб інстинктивні потреби задовольнялися безпечним для самого індивідуума і для інших людей способом. *Я* виступає в ролі посередника, своєрідного „виконавчого органу” особистості і є цариною перебігу інтелектуальних процесів вирішення проблем.

Третє силове поле особистості – це *super-ego* (від лат. *Над-Я*), яке є природженим, тобто наявним від народження. Цей компонент уособлює мораль, суспільні норми, стандарти поведінки, системи цінностей. Свідоме (*Над-Я*, або *Super Ego*) Фройд розглядає як надбудову, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у вічному конфлікті та залежить від нього.

Свідомість виконує дві основні функції:

- 1) витісняє в царину несвідомого неприйнятні та засуджувані особистістю власні почуття, думки і поняття;
- 2) чинить опір активному несвідомому, що прагне виявитися у свідомості, моралі.

3. Фройд розділив *Над-Я* на дві підсистеми: *совість* та *его-ідеал*. Совість формується за допомогою батьківських покарань за вчинки, які батьки називають „поганою поведінкою”. Совість включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон і виникнення почуття провини в дитини за неслухняність. Заохочувальний аспект *Над-Я* – це *его-ідеал*, що формується з того, що батьки схвалюють або високо цінують; він веде індивіда до встановлення для себе високих стандартів. Якщо мету досягнуто, це викликає почуття самоповаги і гордості. *Над-Я* вважається сформованим цілком, коли батьківський контроль замінюється самоконтролем. *Над-Я*, намагаючись цілком загальмувати будь-які суспільно засуджувані імпульси з боку *Воно*, прагне спрямувати людину до абсолютної досконалості в думках, словах і вчинках; намагається переконати *Я* в перевазі ідеалістичних цілей над реалістичними.

За 3. Фройдом, особистість людини приречена на постійний *внутрішній конфлікт*, що виникає через „взаємовідносини” трьох компонентів структури особистості. Система життєво важливих потреб, що складає зміст *Воно*, постійно вимагає задоволення і несвідомо спрямовує психічну активність людини, регулюючи її психічні процеси і стани. Несвідомі потяги, що йдуть від *Воно*, найчастіше перебувають у стані конфлікту з тими, які містяться в *Над-Я*, тобто із соціальними і моральними оцінками поведінки; тому між *Воно* і *Над-Я* існують постійні та немінучі протиріччя. Вони вирішуються за допомогою *Я-свідомості*, що, діючи відповідно до принципу реальності, намагається розумно примирити обидві конфліктні сторони таким чином, щоб потяги *Воно* були максимальною мірою задоволені і при цьому не було порушено норм моралі.

Самосвідомість людини 3. Фройд порівнював з вершиною айсберга, вважаючи, що лише незначна частина того, що насправді відбувається в душі людини і характеризує її як особистість, актуально нею усвідомлюється. Тільки невеличку частину своїх вчинків людина здатна правильно зрозуміти і пояснити. Основна ж частина її досвіду й особистості перебуває поза сферою свідомості, і тільки спеціальні процедури, розроблені в психоаналізі, дають змогу проникнути у свідомість.

● **Функціонально-динамічна структура особистості.** Її автор К. Платонов (1904–1985) виділив у структурі особистості чотири основні підструктури:

- 1) підструктура спрямованості (спрямованість, ставлення, моральні якості особистості) – головний структурний елемент особистості;
- 2) підструктура досвіду (знання, навички, уміння, звички);
- 3) підструктура індивідуальних особливостей психічних процесів;
- 4) підструктура біологічно зумовлена (статеві, вікові типологічні властивості – це темперамент, задатки, інстинкти, найпростіші потреби) (див. рис. 3.1).

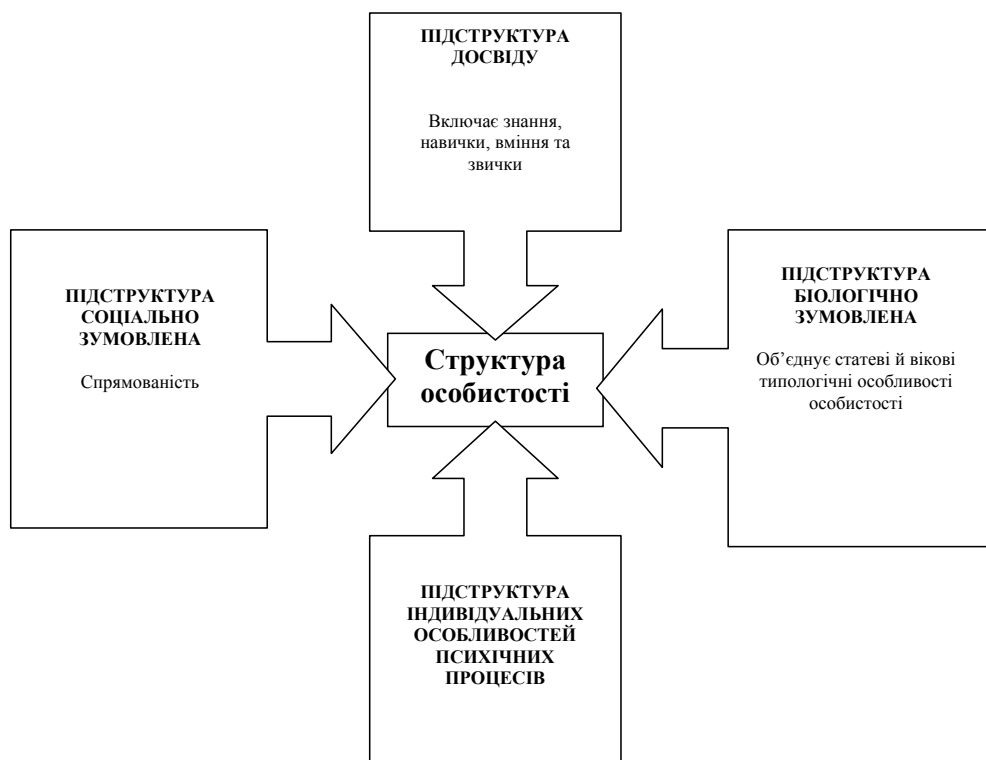

Рис. 3.1. Структура особистості за К. Платоновим

Спрямованість особистості є соціально зумовленою і формується у процесі виховання. До неї належать бажання, інтереси, прагнення, переконання, світогляд. Важливою частиною цієї підструктури є сама спрямованість як домінантне соціально зумовлене ставлення особистості до навколишньої дійсності. Традиційним є виокремлення *трьох основних різновидів мотиваційної спрямованості особистості*: на себе, на працю, на взаємодію. Спрямованість особистості можна уявити як деяку вісь, навколо якої обертаються помисли та почуття людини і з точки зору якої вирішуються різні життєві питання. В одних людей на першому місці в житті стоять сім'я та її проблеми, для інших характерна виробнича спря-

мованість, треті в своєму житті гармонійно поєднують інтереси сім'ї та професійні інтереси.

Досвід особистості набувається шляхом навчання та практичної діяльності. Він включає знання, уміння, звички з помітним впливом біологічно зумовлених властивостей особистості. Цю підструктуру можна визначити як підготовленість особистості, а її параметри слід розглядати на психолого-педагогічному рівні.

Індивідуальні особливості психічних процесів (пам'яті, емоцій, відчуттів, сприймання, мислення, волі тощо). Їхня послідовність, визначена К. Платоновим, показує міру біологічної і генетичної зумовленості психічних процесів та функцій. Найбільшою мірою це характерно для пам'яті, яка розвивається на основі фізіологічної та генетичної пам'яті, без якої не можуть існувати інші психічні процеси. Шляхом тренування відбувається процес формування і розвитку індивідуальних особливостей психічних процесів. Вплив біологічно зумовлених особливостей у цій підструктурі виявляється ще більш чітко. Зазвичай аналіз особистості в межах цієї підструктури здійснюється на індивідуально-психологічному рівні.

Біологічно зумовлені властивості особистості детерміновані фізіологічними властивостями мозку людини. Активність цієї підструктури визначається силою нервової системи й мало піддається соціальному впливу, і з огляду на це параметри цієї підструктури слід розглядати на психофізіологічному, нейропсихологічному та інших рівнях, аж до молекулярного.

Особливу групу загальних властивостей особистості утворюють **здібності і характер**, що накладаються на всю психологічну структуру особистості, але не входять у неї.

Структура особистості, її елементи не залишаються незмінними упродовж життя, і саме тому К. Платонов свою теорію структури називав динамічною, функціональною.

• **Мотиваційно-сміслова структура особистості.** Представлена найбільш широко передусім у соціологічних поглядах на особистість. Є популярною в розумінні таких важливих структурних складових особистості, пов'язаних з її активністю, ставленнями до себе і навколишнього світу, як потреби, мотиви, інтереси, соціальні установки, цінності, життєві цілі та ін.

Потреба трактується як необхідність у тому, що потрібно для життєдіяльності організму, насамперед для розвитку особистості. Потреби – це глибинні, неусвідомлені настанови людини щодо самозбереження та самозабезпечення власної цілісності – біологічної та соціальної. Потреби тварин мають більш-менш стабільний характер і обмежені головню біологічними необхідностями. Потреби людини складніші, постійно розвиваються протягом життя. Що різноманітніші потреби особистості, то більше у неї спонукань до діяльності, то різноманітніша і сама діяльність. Потреби особистості, їхній зміст і різноманітність залежать від суспільних умов життя людини, від місця, яке вона посідає в цьому житті, і ступеня її розвитку як особистості, її свідомості і самосвідомості.

Класифікацію потреб та їхні загальні властивості представлено на рис. 3.2.

Потреби тут поділяють на *первинні* (потреби в їжі, одязі, житлі, теплі тощо) і *вторинні* (пов'язані зі суспільним існуванням людини – потреби у спілкуванні, творчості, самореалізації, здобутті знань, самоствердженні та ін.); за характером задоволення – *фізіологічні* (потреби в їжі, безпеці тощо), *матеріальні* (в одязі, житлі тощо), *соціальні* (у спілкуванні, статусі тощо) та *духовні* (пізнавальні, естетичні потреби).

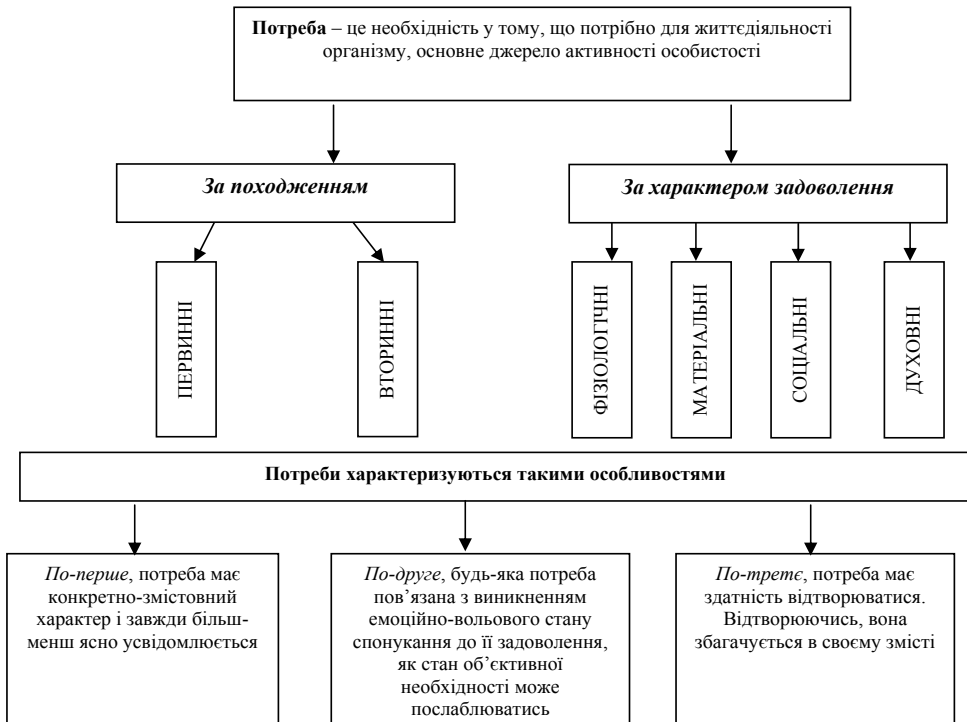

Рис. 3.2. Особливості потреб та їхня класифікація

Мотив (від лат. *motus* – рух) – *спонукальна причина дій і вчинків людини*. Включає в себе такі поняття, як потреба, спонування, потяг, схильність, прагнення. І хоча є відмінності у відтінках значення цих термінів, усі вони вказують на „динамічний” момент досягнення певної мети, що має деяку цінність для особистості і якої вона прагне досягти, використовуючи для цього різноманітну гаму засобів. *Мотив*, на відміну від потреби, як спонукальна частина дій і вчинків, володіє *елементом усвідомлення*. Якщо потреби людини суб'єктивно переживаються людиною як бажання, потяг, прагнення, то мотив надає цим переживанням конкретної спрямованості через формування усвідомлених образів, що виступають у ролі збудників діяльності або системи дій, орієнтованих на задоволення певної потреби. Важливий фактор, що визначає специфіку мотивації людини, – це її опосередкованість інтелектом, мовою, а також вольовими процесами. У

сучасному розумінні *мотивація виконує чотири основні функції*: 1) запускає дію; 2) надає діям загальний напрям у мінливих умовах; 3) підтримує їх, розподіляючи енергію та час; 4) впливає на досягнення мети.

Інтерес (від лат. *interesse* – бути всередині, мати важливе значення) – *це вибіркове ставлення особистості до об'єкта, з огляду на його життєве значення й емоційну привабливість*. Людина переживає інтерес як стан, пронизаний позитивними емоціями. Надзвичайно важливу роль відіграють в інтересі і вольові риси, прагнення особистості налагодити контакт з об'єктом, виконати пов'язану з ним діяльність. Інтерес спонукає особистість до діяльності в певному напрямку, активізує цю діяльність.

Вирізняють певні *особливості інтересів*:

- обмеженість доволі вузьким колом певних знань і видів діяльності;
- більша, ніж у потреб, конкретизація цілей і операцій діяльності з метою їхнього задоволення;
- особистість розширює і поглиблює знання у певній галузі і набуває саме в цій галузі практичних умінь і навичок;
- під час дії інтересу активізуються не тільки пізнавальні процеси, але і творчі зусилля особистості у певній галузі діяльності;
- у разі задоволення інтересів особистість отримує своєрідне емоційне вдоволення, яке спонукає до довготривалого заняття відповідною діяльністю.

Справжній інтерес виникає в особистості за наявності: 1) знань, якими вона володіє у сфері зацікавлення; 2) практичної діяльності в цій сфері; 3) емоційного задоволення, яке переживає з огляду на певні знання і види діяльності.

Інтереси особистості дуже різноманітні. Їх *класифікують* за змістом, тривалістю, глибиною та особливостями. *За змістом* їх поділяють на навчальні; трудові; професійні; наукові; естетичні тощо. *За тривалістю* – на довготривалі; короткотривалі. *За глибиною* – на глибокі; неглибокі. *За особливостями впливу* – дійовий інтерес, який спонукає до діяльності; пасивний інтерес, коли особистість не виявляє наполегливих спроб задовольнити свій інтерес, припиняє свою діяльність за наявності найменших перепон.

Соціальна установка, або **атитюд** (від англ. *attitude* – позиція, ставлення до чогось) – *це внутрішній стан готовності до дії, що передує поведінці*. Основні її функції полягають у визначенні сталого і цілеспрямованого характеру поведінки в ситуаціях, що змінюються; звільненні від необхідності витрачати час на рішення у стандартних ситуаціях.

У своїй будові *соціальна установка представлена трикомпонентною структурою* і включає 1) *інформаційний, когнітивний* (світогляд людини, її знання), 2) *емоційний, афективний* (симпатії, антипатії щодо значущого об'єкта) і 3) *регулятивний, поведінковий* (готовність діяти) *компоненти* (див. рис. 3.3). Така будова соціальної установки дає змогу її розглядати як знання суб'єкта про предмет і як емоційну оцінку та програму дій щодо конкретного об'єкта.

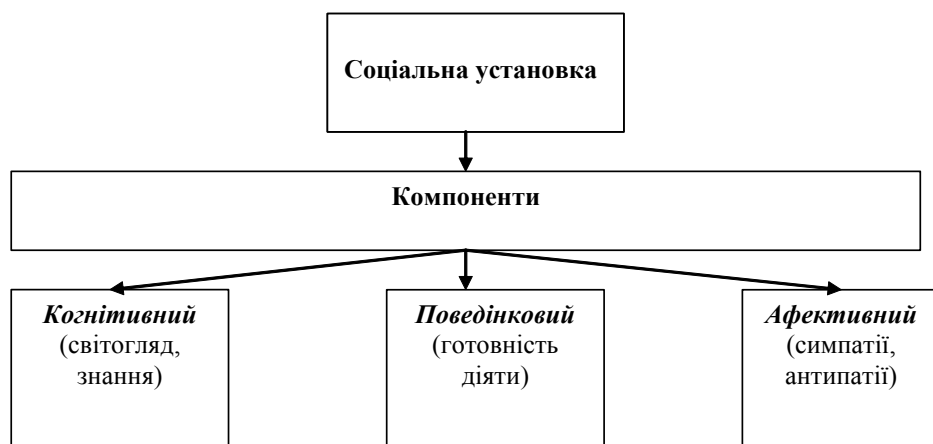

Рис. 3.3. Структура соціальної установки

Соціальна установка формується на підставі попереднього досвіду та регулює поведінку індивіда. Вона виражає спрямованість на певні цінності, змісли життя, що є важливими для особистості. Відповідно до такого тлумачення, соціальна установка – це стійка система поглядів, уявлень, пов’язана з потребами індивіда. *Залежно від спрямованості на об’єктивну реальність* виокремлюють зміслові, цільові та операційні атитюди. *Зміслові атитюди* допомагають зберігати цілісність поведінки індивіда, визначати лінію його поведінки, наприклад у конфліктах. Такі атитюди репрезентують усі структурні компоненти соціальної установки. *Цільові атитюди* зумовлені цілями і визначають стійкість перебігу певної дії (тут наявний яскраво виражений поведінковий компонент). *Операційні атитюди* мають місце при розв’язку конкретних завдань і виявляються в стереотипності мислення, конформній поведінці індивіда і т. п. (тут наявний яскраво виражений когнітивний компонент соціальної установки).

Процес регулювання поведінки особистості передбачає залучення *системи ієрархічних соціальних установок*. Для окреслення цього процесу **В. Ядов** увів поняття *диспозиції*, що вмістило в собі комплекс схильностей особистості у сприйнятті умов діяльності за ситуації, яка склалася. *Диспозиційна концепція регулювання соціальної поведінки* (1979) передбачає виокремлення кількох ієрархічно організованих аспектів взаємодії особистості з реальністю. Перший нижчий рівень – це *елементарні установки*, які формуються на основі задоволення елементарних потреб людини. Зазвичай, не усвідомлюються і закріплені попереднім досвідом готовності до дії. Регулюють поведінку людини у простих ситуаціях. Другий рівень – це система *фіксованих соціальних установок*, або *атитюдів*, що формуються на основі потреби людини у спілкуванні, на основі оцінки окремих соціальних об’єктів та ситуацій. Третій рівень – це *базові соціальні установки*, які визначають загальну спрямованість особистості на конкретну сферу соціальної

активності. Четвертий, найвищий рівень ієрархії – це *ціннісні орієнтації*, що регулюють поведінку і діяльність особистості в найзначущих ситуаціях її соціальної активності.

Ціннісні орієнтації – це система спрямованості інтересів і потреб особистості, орієнтована на певний аспект соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації виступають, з одного боку, як конкретний вияв ставлення особистості до навколишнього соціального середовища, а з іншого – як система установок, які регулюють поведінку людини в реальному конкретному випадку. Ціннісні орієнтації – це соціально визначені загальні спрямування особистості на певні життєві смисли або цінності матеріальної та духовної культури. Їх характеризує *вибірковість і відносна стійкість інтересів і потреб* щодо певного соціального аспекту.

Цінності – це принципи, ідеали, відповідно до яких діє індивід. Це соціальні критерії особливої значущості певних матеріальних і духовних благ, необхідних для існування та розвитку соціальних систем. У соціології, зокрема, говорять про *три форми існування цінностей*: 1) цінність як суспільний ідеал (наприклад, вічні цінності – добро, милосердя, а також конкретно-історичні цінності – рівність, демократія, свобода); 2) цінність у вигляді творів мистецтва, матеріальних цінностей; 3) система особистісних цінностей – людина формує власну систему переконань, поглядів, за якими діє.

Життєві цілі. Відображають головні інтереси особистості, спрямовують її на вирішення найсуттєвіших для неї завдань і реалізуються протягом людського життя.

Життєві цілі особистості характеризуються такими ознаками:

- корінними, стрижневими, кінцевими цілями;
- мають абсолютний характер у тому розумінні, що важливіших цілей людина просто не може мати;
- з огляду на те, що, зазвичай, не можуть бути досягнуті відразу, зважаючи на відсутність готових засобів реалізації, потребують вирішення завдань створення цих засобів;
- є підсумком послідовного виконання дій, які пов'язані зі здійсненням найближчих і проміжних цілей.

Життєві цілі класифікують за *соціальним змістом* – на прогресивні і регресивні; гуманні й антигуманні; за *відповідністю об'єктивним можливостям їхнього здійснення* – на реальні та утопічні; абстрактні і конкретні; за *критерієм їхньої розгорнутості в соціальному часі* – на найближчі і перспективні; короткострокові і довгострокові; кінцеві і проміжні; за *критерієм значущості для суб'єкта життєдіяльності* – на суттєві і несуттєві; головні і другорядні.

Життєва позиція – це функціонально-динамічна якість особистості, яка інтегрує і регулює всю особистісну структуру в динаміці і забезпечує особистості певний рівень включеності в життєдіяльність суспільства та її самовизначення як суб'єкта свого життєвого шляху та способу життя. Життєву позицію мож-

на визначити як сталу схильність індивідів до певної поведінки в конкретному соціальному середовищі. Вона може бути подана як функціональне ядро особистості, а це означає, що її змістовні характеристики тісно переплетені і можуть бути виявлені через взаємодію особистості з умовами та обставинами життя.

Життєва позиція особистості формується та реалізується в ситуаціях самовизначення (життєвого, трудового, професійного). *Життєве самовизначення* – це процес, на якому особистість проходить певні етапи свого становлення, визначення свого місця в суспільстві, його соціальній структурі та вирішення соціального, суспільно-політичного, загальноосвітнього, трудового, професійного, регіонального, сімейного самовизначення. *Трудове самовизначення* є важливою ланкою життєвого самовизначення особистості й означає вибір сфери трудової діяльності і колективу, в якому молода людина починає працювати. Трудове самовизначення особистості неможливе без адекватного уявлення людини про свої здібності, без правильного вибору професії. *Професійне самовизначення* є провідним моментом у трудовому самовизначенні та означає вибір майбутньої професії. Як свідчать соціологічні і психологічні дослідження, прагнення знайти своє місце в житті, потреба у професійному самовизначенні – один із найважливіших новоутворень особистості особливо в старшому шкільному віці.

Отже, згідно з мотиваційно-сисловою структурою особистості, людина – це динамічна система, що існує тільки в процесі взаємодії з середовищем, насамперед із соціальним. Проблеми прогнозування розвитку особистості спираються передусім на низку соціологічних теорій, які дають системні уявлення про складність цих процесів і необхідність врахування комплексу чинників різної природи та сили впливу.

3.3. Соціологічні теорії особистості

Інтерес до проблеми особистості та її структури зростає кожного року, і це зумовлено особливою увагою до людського фактора в економіці, соціальному управлінні та інших сферах суспільного життя. Однак єдиного уявлення про системні зв'язки якостей і властивостей особистості в науковій літературі немає. Це породжує множинність підходів, теорій, з позицій яких розглядається особистість.

Соціологічні теорії особистості представлені передусім традиціями французької соціологічної школи, узагальнювальними поглядами на особистість як соціальну систему в межах структурного функціоналізму, традиціями інтеракціонізму як вчення про міжлюдську взаємодію. Продуктивними в соціологічних

пошуках є погляди на „базисну особистість”, що відкриває шлях до різноманітних узагальнень та соціальних типологій.

• **Традиції французької соціологічної школи.** Засновник французької соціологічної школи **Е. Дюркгайм**, відстоюючи автономність соціальної реальності, її специфічність, говорить про людину як про роздвоєну реальність. Висуває ідею про *біосоціальну природу людини*, де індивідуальне і соціальне існують, фактично не змішуючись. У нього людина – це *Homo duplex* (тіло і душа; інстинкти і свідомість; почуття і розум). Така роздвоєність утворює два протилежні виміри в особистості. З одного боку, це фізичні інстинкти, потреби, почуття, з іншого – мислення, мораль, релігія. Що робить людину людиною? Відповідаючи на це запитання, Дюркгайм говорить передусім про релігію. Завдяки їй в житті людей виникає досвід, який виходить за межі простого задоволення фізичних потреб.

Е. Дюркгайм вважав, що психічні процеси є біологічно зумовленими, проте визначаються суспільством, а саме *колективною свідомістю*. Колективна, або масова свідомість – це колективні уявлення, взяті як щось автономне, незалежно від свідомості індивідуальних її носіїв. У структурі колективної свідомості Дюркгайм виділяє інтелектуальний, емоційний і вольовий рівні, однак на практиці апелює до саме колективних емоцій, вірувань і колективної волі, репрезентованих символічними системами міфології і релігії, фольклору й ідеології, моралі і права.

Інший представник французької школи **П’єр Жане** (1859–1947) звертає увагу у своїй теорії особистості на те, що розвиток людської особистості відбувається через *спілкування*, завдяки якому реалізується соціальний вплив на розвиток психіки. Спілкування як співпраця з іншими людьми приводить до того, що людина розпочинає діяти сама. Так реалізується *поведінковий акт*, який складається з трьох етапів:

- перший етап стосується внутрішньої підготовки до дії;
- другий – це виникнення зусилля до виконання дії;
- третій – це завершення дії.

П. Жане виділяє *сім рівнів поведінки людини*: 1) рефлексорні акти; 2) відкладені перцептивні дії; 3) елементарні соціальні акти; 4) елементарні інтелектуальні акти; 5) маніпулювання об’єктами, що веде до формування інтелектуальних дій; 6) розумова діяльність, мислення; 7) творча, трудова діяльність. Процес переходу від нижчого рівня поведінки до вищого здійснюється за допомогою мови. Здатність до саморегуляції своєї поведінки він розглядає як найвищий критерій розвитку особистості.

Головною ознакою інтелектуальної діяльності, за П. Жане, є не використання речей, а їхнє виготовлення. Звідси основа розвитку психічних функцій – професійна діяльність. На значення окремих психічних процесів у ширшому, суспільному контексті звертає увагу ще один представник цієї школи **Моріс Хальбвакс** (1877–1945). Зокрема, обґрунтовує ідею, що *пам’ять – це не тільки психофізіологічна функція, але й соціальна*. Говорить, що соціальна взаємодія є суттєвим фактором запам’ятовування, який формує *колективну пам’ять*. Завдяки цій пам’яті існує

індивідуальна пам'ять. Колективна пам'ять, за Хальбваксом, – це соціальні інститути, традиції, вірування. Завдяки колективній пам'яті відбувається становлення особистості.

● **Інтеракціонізм.** У центрі цього соціологічного напрямку (від англ. *interaction* – взаємодія), який зародився у США на початку ХХ ст., є процес взаємодії індивідів. Особистість тут розуміється не як ізольований об'єкт, а як активний суб'єкт, що виконує певні ролі, творить власну систему взаємодій, є членом різних соціальних груп. Інтеракціонізм замінив ідею протиставлення індивіда суспільству ідеєю їхнього взаємопроникнення.

Одним із перших, хто втілює цю ідею, був **Вільям Джеймс** (1842–1910). У самосвідомості особистості учений виділяє два аспекти – „*емпіричне Я*” і „*чисте Я*”, або відповідно об'єкт і суб'єкт, тобто те, що пізнається, і те, що пізнає. Особливу зацікавленість викликає його аналіз „*емпіричного Я*” як приклад однієї з перших структур особистості. Розглядаючи „*емпіричне Я*”, він тлумачить особистість як загальну суму всього того, що вона може назвати своїм. *Розрізняє в „емпіричному Я” три структурні складові:*

- 1) „*матеріальне Я*” – включає в себе тіло, одяг, сім'ю, власність (фізична особистість);
- 2) „*соціальне Я*” – визнання, яке індивід отримує з боку оточення (соціальна особистість). За В. Джеймсом, людина володіє багатьма „соціальними Я” залежно від того, скільки людей чи груп визнають в ній особистість;
- 3) „*духовне Я*” – об'єднання станів свідомості, конкретних духовних здібностей і якостей людини (духовна особистість). Духовна особистість з її духовними принципами, за В. Джеймсом, має бути для людини найвищою цінністю.

„*Чисте Я*”, за В. Джеймсом, – це мислячий суб'єкт, душа, дух, врешті-решт самі думки. Важливим висновком у поглядах вченого є твердження, що особистість є продуктом взаємодії із суспільством.

Соціологічний аспект цієї проблеми розглядав американський дослідник **Чарлз Хортон Кулі** (1864–1929), автор таких праць, як „Природа людини і соціальний порядок” (1902), „Соціальна організація” (1909) та ін. Свій підхід в аналізі особистості він окреслив як *органічний*, виходячи з визнання вихідної органічної єдності особистості і суспільства. Визначав їх як не дві різні сутності, а різні аспекти вивчення живого процесу людської взаємодії, який можна розглядати або з боку особистості, її самосвідомості, динаміки „*соціального Я*”, або з боку суспільних інститутів, фіксованих форм спілкування.

Процес „входження” індивіда в суспільство Ч. Кулі розкриває в *концепції „дзеркального Я”*. Соціальність індивіда розпочинається з усвідомленням ним власного „Я” і є наслідком взаємодії з іншими людьми, які оцінюють його дії, поведінку. Інші люди є своєрідними „дзеркалами”, вдивляючись в які, індивід формує *образ власного „Я”*. І йому зовсім не байдуже, який образ створюється навколо його особистості. *Ч. Кулі виділяє у своїй концепції три складові елементи:*

- 1) яким я здаюся іншому індивіду;
- 2) як він оцінює мій образ;
- 3) як наслідок цього сприйняття – моє почуття гордості чи приниження.

Отже, „дзеркальне Я” є інтегральним відображенням сукупності вражень багатьох людей, які індивід викликає у них. Це дає йому почуття самоповаги або, навпаки, приниження. Показником істинно соціальної істоти, за Ч. Кулі, є здатність індивіда виділяти себе із групи, усвідомлювати своє „Я”, свою особистість. При цьому необхідною умовою розвитку самосвідомості є спілкування, взаємодія з іншими людьми.

У сучасних версіях інтеракціонізму процес взаємодії наповнюється категоріями і поняттями, які дають змогу описати всю різноманітність форм інтеракцій на основі ситуації, яка склалася. Показовим прикладом такого аналізу є теорія особистості, розроблена американцем **У. Майшелом**. Згідно з цією теорією, особистісні фактори, які разом із ситуацією визначають поведінку людини, діляться на низку підгруп:

- 1) *здібності людини* (є наявними незалежно від ситуації);
- 2) *когнітивні стратегії* – способи оцінки ситуації і обрання форм поведінки у цій ситуації;
- 3) *очікування (експектації)* – оцінки можливих наслідків дій, вчинків;
- 4) *цінності* – те, чим керується людина, що визначає зміст її життя, діяльності. Людина зазвичай обирає такий тип поведінки, який веде до утвердження її цінностей;
- 5) *схеми (плани) поведінки*. Люди зазвичай діють на основі власного досвіду, за вже перевіреним життєвим планом.

• **Особистість як соціальна система.** Такий погляд на особистість у соціології у рамках *структурного функціоналізму* висловлював **Т. Парсонс**. У своїй концепції соціальної дії він прагне пояснити всю сукупність зв'язків, у які вступають люди в суспільстві. У відомій двотомній праці „Структура соціальної дії” учений намагається розробити аналітичну теорію інтеграції систем соціальної дії, які можуть бути зрозумілі на ґрунті загальних цінностей.

У структурному функціоналізмі Т. Парсонса *соціальна система* становить усталений комплекс мотивованої людської поведінки. Соціальну структуру утворює система соціальних відносин людей, що діють, виконуючи певні соціальні ролі стосовно один одного.

Соціальна роль – це одиниця соціальних відносин, що виконує індивід, у якій поєднуються мотиви його дій з очікуваннями щодо дій інших індивідів. На думку Т. Парсонса, кожна соціальну роль можна описати п'ятьма головними характеристиками:

- 1) *емоційністю* – одні ролі потребують стриманості, інші – розкутості;
- 2) *способом одержання* – одні ролі наперед визначені, інші – виникають у процесі взаємодій;
- 3) *масштабом* – частина ролей окреслена і чітко обмежена, інша – розмита;

- 4) *формалізацією* – діють у межах чітко встановлених правил або є довільними;
- 5) *мотивацією* – на особисту вигоду, загальну справу і т. ін.

Кожна з цих характеристик тієї чи іншою мірою наявна у кожній ролі, визначаючи її місце в системі та ієрархії міжособових взаємодій. *Процес засвоєння особистістю соціальної ролі включає у себе три головні компоненти:*

1. Інтерналізація (глибоке внутрішнє засвоєння) індивідом мотиваційних орієнтирів поведінки.
2. Надання з боку суспільства індивіду сприятливих умов для діяльності відповідно до приписаних йому (і ним самим обраних) ролей.
3. Дотримання з боку індивідів належних рівнів виконання своїх ролей стосовно колективних очікувань.

У функціонуванні соціальних ролей Т. Парсонс виділяє ролі, які реально втілені в конкретній поведінці; ролі як система певних очікувань соціальних груп і ролі, які приписує собі сама особистість, що має певний статус. Виконання соціальної ролі – це завжди реальна поведінка людини в певній ситуації, яка може відрізнятися від приписаної ролі. Все тут залежить від того, як ми усвідомлюємо цю роль, як ведемо себе в певній ситуації, чи виходимо за рамки „життєвого сценарію”, чи ні. Позицію, коли індивід відділяється від тієї ролі, яку він виконує, Т. Парсонс назвав *рольовою дистанцією*.

Соціальна дія, за Т. Парсонсом, – це складне системне утворення, що включає підсистему особистості, соціальну систему і систему культури (див. табл. 3.1). Дія не може бути ототожнена, за Т. Парсонсом, з поведінкою як такою. Будь-яка дія є, очевидно, поведінкою, але не будь-яка поведінка є дією. Щоб говорити про дію, недостатньо фіксувати певну реакцію організму на середовище, адже соціолога цікавить передусім зв'язок не організму і середовища, а дійової особи і ситуації. Дія тут характеризується цілеспрямованістю, має суб'єктивне значення і більш-менш виразну мотивацію. Той, хто здійснює дію, повинен:

- 1) володіти певним знанням як про умови, у яких він намагатиметься реалізувати свою мету, так і про предмети, з якими буде мати справу;
- 2) відчувати потребу, досягти визначеної мети та емоційної реакції на неї;
- 3) володіти критерієм оцінки і самої мети, і засобів, які слугують для її досягнення, з тим, щоб здійснити вибір, необхідний для правильного витрачання енергії.

Таблиця 3.1

Особистість в структурі соціальної дії Т. Парсонса

Підсистема особистості	Соціальна підсистема	Підсистема культури
Дійова особа („актор”)	Взаємна орієнтація	Загальні цінності
Мета	Інша дійова особа	
Засоби	Умови взаємодії	
Ситуація		
Норми		

Підсистема особистості складається, згідно з Т. Парсонсом, з таких елементів:

- „актора” (дійової особи);
- мети (уявлення про майбутній стан речей), яку він намагається реалізувати;
- засобів, якими „актор” володіє для досягнення мети;
- ситуації або ситуаційних умов, з якими „актор” стикається в процесі дії, наприклад, із різноманітними зовнішніми екологічними факторами або з власною біологічною природою і спадковістю;
- нормативних принципів відбору, якими „актор” керується при виборі мети й відбору засобів для її досягнення.

У цій структурі дійову особу („актора”) Т. Парсонс бере як своєрідну точку відліку. Це означає, що при розгляді дії завжди необхідно відштовхуватися від суб’єктивної точки зору дійової особи, від того, як дію уявляє вона сама. При цьому особистість – це система, в центрі якої містяться компоненти організації поведінки, вироблені і закріплені під час навчання, набуття досвіду. Набір функцій, які виконує дійова особа у процесах взаємодії з іншою дійовою особою, набуває значення ролі, а установки, які їм відповідають, – рольових очікувань. Загальний регулювальний вплив на систему особистості і соціальну систему здійснює система культури та цінності, що її формують. Тим самим Т. Парсонс підкреслює примат соціального над індивідуальним.

• **Теорія базисного типу особистості.** Поняття „*базисного*, або *основного типу особистості*” обґрунтовано в працях американських соціологів **А. Кардінера** та **А. Інкельса**. На їхню думку, *базисна особистість* немовби *репрезентує своє суспільство і постає у двох іпостасях*:

- по-перше, як тип особистості, що статистично найчастіше трапляється (наприклад, тип конформіста у тоталітарному суспільстві або тип споживача в епоху консьюмеризму);
- по-друге, як найяскравіший представник певного суспільства (наприклад, тип ударника комуністичної праці у колишньому радянському суспільстві).

Проблему пошуків усереднених характеристик особистості соціологія підняла ще в середині XIX століття. Вона пов’язана з іменем франко-бельгійського дослідника **Ламбера Кетле** (1796–1874). Він вводить поняття „*середньої людини*”, яку розглядає як представника людського роду, як носія середніх якостей, які трапляються в інших. „Середня людина” була задумана Кетле як об’єктивний середньостатистичний показник основних фізичних і моральних якостей цього суспільства, нації, як певний тип, стандарт без індивідуальних відмінностей. Інакше кажучи, „*середня людина*” – *це певна фізична і духовна реальність, яку можна описати на основі узагальнених даних, що нівелюють усе випадкове і залишають постійне та закономірне*. Таким чином, зміни в суспільстві будуть відображатися у зміні відповідних параметрів „середньої людини”. Ідеї Кетле були першою спро-

бою введення середньостатистичних показників у вивчення соціальних процесів на основі досягнень статистичних методів.

Обґрунтування основного, базисного типу особистості поставило перед соціологією проблему **типології особистості**. Критерієм типологізації є обґрунтування суттєвої ознаки-критерію, на основі якої відбувається групування всієї сукупності елементів досліджуваного об'єкта або суб'єкта. Результатом типологізації є виділення *конкретних типів* (від грец. *typos* – відбиток, зразок) – *соціальних, психологічних, що фіксують найважливіші функціональні або структурні особливості явищ чи характерні риси досліджуваних соціальних груп чи спільнот*.

Одну з перших, емпірично обґрунтованих типологій особистості в соціології представили **В. Томас** (1863–1947) і **Ф. Знанецький** (1882–1958) у своїй знаменитій праці „Польський селянин в Європі та Америці” (1918–1920). Досліджуючи процес пристосування людини до нового суспільства в умовах міграції, вони виділили **три типи особистості**, які позначили, як „Філістер”, „Циган”, „Творча особистість”.

„*Філістер*” – спирається на традицію, не виявляючи соціальної гнучкості у зміні та появі нових цінностей, соціальних установок. Не знаходить стабільної опори в собі. Особистість є підвладною впливам, що не порушують звичного для неї соціального середовища.

„*Циган*” – швидко пристосовується до змін життя за рахунок того, що характер ще не сформувався. У таких людей відсутня стабільна система життєвих установок, вони відкриті впливам. Схильні пристосовуватися до нової ситуації, однак їм бракує послідовності, плывуть за течією.

„*Творча особистість*” – спирається на власні сили, здатна змінювати свої установки, роблячи це цілеспрямовано і раціонально.

Іншим прикладом соціальної типологізації особистості є типологія, яку запропонував **Е. Шпрангер** (1882–1963). В її основу покладено **домінантну ціннісну орієнтацію до пізнання**. Дослідник виділив шість типів пізнання світу і відповідних їм типів особистості.

1. *Теоретична людина* – це така людина, яка тягнеться до пізнання закономірностей світу, відносин між людьми.
2. *Економічна людина* – шукає прагматичну користь у пізнанні й самій, сім'ї, колективу, людству з метою створення чогось корисного на основі природничонаукових знань і техніки.
3. *Соціальна людина* – прагне знайти себе в іншій людині, жити заради інших.
4. *Політична людина* – тягнеться не до суто адміністративної влади, а до такої, що відповідає вищим духовним вимогам.
5. *Естетична людина* – сприймає довкілля як щось гармонійне або дисгармонійне, намагається пізнати світ через естетичні враження у вигляді кольору, форми, ритму.

6. *Релігійна людина* – це тип особистості, головним для якої є пошук вищого смислу, першопричини буття, вищої духовної сили – Божества.

Українські соціологи, зокрема **Є. Головаха**, **Н. Паніна** (1949–2006), пропонують в аналізі типів особистості для суспільства, що трансформується, використовувати *ознаку амбівалентності*. Амбівалентність характеризує роздвоєність особистості, орієнтацію на два протилежні полюси соціального явища (наприклад, з одного боку, людина може бути зорієнтована на демократичні цінності, з іншого боку, в її світогляді є тоталітарні нормативні системи). Відповідно за умов нестабільного, перехідного суспільства вияви амбівалентності можуть бути представлені в таких типах особистості, як конформно-амбівалентний, нігілістично-амбівалентний, мозаїчно-амбівалентний.

Конформно-амбівалентний тип особистості характеризується некритичним мисленням, прийняттям будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримкою політичних рішень, лідерів і організацій, які взаємно виключають одна одну.

Нігілістично-амбівалентний тип особистості – схильний до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, крім стихійного висловлювання невдоволення та протесту.

Мозаїчно-амбівалентний тип особистості – характеризується суперечливим поєднанням елементів демократичної свідомості, що формується, та тоталітарних структур, що поступово руйнуються.

В українському суспільстві за умов посткомуністичної реальності амбівалентний, перехідний, або *амбітип особистості* набуває рис базової, або основної особистості. Важливим для перспективи розвитку суспільства є те, який із зазначених різновидів амбітипу набуде панівного становища. Переважання першого (конформно-амбівалентного типу) може привести розвиток суспільства до авторитарної влади, другого (нігілістично-амбівалентного типу) – до бунту та диктатури, третього (мозаїчно-амбівалентного типу) – до демократичної еволюції.

Розвиток соціологічних теорій особистості сьогодні є невіддільним від усвідомлення *здобутків психологічної науки* у царині особистості. Психологічна наука за весь період свого розвитку накопичила значний рівень знань в аналізі не лише структур особистості, але й пізнання закономірностей її розвитку та становлення. Виникла навіть окрема галузь психологічного знання, в центрі дослідження якої є особистість як особлива первинна реальність. Ця галузь отримала назву *персонології* (від лат. *persona* – маска), або науки, що вивчає проблеми особистості. Важливою метою персонології є розвиток наукових уявлень про унікальність та складність психічного життя окремої людини, пояснення причин людської поведінки, різноманіття варіантів людського життя, а також подолання життєвих труднощів людиною, розкриття нею свого потенціалу.

На цей час не існує загальноприйнятої думки про те, який підхід варто засто-

совувати персонологам до вивчення особистості для пояснення основних аспектів поведінки людини. На цій стадії розвитку персонології співіснують різноманітні альтернативні теорії, що описують особистість як інтегроване ціле і водночас пояснюють розбіжності між людьми. Найбільш вагомий вплив на соціологічне розуміння особистості зокрема зробив (і робить) гуманістичний підхід, представлений у працях К. Роджерса, А. Маслоу, та гуманістичний психоаналіз Е. Фромма.

• **Гуманістична теорія особистості.** Представлена двома основними напрямами: клінічним і мотиваційним. Перший розвинений у поглядах **Карла Роджерса** (1902–1987), другий – **Абрагама Маслоу** (1908–1970). Незважаючи на певні відмінності, обидва напрями американських психологів об'єднує багато спільного, а саме – усвідомлення вродженого прагнення людини до самоактуалізації.

К. Роджерс був носієм оптимістичних і гуманістичних поглядів на людину. Його вважають творцем *клієнтоорієнтованої терапії*, ініціював створення груп зустрічей. Фундаментальним положенням у поглядах К. Роджерса є *виокремлення двох аспектів реальності*: організму та особистості. *Організм* – це фізична основа, яка отримує враження від світу. Головним завданням *особистості* (Я) є встановлення істинності сприйняття за допомогою власне сприйняття і порівняння його з інформацією з інших джерел. Отже, особистість – це поле сприйняття людини, що складається з усвідомленого сприйняття і цінностей. Основою для формування особистості є суб'єктивне сприйняття і переживання.

В основі сприйняття світу особистістю, за К. Роджерсом, лежить *Я-концепція*, яка формується в людини у процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Вона є інтегральним механізмом саморегуляції поведінки особистості, цілісним образом власного Я. *Я-концепція* спирається на досвід особистості, впорядкована, логічно організована система сприйняття особистості, яка *складається з двох частин*:

- 1) „*реальне Я*” – сукупність думок, відчуттів і переживань „тут і тепер”;
- 2) „*ідеальне Я*” – сукупність думок, відчуттів і переживань, які людина хотіла б мати для реалізації свого особистісного потенціалу.

Ці підструктури Я-концепції перебувають у складних відносинах – від повної гармонії (конгруентності) до повної дисгармонії (наприклад, невідповідність між уявленнями про себе та актуальним досвідом). Гармонія, або конгруентність наявна, коли символізовані переживання, що утворюють *Я*, достовірно відображають реальність, тоді особистість є адаптованою, зрілою, не відчуває загрози і страху, здатна реалістично мислити. Високий показник конгруентності свідчить про високий ступінь гармонії „реального Я” та „ідеального Я” (високу самооцінку). При низьких значеннях конгруентності (низькій самооцінці) наявний високий рівень тривожності, ознаки депресії.

Від народження обидві ці підструктури особистості повністю конгруентні, і тому людина від початку свого розвитку є щасливою і доброю. Згодом через взаємодію з навколишнім середовищем розбіжності між „реальним Я” та „ідеальним Я” можуть призводити до спотвореного сприйняття реальності. За сильних і тривалих розбіжностей можуть виникати психологічні проблеми.

Високий показник конгруентності свідчить про цілісність особистості. Для характеристики людей, які успішно реалізують свої здібності й таланти, К. Роджерс вводить поняття „повнофункціональна особистість”. Така особистість, по-перше, прагне до встановлення хорошого психологічного контакту зі своїми друзями і близькими, до розкриття їм своїх прихованих емоцій і таємниць; по-друге, чітко знає, ким вона є насправді („реальне Я”) і ким би вона хотіла бути („ідеальне Я”); по-третє, максимально відкрита до нового. *Повнофункціональну особистість характеризують такі риси:*

- 1) відкритість переживанням;
- 2) спонтанність, простота і природність поведінки;
- 3) орієнтація на справу і розв’язок проблеми;
- 4) креативність – творче життя;
- 5) емпірична свобода – відчуття свободи та нехтування заборонами;
- 6) щире бажання допомогти всьому людству;
- 7) екзистенційний спосіб життя – проживати повно, сприймаючи свої переживання як свіжі та унікальні;
- 8) високі моральні стандарти.

На думку К. Роджерса, необхідно зрозуміти, як особистість сприймає своє оточення саме зараз, в актуальний момент – „тут і тепер”. Для того, хто прагне пізнати іншу людину як особистість, важливо зрозуміти досвід іншої людини так, як вона сама його переживає і розуміє. Мета життя, згідно з К. Роджерсом, – реалізувати весь свій природжений потенціал, бути людиною, яка використовує всі свої здібності і таланти, реалізує свій потенціал і рухається до повного пізнання себе, своїх переживань.

А. Маслоу, на відміну від К. Роджерса, зосередився на вивченні здорових людей і не вважав, що особистість та її поведінка є функцією унікального сприйняття оточення. Для Маслоу особистість та її поведінка визначаються і регулюються ієрархією потреб. Розглядаючи п’ять рівнів потреб, він характеризує процес їхнього задоволення як стадійний – від нижчих, біологічних, або базових (фізіологічні потреби і потреби в безпеці) до вищих, соціальних, або вторинних (потреби належності, соціального статусу і самоактуалізації). Він сформулював *закон поступального розвитку мотивації*, згідно з яким мотивація людини розвивається поступально: рух на вищий рівень відбувається тоді, коли задоволені (загалом) потреби нижчого рівня. Інакше кажучи, якщо людина голодна і у неї немає даху над головою, то їй буде важко створити сім’ю, відчувати пошану до себе або ж займатися творчістю.

Найважливішими для людини є *потреби в самоактуалізації*. Самоактуалізація – це не кінцевий стан досконалості людини. Жодна людина не стає настільки самоактуалізованою, щоб відкинути всі мотиви. У кожної людини завжди залишаються таланти для подальшого розвитку. Людину, яка досягла п’ятого, найвищого рівня потреб, Маслоу назвав „психологічно здоровою особистістю”. *Для самоактуалізованих людей характерними є такі риси:*

- ефективне сприйняття реальності;
- прийняття себе та інших;
- безпосередність, простота і природність;
- фокусованість на проблемі;
- автономність: незалежність від культури і оточення;
- свіжість сприйняття;
- глибокі міжособистісні стосунки;
- демократичний характер;
- філософське почуття гумору;
- креативність;
- опір культурі.

Маслоу вважав, що повної самоактуалізації досягають дуже обдаровані особистості (їх менше 1%). Завадити самоактуалізації може: 1) *комплекс Іони*, в основі якого неусвідомлений страх успіху, що стає на шляху людини до почуття величчя та самовдосконалення; 2) окремі норми в соціальному та культурному оточенні (стереотипи маскулітності – традиційні уявлення про жіночу роль в суспільстві); 3) негативний вплив потреб у безпеці (відсутність готовності до ризику, мужності, прагнення до захищеності); 4) те, що більшість людей не прагне змінювати свій звичний спосіб життя, старі звички.

У своїй праці „Нові виміри людської природи” (1959) А. Маслоу описує **типи поведінки, які ведуть до самоактуалізації**. Серед цих типів поведінки:

- 1) *концентрація і повне безкорисливе переживання* (коли відбувається усвідомлення почуттів і свого існування, у цей час люди забувають свої маски, поведуться як діти, наївні та простодушні. Таких моментів концентрації і повної відданості переживанням слід досягати якомога частіше);
- 2) *вибір розвитку* – це вибір між рухом вперед і рухом назад, між новим досвідом і безпекою;
- 3) *самопізнання* – ми повинні більше дізнаватися про свою внутрішню природу, самостійно приймаючи рішення;
- 4) *чесність* – відповідальність за свої дії;
- 5) *саморозвиток* – це неперервний процес розвитку потенційних можливостей людини;
- 6) *власні судження* – довіра власним інстинктам, судженням;
- 7) *вершинні переживання* – роблять людину цілісною. Вершинні переживання – це узагальнення найкращих моментів людського існування, найщасливіших моментів життя, екстазу, безмежної радості, блаженства.

А. Маслоу помітив, що окремі самоактуалізовані люди досягають вершинних переживань частіше за інших. Особистості, у яких відсутні або досить рідкісні вершинні переживання, характеризуються прагматичною орієнтацією. Особистостей, які часто переживають вершинні переживання, Маслоу назвав *трансцендентними особистостями*. Такі особистості усвідомлюють святість довколиш-

нього світу, краще оперують категоріями минулого, теперішнього, майбутнього, добра і зла, краще виявляють себе як новатори й оригінальні мислителі, вважають себе талановитими та здібними людьми. Вони можуть чесно поступитися посадою іншій людині, якщо вважають, що вона краще виконає роботу. Сам Маслоу був помітно зачарований трансцендентними людьми.

Отже, *в межах гуманістичного підходу, особистість – це передусім внутрішній світ людського „Я”, що є результатом самоактуалізації*. Саме самоактуалізація, попри всі обмеження, робить людину вільною у виборі свого життєвого шляху. Сама сутність людини зумовлює її постійний рух до творчості й самодостатності.

Гуманістичний психоаналіз особистості. Представлений у поглядах німецько-американського психолога, соціолога **Еріка Фромма** (1900–1980), автора таких відомих праць, як „Втеча від свободи” (1941), „Мистецтво любити” (1956), „Мати чи бути” (1976). Продовжив постфрейдистську тенденцію, приділяючи особливу увагу впливу на особистість соціальних і культурних факторів. Докладно проаналізував екзистенційні потреби особистості, продуктивні і непродуктивні типи поведінки. Цінною складовою сучасної персонології є його соціальна типологія характерів.

Е. Фромм стверджував, що *поведінку людини можна зрозуміти лише в контексті впливу культури, яка існує в конкретний момент історії*. На думку Е. Фромма, особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами і тиском соціальних норм та приписів. Він першим сформулював теорію типів характеру, яка ґрунтується на соціологічному аналізі того, як люди в суспільстві активно формують соціальний процес і саму культуру.

Е. Фромм намагався розширити горизонти психоаналітичної теорії, підкреслюючи роль соціологічних, політичних, економічних та релігійних чинників у формуванні особистості. Його історичний аналіз дав змогу йому зробити висновки про те, що невід’ємними рисами людського існування в наш час є самотність, ізоляція та відчуженість. Для кожного періоду історії характерним був бурхливий розвиток індивідуальності, люди боролись за досягнення більшої особистої свободи в розвитку своїх можливостей. Однак свобода вибору, автономія, були досягнені ціною втрати відчуття повної безпеки і появи відчуття особистої незначущості. Е. Фромм вважав, що ця прірва між свободою та безпекою стала причиною труднощів у людському існуванні. Боротьба за свободу викликає відчуття відчуження від природи, суспільства, безпорадність, переживання самотності. Інтенсивність цього конфлікту та способи його вирішення залежать від економічних та політичних систем суспільства.

Як люди долають відчуття самотності, власної незначущості, відчуженості, які є попутниками свободи? Один шлях – відмовитись від свободи і приглушити свою індивідуальність. Е. Фромм описує кілька *стратегій (механізмів) „втечі від свободи”*:

1. *Авторитаризм* – тенденція поєднуватись з кимось або чимось зовнішнім, щоб досягти сили, втрачену індивідуальним „Я”. Виявами дії

цього механізму в одних випадках є надмірна залежність, підпорядкування, в інших, навпаки, надмірне бажання експлуатувати інших, контролювати їх, домінувати.

2. *Деструктивність*. Людина намагається подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкорюючи інших. Обов'язок, патріотизм, любов – раціоналізація деструктивних дій.
3. *Конформність автомата*. Людина повністю підкорюється соціальним нормам, тим самим стаючи такою, як інші.

На протигагу механізмам втечі від свободи, існує також досвід позитивної свободи, який дає змогу позбутися відчуття самотності. *Позитивна свобода* – це вид свободи, при якій людина почуває себе частиною світу, але водночас не залежить від нього. Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності (вчинків відповідно до своєї природи, а не згідно із соціальними нормами). Любов та праця – це ключові компоненти, які спонукають розвинути позитивну свободу, дають змогу об'єднатися з іншими, не жертвуючи при цьому індивідуальністю.

Е. Фромм вважав, що конфлікт між прагненням до свободи і прагненням до безпеки є наймогутнішою мотиваційною силою в житті людей. Ця дихотомія зумовлена екзистенційними потребами людини. Е. Фромм виділяє *п'ять екзистенційних* (від лат. *existential* – існування) *потреб*, пов'язаних з існуванням людини:

1. *Потреба у встановленні зв'язків*. Ідеальний шлях зв'язку зі світом – продуктивна любов. Незадоволення потреби веде до нарцисизму, нездатності довіряти.

2. *Потреба у подоланні*. Люди прагнуть подолати свою пасивну природу і стати активними й творчими. Ідеї, мистецтво, матеріальні цінності чи виховання дітей дають змогу людям піднятися над випадковістю їхнього існування і досягти свободи.

3. *Потреба в корінні*. Люди потребують того, щоб відчувати себе частиною світу, що дає їм відчуття стабільності.

4. *Потреба в ідентичності*. Кожна людина повинна могла сказати: „Я – це я”, відчувати свою індивідуальність.

5. *Потреба в системі поглядів і відданості*. Людям необхідна опора для пояснення складності світу. Е. Фромм наполягав на необхідності раціональних переконань, що допомагають сприймати реальність та цілеспрямовано діяти. Також люди потребують об'єкта поклоніння, відданості йому.

Можливості задоволення потреб залежать від соціальних умов. При цьому ці можливості формують структуру особистості, яку вчений трактував як суму вроджених і набутих психічних властивостей, що характеризують індивіда та визначають його унікальність.

Особливе місце в його концепції особистості посідає аналіз соціального характеру особистості. *Соціальний характер* – це сукупність суттєвих ознак,

властивих певній групі людей і зумовлених соціальними умовами. Він залежить від системи цінностей, що панують у суспільстві, відображає ідеали і цінності певної епохи та відзначається певною культурно-історичною динамічністю. На відміну від соціального характеру, *індивідуальний характер* – це сукупність властивостей, якими люди, що живуть в одній культурі, відрізняються один від одного.

Е. Фромм розробив власну соціальну *типологію характерів*, поділивши їх на продуктивні і непродуктивні залежно від того, як поєднуються в людей непродуктивні та продуктивні риси.

До *непродуктивного класу характерів* він відніс:

1. *Рецептивний тип характеру* – переконаний, що джерело хорошого в житті перебуває поза ним самим. Залежний, пасивний, довірливий та сентиментальний. Думає, що основне його життєве завдання – бути об'єктом любові та турботи. Основні риси: довірливість, сентиментальність, пасивність.
2. *Експлуативний тип характеру* – бере все, що йому потрібно силою або винахідливістю. Він також нездатний до творчості, тому ідеї, емоції запозичує в інших. Негативні риси – агресивність, егоцентризм, самонавіяність. Позитивні риси – впевненість у собі, імпульсивність, почуття власної гідності.
3. *Накопичувальний тип характеру* – намагається володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади, любові. Тяжіє до минулого, ригідний, підозрілий, впертий. Однак має позитивні риси – передбачливість, лояльність, стриманість.
4. *Ринковий тип характеру* – переконаний, що особистість оцінюється як товар, який можна продати чи вигідно обміняти. Його девіз: „Я такий, яким ви мене хочете бачити”. Прагне заводити вигідні знайомства, демонструє риси, які можуть сприяти успіху, хоче справити на інших позитивне враження. Негативні риси: безцеремонність, відсутність цінностей, душевна спустошеність, нерозбірливість у способах досягнення мети. Позитиви: відкритість, допитливість, щедрість. Фромм вважав ринкову особистість закономірним результатом розвитку сучасного йому капіталізму, який сформувався в Західній Європі та США.

Описані типи характеру Фромм розглядав як нездорові, хворобливі. Ідеальним здоровим типом він вбачав продуктивний характер.

Продуктивний тип характеру – мета розвитку кожної людини. Наділені цим характером люди – незалежні, чесні, спокійні, люблячі, творчі, здійснюють соціально корисні вчинки. За своїм змістом – це ідеальний тип людини. *Провідними рисами продуктивної особистості є:*

- здатність до продуктивного логічного мислення (встановлення істини та подолання ілюзій);
- продуктивна любов (любов до всього живого на Землі);

- продуктивна праця (створення необхідних предметів та творче самовиявлення).

Е. Фромм був більшою мірою соціологом, ніж власне психологом. Тому його теорія витримана в гуманістичній традиції, засвідчує, як обширні соціокультурні впливи взаємодіють з унікальними людськими потребами в процесі формування особистості. На жаль, більшість концепцій Е. Фромма була сформульована настільки глобально, що є недоступною емпіричному вивченню. Однак його твори не втрачають своєї популярності і сьогодні.

Кожна з розглянутих нами теорій – це свій особливий погляд на особистість, її структуру, ставлення до себе та інших, сприйняття реальності. Однак, коли ми говоримо про шляхи входження особистості в суспільство, її суспільне життя, завжди постає проблема розвитку людини, яка пов'язується з процесом її соціалізації.

3.4. Соціалізація особистості

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. У процесі соціалізації людина набуває переконань, схвалюваних суспільством форм поведінки, необхідних їй для нормально-го життя в соціальному середовищі. На думку англійського соціолога Е. Гіденса, соціалізація – це процес, у якому через контакт із іншими людьми безпорадне немовля поступово перетворюється на здатне усвідомлювати себе й наділене знанням людське створіння, обізнане з особливостями цієї культури. Вважається, що синонімом слова „соціалізація” є „розвиток особистості”.

● **Поняття соціалізації.** Термін „соціалізація” (від лат. *socialis* – суспільний) запровадив у середині XIX ст. французький соціолог і соціальний психолог **Габріель Тард** (1843–1904) для позначення процесу інтеріоризації соціальних норм шляхом соціальної взаємодії. *Інтеріоризація* (від лат. *interior* – внутрішній) – це процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів. Це процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє „Я”. Надалі проблема соціалізації стала предметом широкого обговорення як у психології, так і соціології. Так, згідно з теорією психоаналізу, соціалізація полягає в приборканні вроджених інстинктів, виявлення яких суперечить цивілізованому способу життя, шляхом інтеріоризації соціальних регламентів.

У XX ст. в західній соціології утвердилося розуміння соціалізації як частини процесу становлення особистості, коли формуються найзагальніші та найпоширеніші, усталені риси особистості, що виявляються в соціально-організованій

діяльності, регульованій рольовою, тобто функціонально визначеною, структурою суспільства.

Сучасне розуміння соціалізації як перетворення людини на особистість у результаті засвоєння нею норм співжиття людей і тим самим інтеграції в соціальні інституції суспільства дав **Т. Парсонс**. Витоком процесу соціалізації особистості є набуття нею *самосвідомості* та *свідомості*. Наслідком соціалізації є структурування сфери свідомості особистості під інформаційним впливом інституційованого соціального середовища.

Як доповнення до концепції соціалізації Т. Парсонса можна розглядати ідею „*соціального навчіння*”, висловлену деякими представниками біхевіоризму (**Б. Скіннер**, **Дж. Доллард**), якщо не абсолютизувати принцип пропорції заохочень і покарань у процесі навчіння соціальним нормам. Важливим механізмом соціалізації є інтеракціоністична модель „міжособистісного спілкування”, згідно з якою індивід дивиться на себе очима інших і засвоює в результаті безлічі інтеракцій правила співжиття (**Ч. Кулі**, **Дж. Мід**). Зокрема, Дж. Мід багато уваги приділяв вивченню проблеми виникнення „почуття себе”, усвідомлення людиною себе як соціальної істоти. На його думку, з дитячих років цей процес реалізується через *ігри*: від простої імітації дій дорослих до складних ігор з кількома однолітками. Дж. Мід (як і З. Фройд) вважав, що дитина стає самостійною, виробляє самосвідомість і може діяти поза оточенням найближчих родичів десь після п'ятирічного віку (проста імітаційна фаза – *play*). Наступна фаза розвитку дитини – 8–9 річний вік, коли вона вже може брати участь в організованих іграх (*game*). І тільки пізніше виробляється здатність сприймати цінності та норми суспільного життя.

За моделлю „інкультурації” (**Ф. Боас**, **Б. Малиновський**) соціалізація полягає в передаванні культурної спадщини. „*Когнітивна*” модель соціалізації (**Ж. Піаже**, **Л. Кольберг**) зводиться, по суті, до розвитку свідомості й самосвідомості дитини у процесі оволодіння образним і абстрактним мисленням. Соціалізація полягає у створенні у свідомості зразків *когнітивних схем*, які індивід адаптує до нового досвіду за допомогою механізму „рівноваги”. Представники гуманістичної психології (**А. Маслоу**, **К. Роджерс**) розглядають *прагнення до самоактуалізації* індивіда як рушійну силу, яка сприяє оволодінню життєвим досвідом, тобто соціалізації. На думку представників гуманістичного напрямку в аналізі соціалізації особистості, вирішального вікового періоду не існує: особа формується і розвивається протягом усього життя. Проте ранні періоди життя (дитинство і юність) відіграють особливу роль у розвитку особистості. В особистості домінують раціональні процеси, коли несвідоме в людині виникає лише тимчасово, коли за тих чи інших обставин блокується процес самоактуалізації. Гуманісти вважають, що особа володіє повною свободою волі. Людина усвідомлює себе, знає свої вчинки, будує плани, шукає сенс життя. Людина є творцем власної особистості, свого щастя.

Серед інших характеристик феномену соціалізації дослідники звертають увагу на те, що *соціалізація – це процес нормативного регулювання поведінки* шляхом засвоєння соціальних норм. Соціальні правила (норми) стають внутрішніми для індивіда в тому розумінні, що вони більше не нав'язуються через зовнішню регуляцію, а ніби накладаються індивідом самим на себе, бо вони, таким чином, є частиною його „Я”. Так у індивіда виробляється почуття потреби відповідності соціальним нормам.

Соціалізація – це істотний елемент соціальної взаємодії. Таке розуміння основане на припущенні про те, що люди прагнуть до піднесення у власних очах через досягнення престижного статусу та схвалення з боку інших; при цьому індивіди соціалізуються в міру приведення своїх дій у відповідність до очікувань інших.

Одні автори розглядають соціалізацію як залучення індивіда до соціального середовища під впливом дії на особистість різних сторін суспільного життя, соціальних інститутів; у цьому разі особистості відводиться пасивна роль. Деякі дослідники вважають, що соціалізація – процес саморозвитку особистості, формування активної життєвої позиції. На думку інших науковців, соціалізація – не що інше як просте пристосування до умов життя. Відповідно соціалізація розглядається крізь призму двох **основних форм**: адаптивну та інтегративну:

1. *Адаптивна* – пасивне пристосування до середовища, у результаті особистість діє в ньому відповідно до його включень, норм, цінностей.
2. *Інтегративна* – активна взаємодія особистості з середовищем, у результаті чого не тільки оточення впливає на особистість, але й особистість впливає на середовище, змінює його.

Таким чином, *соціалізація – це процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду поколінь, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної адаптації та життєдіяльності в суспільстві.*

• **Стадії соціалізації.** Соціалізація – це етапний (стадійний, фазовий) процес у розвитку особистості. У поглядах на етапність соціалізації найвідомішою є концепція американського психолога **Еріка Еріксона** (1902–1994). Для нього процес соціалізації – це подолання індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху. Процес розгортання цих стадій регулюється відповідно до *епігенетичного принципу дозрівання*, під яким Е. Еріксон розумів таке:

1. Особистість розвивається ступенево, перехід від однієї стадії до іншої визначається готовністю особистості рухатись у напрямку подальшого росту, розширення усвідомлюваного соціального світогляду.

2. Суспільство побудовано так, що розвиток соціальних можливостей людини схвалюється, воно намагається сприяти збереженню цієї тенденції, а також підтримувати належний темп та правильну послідовність розвитку.

Е. Еріксон розділив життя людини на *вісім стадій психосоціального розвитку „Его”*. Кожна зі стадій настає у відведений для неї час („критичний період”). Повноцінна особистість формується лише шляхом проходження у своєму розвит-

ку послідовно усіх стадій. Кожна стадія супроводжується *кризою* – поворотним моментом у житті індивіда.

Конфлікти відіграють важливу роль в теорії Е. Еріксона. Залежно від того, як вирішується конфлікт, Его людини або набуває нових позитивних якостей, або ж йому завдається шкода і в нього вбудовується негативний компонент (наприклад, недовіра, сором). Завдання полягає в тому, щоб людина адекватно вирішувала кожну кризу, і тоді у неї буде можливість підійти до наступної стадії розвитку більш адаптованою і зрілою особистістю. Вісім стадій розвитку в теорії Е. Еріксона подано у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Стадії розвитку особистості за Е. Еріксоном*

Назва стадії	Вік	Психосоціальна криза	Сильна сторона
<i>Оральнo-сенсорна</i>	народження – 1 рік	базальна довіра – базальна недовіра	надія
<i>М'язова-анальна</i>	1–3 роки	автономія – сором і сумніви	сила волі
<i>Локомоторно-генітальна</i>	3–6 років	ініціативність – вина	мета
<i>Латентна</i>	6–12 років	працелюбність – неповноцінність	компетентність
<i>Підліткова</i>	12–19 років	Его-ідентичність – рольова невизначеність	вірність
<i>Рання зрілість</i>	20–25 років	інтимність – ізоляція	любов
<i>Середня зрілість</i>	26–64 роки	продуктивність – застій	турбота
<i>Пізня зрілість</i>	65 – смерть	Его-відчай	мудрість

* Колонка „вік” вказує приблизний вік людини, коли настає та чи інша стадія. У стовпці „психосоціальна криза” протиставлено позитивні та негативні компоненти кожної стадії; у крайньому правому стовпці перераховано сильні сторони Его чи його позитивні якості, яких набувають завдяки успішному вирішенню кожної кризи.

Розглянемо **зміст кожної стадії** докладніше.

1. *Немовля: базальна довіра – базальна недовіра.* У цей період основою формування здорової особистості є почуття довіри. Згідно з Е. Еріксоном, ступінь розвитку в людини почуття довіри до інших людей і до світу залежить від якості отримуваної ним материнської турботи. Почуття довіри пов'язане зі здатністю матері передавати своїй дитині відчуття постійності, пізнаваності, надійності. Немовлята повинні навчитись довіряти не лише зовнішньому світу, а й собі. Причинами виникнення недовіри є: 1) ненадійність матері, відторгнення нею дитини; 2) ситуація, коли дитина перестає бути для матері центром уваги (наприклад, коли народжується наступна дитина або мати повертається на роботу); 3) ситуація, коли батьки почувають себе невпевнено в ролі батьків, кожен з них дотримується різних принципів виховання.

Усе це призводить до появи в дитини страху, підозріливості і побоювань за своє благополуччя. Позитивна якість, яка розвивається на цьому етапі, – надія. Довіра переходить у здатність немовляти надіятись, що у дорослого може складатися основу віри. Надія підтримує переконаність людини у значущості і надійності спільного культурного простору.

2. *Раннє дитинство: автономія – сором і сумніви.* Цей період відповідає анальній стадії в теорії Е. Еріксона і припадає на другий-третій роки життя. У цей час дитина дізнається, що батьківський контроль буває різним: з одного боку, він може виявитись як форма турботи, а з іншого – як деструктивна форма обмеження. Ця стадія є вирішальною для становлення співвідношення між добровільністю та впертістю. Почуття самоконтролю без втрати самооцінки є джерелом впевненості у вільному виборі; відчуття надмірного зовнішнього контролю та одночасна втрата самоконтролю може стати поштовхом для постійної схильності до сумнівів і сорому. Для успішного завершення цієї стадії батьки повинні поступово надавати дітям свободу самим контролювати свої дії і водночас ненав'язливо, але чітко обмежувати дитину в тих сферах, які є для неї небезпечними. Сором може з'явитись, коли батьки нетерпеливо роблять за дитину щось, що вона могла б зробити сама, або коли очікують від дитини, що вона зробить те, чого маля ще не в силі зробити самостійно. Якщо ж батьки надмірно опікують дитину, то в неї розвивається невпевненість у собі, слабка сила волі. Згідно з теорією Е. Еріксона, батьки мусять бути справедливими і поважати права своїх дітей, щоб вони були готові у зрілому віці прийняти обмежену автономію.

3. *Вік гри: ініціативність – вина.* У віці 4–6 років соціальний світ дитини вимагає від нього активності, вирішення нових завдань і набуття нових навичок. У цей час діти починають відчувати, що їх сприймають як людей. „Я – те, що я буду” – стає основою ідентичності дитини в період гри. Е. Еріксон зазначає, що ініціатива додає до автономії здатність брати на себе відповідальність, планувати, енергійно братись за справи, щоб рухатися вперед. Діти, чиї самостійні дії заохочуються, відчувають підтримку своєї ініціативи. Почуття вини викликають батьки, які не дозволяють дітям діяти самостійно.

4. *Шкільний вік: працелюбність – неповноцінність.* Цей період життя (6–12 років) характеризується здібностями до логічного мислення і самодисципліни. Згідно з Еріксоном, у дітей розвивається працелюбність, коли вони починають вивчати технологію своєї культури, навчаючись у школі. Его-ідентичність дитини тепер можна виразити з допомогою фрази „Я – те, чого я навчився”. Небезпека цієї стадії криється у можливості появи почуття неповноцінності чи некомпетентності. Наприклад, коли діти сумніваються у своїй компетентності або у своєму статусі серед однолітків.

5. *Юність: Его-ідентичність – рольова невизначеність.* Період 12–20-річного віку – етап, на якому підліток стикається з різними соціальними вимогами і новими ролями. Завдання цього періоду – зібрати воедино всі наявні до цього часу знання про себе та інтегрувати ці численні образи себе в особисту ідентич-

ність, яка становить усвідомлення як минулого, так і майбутнього, яке логічно впливає з нього. Нездатність юних досягти особистої ідентичності призводить до кризи ідентичності, або рольової невизначеності, яка часто характеризується нездатністю вибрати кар'єру чи продовжити навчання. Багато підлітків у такому віці відчувають свою непотрібність, душевний розлад. Вони відчувають свою непристосованість, відчуженість і часом кидаються в бік „негативної” ідентичності, що виявляється у *девіантній* (від лат. *deviatio* – відхилення) *поведінці як системі вчинків або окремих вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим чи моральним нормам*.

Позитивна якість, пов'язана з успішним виходом із цієї кризи, – це вірність. Еріксон використав цей термін у значенні „здатність підлітка бути вірним своїм захопленням, обіцянкам, незважаючи на неминучі суперечності в його системі цінностей”.

6. *Рання зрілість: інтимність – ізоляція*. Загалом це період раннього шлюбу і початку сімейного життя (від 20 до 25 років). У цей час молоді люди орієнтуються на отримання професії і влаштування життя. Тільки тепер, на думку Е. Еріксона, люди справді готові до інтимних стосунків. Термін „інтимність” – багатоплановий. Передусім це почуття, яке ми відчуваємо до подружжя, друзів, братів, сестер. Однак він також розуміє його як здатність „злити воедино вашу ідентичність з ідентичністю іншої людини без страху, що ви втрачаєте щось у собі”. Головна небезпека на цій стадії полягає в надмірному захопленні собою або в уникненні міжособистісних стосунків. Нездатність встановлювати спокійні, довірливі стосунки призводить до відчуття самотності, соціального вакууму та ізоляції.

Позитивна якість, яка пов'язана з нормальним виходом із цієї кризи, – любов. Еріксон розглядав любов як здатність доручити себе іншій людині і залишатись вірним цим стосункам, навіть якщо вони вимагатимуть вчинок і самозречення. Цей тип любові виявляється у взаємній турботі, повазі, відповідальності за іншу людину. Соціальною установкою, пов'язаною з цим етапом, є етика.

7. *Середня зрілість: продуктивність – інертність*. Ця стадія охоплює період від 26 до 64 років. Основна проблема – вибір між продуктивністю та інертністю. Кожен дорослий, на думку Е. Еріксона, має або прийняти, або відкинути думку про свою відповідальність за відновлення і поліпшення всього, що могло б сприяти збереженню і вдосконаленню нашої культури. Продуктивність є турботою старшого покоління про тих, хто прийде їм на зміну, про те, як допомогти їм обрати правильний напрямок розвитку. Якщо продуктивність домінує над інертністю, то виявляється позитивна якість цієї стадії – турбота. Під турботою Е. Еріксон розуміє „розширення взятих на себе обов'язків турбуватись про людей, результати та ідеї, до яких людина виявляє інтерес”. Якщо криза вирішується на користь інертності, то люди переходять у стан захоплення собою, особистими турботами і зручностями. Криза старшого віку виявляється в безнадійності, беззмістовності життя.

8. *Пізня зрілість: Его-інтеграція – відчай*. У цей період люди переглядають свої життєві рішення, згадують досягнення та невдачі. Е. Еріксон переконаний,

що для цієї фази зрілості характерна не стільки нова психосоціальна криза, скільки сумування, інтеграція, оцінка попередніх стадій розвитку *Ego*. Відчуття інтеграції *Ego* впливає із здатності людини оглянути своє попереднє життя і смиренно та твердо сказати: „Я задоволений”. Смерть більше не лякає: такі люди бачать продовження себе у дітях або в творчих здобутках. *Мудрість старості* розуміє відносність усіх знань, набутих людиною протягом життя в одному історичному періоді. Мудрість – це усвідомлення безумовного значення самого життя перед обличчям самої смерті. З протилежного боку ми бачимо людей, які ставляться до свого життя як до постійних помилок. Вони бояться смерті.

Е. Еріксон сформулював теорію, в якій суспільству і самій людині надається однакове значення у формуванні особистості протягом життя. Його теорія доводить, що кожна стадія психосоціального розвитку має свої сильні та слабкі сторони. Его-теорія здійснила великий вплив на аналіз життєвого шляху людини. Погляди Е. Еріксона знайшли застосування не лише у психології, соціальній психології, а й у соціології, конфліктології, професійному консультуванні тощо.

Ще один аспект стадійності процесу соціалізації пов'язують з *етапами розвитку мислення*, які описав швейцарський психолог **Жан Піаже** (1896–1980). Він охарактеризував інтелектуальний (когнітивний) розвиток людини від народження до 15 років, виділивши чотири основні періоди: сенсомоторну стадію, доопераційну стадію, стадію конкретних операцій, стадію формальних операцій.

Сенсомоторна стадія (від народження до 2 років) – це стадія розвитку інтелекту, яка розгортається до періоду інтенсивного опанування мови. На цій стадії досягається координація сприйняття та моторики, дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами, однак не зі знаками, символами, що репрезентують об'єкт.

Доопераційна стадія (від 2 до 7 років) – стадія розвитку інтелекту, що характеризується формуванням символічної функції, яка забезпечує розрізнення означуваного та означення і є основою розвитку уявлень. На цій стадії дитина орієнтується на перцептивні співвідношення.

Стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років) – форма мислення, що здійснюється на основі логічних операцій, в яких використовуються зовнішні наочні дані. На цій стадії формується понятійне відображення середовища, дитина опановує прості операції класифікації, формується поняття числа, часу, руху тощо. Однак операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, не об'єднані в цілісну систему.

Стадія формальних операцій (від 11 до 15 років) – це стадія, коли дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні роздуми, які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків. Гіпотетичне та абстрактне мислення дає змогу досліджувати суттєві закономірності.

Згідно з Піаже, ці етапи когнітивного розвитку є загальними характеристиками соціалізації. На його думку, перші три етапи розвитку дитини мають універсальний характер. Однак, не всі люди проходять через стадію формальних опе-

рацій. Значною мірою розвиток формально оперативної думки тут залежить від рівня й характеру шкільної освіти.

Стадіями соціалізації є не тільки періоди дитинства і юності, розумового розвитку особистості, а також **стадії трудової діяльності**. Можна виділити три основні стадії: дотрудову, трудову і післятрудову.

Дотрудова стадія соціалізації охоплює весь період життя людини до початку трудової діяльності. Цю стадію можна поділити на: 1) ранню соціалізацію, яка охоплює час від народження дитини до вступу її у школу (період раннього дитинства); 2) стадію навчання, яка включає весь період юності в широкому розумінні цього терміну.

Трудова стадія соціалізації охоплює період зрілості людини – це весь період трудової діяльності людини. На трудовій стадії особистість не тільки засвоює соціальний досвід, а й перетворює його, надає особливого значення цій стадії. Визнання трудової стадії соціалізації логічно впливає з визнання великого значення трудової діяльності для розвитку особистості. Звичайно, юність – важлива пора в становленні особистості, але праця в зрілому віці не може не враховуватись при виявленні чинників цього процесу.

Післятрудова стадія соціалізації. Зберігається трудовий потенціал тих осіб, які становлять таку соціальну групу, як пенсіонери.

• **Види соціалізації.** Соціалізація може набувати різних видів, серед яких основними є первинна і вторинна соціалізація, асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація, персоналізація.

Соціалізація первинна (або початкова) – етап соціалізації, який відбувається в дитинстві, у сім'ї та групах ровесників, сусідства. Завдяки цій соціалізації людина стає членом суспільства, засвоює взірці поведінки та елементарні соціальні ролі. Ця соціалізація є найважливішою для людини, відбувається в емоційній атмосфері тісних міжособистісних стосунків зі значущими іншими особами (мати, батько та ін.).

Соціалізація вторинна – етап, який проходить особистість після соціалізації первинної. Це етап, коли людина пізнає багато сфер соціального життя, приймає рішення, хто для неї буде найважливішим. Особа під час цієї соціалізації вчиться бути учнем, приятелем, членом різних організацій, людиною певної професії і т.п.

Соціалізація перманентна (від лат. *permanens* – постійний, неперервний) – процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя.

Соціалізація зворотна – ситуація, яка трапляється в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління намагається долучити старше покоління до нових трендів у культурі, мистецтві, освіті (наприклад, до нового стилю життя, мови, одягу, відпочинку, творчості і т.п.).

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Десоціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи. Десоціалізація – це втрата людиною частково або повністю окремих нормативних критеріїв взаємодії з іншими суб'єктами, показник соціальної деградації особистості.

Ресоціалізація – процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства, тобто повернення до раніше інтеріоризованих соціальних установок після деякого періоду десоціалізації. Виражає відновлення раніше інтеріоризованої системи моральних і правових норм. Ресоціалізація особливо виявляється в умовах принципово іншої ситуації для людини (наприклад, переїзд на постійне місце проживання в іншу країну, вихід з ув'язнення). Але найчастіше вона пов'язана зі зміною статусу особистості, її професії чи службової посади.

Персоналізація – процес зміни системи соціальних установок особистості під впливом інтеріоризації системи нових норм, які базуються на відмінних моральних і правових принципах та ідеалах. У процесі персоналізації особистість змінює переконання у справедливості певних життєвих принципів. Наприклад, у радянському суспільстві принцип приватної власності вважали несправедливим, а в демократичному суспільстві з ринковою економікою його вважають справедливим. Цю зміну переживають громадяни посткомуністичних країн із впровадженням нових демократичних конституцій і відповідної нормативно-правової бази. Персоналізація як вища форма соціалізації виражає здатність і готовність людини користуватись різноманітністю створеного ним світу речей і відносин для саморозвитку і ствердження своєї самобутності, а також передбачає глибоке усвідомлення нею своєї ідентичності з іншими людьми, групою, суспільством.

● **Суспільне життя особистості.** Вплив соціальних інститутів і соціальних організацій суспільства на становлення особистості – *основна особливість соціологічного підходу* до аналізу соціалізації, яка тут трактується як тривалий процес сходження людини від індивідуального до соціального під прямим чи опосередкованим впливом таких *факторів соціального середовища*, як:

- сукупність ролей і соціальних статусів, які суспільство пропонує людині;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретного статусу;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві і успадковуються майбутніми поколіннями від старших;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей і сприяють їхній передачі та засвоєнню. *До основних інститутів соціалізації належать:* у період раннього дитинства – сім'я і дошкільні дитячі заклади; у наступний період розвитку – школа; на трудовій стадії – колективи, організації, членом яких є індивід;

- загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорсткого запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда (перша ситуація характерна для тоталітарних режимів, друга для суспільств у перехідні епохи їхнього розвитку).

Особистість формується у процесі соціалізації і є *продуктом групового й індивідуального досвіду та соціальної взаємодії*. Груповий досвід у формуванні особистості робить її об'єктом соціальних відносин. У дошкільному віці дитина набуває соціального досвіду, засвоюючи образи різних особистостей, формує образ власного „Я”. А все подальше формування людини як особистості – це побудова власного „Я” на основі порівняння себе з іншими особистостями. Отже, відбувається постійне формування особистості з унікальними внутрішніми особливостями та одночасно зі спільними для її соціального оточення рисами, які набуваються через групове спілкування і груповий досвід.

У процесі соціалізації велике значення має й *унікальний індивідуальний досвід*. Унікальність полягає в тому, що нікому буквально не вдається його повторити. Навіть близнюки з однаковою спадковістю завжди матимуть свій індивідуальний досвід, оскільки вони не можуть постійно зустрічатися з одними і тими самими людьми, слухати одні й ті самі слова від батьків, відчувати одні й ті самі почуття протягом дня, місяця, року. Індивідуальний досвід ускладнюється тим, що протягом років він не тільки сумується, але також здійснюється його інтеграція. Кожна людина переосмислює значення подій, які сталися, через свій минулий досвід, досвід батьків, близьких.

Соціалізація – це двосторонній процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого боку – процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків на основі його активної діяльності, активного входження в соціальне середовище. Перша сторона процесу соціалізації – це характеристика того, як середовище впливає на людину; інша – це момент впливу людини на середовище за допомогою діяльності.

Соціалізація за своїм змістом – це процес становлення особистості, який починається з перших хвилин життя людини. Виділяють *три сфери, в яких здійснюються насамперед становлення особистості*: діяльність, спілкування, самосвідомість. Спільною характеристикою всіх цих трьох сфер є процес розширення, збільшення соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом.

Щодо *діяльності*, то протягом усього процесу соціалізації індивід має справу з розширенням „каталогу” діяльностей, тобто засвоєнням все нових і нових видів діяльності. При цьому відбуваються ще три надзвичайно важливі процеси. По-перше, це орієнтування в системі зв'язків, які наявні в кожному виді діяльності і між її різними видами. Воно означає виявлення для кожної особистості особливо значущих аспектів діяльності. Другий процес – центрування навколо головного, обраного виду, зосередження уваги на ньому і підкорення йому усіх інших діяль-

ностей. Третій процес – це засвоєння особистістю під часі реалізації діяльності нових ролей і осмислення їхньої значущості.

Друга сфера – *спілкування*. Її розглядають у контексті соціалізації також з боку його розширення і поглиблення. Широту спілкування можна розуміти як збільшення контактів на кожній віковій межі. Поглиблення спілкування – це передусім перехід від монологічного спілкування до діалогічного, децентралізація, тобто вміння орієнтуватися на партнера, точніше його сприйняття.

Третя сфера соціалізації – *розвиток самосвідомості* особистості як здатності людини безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей.

Отже, процес соціалізації може бути зрозумілий тільки як єдність змін усіх трьох визначених сфер. Вони, разом узяті, створюють для індивіда „дійсність, що розширюється”, в якій він діє, пізнає і спілкується, засвоюючи всю систему соціальних відносин.

Дослідники говорять про досягнення певної *міри завершеності соціалізації*, коли особистість набуває деякої зрілості, що виявляється в досягненні інтегрального соціального статусу. *Це означає, що особистість:*

- вміє розпоряджатися грошима незалежно від інших людей;
- має можливість забезпечити себе засобами існування;
- здатна прожити окремо від батьків;
- самостійна у виборі способу життя.

Важливим аспектом соціалізації є її життєвий шлях. *Життєвий шлях особистості* – це детермінований суспільством і власним вибором індивіда процес поетапного залучення його до системи суспільних відносин, послідовної зміни способу життєдіяльності, пов'язаних із самореалізацією й самоутвердженням. Також він відображає динамічний аспект у системі життєдіяльності особистості, а спосіб життя – статичний. Ці дві системи становлять тло формування і становлення особистості та їхнього функціонування.

Спосіб життя – це певний стан системи основних сфер життєдіяльності (професійної, суспільно-політичної, сімейної тощо) в конкретному проміжку життя людини. Поняття „спосіб життя” дає змогу зафіксувати специфічні особливості діяльності окремої людини, певної спільності людей у різноманітних сферах життя, таких як сім'я, навчання, робота, громадська діяльність тощо. Вивчення способу життя в контексті життєвого шляху особистості дає можливість виявити сталі типи організації життя. Життєвий шлях тісно пов'язаний з її способом життя, становить розвиток життя в часі, послідовні зміни способу життя у зв'язку з розвитком особистості, зі змінами реальних умов її життєдіяльності. І хоча життєвий шлях у кожній особистості індивідуальний, можна говорити про типові особливості життя представників одного класу, покоління, соціальної верстви, професійної групи тощо.

Отже, завдяки соціалізації людина залучається до суспільства шляхом засвоєння мови певної соціальної спільноти, відповідних способів мислення, влас-

тивих цій культурі, форм раціональності і чуттєвості, прийняття норм, цінностей, традицій, звичаїв, взірців поведінки. Процес соціалізації охоплює всі можливості залучення до культури, виховання і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. До цього процесу залучено все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі і вчителі, колеги по роботі і знайомі, засоби масової інформації тощо. Важливо зазначити, що *соціалізація – не якийсь одноразовий чи короткотривалий акт; вона здійснюється протягом усього життя людини – від дитинства через зрілість і до старості включно*. Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить, і вона сама постійно змінюються, вимагаючи входження у все нові й нові соціальні ролі і відповідних змін статусу.

Рекомендована література

- Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
- Гордієнко В., Копець Л. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: Навч. посібник. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 303 с.
- Загальна психологія: Навч. посібник / О. Скрипченко, Л. Волинська, З. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2005. – 464 с.
- Злобіна О. Г., Тихонович В. О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
- Копець Л. В. Психологія особистості: Навч. посібник. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 458 с.
- Кулініч І. О. Психологія управління: Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 292 с.
- Ніфарєва Н. В. Психологія особистості: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 240 с.
- Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
- Романець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 2003. – 987 с.
- Соціологія: Навч. посібник / За ред. С. О. Макеєва. – К.: Укр. енцикл., 2008. – 378 с.
- Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібник / За ред. В. Є. Пилипенка. – 2-ге вид. – К.: ПЦ „Фоліант”, 2007. – 451 с.
- Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности (Основные положения, исследования и приложения). – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

Додаткова література

- Злобіна О. Г. Категорія „особистість” у системі понять соціальної теорії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 48–56.
- Касьянов В. В. Социология для экономистов. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 2004. – 288 с.

- Кухарчук Д. В. Социология. – М.: Юрайт-Издат, 2005. – 250 с.
- М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2006. – 487 с.
- Максименко С. Д., Соловйenko В. О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
- Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.
- Основи практичної психології / В. Панок, Т. Татаренко, Н. Чепелєва та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
- Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. В. Куликов. – СПб.: Питер, 1999. – 480 с.
- Соціологія: Короткий навчальний словник: терміни і поняття / За наук. ред. В. М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: „Магнолія 2006”, 2008. – 340 с.
- Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка. – К.: Вид. центр „Академія”, 2006. – 544 с.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте співвідношення понять „людина”, „індивід”, „індивідуальність”.
2. Особистість як об’єкт та суб’єкт соціальних відносин.
3. Охарактеризуйте три складові дзеркального „Я” за Ч. Кулі.
4. Розкрийте погляди В. Джеймса на організацію особистості.
5. Особистість як соціальна система за Т. Парсонсом.
6. Структура особистості за З. Фройдом.
7. Функціонально-динамічна структура особистості К. Платонова.
8. Що таке спрямованість особистості?
9. Мотиваційно-сміслова структура особистості та її основні складові.
10. Охарактеризуйте основні соціологічні теорії особистості.
11. Що таке базисна особистість? Проблема типології особистості в соціології.
12. Гуманістична психологія та самоактуалізація особистості.
13. Проблема соціального характеру у гуманістичному психоаналізі Е. Фромма.
14. Доведіть на власному прикладі, що риси особистості є виявом соціальних відносин.
15. Розкрийте поняття „соціалізація”.
16. Стадійність процесу соціалізації за Е. Еріксоном.
17. Інтелектуальний розвиток особистості за Ж. Піаже.
18. Соціальні інститути соціалізації. Охарактеризуйте їх.
19. Види соціалізації та їхнє співвідношення з життєвим шляхом особистості.

Тестові завдання

1. *Особистість – це:*
 - 1) те особливе, специфічне, що відрізняє людину від її подібних;
 - 2) окрема людина, що розглядається як одиничний представник біологічного виду або деякої соціальної групи;
 - 3) суб’єкт суспільних процесів або їхній активний діяч і творець.

2. *Соціальна роль – це:*

- 1) статус особистості в соціальній структурі;
- 2) нормативна система дій, яка очікується від індивіда відповідно до його місця в конкретній системі соціальних відносин;
- 3) найхарактерніша позиція в суспільстві, що виділяє індивіда серед оточення.

3. *Хто з психологів оперував поняттям „Над -Я”?*

- 1) К. Роджерс; 2) З. Фройд; 3) Дж Келлі; 4) Дж. Мід.

4. *Хто в соціології говорить про біосоціальну природу людини?*

- 1) І. Павлов; 2) Е. Дюркгайм; 3) К.-Г. Юнг; 4) А. Адлер.

5. *Хто з дослідників запропонував гуманістичну теорію особистості?*

- 1) З. Фройд; 2) К. Хорні; 3) А. Маслоу; 4) А. Адлер; 5) К. Роджерс.

6. *Хто є автором диспозиційної концепції регулювання соціальної поведінки?*

- 1) Б. Ананьєв; 2) І. Кон; 3) В. Ядов; 4) Б. Скіннер.

7. *Хто з дослідників особистості оперував поняттям „соціальний характер”?*

- 1) Дж. Мід; 2) Г. Тард; 3) Е. Фромм; 4) А. Маслоу.

8. *Хто є автором праці „Соціальна організація”?*

- 1) В. Самнер; 2) Ч. Кулі; 3) Т. Парсонс; 4) П. Жане.

9. *Процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини – це:*

- 1) адаптація; 2) інтеріоризація; 3) екстеріоризація; 4) персоналізація.

10. *Який напрям у дослідженнях особистості акцентує на проблемі самоактуалізації?*

- 1) поведінковий; 2) психоаналітичний; 3) когнітивний; 4) гуманістичний.

11. *Серед наведених варіантів відповідей виберіть найбільш вичерпну і правильну. Соціалізація – це процес:*

- 1) соціального розвитку людини;
- 2) набуття знань, навичок та вмінь;
- 3) усвідомлення індивідом себе як частини суспільства;
- 4) засвоєння суспільних традицій, соціальних норм і цінностей.

12. *Хто при розгляді процесу соціалізації говорить про проблему подолання людиною критичних ситуацій (вікових криз) на своєму життєвому шляху?*

- 1) Ж. Піаже; 2) Л. Кольберг; 3) Ф. Боас; 4) Е. Еріксон.

13. *Яке поняття характеризує процес повторного залучення людини до системи моральних і правових норм?*

- 1) персоналізація; 2) десоціалізація; 3) асоціалізація; 4) ресоціалізація.

Розділ 4

СОЦІАЛЬНА ГРУПА І МІЖОСОБОВА ВЗАЄМОДІЯ

- 4.1. Соціальна група з погляду соціології.
- 4.2. Класифікація соціальних груп.
- 4.3. Структурні складові соціальної групи.
- 4.4. Концептуальні основи міжособової взаємодії.
- 4.5. Соціологічні теорії міжособової взаємодії.
- 4.6. Соціальні ефекти міжособової взаємодії.

4.1. Соціальна група з погляду соціології

Значну частину свого життя людина перебуває в оточенні соціальних об'єднань, громад, спільнот тощо. Вступаючи у систему взаємодій та відносин, людина сама є творцем таких об'єднань, як, наприклад, сім'я, економічна організація, громадське об'єднання чи політична партія. Об'єднувальним, спільним елементом усіх цих відносин є *група* як елементарна частина соціальної структури, яка ось уже понад століття є об'єктом наукового дослідження. Групу ототожнюють завжди з деякою категорією людей, які розміщені у певному часовому просторі (група вболівальників) і мають спільні риси (група ровесників) або ж об'єднані для виконання чи реалізації якогось завдання (група науковців). Етимологія слова „група” сягає XVII ст., воно символізує собою об'єднання рівних – коло.

● **Поняття соціальної групи.** Відмінності у дослідженні феномену групи, зазвичай, полягають у зміщенні низки акцентів на рівні мікро- і макроаналізу. Соціологія зосереджується головню на більш загальному (узагальнювальному) аналізі проблематики груп, розглядаючи їх як фундаментальну форму соціального. Значною мірою соціологія тут оперує поняттям „*соціальна група*”.

Соціальна група – це стійке, структуроване об'єднання людей, які взаємодіють один з одним і залежать один від одного у досягненні спільних цілей, інтересів та задоволенні соціальних потреб.

До основних ознак соціальної групи відносять:

- *взаємодію між членами групи, яка реалізується у вигляді певних установлених взірців;*
- *очікування щодо кожного члена групи і стосовно інших членів, що передбачає коригування поведінки людини, її самоідентифікацію як суб'єктивне ототожнення індивідом своєї особи з певною групою;*
- *інтегрованість як згуртованість членів групи довкола лідерів, цінностей, ідей, ідеалів тощо;*
- *солідарні відносини – визнання членами груп спільних правил, традицій, поглядів, дотримування норм поведінки, які вітають інші члени групи, а також моральна чи безпосередньо матеріальна підтримка своїх членів;*
- *самовідтворення стосунків, що передбачає їхнє інституційне (організаційне) закріплення на основі спільних норм і цінностей;*
- *тривалість існування, що є передумовою створення соціальних і культурних феноменів, групових атрибутів (назва, символи тощо);*
- *усвідомлення індивідами своєї належності до певної групи і виникнення на цій основі „Ми-почуття”, „Ми-група”.*

Серед інших *уточнювальних ознак* поняття „соціальна група” виділяють критерії, пов'язані зі спілкуванням та утворенням на цій основі структури відносин (організації групи), зазначають наявність спільної мети (група як засіб для реалізації цілей), а також зараховують низку суб'єктивних критеріїв, до яких належить передусім самосприйняття членами групи себе як цілісного об'єднання та окреслення іншими (сторонніми) його як окремої групи.

Яке функціональне призначення соціальної групи в суспільстві? Відповідь на це запитання лежить у площині ***соціальних функцій***, які покликана виконувати група у його життєдіяльності. Серед найважливіших функцій такі:

- *посередницька*, що передбачає посередництво соціальної групи між суспільством і конкретною людиною. Саме через соціальну групу суспільні явища впливають на особистість, формують її переконання, соціально значущі якості, ціннісні орієнтації та ін.;
- *інституційна* – розглядає соціальну групу як важливий соціальний інститут соціалізації, набуття людиною життєвого і професійного досвіду;
- *рольова* – передбачає членство людини у багатьох соціальних групах і виконання нею різних соціальних ролей відповідно до набутого соціального статусу чи очікувань інших. Це сприяє чіткішому визначенню місця, позиції особистості в системі міжособових стосунків і соціальної діяльності;
- *просторова* – розглядає соціальну групу як середовище, в якому функціонує індивід і система створених ним взаємовідносин.

Соціальна група є основою для формування таких соціальних об'єднань людей, як клас, соціальна верства, спільнота (етнічна, територіальна, релігійна та ін.), партія, нація, держава. Ці різновиди соціальних груп фіксують *соціальні відмінності між окремими сукупностями людей*. Вони зумовлені:

- *особливостями поділу праці та спільної праці* (наприклад, професійні соціальні групи, зайняті у сфері виробничої діяльності);
- *спільним просторово-часовим існуванням* (середовищем, територією, комунікацією). Тут звертається увага на *проблему територіальних соціальних спільнот*, в основі виокремлення яких є місце проживання. Відповідно до цього критерію відбувається розмежування територіальних спільнот на 1) сільські й міські спільноти; 2) регіональні групи;
- *груповими установками та орієнтаціями*. У своєму найбільш інтегрованому вигляді сприяють появі стійких соціальних об'єднань, здатних протистояти процесам дезінтеграції та дезадаптації. Наприклад, *нація* (від лат. *natio* – народ) є прикладом великої етнонаціональної спільноти, члени якої є свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів. *Національні інтереси* – це вибіркова скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності, що знаходить свій концептуальний вираз в національній ідеї, в якій відображення та осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування мети досягнення національної незалежності і здобуття держави.

● **Квазігрупи.** Соціальній групі передують утворення так званих *квазігруп* (від лат. *guazi* – ніби, майже) – *неструктурованих і неорганізованих поєднань людей, що за певних умов у змозі набрати рис соціальної групи*. У соціології як показовий приклад квазігруп наводять *натовп* людей. Творцем першої наукової теорії натовпу є французький соціолог і соціальний психолог **Гюстав Лебон** (1841–1931), відомий своєю книгою „Психологія натовпів” (1895). За його теорією, люди у натовпі зазнають радикальної трансформації, втрачають самоконтроль, власну індивідуальність і починають підпорядковуватися примітивному ірраціональному закону „психічної єдності” або „колективному розуму”, який спонукає їх діяти алогічно, під впливом емоцій і почуттів. На його думку, це означає, що *в натовпі*:

- відбувається урівнювання усіх, приведення їх до одного рівня психічних виявів і поведінки і, як наслідок, виникає однорідність людей;
- люди схильні до швидкого перемикання уваги, некритично сприймають найфантастичніші слухи й домисли, легко піддаються гаслам та впливу лідерів. Окрім того, натовп інтелектуально значно є нижчим від індивідів, що його утворюють;
- людина схильна скоювати будь-які акти насилля, жорстокості, вандалізму, які у звичних умовах видавалися би їй неможливими;
- створюються умови для підвищеної навіюваності, наслідуваності, емоційності та імпульсивності.

Розвиваючи ідеї Г. Лебона, сьогодні натовп розглядають як найбільш примітивне явище у суспільному житті, під впливом якого людина у змозі ставати надто відважною, приймати високий ступінь ризику, на який у повсякденності ніколи б індивідуально не відважилася. Ідентифікуючи себе з натовпом, людина підлягає його впливові, втрачаючи при цьому здатність до виваженої та раціональної оцінки ситуації.

Натовп, або юрба – це тимчасове, випадкове скупчення великої кількості людей без групової структури, які перебувають у безпосередньому контакті, спонтанно і схоже реагують на одні й ті самі стимули.

За характером поведінки людей у сучасній соціології розрізняють кілька основних **типів натовпу**:

- *випадковий* – пов'язаний із цікавістю до якоїсь пригоди, що виникла раптово;
- *експресивний* – об'єднаний спільним почуттям та ставленням до певної пригоди;
- *конвенційний (цільовий)* – пов'язаний з інтересом до якогось заходу;
- *активний (такий, що діє)* – натовп, який виявляє себе в дії, може бути агресивним;
- *натовп, охоплений панікою (який утікає)* – утворюється за умов небезпеки;
- *натовп, що грабує* – виникає в часі голоду, катастроф, аварій, масової дезорганізації в суспільстві тощо.

Натовп часто порівнюють із *масами*. Як і натовп, маси включають безліч людей, не пов'язаних будь-якою формальною організацією, але схильних підкорятися однаковим шаблонам поведінки, здатних перейматися певними настроями (страх, ненависть, гнів, радість). Дослідження над масовою (колективною) поведінкою показують, що межі натовпу (людських мас) мають дуже рухливий характер, у зв'язку з чим змінюється положення людей попри їхню волю і бажання. Так, випадкова людина може опинитися в центрі натовпу і тим самим спонукати приєднання до нього нових груп людей. Цей аспект є дуже важливим при оцінці складу натовпу і міри активності її учасників. Констатовано, що приєднання до натовпу лише 1% агресивно настроєних людей у змозі спровокувати масові заворушення (**С. Рошін**). Прикладним висновком, який випливає з досліджень натовпу, є забезпечення конструктивного розвитку суспільства на ґрунті уникнення або недопущення формування такого явища, як *агресивний натовп*. Для цього є важливим створення умов для якнайменшого вияву на масовому рівні таких станів, як безвихідь, невдоволеність, відчай, фрустрація.

Ще одним прикладом квазігруп є **соціальні кола**. Це поняття активно починає вживатися у сучасній соціологічній термінології. *Соціальне коло – це соціальна спільність, яка спонтанно утворюється з метою обміну інформацією між її членами, які не ставлять перед собою спільних цілей, не докладають спільних зусиль, не мають виконавчого апарату*. Є кілька різновидів соціальних кіл:

- *контактні кола* – спільності людей, які постійно зустрічаються, мають спільну зацікавленість у темі дискусій;
- *професійні кола* – члени яких збираються для обміну інформацією виключно за професійними ознаками;
- *дружні кола* або *первинні кола спілкування* – члени яких об'єднані товариськими стосунками, контакти забарвлені переважно позитивними емоціями;
- *статусні кола* – утворюються на основі обміну серед людей, які мають однакові або близькі статуси.

У сучасному суспільстві з розвитком засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення), процесів комунікації за посередництвом Інтернету зростає значення й інших квазіоб'єднань, до яких зараховують публіку та аудиторію. Фундаментальне дослідження *публіки* вперше зробив Г. Тард, автор відомої праці „Закони наслідування” (1890), в якій ставить у центр свого дослідження індивіда, а суспільство розглядає як продукт взаємодії індивідів. Тард пов'язував виникнення публіки з поширенням інформації друком. На відміну від натовпу, *публіка* – це *духовна спільність людей, які охоплені очікуванням певних емоцій, об'єднані загальною зацікавленістю та спільністю думок*. Публіка відкриває широкий діапазон для самореалізації особистості, зростання її духовного потенціалу. Має два різновиди: 1) *зібрана публіка* (наприклад, люди, які зібрані в одному місці, аудиторії, театрі і при цьому мають можливість для контактів один з одним); 2) *незібрана публіка* (глядачі ТВ, слухачі радіо, читачі книг, газет). Під *аудиторією* розуміють *соціальну спільність людей, яка об'єднана взаємодією із зовнішнім комунікатором – індивідом або групою, володіє інформацією і доводить її до них*. Спільним для публіки та аудиторії є спонтанний характер їхнього утворення, нестійкість взаємостосунків, відсутність розмаїття у них, а також короточасність спільних дій.

Поряд з квазігрупами у соціології піднімають питання аналізу так званих *несоціальних груп*, що складаються з двох або більше людей, які перебувають в одному й тому самому місці, але не взаємодіють один з одним. Прикладом таких груп є уболівальники однієї футбольної команди; студенти, зібрані в аудиторії; пацієнти, які чекають у передпокої на лікаря, та ін. Важливою дослідницькою проблемою є сам факт наявності інших і характер їхнього впливу на навколишнє соціальне середовище.

Кожне з цих об'єднань має власну перспективу трансформації у соціальні групи. Їх часто розглядають як певний місток, перехідне об'єднання між людиною (людьми) та організованою і структурованою групою.

• **Розвиток соціальної групи.** У соціології розвиток групи трактують як фазовий (стадійний) процес. У загальнішому вигляді розвиток соціальної групи розпочинається з *конгломерату* або *агрегації* як сукупності незнайомих один з одним індивідів. Поштовхом до утворення соціального об'єднання у вигляді групи є виникнення спілкування (у соціології тут говорять про виникнення суперечностей або конфлікту, який прискорює процеси групоутворення). Зародковість процесів

об'єднання і спілкування веде до формування *дифузних груп* (від. лат. *diffusio* – розповсюдження, розтікання), не чітко окреслених за складом, слабо інтегрованих, в яких індивіди пов'язані локально й опосередковано. Дифузні групи перебувають у стадії становлення і характеризуються відсутністю спільних дій і процесів групової інтеграції. Наступний етап розвитку групи – це виникнення *груп-асоціацій*, основаних переважно на добровільному об'єднанні людей, яке характеризує первинна міжособова інтеграція, спрямована на досягнення спільної мети. Наростання процесів міжособової інтеграції веде до появи *груп-корпорацій* (від. лат. *corporatio* – об'єднання) як організованої групи людей, об'єднаних для досягнення певної мети на основі цехових, комерційних та ін. інтересів. Вони виконують для членів групи певне функціональне призначення як для досягнення індивідуальних, так і групових цілей. Важливим елементом об'єднання у них є певні загальні цілі існування організованої групи, які ґрунтуються на сповіданні цінностей, значущих практично для кожного учасника взаємодії. Найвищий рівень розвитку характерний для *груп-колективів*, які дослідники традиційно розглядають як соціальні групи, члени яких об'єднані загальними цілями і завданнями в процесі значущої для кожного спільної діяльності. У реалізації прикладних, реально-виробничих завдань цьому рівню розвитку групи відповідають *групи-команди* – професійні, функціональні групи, в яких завдання і мету діяльності сприймають усі члени групи, відбувається консенсусне (узгоджене) прийняття рішень, відсутні елементи домінування, панує щира і комфортна атмосфера.

Механізм переходу від простої агрегації людей до стійкого соціального об'єднання групи передбачає три рівні регулювання.

Перший рівень – найнижчий, його ще називають *типологічним*. Майбутні члени соціальної групи об'єктивно є подібними за певним критерієм, хоча цього ще повною мірою не усвідомлюють. Подібність за певною ознакою на цьому етапі не є ще підставою до утворення навіть психологічної спільності. Як приклад, наведемо підприємців, кожний з яких зайнятий своє справою, окремо від інших.

Другий рівень – члени соціальної групи усвідомлюють свою належність до цієї спільноти. Це рівень *ідентифікації* (від. лат. *identicus* – тотожний), який визначається процесом ототожнення, уподібнення себе з іншим індивідом або групою, основою якого є емоційний зв'язок, а також набуття, засвоєння цінностей, ролей, моральних якостей іншої людини. На цьому етапі підприємці вже зараховують себе до нової соціальної спільності – групи (верстви) підприємців.

Третій рівень – члени новоутвореної соціальної групи усвідомлюють спільність своїх інтересів і висловлюють готовність до спільних дій. Цей рівень відзначається *солідарністю відносин*. Тут підприємці, усвідомлюючи спільність своїх інтересів, об'єднуються в асоціації, союзи, корпорації, професійні експертні групи, що свідчить про їхню сформованість як бізнес-класу, соціальної групи високого рівня інтегрованості.

Отже, процес формування соціальної групи – це шлях формування інтегрованих форм співжиття людей, що можуть набувати різного функціонального призначення

і просторових конфігурацій. Залежно від цього у сучасній соціології особливої актуальності набуває проблема класифікації соціальних груп.

4.2. Класифікація соціальних груп

Особливість життя людини – це її належність до багатьох різноманітних соціальних груп, в яких вона набуває досвіду, спілкується, взаємодіє з іншими людьми, формується як особистість. Одночасно людина у змозі бути членом не лише однієї, а й багатьох інших соціальних груп. Так, наприклад, людина може бути членом сім'ї і, навчаючись, – членом студентської групи, працюючи, – членом виробничої групи і т.д. Зазвичай у своєму розвитку доросла людина належить до 5–7 соціальних груп. З віком кількість груп, до яких належимо, зменшується. У цей спосіб кількість груп, до яких належимо і в житті яких беремо участь, можемо трактувати як показник нашої *соціальної активності*. На сьогодні в соціології розроблено низку критеріїв для розрізнення соціальних груп. На рис. 4.1 показано один з прикладів поділу (класифікації) соціальних груп (подано за **В. Огаренко, Ж. Малаховою**, 2005).

Рис. 4.1. Приклад класифікації соціальних груп

Головним принципом, який використовують для виділення різних видів соціальних груп, є *дихотомічний* (від. грец. *dichotomia*: *dicha* – на дві частини і *tome*

– переріз). Його використання з низкою уточнювальних критеріїв (основних ознак поділу) дає змогу подивитися на проблематику соціальних груп з двох поглядів, у зіставленні виокремлених (розгалужених) з одного цілого двох складових частин або підвидів. *На основі дихотомічного поділу загально визнаним є поділ соціальних груп на:*

- великі і малі групи (за кількістю і міцністю контактів між членами групи);
- первинні і вторинні групи (за силою впливу на особистість);
- формальні і неформальні групи (за офіційною регламентацією і способом організації взаємодії);
- „Ми-група” і „Вони-група” (за способом самоідентифікації);
- умовні та реальні групи (за безпосередністю взаємозв’язків);
- групи членства і референтні групи (за значущістю для особистості);
- відкриті та закриті групи (за мірою доступності для широкого загалу);
- тимчасові і постійні групи (за тривалістю існування) та ін.

● **Великі і малі групи.** *Великі групи* – це об’єднання багатьох людей, які не перебувають у безпосередньому контакті, взагалі можуть не знати про існування один одного. За певних обставин велика група може збігатися з умовною. Вона стає реальною за умови, коли індивідів об’єднують певні структурно-формальні (організаційно-комунікативні, функціонально-рольові) і соціально-психологічні (ціннісно-нормативні, управлінські) характеристики. Великі групи можна поділити на:

- 1) *стійкі* (етноси, класи, народності та ін.). Характеризуються тривалістю існування, закономірністю виникнення, становлення, формування з погляду соціального розвитку та історії;
- 2) *стихийні* (натовп, аудиторія, публіка та ін.). Їх характеризує випадковість виникнення, короточасність існування, неглибока психологічна спільність почуттів і настроїв).

На відміну від малих груп, великі соціальні групи є зазвичай складно організованими соціальними системами, які у практичній діяльності є більш раціональними у досягненні конкретної мети. Через велику кількість осіб і безособовий характер взаємодії тут не має змоги для виробітку й прийняття узгоджених рішень з врахуванням думки кожного, соціальний контроль за діями членів групи реалізується здебільшого вертикально „зверху-вниз”. Великі групи, за термінологією **Ч. Кулі**, – це вторинні соціальні групи, в яких усі контакти функціональні, відповідно до прийнятих ролей і набутих статусних ознак.

У *малих групах* члени її мають змогу регулярно і тривало контактувати без посередників; при реалізації групових цілей мають більші можливості у задоволенні своїх потреб та інтересів; повніше беруть участь у загальній схемі розподілу функцій і ролей у внутрішньогруповій взаємодії; виявляють більшу задоволеність від процесу прийняття групових рішень, своєї участі від членства в групі; мають ясне і диференційоване уявлення один про одного; візуалізують соціальний контроль через малу кількість групи.

Мала група є першою емпіричною реальністю людини. Її ще називають елементарною, первинною, контактною, обмеженою групою (**А. Мендра**). Експериментальна зацікавленість проблематикою малої групи припадає на 20–30-ті роки ХХ ст., коли зароджується окремий напрям в їхньому дослідженні – *групова динаміка* (від грец. *dynamicos* – сильний). Уперше цей термін ужив у 1939 році його засновник – німецько-американський психолог **Курт Левін** (1890–1947), який вважав, що основним завданням групової динаміки є вивчення позитивних і негативних явищ (сил), які відбуваються в малій групі. У сучасній версії групова динаміка ставить за мету вивчення внутрішньогрупових процесів (наприклад, виникнення лідерства, зміна влади, прийняття групових рішень, перебіг конфліктів, нормоутворення, формування статусно-рольових відносин та ін.), що відбуваються в малій групі за час її існування. На думку К. Левіна, *малу групу визначає два основні критерії*:

- 1) *безпосередня взаємодія*, коли усі члени групи один щодо одного перебувають у безпосередній взаємодії, тобто поведінка кожного з її членів у змозі мати вплив на інших і навпаки;
- 2) *взаємозалежність*, коли члени групи взаємопов'язані, тобто залежать один від одного при задоволенні своїх особистих потреб або досягненні особистих цілей.

Серед інших визначень малої групи звертають на себе такі:

„Мала група – це сукупність індивідів, які перебувають у психічній взаємодії один з одним” (**П. Сорокін**).

„Мала група – це достатньо мала кількість осіб, які взаємодіють між собою протягом певного проміжку часу, щоб мати можливість контактувати один з одним без посередників” (**Дж. Хоманс**).

„Мала група – це деяке число людей, які активно взаємодіють між собою протягом більш ніж однієї зустрічі лице в лице, в результаті чого кожний отримує певне уявлення про всіх решту, щоб розрізнити кожного персонально, реагувати на нього або під час зустрічі, або пізніше, після згадки про нього” (**Р. Бейлз**).

„Мала група – це нечисленна за своїм складом соціальна група, члени якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистісному спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних відносин, так і особливих групових цінностей і норм поведінки” (**Г. Андрєєва**).

Відповідно до останнього визначення можна виокремити *три основні ознаки*, що утворюють основу для виникнення малої групи:

- 1) *сумісна (спільна) діяльність*, що є підґрунтям для формування відповідних цілей, завдань, цінностей, норм і правил поведінки, а отже, покликана забезпечити певну стабільність та функціональність стосунків у групі;
- 2) *безпосередній контакт* як можливість організації міжособистісного спілкування на основі регульованих правил (норм) поведінки;

- 3) *малий кількісний склад соціального об'єднання* як ознака, яка не викликає жодних заперечень. Важлива методологічна проблема, яка тут виникає, – це відлік малої групи. У такому разі говорять про нижню і верхню межі малої групи. Вважають, що найпростішими формами малої групи є *діада* (об'єднання, яке складається з двох людей) і *тріада* (об'єднання трьох), які закладають її *нижню межу*. У західній науковій традиції апелюють до того, щоб визнавати нижньою межею малої групи тріаду. Для підкріплення цього наводять такі аргументи:
- під час конфлікту група з двох осіб може легко розпастися. У тріаді третя особа може взяти на себе роль посередника (медіатора, „третейського судді”) і цим самим зберегти групу;
 - діада фіксує лише найпростішу, первинну форму спілкування, в основі якого емоційний контакт часто не опосередкований цілями спільної діяльності;
 - у діаді більшість процесів розгортається не у повному обсязі;
 - при виході з тріади хоча б одного з її членів група не розпадається як соціальне ціле, а продовжує існувати та функціонувати.

Верхньою межею малої групи прийнято вважати об'єднання людей з 20 до 30 осіб, у межах якого вона зберігає свої специфічні якості. У кожному окремому разі (наприклад, при визначенні меж тренінгової групи, спортивної команди, навчального класу) потрібно виходити з умов спільної діяльності та цілей об'єднання, для того щоб визначити оптимальність складу малої групи. У розрізі цієї проблеми увагу звертають також на *оптимальний склад малої групи* з погляду ефективного виконання поставлених перед нею завдань (виробничих, ділових, творчих та ін.). Дуже часто оптимальний склад малої групи виводять з „магічного числа” **Дж. Міллера** 7 ± 2 , в основі якого обсяг короткочасної пам'яті, що вимірюється кількістю предметів, які одночасно вона утримує.

Отже, *малу групу розглядають як мале за своїм кількісним складом об'єднання людей, члени якого мають загальну мету і перебувають один з одним у безпосередніх особистих контактах.*

Малі групи є основним об'єктом лабораторних експериментів. При цьому розрізняють два основні різновиди малих груп – *лабораторні* (штучні) і *природні* (реальні) (див. рис. 4.2). Перші спеціально створюються для розв'язку наукових завдань, другі – існують незалежно від волі дослідника. За часом існування малі групи поділяють на *тимчасові*, в межах яких об'єднання індивідів обмежене часом (наприклад, учасники групової дискусії), і *стабільні*, відносно постійність існування яких визначено їхнім призначенням і довготривалими цілями функціонування (сім'я, виробничі і навчальні групи). Поява окремого різновиду малих груп як *груп соціально-психологічного тренінгу* зумовлена практичними цілями психокорекційної діяльності. Це тимчасові групи, спеціально створені для формування ефективних навичок спілкування, взаєморозуміння і розв'язку психологічних проблем.

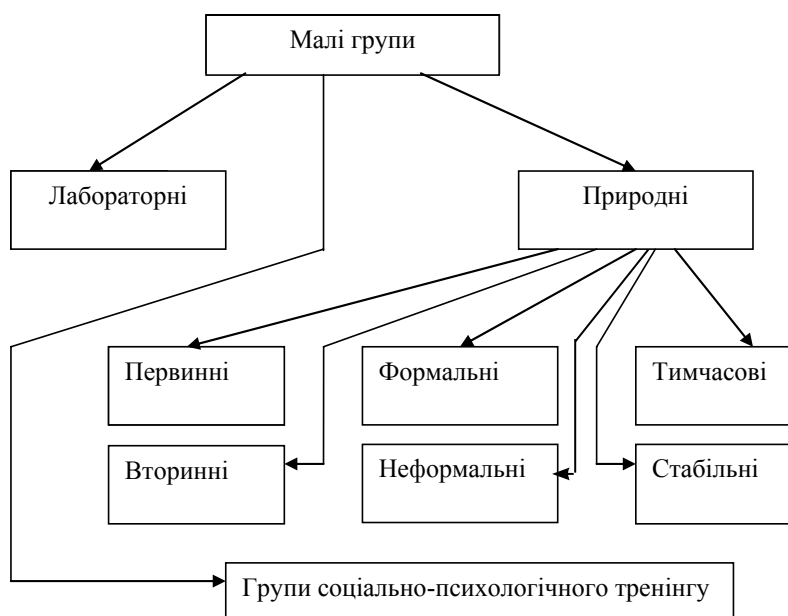

Рис. 4.2. Різновиди малих груп

• **Первинні і вторинні групи.** Термін „*первинна група*” закріпився в сучасній соціології і соціальній психології для означення передусім середовища, в якому формується особистість. Одним із перших, хто звернув увагу на проблематику соціальних груп у соціології, був американський дослідник **Ч. Кулі**, який ввів у науковий обіг поняття „первинної групи” (1909). На його думку, *первинна група характеризується тісними, безпосередніми зв’язками і співробітництвом*. Первинні групи, сповнені „емоційним теплом” спілкування, дають змогу людині безпосередньо спілкуватися з оточенням, вступати в контакт „лице в лице”. Її репрезентують соціальні групи, в яких розпочинається первинна соціалізація людини, її соціальне життя (сім’я, група ровесників або коло друзів, сусідське оточення).

Первинні групи первинні в тому значенні, що вони дають індивіду найбільш ранній і найбільш повний досвід соціальної єдності. Первинна група є відносно невеликою за кількістю групою, члени якої підтримують стійкі, безпосередні, особистісні, емоційно забарвлені контакти, мають спільні цінності та зразки поведінки. Вона є порівняно незалежною від ширшого суспільства, хоча повною мірою відображає його дух.

Первинна група покликана виконувати такі *функції*.

Інструментальна функція полягає в тому, що кожна первинна група створюється для виконання певної мети (наприклад, сім’я створюється для тісного емоційного спілкування, взаємопідтримки, народження дітей).

Організаційна функція полягає в тому, що поділ ролей та обов’язків у групі дає змогу організувати її членів для досягнення мети.

Експресивна функція полягає в задоволенні прагнення членів групи до соціальної поваги і довіри, міжособистісного спілкування.

Виховна функція передбачає, що члени первинних груп впливають один на одного, а колективна свідомість, яка формується в групі, здійснює на них виховний вплив.

Підтримувальна функція виражається в тому, що люди об'єднуються в групи не лише для досягнення єдиної мети і задоволення соціальних потреб, а й для надання емоційної підтримки і реальної допомоги у скрутних ситуаціях.

Соціальна функція полягає у подвійному призначенні первинної групи: 1) забезпеченні процесу соціалізації як „входження” у суспільство і засвоєння індивідом його норм та цінностей і 2) захисті своїх соціальних інтересів її членами.

Поряд з терміном „первинна група” Ч. Кулі вводить поняття „*вторинної соціальної групи*”, наголошуючи на тому, що це середовище, де стосунки між людьми є менш теплими і емоційними й опосередковуються вимогами тих структур, членом яких вона є. Вторинні групи – це місце навчання, праці, бізнесу, виконання людиною своїх службових чи громадських обов'язків. На думку **Е. Гіденса**, *вторинні групи – це групи, у яких люди регулярно збираються, але чий стосунок є переважно безособовими*.

У вторинних групах усі контакти є функціональними відповідно до соціальних ролей, що виконуються. Вони часто створюються для досягнення певних специфічних цілей, що включають потреби членів групи як особистостей. *Вторинна група відрізняється від первинної такими рисами:*

- більшою кількістю осіб;
- типом соціальних контактів, які є переважно опосередкованими (наприклад, технічними засобами);
- характером цілей, які є більш спеціалізованими;
- ширшим соціальним середовищем функціонування;
- меншою інтенсивністю взаємодії;
- більшим ступенем формалізації соціальної організації.

● **Формальні і неформальні групи.** Проблема *формальних і неформальних груп* є особливо важливою для соціології. В історичному контексті їхнє виокремлення і дослідження відбулося після появи в термінології первинних і вторинних груп, а саме в 20–30-х роках ХХ століття. Уперше такий поділ груп запропонував американський дослідник **Елтон Мейо** (1880–1948) на основі реалізованого хоторнського експерименту, який тривав дванадцять років (з 1924 по 1936 роки) на заводі компанії „Дженерал Електрик” поблизу Чикаго. Основний результат цього масштабного експерименту полягав у тому, що робітнича група – це складно організований соціальний організм, в якому циркулюють як ділові, так і особистісні (емоційні) стосунки. Перший тип стосунків отримав назву формальних (організованих, офіційних), другий – неформальних (спонтанних, неофіційних). Відповідно, на основі першого типу стосунків відбувається формування формальних груп, на основі другого – неформальних.

Формальна група – це група, в якій становище і поведінку окремих членів регламентують офіційні (стандартизовані) правила організації і соціальні інститути. До основних ознак формальних груп належать:

- об'єктивність існування, пов'язана з необхідністю виконання чітко окреслених спеціалізованих функцій, визначених поділом праці та цілями організаційного розвитку;
- чітка регламентація внутрішньогрупових функцій (обов'язків) та шляхів їхньої реалізації;
- наявність відповідних, ділових та етичних норм у стосунках з іншими учасниками реалізації групових завдань;
- низька залежність від традицій та знеособленість стосунків;
- виникнення вертикальної структури відносин і поява авторитету (формального лідера), визначеного посадою, а не особистими якостями.

Формальна група є передумовою виникнення неформальних стосунків та сукупності неформальних груп (мікрогруп). **Неформальна група** – це вид зазвичай кількісно невеликої групи, яка виникає в рамках формальної соціальної організації на основі міжособистісних стосунків, загальних інтересів, симпатій і т.п. Її ще називають „психологічною”, або „групою за інтересами”. Основні ознаки неформальної групи:

- спонтанність, ситуаційність виникнення;
- відносна незалежність від ділових, формалізованих структур;
- відсутність чітко вираженої мети групової діяльності;
- наявність неформального лідера;
- неформальний контроль, оснований на традиціях і залежності від міри усвідомленості групового членства;
- особиста основа існування, що ґрунтується на ініціативі індивідів, які її складають.

На думку Е. Мейо, основне призначення неформальних груп на виробництві – це захист власних економічних інтересів. Неформальні групи є виразниками суспільної думки, що здатна впливати на усю систему взаємовідносин і є важливим моральним регулятором ставлення до праці, а також важливим чинником у створенні соціально-психологічної атмосфери в колективі. Із сучасних досліджень випливає, що життєздатність організації залежить від вміння керівництва використовувати неформальну систему відносин у загальних інтересах, розкрити її потенціал у напрямі виявлення прихованих резервів у нарощуванні продуктивності праці.

• **„Ми-група” і „Вони-група”**. Такий поділ на групи йде від американського соціолога **Вільяма Самнера** (1840–1910), який, аналізуючи культурні норми і звичаї „примітивних”, за його висловом, суспільств, що перебувають на стадії первіснообщинних відносин, показав, що система відносин таких спільнот з іншими групами чітко визначається усвідомленим поділом на „своїх” і „чужих”. За термінологією Самнера, – це поділ на „ми-група”(we-groups) та „вони-група”(they-

groups). Дихотомічний поділ груп, за Самнером, є одним з пояснень виникнення націоналізму, більш чіткого розмежування груп, які сповідують різні ідеології, системи цінностей, мають різну мету власної діяльності. Водночас такий поділ на групи свідчить про різні уявлення щодо сприйняття групою свого оточення, представників інших об'єднань.

● **Умовні і реальні групи.** До *умовних груп* належать групи, спеціально створені 1) для дослідницьких цілей (їх ще називають лабораторними), 2) для статистичних цілей на основі абстрагування і розподілу за віком, статтю, родом занять тощо. За таких обставин члени умовних груп не перебувають один з одним у безпосередніх контактах, не спілкуються і можуть не знати один про одного.

Реальні групи функціонують в реальних життєвих ситуаціях. Представлені вони як спільнота людей, об'єднаних спільною діяльністю, цілями, інтересами, потребами для взаємодії і досягнення мети. Основою таких груп є об'єктивний процес обміну діяльністю та її результатами, безпосередня взаємодія і спілкування. Утворюються з метою об'єднання зусиль для розв'язання цільових завдань, досягнення спільних цілей.

● **Групи членства і референтні групи.** В основі їхнього поділу є міра значущості групи для індивіда з погляду його орієнтації на групові норми і цінності, вплив групи на систему його установок. Так, група може розглядатися просто як місце перебування індивіда в соціумі, далеко від його установок і ціннісних орієнтацій. У такому разі йдеться про *групи членства*, які характеризують реальну належність людини до певної спільноти. Існує й інший різновид групи, чий норми і цінності індивід поділяє, співвідносячи з нею свої установки та роблячи це поза належністю і членством у цій конкретній групі. Тоді говорять про *референтну групу*.

Виокремлення референтної групи пов'язане з **Г. Хайменом** (1942), який, досліджуючи групи студентів, помітив, що частина її членів поділяє норми поведінки, прийняті не в цій групі, а в групі, на яку вони орієнтуються. Такі групи, в яких індивіди реально не включені, але норми яких вони приймають, він назвав референтними групами. Саме слово „реферування” означає просіювання, тобто група немовби „просіює” через себе цінності суспільства і надає індивідові близькі для нього орієнтири свідомості та поведінки, виступаючи щодо нього референтною.

Носієм референтності (еталонності, взірцевості) може бути індивід (наприклад, відомі люди – знаменитості, політики, спортсмени, артисти) або група (політичні партії, музичні гурти, спортивні команди), які здійснюють значний вплив на поведінку людини. Окрім того, розрізняють *реальну* та *умовну (уявлювану) референтну групу*. Перша – це група людей, які є для особистості еталоном реалізації оптимальних для неї соціальних норм і цінностей; друга – це відображені у свідомості індивіда його цінності і нормативні орієнтації, його ідеали у формі персоніфікованих еталонів (наприклад, такою може бути уявлювана група „сильних” чоловіків-кіногероїв).

Отже, *референтна група* – це реальна й умовна соціальна спільнота, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном норм, думок, цінностей, оцінок, на які

він орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Вона має відповідати таким вимогам:

- група, на яку зорієнтований індивід у своїх діях;
- група, яка є взірцем, еталоном або критерієм для оцінки власної поведінки;
- група, членом якої прагне стати індивід;
- група, чий погляд і цінності слугують своєрідними еталонами для індивіда, який не є її безпосереднім членом.

У соціальних відносинах **референтна група виконує три головні функції**:

1) *статусну* (інформаційну), яка сприяє формуванню в індивіда уявлення про його місце в соціальній структурі суспільства, його соціальний статус, спосіб виконання соціальних ролей, що відповідають цьому статусу;

2) *регулятивну* (нормативну), яка встановлює та інтерпретує для особистості соціальні норми суспільства та інших соціальних груп і через них певний тип поведінки, зумовлений цими нормами;

3) *світоглядну* (ціннісно-оцінну), яка визначає установки, цінності, ідеали й цілі особистості.

● **Відкриті і закриті групи.** У поділ цих груп закладено міру відкритості групи впливу навколишнього її соціального середовища, суспільства. Як зазначає **Р. Кричевський**, у сучасному світі майже кожна група є відкритою. Хоча це практично передбачає постійне відкриття груп, які тривалий час існували окремо від зовнішнього світу, внаслідок їхньої географічної недоступності (наприклад, племена в недоступних гирлах річок, джунглях) чи свідомої соціальної ізоляції (наприклад, секти). **Відкриті групи**, відповідно, *характеризуються доступністю великому загалу, а закриті – закритими умовами життя чи діяльністю*. Значною мірою сьогодні говорять про *умовну закритість групи*, наводячи приклади життєдіяльності трудової колонії чи злочинного угруповання і т.п.

Наведений перелік різних видів соціальних груп не вичерпує усього їхнього розмаїття, однак є першим кроком в аналізі особливостей та механізмів міжособової взаємодії, яка дає змогу з'ясувати поведінкові, статусно-рольові та інституційні залежності, що виникають між людьми у соціальних спільнотах на мікро-, макро і локальному рівнях.

4.3. Структурні складові соціальної групи

Соціальна група є складно організованою системою людських взаємодій, що у своєму розвитку набувають чітко окресленої структури. У соціології проблеми

формування структури групи надають великого значення, адже вона є показником міри розвитку групових процесів. *Що формує структуру групи?* Серед значної кількості чинників, що беруть участь у процесі її формування, дослідники звертають увагу на кілька, а саме – на спільну діяльність, безпосередньо саму структуру групи та її композицію, розподіл влади і систему (структуру) комунікації.

● **Спільна або сумісна діяльність** – об'єктивна основа, на якій вибудовується вся структура функціональних, особливо професійних, ділових, виробничих відносин. *До основних ознак спільної діяльності належать:*

- *присутність її учасників в одному просторі і часі*, що дає можливість спілкуватися, обмінюватися діями, інформацією;
- *наявність єдиної мети* – передбачуваного результату, що відповідає загальним інтересам і сприяє реалізації потреб кожного з учасників групового процесу;
- *розподіл функцій (обов'язків) і ролей* між учасниками сумісної діяльності, який зумовлено характером самої діяльності і необхідністю цілеспрямованого управління її активністю.

Особливості спільної діяльності закладають певний *рівень взаємозв'язку* між членами групи. У соціальній психології рівень взаємозв'язку розглядають як один з основних, що визначає структуру групи і регулює взаємодію індивідів. Зокрема, в лабораторних умовах групового експерименту він закладається інструкцією перед початком досліджень. **М. Обозов** виділив *три рівні взаємозв'язку* в процесах групової взаємодії.

Перший рівень взаємозв'язку за типом „*мовчазної співприсутності*” інших людей при виконанні особою будь-якої індивідуальної діяльності.

Другий рівень взаємозв'язку має назву „*впливу і взаємовпливу*”. Тут взаємозв'язок учасників групового процесу зумовлений обміном інформацією, оцінками, думками. Залежно від цих думок і оцінок змінюється сприйняття учасниками один одного, їхнє ставлення і поведінка, а отже, і характеристики їхньої діяльності. У регуляцію психічної діяльності тут включаються такі соціально-психологічні механізми, як наслідування, навіювання, конформність тощо.

Третій рівень – це рівень „*активного, або дієвого, взаємозв'язку*”, який передбачає максимальну взаємозалежність учасників групового процесу, коли дії учасника є неможливими без погодження і координації з діями інших.

● **Структура групи.** Взаємозв'язок і взаємозалежність членів групи закладають структуру групи, яка за своїм змістом є сукупністю організованих певним чином соціальних зв'язків. У соціології розрізняють низку структур, окреслених як формальна і неформальна, вертикальна і горизонтальна структури групи, а також – структуру ролей (статусів).

Формальна і неформальна структура групи. Виникнення *формальної*, її ще називають *ділової, структури* викликано виробничою необхідністю. Вона має офіційний характер, оскільки відносини регулюють й охороняють соціальні інс-

титуту, законодавство, інструкції, накази. Тому ці відносини названо формальними. *Головними складовими формальної структури є:*

- поділ праці;
- ієрархія посад;
- спеціалізація обов'язків і функцій;
- наявність системи координації дій (управління);
- сформовані мережі комунікування.

Формальну структуру закладають перед початком спільної діяльності зазвичай посадовими інструкціями та об'єктивними вимогами трудового процесу. На основі формальної структури у процесі взаємодії і діяльності формується *емоційна, або неформальна, структура* групи. Тому говорять, що вона є вторинною стосовно формальної. Механізмом формування вторинної структури є потреба у тісніших міжособистісних контактах, взаємні симпатії, спільні інтереси, спільність місця походження чи проживання та ін. Мотивація утворення може бути якнайрізноманітнішою та іноді непередбачуваною. Наприклад, формування емоційної структури може бути своєрідним протестом індивіда на панівні відносини, породжені формальною структурою.

Важливим аспектом життєдіяльності групи є питання *співвідношення формальної і неформальної структур*. В ідеалі вважається, що для цілей ефективної діяльності бажаним розвитком подій є стан, коли формальна і неформальна структури не суперечать одна одній, а взаємодоповнюються, тобто емоційні відносини сприяють досягненню накреслених цілей формальної структури. Однак можливий інший шлях розвитку, коли обидві структури суперечать одна одній. Як наслідок, можливість виникнення в структурі групової організації *мікрогруп* з різноплановими інтересами, що не узгоджуються із задекларованою метою діяльності. Емпіричний досвід показує, що склад такого об'єднання не перевищує 2–7 осіб.

Вертикальна і горизонтальна структура групи. Формування *вертикальної структури* зумовлено різними позиціями членів групи в системі офіційних відносин, необхідних для досягнення інструментальних цілей групи. В її основі – спеціалізація на основі поділу праці та розподілу посадових повноважень. Вертикальний поділ праці, наприклад, у виробничих групах зумовлює появу ієрархії владних повноважень, коли керівник вищої ланки керує діями керівника середнього і вищого рівнів, тобто формально володіє більшою владою і більш високим статусом. Своєю чергою, *горизонтальна структура* групи представлена особами одного статусу. Горизонтальні структури відзначаються децентралізацією влади, інтенсивністю відносин на рівні безпосередніх виконавців, членів групи. У великих соціальних групах завжди наявне поєднання вертикальної і горизонтальної структур, що вибудовують складне сплетіння взаємовідносин.

Структура ролей. Включає типові способи поведінки, які пропонують, очікують і реалізують учасники групового процесу. Саме поняття „ролі” (від. франц. *rôle* – список) *окреслює певну соціальну і психологічну характеристику особистості, що характеризує її спосіб поведінки у конкретній соціальній ситуації*

залежно від її статусу, позиції у групі та суспільстві. Як видно з визначення, роль тісно пов'язана зі статусом, тобто очікується в особливостях поведінки людини як носія певного статусу. Наприклад, керівник і підлеглий виконують різні ролі і передбачається, що в ситуації відносин вони й поводитимуться по-різному. Ролі забезпечують орієнтацію людини в соціальному просторі, сигналізують, що можна очікувати від інших. У соціальній групі завжди є розподіл ролей. Відповідно говорять про *статусно-рольовий розподіл* в групі, зорієнтованій на координацію зусиль та різне функціональне призначення кожного члена групи у досягненні поставленої мети.

У своєму поєднанні групові ролі порушують проблему організації групових взаємодій на рівні композицій групи, які детально аналізуються для прикладних цілей, особливо у межах психологічного забезпечення і створення ефективних умов спільної діяльності.

• **Композиція групи** є важливою структурною характеристикою, що визначається складом учасників групового процесу. Дослідження показують, що для успішного здійснення деяких видів діяльності подібність членів групи за певними параметрами бажана, для інших – має значення різниця (контраст, різноманітність) членів групи між собою як необхідна умова ефективного виконання спільного завдання.

Перші експерименти, спрямовані на пошук оптимальної композиції, були пов'язані з виділенням індивідуально-психологічних характеристик, наявність яких сприяла або перешкоджала спільній діяльності людей. Зокрема, американський дослідник **В. Хейторн** (1953) встановив, що такі особистісні риси, як комунікабельність, працездатність, уміння поділяти погляди іншої людини, зрозуміти її психологічний стан, позитивно впливають на успішність групової діяльності, а такі риси, як підозра, самовпевненість і авторитарність, перешкоджають їй. З'ясувалося також, що психологічно стійкішими групами є такі, в складі яких індивіди подібні між собою за ціннісними орієнтаціями, інтересами, соціальними установками. Однак, як засвідчили подальші дослідження, для успішної діяльності групи необхідна помірна психологічна різноманітність її членів за особистісними характеристиками, а наявність абсолютної подібності не завжди є чинником, який сприяє успішній спільній діяльності людей.

Композиція (склад групи) детермінована як індивідуальними характеристиками (рівень кваліфікації, освіта, стаж роботи, стать), так і психологічними ознаками (темперамент, інтелектуальні особливості, комунікативні властивості, рівень мотивації тощо) її членів. У своєму поєднанні вони формують *первинний (базовий) рівень композиції*. У процесі взаємодії або під час виконання спільного завдання чи формування групи поряд з базовим рівнем у регулювання діяльності, включається залежний від першого, *вторинний рівень композиції*, пов'язаний з розподілом функцій, ролей, професійних і ціннісних орієнтацій, моделей поведінки тощо. Його призначення полягає у забезпеченні подальшої життєдіяльності групи відповідно до тих завдань, що стоять перед нею на фазі росту і стабілізації гру-

пових процесів. Це, своєю чергою, передбачає налагодження взаємозв'язків між членами групи, побудову управлінської вертикалі, розподіл повноважень і влади, адекватних вимогам тих завдань, що стоять перед групою.

• **Розподіл влади, або структура влади.** Аналіз цієї внутрішньогрупової структури пов'язують із вирішенням дилеми „влада-лідерство”. У соціології відоме визначення влади, за **М. Вебером**, а саме: „влада – це шанс реалізації своєї волі, навіть за умов опору, в межах певних соціальних відносин”. Влада – це перелюдусім можливість прийняття і реалізації рішень, іноді незалежно від волі тих людей, яких ці рішення у той чи інший спосіб стосуються. Поряд з поняттям влади активно використовують у дослідженнях групового процесу й поняття лідерства. Обидва ці поняття мають чимало спільного, хоча відрізняються за своїм функціональним призначенням у системі групових відносин. **Р.Лінтон** (1893–1953) і **К. Левін** конкретизують їх так: *влада* – це повноваження (легітимність) і можливість впливу на поведінку інших; *лідерство* (керівництво) включає такі складові: 1) формування загальних цілей чи цінностей групи; 2) координація дій; 3) контроль за виконанням завдань членами групи.

Головним завданням влади є утримування та відтворення створених соціальних структур, у межах яких реалізуються повноваження, авторитет, сила впливу (примус, винагорода), панування. Основне призначення лідерства і лідера (від англ. leader – провідник, ведучий, керівник) – регулювання міжособових стосунків, що виникають у групі. Лідерство зазвичай формується стихійно, тому воно залежить від настроїв, які панують у групі, характеризується меншою стабільністю, ніж влада. Лідерство як феномен окреслює поведінку і позицію людини в системі міжособових стосунків.

Розподіл влади у групі веде до появи відносин „керівник-підлеглий”, розподіл відносин лідерства – до появи структури „лідер-послідовники”. Спосіб, у який реалізуються владні повноваження в групі, може набувати рис *стилю керівництва (лідерства)*. Відомим є поділ стилів керівництва, визначених як авторитарний (директивний), демократичний і ліберальний (анархічний або стиль невтручання – *laissez faire*).

Авторитарний стиль – керівник формує мету групи, робить розподіл завдань між членами групи, не консультується з групою перед прийняттям рішення і не бере участі в процесі праці.

Демократичний стиль – керівник консультується з членами групи перед прийняттям рішення і бере безпосередню участь у самому процесі праці.

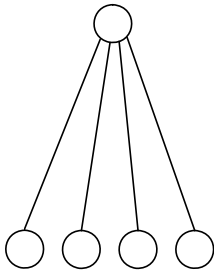
Ліберальний стиль – керівник дозволяє членам групи робити все те, що вони хочуть, не втручаючись у процес праці, не регламентуючи їхньої діяльності.

Результати досліджень, які провели у 40-ві роки ХХ ст. **К. Левін**, **Р. Липпіт** і **Р. Уайт**, засвідчили, що кожен із стилів керівництва має різний вплив на ефективність праці, задоволення від неї і стосунки всередині групи. З'ясувалося, що коли мова йде про ефективність праці, то під керівництвом авторитарного лідера група отримала кращий результат щодо кількісних показників праці. Якість праці

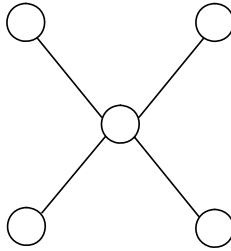
виявилася вищою у тих групах, керівник яких застосовував демократичний стиль управління. Найбільший показник задоволеності від праці був зафіксований у групах з ліберальним стилем керівництва.

• **Система (структура) комунікацій.** *Комунікація* (від. лат. *communication* – повідомлення, передача) є важливим атрибутом життєдіяльності будь-якої групи (організації), що ставить собі за мету досягнення чітко окресленої мети. *Основне завдання комунікації в групі – це поширення інформації і координація зусиль у розв’язанні визначених завдань.* Як наслідок – реалізація потенціалу і переваг спільної праці та роботи в групі. У своєму поєднанні стосунки індивідів між собою за посередництва інформаційних зв’язків формують *комунікативну структуру групи*. В основі цієї комунікативної структури – **комунікативні мережі**, або зв’язки, які пронизують групу у вертикальних і горизонтальних площинах, забезпечуючи передачу інформації від одного індивіда до іншого. Комунікативні мережі можуть набувати в групі двох основних форм: централізованої і децентралізованої (див. рис. 4.3).

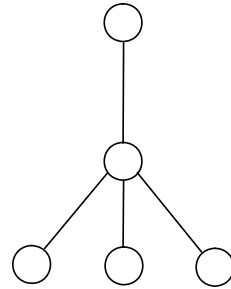
А. Централізовані

а) фронтальна

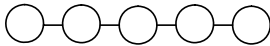

б) радіальна

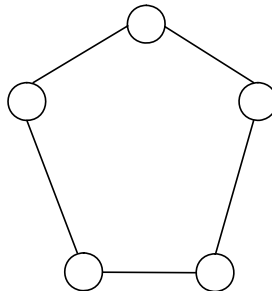

в) ієрархічна

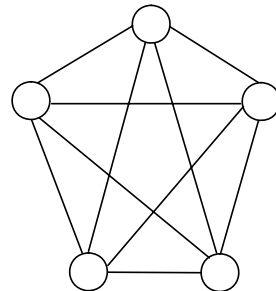
Б. Децентралізовані

г) ланцюгова

д) кругова

е) повна

Рис. 4.3. Комунікативні мережі в групі

У дослідженні передусім малих груп виділено такі *різновиди централізованих мереж*, як фронтальна, радіальна та ієрархічна.

Фронтальна мережа передбачає контакт членів групи, які перебувають поруч, бачать один одного, що дає їм змогу враховувати реакції та поведінку учасників комунікативного процесу.

Радіальна передбачає передачу інформації від особи, яка займає центральну позицію в групі, усім іншим учасникам групового процесу.

Ієрархічна – має два і більше рівнів підпорядкованості членів групи, одні з яких можуть перебувати у процесах взаємодії, інші – ні.

Існування централізованих мереж зумовлено розподілом влади і повноважень всередині групи. Вони передбачають реалізацію управлінських функцій, ієрархічну систему відносин. Центральне керівне положення в групі займає особа, яка опинилася на вершині управлінської піраміди через призначення або особливі професійні та особистісні здібності. Можливий також інший шлях побудови ієрархії відносин, адже структура мережі у змозі здійснювати вплив на позицію індивіда в групі, який через обставини опинився на ключовій позиції у комунікаційній мережі, що надало йому переваги порівняно з іншими в доступі інформації. Як свідчать дослідження, на думку інших членів групи, обмежених в інформації, ключове місце в мережі трактувалося як позиція лідера.

У децентралізованій мережі всі учасники взаємодії мають рівноцінні можливості в комунікації, тобто можуть вступати у пряме спілкування, однаково можуть приймати, передавати і переробляти інформацію. Найпоширенішими є такі *децентралізовані мережі*, як ланцюг, кругова і повна мережі.

Ланцюгова мережа передбачає послідовну реалізацію інформації від одного учасника до іншого, як, наприклад, при конвеєрній організації праці.

Кругова мережа – інформація циркулює по колу, причому кожний учасник займає автономну позицію і має змогу без перешкод самостійно її зважувати, опрацьовувати, інтерпретувати.

Повна мережа передбачає відсутність бар'єрів у міжособистісному спілкуванні, створення умов для повного залучення членів групи у комунікативний процес. Типовим прикладом такої мережі є дискусія в групі.

Формування тої чи іншої комунікативної мережі залежить від визначених цілей, типу завдання, способів його реалізації. Окрім того, комунікативні мережі можуть набувати формального і неформального характеру або структури. *Формальну* (офіційну) *комунікативну структуру* регулюють різноманітні приписи, інструкції, розподіл повноважень у групі. *Неформальна (неофіційна) комунікативна структура* – це комунікації, які не збігаються з офіційно встановленими. Зазвичай виникають стихійно або зумовлені 1) потребою членів організації в соціальних контактах, яка в межах системи офіційних комунікацій ніколи не задовольняється повністю; 2) низькою ефективністю окремих елементів офіційної системи. У межах неформальних груп інформація поширюється швидше, ніж у формальних.

Головна перевага системи неформальних комунікацій – у більшій гнучкості, що часто сприяє швидшому поширенню інформації, особливо чуток, домислів, пліток. Як стверджує американський соціальний психолог **Леон Фестінгер** (1919–1989), автор *теорії когнітивного дисонансу*, основні причини поширення чуток – важливість справи і неповне знання. Для ефективної діяльності систем комунікацій потрібно дотримуватися певного оптимального співвідношення (балансу) між формальними і неформальними комунікативними мережами. Якщо організація має лише систему формальних комунікацій, процес проходження інформації буде бюрократизуватися. Якщо домінує система неформальної комунікації, це призведе до поширення чуток, що заважатиме діяльності групи чи організації.

Комунікація є важливим елементом міжособової взаємодії, дослідження якої в соціології закладає мікрорівневий підхід до аналізу соціальних процесів. Розуміння механізмів соціальної взаємодії дає змогу розкрити складність взаємостосунків, з'ясувати поведінкові, статусно-рольові та інституційні залежності, що виникають між людьми всередині малих і великих соціальних груп.

4.4. Концептуальні основи міжособової взаємодії

У повсякденному житті ми вступаємо у велику кількість взаємодій з іншими людьми, навіть не підозрюючи, не усвідомлюючи того, що їхнім результатом може бути створення різних форм об'єднань, соціальних структур і, нарешті, розгалужених мереж міжособистісних і соціальних відносин.

Взаємодія – це взаємозалежний обмін діями, процес безпосереднього чи опосередкованого впливу людей один на одного, що породжує їхню взаємну зумовленість і взаємозв'язок між ними.

Проблему взаємодії конкретизують у таких базових поняттях, як соціальна взаємодія, міжособистісна взаємодія і міжособистісні стосунки.

● **Соціальна взаємодія** – це система взаємозумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною причиновою залежністю, при якій дії одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком відповідних дій інших суб'єктів.

У соціології прийнято спеціальний термін, який позначає соціальну взаємодію – *інтерація*. У соціальних взаємодіях відбувається обмін соціальними діями, наслідком якого є виникнення *соціальних відносин*, в яких учасники поводять себе як люди з певним соціальним статусом, як представники соціальних груп суспільства. Надання значення соціальній дії у соціології зумовлено передусім пошуками відмінностей між дією і поведінкою. На думку класиків соціології **М. Вебера** і **Т. Парсонса**, соціальну дію (соціальну взаємодію) потрібно розглядати як основ-

ну одиницю соціологічного аналізу. У розумінні М. Вебера соціальна дія має дві властивості: по-перше, вона мусить бути усвідомлена і, по-друге, зорієнтована на поведінку інших людей. За Т. Парсонсом, соціальна дія пов'язана з

- 1) агентом або діяльним суб'єктом;
- 2) з певною метою або майбутнім станом справ, на які спрямована дія;
- 3) з поточною ситуацією, яка складається з умов і засобів дії та
- 4) з певною сукупністю норм, які скеровують дію і визначають вибір засобів.

Одна з перших спроб класифікувати всю різноманітність **форм соціальних взаємодій** належить російсько-американському соціологу **П. Сорокіну** (1889–1968). У його розумінні соціальні взаємодії можна розмежувати за такими критеріями:

- *залежно від кількості індивідів, які взаємодіють*: а) двох людей один з одним; б) одного і багатьох; в) багатьох і багатьох;
- *залежно від якостей індивідів*: а) одно- і різностатеві; б) із осіб, схожих за низкою ознак і відмінних між собою;
- *за характером взаємин*: а) одно- і двосторонні взаємодії; б) солідарні й антагоністичні взаємодії;
- *за тривалістю*: короточасні і тривалі взаємодії;
- *за ступенем упорядкованості*: організовані і неорганізовані взаємодії;
- *з погляду усвідомлення*: а) обидва індивіди взаємодіють свідомо; б) обидві сторони взаємодіють несвідомо; в) свідомі реакція на несвідомий акт; г) несвідомі реакція на свідому взаємодію;
- *залежно від „матерії” обміну і процесу спілкування*: а) інтелектуальні (розумові) взаємодії (обмін ідеями); б) чуттєво-емоційні взаємодії (обмін емоціями); в) вольові взаємодії (обмін вольовими рішеннями і наказами).

Серед **інших класифікацій** соціальної взаємодії звертає на себе увагу поділ їх на такі дихотомічні групи, як співробітництво і суперництво, конструктивні і деструктивні взаємодії.

Співробітництво і суперництво. Співробітництво, або кооперація, передбачає координацію одиничних зусиль учасників взаємодії для досягнення спільної мети. Атрибутами співробітництва є взаємодопомога, взаємовплив, залученість до взаємодії. Суперництво ґрунтується на конкурентних відносинах, у центрі яких прагнення отримати переваги, кращий результат порівняно з іншими учасниками взаємодії. Атрибутами суперництва є змагання, конфронтація, конфлікт як наслідок загострення конкурентних відносин.

Конструктивні і деструктивні взаємодії. Конструктивні взаємодії сприяють порозумінню, творенню нових відносин, конструктивному розв'язку професійних і особистих проблем. Їхніми атрибутами є потреба у співпраці, альтруїзм, стосунки дружби, любові, взаємодопомоги тощо. Деструктивні взаємодії ускладнюють або руйнують відносини, згубно позначаються на партнерах, створюють напруження і негативний емоційний фон між людьми. Атрибутами такої взаємодії є агресія, ворожнеча, упередження, недовіра, обман, егоїзм.

• **Міжособистісна взаємодія.** Їй надають особливого значення у соціальній психології при розгляді конкретних виявів людської поведінки у спілкуванні, організації спільної діяльності, в аналізі особистісного сенсу дій, що відображається в очікуваннях, почуттях, настроях, сприйняттях іншої людини тощо. *Міжособистісна взаємодія – це певна форма взаємодії людей, в основі якої є спілкування і взаємовплив, передача досвіду і розвиток соціальних структур.*

Г. Андрєєва пов'язує міжособистісну взаємодію із спілкуванням, яке розглядається як універсальна реальність людського буття, в якій формуються не лише різні види соціальних відносин, а й психологічні особливості окремого індивіда, який вступає у безпосередні та опосередковані відносини з іншими людьми та групами. Міжособистісна взаємодія як форма спілкування, за Г. Андрєєвою, включає три сторони: комунікативну, інтерактивну та перцептивну (див. рис. 4.4).

Рис. 4.4. Міжособистісна взаємодія як спілкування

Перцептивний компонент міжособистісної взаємодії – це сприймання, розуміння та оцінка людини людиною. Сприймання іншої людини передбачає співвіднесення її зовнішніх ознак з особистісними характеристиками та інтерпретацію на цій основі її дій та вчинків. У процесі розуміння (взаємосприйняття) виокремлюють два рівні. На першому відбувається усвідомлення цілей, мотивів, настанов іншої людини, на другому – формується здатність прийняти цілі, мотиви, настанови іншої людини.

Основними **механізмами міжособистісного сприймання** є ідентифікація, рефлексія, емпатія, стереотипізація, егоцентризм, каузальна атрибуція.

Ідентифікація – це спосіб розуміння іншої людини через усвідомлене чи неусвідомлене ототожнювання її зі собою.

Рефлексія (від лат. *reflexio* – звернення назад, самопізнання) – усвідомлення людиною, як її сприймають і оцінюють інші індивіди або спільності.

Емпатія (від. грец. *empathia* – співпереживання, співчуття) – здатність проникати у психічний стан іншої людини, зрозуміти її переживання, особливо в вибудувати спілкування з нею.

Стереотипізація (від грец. *stereos* – твердий і *typos* – відбиток) – процес формування враження про людину на основі вироблених шаблонів, трафаретів або стереотипів, що характеризуються кількома властивостями: стійкість (консервативність), що визначається відсутністю у людини критичності стосовно власних уявлень і переконань; здатність впливати на процес рішення, навіть всупереч здоровому глуздові; конкретність у спрямованості на об'єкти чи суб'єкти оцінювання; тривалість існування.

Егоцентризм (від лат. *ego* – я і *centrum* – центр) – крайній вияв індивідуалізму, зосередженість індивіда тільки на власних інтересах і переживаннях, що спричиняє його нездатність зрозуміти іншу людину як суб'єкта взаємодії.

Каузальна атрибуція (від лат. *causa* – причина, *attribution* – приписування) – інтерпретація, аналіз та оцінка людиною причин і мотивів поведінки інших на ґрунті буденного, життєвого досвіду. Часто дефіцит інформації, незнання справжніх причин поведінки індивіда призводить до того, що люди починають приписувати одне одному невластиві їм мотиви, зразки поведінки, загальні характеристики. Це явище дослідники назвали *фундаментальною помилкою атрибуції*. У цьому разі, пояснюючи чийсь поведінку, людина надає дуже мало значення ситуації і дуже багато – особистості.

Комунікативний компонент міжособистісної взаємодії – це обмін інформацією між людьми, який відбувається як на вербальному (мова), так і невербальному (міміка, інтонація, пантоміміка – жести, пози, рухи тощо) рівнях. Невербальна комунікація дає змогу нам виявити наміри учасників комунікативного процесу, зрозуміти емоційне ставлення до інформації, тоді як вербальна за своїм призначенням реалізує процес мовного спілкування у словесній формі, виконуючи інформативно-комунікативну функцію і функцію регуляції поведінки (регулятивно-комунікативна функція).

Комунікація між людьми відбувається у формі спілкування як обмін цілісними знаковими утвореннями (слово, повідомлення, мовлення, жести та ін.), в яких відображено знання, думки, ідеї, судження, ціннісні орієнтації, емоційні стани сторін, що спілкуються. Найбільш типовою моделлю комунікації є лінійна, яку сформулював у 1948 р. американський соціолог **Г. Лассвел** (1902–1978), автор фундаментальної тритомної праці – „Пропаганда й комунікація у світовій історії” (1946). Запропонована **модель комунікації включає п'ять елементів**:

- 1) *комунікатор, або хто передає повідомлення;*
- 2) *зміст комунікації, або що передають;*
- 3) *засоби комунікації, або як здійснюють передачу;*
- 4) *аудиторія (реципієнт, адресат), або кому скеровано повідомлення;*
- 5) *ефекти впливу, або з яким ефектом.*

Суттєвою характеристикою комунікативного складника є не просто обмін інформацією, а такий обмін, в якому кожна із сторін є активним суб'єктом взаємодії. Ефективність комунікації визначають такі критерії, як досягнення взаєморозуміння, створення єдиного інформаційного поля, спільне розв'язання проблеми. *Важливими елементами результативної комунікації є:*

- наявність спільного простору комунікації (комунікативного простору) – соціально-психологічного середовища активного обміну інформацією;
- активність суб'єктів комунікації з орієнтацією на іншого;
- єдина система кодифікації та декодифікації інформації;
- ідентичність розуміння ситуації спілкування;
- візуальний контакт, або контакт очима (погляд на співрозмовника означає не лише зацікавленість, а й зосередженість на тому, що говорять);
- відсутність комунікативних бар'єрів (перешкод) або наявність спільної стратегії (точки зору) у їхньому подоланні;
- наявність зворотного зв'язку.

Інтерактивний компонент міжособистісної взаємодії – це сам процес реалізації взаємодії (спілкування) на основі зв'язків між людьми і взаємовпливів, які виникають між людьми у процесі їхньої спільної життєдіяльності. Регулятором цих зв'язків є соціальні норми, порушення яких приводить у дію механізми соціального контролю (несхвалення, осуд, покарання). На інтерактивний бік взаємодії впливає *дистанція спілкування* як міжособистісний простір емоційної близькості людей.

Зазвичай, люди почуваються зручно і справляють приємне враження на співрозмовника, якщо сидять чи стоять на віддалі, яка, на їхню думку, відповідає дистанції діалогу. Надміру близьке, як і надто віддалене розміщення негативно впливає на результат спілкування. Звичайно жінки стоять чи сидять ближче до співрозмовника, ніж чоловіки. Психічно врівноважені люди підходять ближче один до одного, тривожні – намагаються триматися на віддалі. Зацікавлені у продовженні діалогу співрозмовники скорочують дистанцію спілкування. Надто пильний тривалий погляд на людину викликає у неї відчуття збентеженості й може сприйматися як ознака ворожості. У соціальній психології встановлено віддалі між партнерами, що залежать від різновиду взаємодії і коливаються в таких межах:

- 1) до 0,5 м – *інтимна дистанція* – відповідає інтимним стосункам, трапляється також у спорті, балеті;
- 2) 0,5–1,2 м – *міжособистісна дистанція*, або персональний простір для неформальних стосунків (наприклад, у бесідах з друзями);
- 3) 1,2–3,7 м – *соціальна дистанція* (наприклад, при проведенні ділових нарад, консультацій);
- 4) 3,7–7,0 м і більше – *публічна дистанція* (промова на мітингу, обмін репліками, виголошення лекції в аудиторії і т.п.). Ця дистанція дає змогу утриматися від спілкування або перевести його у площину суто формальних стосунків.

● **Міжособистісні стосунки.** Їх визначають як взаємини людей, що формуються у процесі їхньої безпосередньої взаємодії, мають неформальний характер і містять емоційно забарвлену та обопільну значущу оцінку партнерів по спілкуванню.

Характерною ознакою міжособистісних стосунків є їхнє *емоційне забарвлення*. Це стосунки знайомства, приятелювання (дружби), любові, взаємоповаги, емоційної підтримки. **Основними складовими (критеріями) міжособистісних стосунків є:**

- *рівень включення особистості у стосунки*. Найбільша включеність спостерігається у дружніх, подружніх стосунках; менша – у стосунках знайомства;
- *вибірковість щодо партнерів*. Найбільшу вибірковість виявляють стосунки дружби, подружні, кохання; найменшу – знайомства. Середня кількість осіб, уведених у стосунки знайомства особистості – кілька десятків, тоді як стосунки дружби дорослої людини в середньому охоплюють 2–3 особи;
- *неофіційність стосунків*, в основі яких емоційний контакт, що регулюється механізмами „привабливості-непривабливості (симпатії-антипатії)” та „взаємовпливом” (взаємний обмін думками, почуттями, вчинками).

Отже, основна різниця між соціальною, міжособовою взаємодіями і міжособистісними стосунками полягає в тому, що в основі перших закладено соціальну дію, другі базуються на обміні інформації, комунікації і спілкуванні, вибудовуючи розмаїття як ділових, так і неділових, особистісних взаємодій, тоді як треті – характеризують лише міру емоційної близькості людських стосунків. Кожний із зазначених типів людських відносин у своєму поєднанні створює візерунок (розмаїття) людських взаємодій, що здатний виявляти себе в різних формах поведінки, процесах групотворення, конфігураціях організаційних структур і соціального порядку, в культурних явищах і феноменах. В узагальненому вигляді для цілей нашого подальшого аналізу ми будемо послуговуватися терміном „*міжособова взаємодія*”, який вказує на безособовий характер соціальних взаємодій. Безособовість взаємодій є важливим аспектом аналізу механізмів і конструктів, що закладені в основу евристичного пізнання витоків соціального і міжособистісного в суспільстві. Для пізнання цих витоків особливе значення має звернення до соціологічного підходу у розгляді місця і функціонального призначення міжособових взаємодій щодо творення такої єдності, якою є соціальна група.

4.5. Соціологічні теорії міжособової взаємодії

До найбільш визнаних теорій, що із соціологічного погляду пояснюють виникнення міжособової взаємодії, є символічний інтеракціонізм, теорії соціально-

го обміну і макроструктуралізму, рольова теорія, репрезентована передусім драматургічним підходом, а також теорія контакту.

● **Символічний інтеракціонізм.** Цей підхід – суто американський варіант соціальної теорії (формування її почалося в 20-ті роки XX ст. в Чикаго і пов'язано з іменами **Р. Парка** і **В. Томаса**). *Чиказька соціологічна школа* поєднала в собі унікальні риси американського прагматизму і соціологічної інтерпретації екологічних (відносини „людина – оточення”) та антропологічних методів, відомих у соціології як *методи включеного спостереження*. Основні ідеї школи ґрунтувалися на вірі та оптимізмі щодо соціального прогресу, демократії та основних цінностях американського суспільства – егалітаризму (проповідування всезагальної рівності), автономності особи, соціальної мобільності. Зі самого початку Чиказька школа була спрямована на емпіричні дослідження соціальної поведінки в різних ситуаціях і сферах життя американського суспільства.

Одним із яскравих представників Чиказької школи вважають **Джорджа Герберта Міда** (1863–1931). Його найвідоміша праця має назву „Розум, Я і Суспільство” (1934), вона побачила світ після смерті вченого і була створена на підставі студентських записів його лекцій. Сукупність поглядів на процеси міжособової взаємодії в межах поглядів Дж. Міда отримала назву *символічного інтеракціонізму*. Основними концептуальними положеннями символічного інтеракціонізму є такі (див. докл. **А. Ручка, В. Танчер**):

- 1) Людські істоти, на відміну від тварин, мають розумові здібності;
- 2) Розумові здібності формуються у процесі соціальної взаємодії;
- 3) У процесі соціальної взаємодії люди навчаються смислам і символам, які дають їм змогу використовувати їхні людські здібності;
- 4) Люди здатні модифікувати чи змінювати смисли та символи, які вони використовують у діях та при взаємодії, виходячи із власної інтерпретації певної ситуації;
- 5) Люди здатні до подібних модифікацій тому, що можуть певною мірою взаємодіяти самі зі собою, що дає їм змогу оцінювати ймовірний курс своїх дій та свої можливості;
- 6) Моделі дій та взаємодії, переплітаючись, створюють групи та суспільства, тобто соціальний світ є продуктом життя індивідів у групі, суспільстві.

Процес соціальної взаємодії, за Дж. Мідом, опосередковується такими базовими поняттями, як „символ”, „жест”, „роль”, „узагальнений інший”.

Символ – це своєрідне позначення дій, явищ тощо, якими послуговується людина у повсякденному житті. Розглядається як ідеальний об'єкт, знак, що позначає інший об'єкт, про який він сигналізує. Символічному позначенню чогось передують розумове уявлення про нього. У соціальній взаємодії люди навчилися думати, висловлюватися символічно, адже, на відміну від тварин, діють у символічному світі. Найпоширенішими символами є *слова*. Вміння оперувати символами звільнило людей від постійного набуття досвіду у спілкуванні, відкрило можливість засвоювати культурні та інші цінності, відкрило шлях до самовираження.

Жест – символ, яким позначають різні акти і висловлювання намірів до дії. Жест є важливою основою для розуміння людей, забезпечуючи їхню адаптацію, пристосування до навколишнього середовища внаслідок набуття ними рис спільного значення та зрозумілості. Жести, які набули спільного значення для людей (передають схожі настанови), включаючи й мову, Дж. Мід назвав *конвенціональними*. Такі жести сприяють ефективності взаємодії, оскільки не вимагають надто багато часу для осмислення і декодування. Від самого початку своєї реалізації жести є зорієнтованими на можливі реакції партнера (-ів) по взаємодії. Для розуміння цього процесу Дж. Мід вводить поняття ролі.

Роль – вказує на здатність індивіда приймати позицію іншої людини, тобто дивитися на світ ніби „очима” свого партнера по взаємодії. Таким способом індивіди, приймаючи *роль іншого*, „прокручують” у своїй уяві можливі варіанти дій, які згодом будуть реалізовані у жестах. Прийняття ролі іншого – це здатність дивитися на речі з перспективи іншої сторони, що дає змогу людині прогнозувати можливі варіанти дій, передбачити наслідки власних дій, ставлячи себе на місце іншої людини. Із зростанням кола спілкування людина вчиться й набуває досвіду в іншій соціальній ситуації, що узагальнено Дж. Мідом у *понятті „узагальнений інший”*.

Узагальнений інший – це соціальний характер жестів, що дає змогу узагальнити думку групи, інших груп, суспільства відносно якогось спільного об’єкта взаємодії. Це також загальні цінності, норми, думки, які є панівними у суспільстві і з якими індивід співвідносить власні дії та поведінку. Прийняття учасниками взаємодії правил гри і є розумінням „узагальненого іншого”, з урахуванням якого здійснюються індивідуальні дії. Вміння приймати ролі „іншого”, „узагальненого іншого” – це стадії перетворення фізіологічного організму в *соціальне „Я”*, головною характеристикою якого є здатність ставати об’єктом самоаналізу для самого себе.

Концепцію „соціального Я” розглядають як один з найбільших внесків Дж. Міда в розуміння процесів соціалізації. При формуванні особистості, на його думку, змінюється образ власного „Я” під впливом символів, одержаних від інших у різних ситуаціях спілкування. В міру дорослішання складається деяка концепція „Я” як стабільний набір настанов, міркувань та символів відносно самого себе, своїх дій і вчинків. У процесі розвитку індивіда розширюються його здібності щодо сприйняття ролі всезростаючої кількості „інших” і, таким чином, сприйняття ширшого суспільства.

Власне „Я” або особисте „Я”, за термінологією Дж. Міда, складається з „*I*” („Я”) та „*Me*” („Моє”), де „*I*” – це несоціалізований, нерефлексивний елемент, набір спонтанних бажань і потреб, а „*Me*” – засвоєні групові норми, інтерналізовані настанови „узагальнених інших”, тобто все те, що формує соціальну складову особистості, його соціальне „Я” шляхом спостереження себе з перспективи інших. Сам Дж. Мід характеризує „*Me*” як стабільність, питання (завдання), поставлені суспільством, „*I*” – як відповідь, що робить цю складову особистості агентом особистого розвитку, інноваційності та творчості. В індивіді з’єднання „*I*” та „*Me*” відбувається через внутрішній діалог.

Особливістю символічного інтеракціонізму як наукового напрямку є зосередження основної уваги на дослідженні повсякденності, розробці інструментарію для соціальної діагностики міжособових взаємодій. Символічні інтеракціоністи не обговорюють питань держави, влади, конфліктів, змін і т.п., вважаючи їх лише абстрактними припущеннями. У центрі їхньої уваги – реальні процеси спілкування, індивідуальна творчість, механізми взаємовпливу індивідів у процесі соціалізації. До основних представників символічного інтеракціонізму, які надалі розвивали ідеї Дж. Міда, відносять **Г. Блумера, А. Страуса, Н. Дензіна, Т. Шибутані** та ін.

• **Теорія соціального обміну.** Основоположником цієї теорії є американський соціолог **Джордж Каспар Хоманс** (1910–1989), автор таких відомих праць, як „Соціальна поведінка як обмін” (1958), „Соціальна поведінка: її елементарні форми” (1961) та ін. У центрі його аналізу є *категорія „соціального обміну”*, яка закладає основу міжлюдської взаємодії. Для обґрунтування механізму взаємодії людей учений використовує економічні і психологічні напрацювання. Зокрема, запозичує ідеї класичної економіки XVIII ст. (**А. Сміт, Д. Рікардо, І. Бентам** та ін.), згідно з якими соціальну реальність розглядали як відкритий ринок, на якому індивіди, керуючись критеріями раціональності, доцільності (утилітаризму), змагаються один з одним, пристосовуються до навколишніх умов з метою отримання максимальної винагороди, тобто в центрі уваги тут є раціональна людина. На думку Дж. Хоманса і його послідовників, звернення до економічних ідей в інтерпретації обміну є доцільним, адже правила економічного обміну доступні науковому опису, а отже, немає жодних причин стверджувати, що стосовно соціального обміну це неможливо здійснити.

Психологічна складова в інтерпретації соціального обміну у Дж. Хоманса спиралася на поведінкову психологію (біхевіоризм) та ідеї **Б. Скіннера**, згідно з якими поведінка тварин, як і людини, спрямована на отримання „винагороди” та „уникнення покарання”. В інтерпретації Дж. Хоманса щодо особливостей міжособових взаємодій поведінка суб’єкта буде визначатися такими *принципами (постулатами)*:

- що частіше певні дії суб’єкта винагороджуються, то більше він до них схилитиметься;
- отримана в минулому винагорода стає стимулом для повторення таких і подібних дій у майбутньому;
- регулярна (постійна) винагорода призводить до того, що людина менше цінує кожну наступну винагороду;
- у разі, якщо дія не зумовить очікуваної винагороди або, навпаки, викличе покарання, то суб’єкт дії відчуватиме почуття гніву і для нього ціннішою виявиться агресивна поведінка. Якщо, навпаки, за свої дії людина отримує очікувану винагороду або уникає покарання, або винагороду, яку не очікувала, тоді суб’єкт дії відчуватиме задоволення і буде схильний відтворити подібні дії.

Загальні положення теорії Дж. Хоманса такі:

1. Соціальні суб'єкти, вступаючи у взаємодію, володіють певними ресурсами, які можуть використовувати для отримання в обмін від інших суб'єктів певних надбань, що мають цінність. Оскільки можливості і ресурси дуже часто обмежені, тому для досягнення своїх цілей суб'єкти вступають у відносини соціального обміну. Об'єктом обміну можуть бути не тільки товари, економічні послуги, а й людські почуття, повага, статус, тобто практично все те, чим володіє людина або суспільство.

2. У процесі соціальних відносин суб'єкти ведуть розрахунки доцільності надбання для себе того, що пропонують для обміну інші.

Розрахунки здійснюються з метою отримання від інших значно більше у ціннісному еквіваленті, ніж віддають самі. На думку Дж. Хоманса, природа людини є такою, що вона намагається уникнути того, що їй неприємне, і водночас прагне отримати якнайбільше благ та задоволення.

Соціальні відносини – це постійний процес обміну між суб'єктами. Динаміка відносин тут може бути пояснена рівнем їхньої збалансованості або незбалансованості (симетричністю або несиметричністю). *Симетричність відносин* є наслідком вступу у взаємодію суб'єктів, що володіють приблизно однаковими ресурсами для обміну. *Несиметричність відносин*, згідно з Дж. Хомансом, є наслідком того, що один з індивідів виявляє меншу зацікавленість у продовженні соціального обміну, тим самим володіючи більшою здатністю диктувати свої умови іншим учасникам взаємодії. Результатом цього стає поява *влади*, коли одна людина має більшу здатність винагороджувати інших, ніж інші у змозі винагородити її.

На думку Дж. Хоманса, соціальна еволюція відносин передбачає їхнє вирівнювання, врівноваження, роблячи насилля радше винятком, ніж правилом соціального обміну. Наведені положення теорії соціального обміну дають змогу пояснити передусім особливості соціальної поведінки індивідів на рівні діади чи невеликих за чисельністю малих груп. Дж. Хоманса критикували за те, що його теорія не може пояснити складних систем взаємовідносин, опосередкованих цінностями та нормами. Багато дослідників схильні вважати, що теорія обміну Дж. Хоманса описує міжособові процеси, характерні для раннього капіталізму. Базовим положенням теоретиків і прихильників цього напрямку є твердження, що соціальну поведінку можна і треба пояснювати в рамках наукових уявлень.

● **Теорія макроструктуралізму.** Звертає увагу на ширший контекст соціального обміну у міжособових взаємодіях, результатом якого є утворення соціальних структур. Основоположником цієї теорії є австро-американський соціолог **Пітер Майкл Блау** (1918–2002), автор відомої книги „Обмін і влада у соціальному житті” (1964). *Процес міжособової взаємодії розглядає на чотирьох рівнях:*

- на рівні міжособистісного обміну;
- на рівні диференціації статусу і влади;
- на рівні узаконення (легітимації) та організації;
- на рівні опозиції та змін.

Перші два рівні репрезентують соціальний обмін на мікрорівні, два інші – на макрорівні соціальних відносин.

Мікрорівневий аналіз залучення соціального обміну П. Блау розпочинає з аналізу простої елементарної взаємодії. На його думку, людина тяжіє до групи, коли відчуває, що групові відносини передбачають більше винагород, ніж перебування окремо з власним інтересом. Однак, щоб бути прийнятим у бажану групу, суб'єкти повинні запропонувати членам групи винагороду, причім таку, яку в змозі підтвердити. Якщо інші члени групи отримують винагороду, яку очікували, значить відносини всередині групи будуть нормалізовані. Особливим випадком є конкуренція або надмірна соціальна диференціація, які з'являються тоді, коли багато людей активно прагнуть запропонувати винагороду. На ранніх етапах формування групи така конкуренція у боротьбі за загальне визнання є тестом, який виявляє потенційних лідерів. У результаті, хто володіє найбільшими можливостями винагороди, стає лідером і група диференціюється. Винагороди, якими обмінюються суб'єкти, можуть бути внутрішніми (наприклад, любов, повага, визнання, вдячність) і зовнішніми (гроші, фізична праця). Якщо сторони не однаковою мірою себе винагороджують, тоді є нерівність, тобто всередині групи з'являються різні рівні влади. Одна з ознак влади – це підкорення, коли „суб'єкт пропонує себе у кредит”. Зрештою перший рівень елементарної взаємодії трансформується у наступний, другий рівень відносин, коли суб'єкти, які більшою мірою здатні до винагород, стають лідерами і група диференціюється.

Диференціація на лідерів і послідовників (решта членів групи) створює нові умови для нової інтеграції. Рядові члени групи не афішують своїх домагань, виграшних якостей і з метою подальшої інтеграції демонструють лише свої слабкі сторони, демонструючи цим, що не претендують на роль лідера. Це викликає симпатію і визнання зі сторони неконкурентноздатних індивідів. Лідер на цій стадії групоутворення також бере участь у подібному процесі з метою підтримки інтегративних процесів (нової інтеграції), демонструючи неохочість контролювати усі сфери життя групи. У підсумку другий рівень соціального обміну призводить до появи соціальної організації на основі *диференціації статусу і влади* (третій рівень соціального обміну).

П. Блау виділяє *два типи соціальної організації*. Перший тип – це емерджентні (від. англ. *emergence* – виникнення, поява нового) групи, що виникають в процесі обміну і конкуренції. Другий тип – це групи, створені для досягнення конкретних цілей, наприклад, виробництва, спортивних змагань, політичної боротьби. Окрім цього, П. Блау звертає увагу на те, що всередині соціальної організації можуть існувати два різновиди підгруп – керівних та опозиційних, що створює основу для появи різноманітних конфліктів між лідерами і тими, хто перебуває до них в опозиції.

Перехід від мікрорівня до *макрорівня міжособових взаємодій* відбувається за посередництвом *норм і цінностей*, що надають соціальному обміну безособового та опосередкованого характеру. Саме вони, на думку П. Блау, здійснюють

управлінський вплив на процеси подальшої інтеграції та диференціації у складних соціальних структурах. Саме на підставі норм уже не індивід, а група вступає з індивідом у нові відносини обміну. Визнання групових норм індивідом сприяє процесам нової інтеграції вищого порядку. Своєю чергою, цінності (їхнє визнання й прийняття учасниками міжособової взаємодії) сприяють формуванню соціальних відносин на основі *спільної ідеї*. Наприклад, у П. Блау партикулярні цінності (об'єднують людей навколо таких понять, як патріотизм, добре ім'я школи або компанії, вірність сім'ї тощо) є способом інтеграції та основою солідарних відносин. Ціннісно-нормативне регулювання відносин у П. Блау не пов'язується безпосередньо з процесами соціального обміну, оскільки є продуктом соціалізації та культурного розвитку, тоді як сам соціальний обмін є результатом взаємодії одних людей з іншими.

● **Рольова теорія.** Пояснює процеси взаємовідносин прийняттям індивідом відповідних ролей, що мають різне функціональне призначення у взаємодіях і соціальних структурах. Механізм залучення ролей у взаємодію визначається рівнем відносин на рівні конструкцій „Я+ роль”, яку *реалізую* у відносинах, „Я + роль”, яку *очікують* від мене інші. На пояснення цих конструкцій взаємовідносин спрямована знана у соціології драматургічна теорія. *Драматургічний підхід* є продовженням наукових і прикладних традицій символічного інтеракціонізму в інтерпретації міжособової взаємодії. Пов'язується з іменем американського соціолога, соціального психолога **Ірвіна Гоффмана** (1922–1982), автора бестселерів „Презентація особистості у повсякденному житті” (1959), „Ритуали взаємодії” (1971) та ін. *Розглядає процес взаємодії як низку вистав*, що за своєю природою нагадують театральну дію, що реалізується на сцені. Отже, *соціальне життя* – це своєрідна драматургія, головною дійовою особою якої є ролі, які виконує людина перед більш широким загалом – публікою. Для пояснення механізмів взаємодії людини з публікою І. Гоффман широко використовує *термінологію театру*: презентація, сцена, куліси, передній план та ін.

Розглядаючи *передній план*, або *авансцену*, він говорить про неї як про місце, де відбувається презентація особистості, включаючи її зовнішній вигляд (який сигналізує про соціальний статус, наприклад, медичний халат хірурга) і манери, які говорять іншим, яку саме роль виконавець передбачає грати в цій ситуації (наприклад, використання певних звичок, зовнішньої поведінки). Як наголошує І. Гоффман, люди очікують від інших узгодженості зовнішнього вигляду і манер. *Презентація особистості* – це ідеалізований погляд на себе, передбачає й наявність прихованих моментів, *закулісся*. Так, за лаштунками людина прагне приховати помилки, які були допущені при підготовці вистави або ж представити лише кінцеві результати праці, не говорячи про процес її підготовки та реалізації, про ті труднощі, які її супроводжували. Наприклад, викладачі можуть витратити на підготовку лекції кілька годин, хоча в аудиторії перед студентами створюють враження, що вони все життя знали цей матеріал; таксист може не виказувати пасажирові, що зі самого початку вибрав помилковий напрямок руху і т. п. Окрім цього, за лаштун-

ками людина почувається природно, „скидаючи” із себе усі відіграні за день ролі. Закулісся – це місце, куди людина допускає не кожного, а лише своє найближче оточення. Наприклад, кухня – це закулісся, куди доступ має лише кілька найближчих осіб, друзів людини, яка приймає у себе вдома багатьох гостей.

І. Гоффман у своєму драматургічному підході розглядає питання *рольової дистанції*. Цим поняттям він позначає міру віддаленості людини від тих ролей, які вона виконує у повсякденності. Інакше кажучи, рольова дистанція – це ступінь поглинутості особистості виконуваною роллю. Одним із висновків І. Гоффмана є те, що рольова дистанція є функцією соціального статусу. Для людей з вищим і нижчим статусом мотивація використання рольових дистанцій є різною. Так, для осіб з високим соціальним статусом рольова дистанція викликана причинами створення відповідного враження впевненості в очах колег, тоді як люди з низьким соціальним статусом займають у виявах рольової дистанції більш захисну позицію. Наприклад, робітник, виконуючи працю, своїм бездіяльним виглядом може говорити аудиторії, що робота йому нецікава і що він заслуговує на кращу, тим самим виказуючи надто низьку залученість до процесу виконання своєї ролі.

У своєму підході І. Гоффман приділяє велику увагу тому, як люди виконують свої ролі, як використовують предметне оточення (реквізит). У реальному житті людина розігрує п'єси, є сценаристом, режисером, драматургом. *Вистава* – це, за Гоффманом, наше життя. Ми маємо стільки власних „Я”, скільки різних ситуацій готує нам наше оточення. Тобто *міжособова взаємодія – це процес спілкування і постійної зміни ролей, які людина засвоює, вчиться представляти і реалізує на широкий загал*.

Соціологічні теорії аналізу міжособової взаємодії, виходячи з більш узагальненого рівня аналізу, все ж таки не оминають мікрорівень внутрішньогрупових стосунків, доповнюючи його здебільшого ціннісно-нормативним регулюванням, що у змозі розкрити механізми виникнення розподілу влади і повноважень, лідерства в групах залежно від міри їхнього розвитку та зрілості відносин. Дещо інший бік аналізу репрезентують *теорії, звернені передусім до глибин міжособистісних стосунків*, ґрунтуючись здебільшого на відносинах „лицем в лице”. Одним з прикладів реалізації мікрорівневого аналізу є теорія контакту.

● **Теорія контакту.** Спрямована на глибинний аналіз передусім міжособистісних взаємодій, що виникають між партнерами по спілкуванню. Як приклад, аналіз розвитку контакту у *діадних взаємодіях*.

Психологічного змісту контакту як виникненню стосунку надає розгляд його з позицій стадійності, фазового характеру у своєму розвитку. На цю особливість в аналізі контакту особливу увагу звертають зокрема у психіатричній практиці. У цьому разі будемо говорити про виникнення контакту з позицій *гештальт-терапії*, як напряму роботи з клієнтом (не пацієнтом), який прагне до розуміння своєї суті, саморозвитку, самовдосконалення через активну взаємодію з терапевтом. При цьому основним завданням гештальт-терапії є не стільки розуміння і

навчання, скільки експериментування з метою розширення спектра наших переживань і нашої свободи вибору. Тут акцент робиться на усвідомленні актуального досвіду (так зване „тут і тепер”, яке охоплює найрізноманітніші вияви всього, що було пережито) з метою „реставрації” (формування цілісного образу) емоційних та тілесних відчуттів, які були піддані контролю чи цензурі.

Французький психотерапевт **Серж Гінгер** (1985) пропонує *п'ятистадійну модель міжособового контакту* в системі відносин „терапевт–клієнт”. Як видно з рисунка 4.6, вона нагадує грецьку літеру „π” („пі”) як символ переходу для автора від діаметра до кола, від прямої лінії до циклу, від проекту до його виконання.

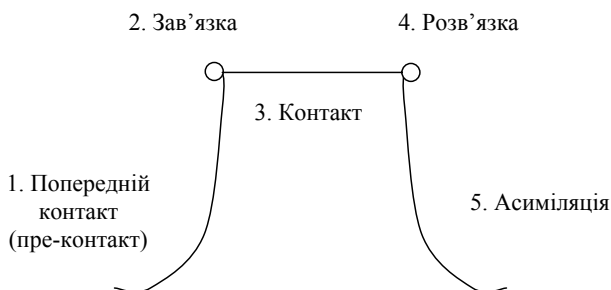

Рис. 4.6. Цикл контакту за С. Гінгером

У процесі розвитку контакту С. Гінгер говорить про п'ять основних фаз:

- 1) *попередній контакт, або пре-контакт* – це фаза взаємодії, яку характеризує виникнення потреби, бажання у взаємодії. Так, виробникам потрібен час, щоб „приручити” споживача. Відсутність попереднього контакту (або його надмірна тривалість) свідчить про *психологічну або соціальну дисфункцію*;
- 2) *зав'язка* – це вступ у контакт. Розглядається як ключовий момент міжособової взаємодії, коли, наприклад, формуються відносини, утворюються групи для реалізації проектів, відбувається розминка у спорті тощо;
- 3) *контакт* – реалізація процесу взаємодії, коли справи, виконання роботи тощо йдуть своєю чергою;
- 4) *розв'язка* – завершення взаємодії, коли ситуація вирішується таким чи іншим чином, коли контакт набуває форми прийняття рішення, зупинки і т. п.
- 5) *асиміляція* – відхід від взаємодії, який супроводжується усвідомленням набутого досвіду.

Дві петлі на рисунку підкреслюють критичні точки циклу контакту, коли дія починається (зав'язка) і коли вона завершується (розв'язка) перед фазою асиміляції. Вони зазвичай не є тривалими, проте мають надто важливе значення у всьому процесі міжособової взаємодії, адже мають вирішальний вплив у набутті як життє-

вого, так і професійного досвіду людиною. Слід також зазначити, що позначення і кількість фаз у контакті є довільними. Відомі й інші підходи до розгляду стадійності контакту. Зокрема, **Джозеф Цінклер** (1977) виділяє шість фаз: 1) відчуття; 2) усвідомлення; 3) мобілізація енергії; 4) дія; 5) контакт; і 6) відхід.

Процес міжособової взаємодії відзначається не лише стадійністю, етапністю, а й груповими ефектами, що надають їй динамічності, можуть призводити до різних деформацій у відносинах та інших непередбачуваних наслідків. У будь-якому випадку розгляд ефектів міжособової і групової взаємодії – це визнання того факту, що група не є простою сумою індивідів, а є утворенням, здатним породжувати впливи і взаємовпливи, процеси як інтегративного, так і дезінтегративного характеру.

4.6. Соціальні ефекти міжособової взаємодії

Усю сукупність соціальних ефектів міжособової взаємодії можна розділити на три групи: 1) ефекти співприсутності, 2) ефекти групового впливу і 3) ефекти групової інтеграції.

● **Ефекти співприсутності.** Закладають рівень присутності інших при виконанні певної діяльності індивідом або групою людей. Значною мірою ці ефекти відображають соціально-психологічні аспекти міжособових взаємодій. До найвідоміших ефектів цієї групи належать: „публічний ефект”, ефекти „соціальної факсилітації” та „інгібування”, а також ефект „ореолу”.

Публічний ефект. Суть ефекту полягає у зміні характеристик індивідуальної діяльності під впливом пасивної присутності інших людей. Саме з експериментального дослідження впливу інших на людину (індивіда), на думку багатьох авторів, розпочинає свій відлік соціальна психологія як наука. Одночасно кілька дослідників (**Н. Тріплет**, **В. Бехтерєв**, **Ф. Олпорт** та ін.), що виявилися піонерами в цій галузі, зазначили, що людина по-різному поводить себе залежно від того, чи здійснює вона певні дії самотійно, перебуваючи в ізоляції, чи, навпаки, реалізує певний вид діяльності в оточенні інших. Класичний приклад публічного ефекту – це умови лабораторного експерименту за присутності експериментатора. З’ясувалося, що:

- у присутності групи у деяких людей продуктивність зростає на 40%, а в інших – знижується на 20%, але є такі, у кого продуктивність за умов співприсутності інших не змінюється;
- сприйнятливість до шумів в умовах співприсутності інших падає на 29%;
- здатність терпіти біль підвищується в умовах змагання;

- приблизно 70% досліджуваних, працюючи разом в одній кімнаті, виконали більше завдань на увагу, ніж окремо, – хоча у деякого в таких умовах знизилася точність;
- в умовах групової роботи поліпшилися показники механічної пам'яті, сприйняття, мислення, творчої уяви;
- міра впливу групи на індивіда залежить від його освіти, віку, статі, ставлення до присутніх;
- зміна мотивації людини у присутності інших людей залежить від їхньої значущості, складності вирішуваного завдання, підготовленості до його вирішення, статусу індивіда в групі та ін.

З подальших експериментів зроблено висновок, що група впливає на індивіда навіть тоді, коли її реально поряд з ним немає, але він її собі чітко уявляє. Важливим також є те, чи вважає індивід інших людей своїми суперниками, чи вони для нього є тільки в ролі спостерігачів за тим, як він виконує власну діяльність.

Ефект „соціальної фасилітації” (від англ. *facilitate* – полегшувати, допомагати, сприяти) – *тенденція, яка спонукає людей краще виконувати прості або дуже знайомі завдання у присутності інших*. Ефект фасилітації є різновидом публічного ефекту і наголошує на підвищенні продуктивності діяльності індивіда внаслідок уявної або реальної присутності іншої людини або групи людей (без втручання у дії першого). На ефекті соціальної фасилітації, зокрема, побудована діяльність відомих японських гуртків якості, в основі яких зростання передусім кількісних показників групової роботи з використанням стимулювальних ефектів співприсутності інших. Вважається, що спільне обговорення проблем, прийняття рішень з важливих питань життєдіяльності групи, організації стимулює процес творчості, нестандартний підхід до, здавалося б, буденних справ. Цілком протилежним ефекту фасилітації є **ефект „соціального інгібування”** (від лат. *ingibere* – стримувати, зупиняти), *коли фіксується зниження показників діяльності, її швидкості та якості за умов присутності інших*. Цей ефект відбувається, коли індивід виконує надто складні завдання, що потребують зосередженості і концентрації уваги.

Ефект „ореолу” (від лат. *aureolus* – золотий) – *тенденція перебільшення (применшення) рис або їхнє перенесення на всі решту риси особистості, яку оцінюють, при формуванні першого враження*. Ефект ореолу може бути як позитивним (перебільшення реальних переваг та ігнорування недоліків), так і негативним (применшення переваг і акцентування на недоліках). Інакше кажучи, загальне позитивне враження зумовлює позитивні оцінки і, навпаки, загальне неприємне враження породжує негативні оцінки.

• **Ефекти групового впливу.** Ґрунтуються на виникненні різних аспектів міжособових взаємодій всередині групи при обговореннях, спільному розв'язанні завдань, прийнятті рішень тощо. До цієї групи ефектів відносять ефект „Рінгельмана”, „ефект групового тиску”, або конформізм, ефекти „групового мислення” і „зсуву ризику”, ефект „групової поляризації” та ін.

Ефект „Рінгельмана” розглядає співвідношення кількості членів групи і її впливу на ефективність спільної роботи. *Збільшення членів у групі призводить до зменшення середнього внеску кожного учасника в результат спільної діяльності.* Таке зменшення описує достатньо чітка математична закономірність, названа ефектом „Рінгельмана”. Уперше цей ефект описав у 1927 році німецький психолог **В. Мьоде** за результатами експериментів свого учня Макса Рінгельмана, який досліджував підняття вантажів групами різної величини. Було встановлено таке: якщо продуктивність однієї людини, яка піднімає штангу, прийняти за 100%, тоді двоє осіб у „чотири руки” здолають не у два рази більшу вагу, а лише 93% від суми ваги, яку зможуть підняти дві людини. Коефіцієнт корисної дії групи з трьох осіб становитиме 85%, а групи з восьми чоловік – тільки 49%. З цього приводу Мьоде наводить таку формулу для приблизного визначення середнього індивідуального внеску учасників у групах різної величини:

$$C = 100 - 7(K - 1),$$

де C – середній індивідуальний внесок, виражений у відсотках щодо середньої продуктивності працівника, K – кількість членів у групі.

Наступні експерименти лише частково підтвердили закономірність, описану В. Мьоде. З’ясувалося, що зменшення середньої продуктивності зі збільшенням групи не завжди відбувається пропорційно зростанню групи. При збільшенні її від 2 до 4 осіб ефект „Рінгельмана” справді відбувається, як це вказано у формулі. Однак подальше збільшення групи дає лише незначне зменшення коефіцієнта корисної дії індивіда.

Конформізм (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – *ефект групового тиску, в основі якого є пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання поглядів, норм і правил, безумовне схвалення перед авторитетами.* Дослідження конформізму активно розпочалося з початку 50-х років ХХ ст. з відомих експериментів американського психолога **Соломона Аша** (1907–1996), який, використавши *метод „підставної групи”* (підставною групою були студенти, з якими експериментатор мав попередню домовленість у відстоюванні єдиної позиції), встановив той факт, що близько 32% досліджуваних виявили конформну поведінку, тобто підпорядкували свою думку думці групи. Сутність експерименту зводилася до того, що досліджуваний мусив порівняти довжину різних ліній в умовах, коли інші учасники експерименту, об’єднані у „підставну групу”, давали свідомо неправильні відповіді. Досліджуваний, таким чином, опинявся в ситуації, коли його думка суперечила неправильній, але одностайній думці інших людей. Як зазначає американський психолог **Еліот Аронсон** (1976), конформізм – це підпорядкування власної поведінки, способу мислення до поведінки і мислення інших членів цієї спільноти чи групи. Відповідно, *є кілька мотивів до застосування конформної поведінки у людей:*

- поведінка інших часто інформує нас про те, як належить вчинити, аби порадити собі у незнайомій ситуації (наприклад, хочемо увійти

до великого будинку і не знаємо, де у нього вхід, бо ніщо нам про це не говорить. Тоді звертаємо увагу на поведінку інших людей і йдемо за ними);

- страх покарання (кари);
- прийняття поведінки інших як прагнення брати участь у спільних діях і виникнення *відчуття групової належності* – „бути разом”. Саме цей мотив відомий соціолог **П. Бергер** розглядає як основний механізм конформної поведінки.

Реалізація конформізму – це своєрідний конфлікт між думкою особистості і позицією групи (більшості). Він виявляється у *конформності* як схильності індивіда піддаватися реальному чи уявному тискові групи. За своєю суттю конформність може бути зовнішньою або внутрішньою. *Зовнішня конформність* виявляється тоді, коли індивід тільки зовні демонструє підкорення думці групи, хоча внутрішньо продовжує чинити їй опір. *Внутрішня* – коли індивід трансформує власну позицію на користь групи, сприймає думку групи як власну. Результати проведених досліджень свідчать, що окремі психологічні риси особистості безпосередньо пов'язані з конформністю. Так, люди з низькою самооцінкою (самоповагою) або з потребою у схваленні усіма навколо частіше виявляють тенденцію до конформної поведінки. Окрім цього, зафіксовано суттєве зменшення схильності до конформності з віком.

Антитезою конформності є *нонконформність* (від лат. *non* – ні) як *незгода, нехтування будь-якими нормами та цінностями групи*. Її часто пов'язують з набутим індивідом досвідом і розглядають як один із виявів конформності. Нонконформізм має тенденцію до посилення, якщо принаймні один із членів групи як представник більшості підтримує індивіда, який перебуває в меншості. Поряд з нонконформізмом вживають поняття „*негативізму*” як цілковите заперечення усього того, що йде від групи, незалежно від того, чи має рацію ця більшість.

У соціологічному вимірі значення конформізму зростає у механізмах групового нормоутворення, коли норма приписує певні стандарти поведінки в групі, забезпечує загальне орієнтування, слугує гарантом збереження групи як цілісної системи. З іншого боку, розуміння сутності конформізму є важливим для розкриття дій і поведінки людини у процесах соціалізації, наслідування моді, підпорядкування впливові реклами, засобів масової інформації і т.п. У ширшому суспільному контексті феномен конформізму є одним із механізмів, які пояснюють причини виникнення масових ідеологій чи прийняття таких антигуманних, реакційних доктрин, як фашизм чи сталінізм.

Ефект „групового мислення”. Розглядають як *групову деформацію, коли перебування у групі, де панує атмосфера емоційної ейфорії, злагоди, позитивних емоцій, що генеруються сприятливим розвитком подій, здатне впливати на членів групи*. За таких обставин суб'єкти схиляються применшувати значущість негативних наслідків і перебільшувати значущість виграшних. Катастрофічність наслідків таких рішень дуже часто зумовлена особливим *стилем мислення*, який панує

в групі. Це питання докладно вивчав у 70-х роках ХХ ст. Ірвін Дженіс (1972), який, аналізуючи різні політичні і військові рішення, описав явище „*groupthink*” („групове мислення”). Поштовхом до виокремлення цього ефекту групової взаємодії стали події 1961 року, коли після обрання на посаду Президента США Дж. Кеннеді прийняв рішення про висадження десанту на Кубу, на основі обговорення групою експертів, що була одностайною, позитивно налаштованою до такого рішення. Як наслідок, поразка десанту від військ Ф. Кастро, одностайний осуд агресії США державами Латинської Америки, зміцнення впливу на Кубу колишнього СРСР. І. Дженіс визначає „групове мислення” як стиль мислення людей у групі, для яких одностайність важливіше, ніж реалістична оцінка можливих варіантів дій. Особливе значення в таких групах надається таким чинникам, як згуртованість, сприятлива атмосфера, єдність інтересів, самозадоволення, яскраво виражене „*Ми-почуття*”. Явище „*groupthink*” тісно пов’язане з конформізмом, причому тут має вияв крайній конформізм, коли учасники, які не визнають думки лідера або більшості, автоматично ізолюються. Воно часто трапляється в групах, що діють у кризових, стресових ситуаціях. Цей стиль мислення, з одного боку, підвищує єдність групи, а з іншого – знижує якість рішень, призводить до того, що групові рішення часто є гіршими за індивідуальні. Один із шляхів уникнення таких групових деформацій – це стратегія внесення конфлікту під час обговорення проблеми за умов наростання консенсусу і невисловлювання альтернативних поглядів. Близьким до ефекту „групового мислення” є ефект „зсуву ризику”, який виникає в умовах переходу від індивідуальної до групової діяльності при обговоренні важливих для життєдіяльності групи проблем.

Ефект „зсуву ризику”. *Суть ефекту полягає в тому, що ризикованість групових або індивідуальних рішень має тенденцію до зростання після проведення групової дискусії (М. Валлах, Дж. Стоунер та ін.).* Соціально-психологічним поясненням „зсуву ризику” (*risky shift*) є перебільшення ризикованості дій за умов рівномірного розподілу відповідальності між учасниками дискусії, що, своєю чергою, нівелює можливості індивіда по-своєму розв’язувати ризиковану ситуацію, підкоряє його стандартам і нормам групової поведінки. Інші лінії інтерпретації: ризикованість рішення у змозі формуватися під впливом лідера, який запевняє усіх решту у своїй правоті, або ж учасники групи розглядають готовність ризикувати як добру можливість підвищити свій соціальний статус. Прийняте колективне рішення зменшує почуття відповідальності в індивідів, особливо за негативні результати. Протилежним до ефекту „зсуву ризику” є феномен „групової поляризації”.

Групова поляризація. *Є результатом групового обговорення, у процесі якого різні погляди, думки оформляються у дві протилежні безкомпромісні позиції.* Крайні форми розмежування позицій у групі можуть призвести до різноманітних внутрішньогрупових конфліктів, нервово-психічного напруження між учасниками групової взаємодії. Поляризація в групі може бути зумовлена як інформаційним, так і нормативним впливом. У першому випадку володіння інформацією підкреслює аргументацію окремих осіб, чим стимулює процеси поляризації сто-

совно цього критерію. У другому випадку підтримка висловленої позиції іншими учасниками групового процесу (дискусії) сприяє категоричності суджень, відстоюванню власної думки, що, своєю чергою, теж посилює процеси поляризації – вирізнення серед інших.

Ефекти групової інтеграції розкривають міру одностайності і узгодженості дій та поведінки людей як безпосередніх учасників групового процесу. Свідчать про певний (набутий) рівень інтеграції всередині групи, в основі якої діловий чи емоційний бік взаємовідносин. До найбільш відомих ефектів цієї групи відносять спрацьованість, сумісність і згуртованість.

Спрацьованість формується під впливом певного досвіду спільної праці. *Це процес і результат взаємодії людей, який характеризується максимально можливим успіхом спільної діяльності за умов незначних емоційно-енергетичних витрат на взаємодію та узгодження позицій.* Спрацьованість виявляється у нормах групової поведінки, які передбачають взаємовідповідальність, взаємодоповнюваність, взаємозамінність. Спрацьованість як феномен групової інтеграції характеризується: узгодженістю (синхронністю) дій; домінуванням ділової мотиваційної спрямованості в учасників спільної діяльності; поведінковою активністю в реагуваннях і виконанні учасниками визначених завдань; адекватним розподілом функцій і ролей щодо цілей і завдань спільної діяльності; керованістю дій, їхньою координованістю; чітко окресленим полем діяльності; кооперативним стилем поведінки, що передбачає співробітництво, співучасть, взаємозалежність, спеціалізацію робочих функцій; взаєморозумінням партнерів по спільній праці, розумінням їх з півслова.

Загальним критерієм оцінки спрацьованості учасників спільної діяльності є груповий результат. Його формують продуктивність праці, затрачений час на розв'язання спільного завдання, кількість допущених помилок у процесі взаємодії. Високий рівень спрацьованості групи визначають максимально можлива продуктивність праці, незначні витрати часу на розв'язання спільного завдання, незначна кількість (відсутність) помилок у процесі взаємодії, що негативно не вплинули на якість виконуваних робіт.

Згуртованість передбачає виникнення системи інтегративних властивостей і процесів, що перешкоджають дезорганізації і дестабілізації цілісності групи. Згуртованість – це впорядкованість, стійкість внутрішньогрупових міжособових взаємозв'язків, що забезпечує стабільність життєдіяльності групи. *Оцінка згуртованості передбачає її аналіз на трьох рівнях:*

- 1) на рівні міжособистісних емоційних взаємозв'язків. Тут до уваги береться рівень взаємної привабливості членів групи один для одного або міра корисності групи для індивідів;
- 2) на рівні збігу (узгодженості, подібності) уявлень, орієнтацій, позицій, думок членів групи щодо об'єктів (такими об'єктами можуть бути цілі, цінності, явища, інші особи), які є найбільш значущими для життєдіяльності групи;

- 3) на рівні оптимального поєднання індивідуальних дій та зусиль у межах конкретної спільної діяльності.

Згуртованість перебуває під впливом низки регулювальних чинників, серед яких, зокрема, виділяють: час, проведений разом; розмір групи; складність вступу в групу; склад групи; зовнішні обставини; попередні успіхи або поразки. Щодо цих чинників результати проведених досліджень засвідчують таке:

- що більше часу люди перебувають поруч, то згуртованішими вони стають. Згуртованість зростає за умов взаємної симпатії, спільних поглядів, єдності думок, сповідування спільних цінностей тощо;
- зростання кількісного складу групи зменшує згуртованість, призводить до виникнення підгруп всередині великих груп, що не сприяє єдності;
- під дією несприятливих зовнішніх обставин згуртованість у групах зазвичай збільшується. Особливо часто це відбувається, якщо група надає підтримку своїм членам, забезпечує відчуття безпеки, допомагає у розв'язанні складних проблем;
- залежно від складу групи слід очікувати різний ступінь згуртованості. Так, згуртованість жіночих груп зазвичай вища від згуртованості чоловічих. Це пояснюється тим, що жінки зазвичай меншою мірою схильються до конкуренції одна з одною, у них більш розвинута потреба у груповому прийнятті рішення і співробітництві одна з одною;
- складність вступу індивіда у бажану для нього групу посилює тенденцію до згуртованої поведінки в межах наявних взаємозв'язків.

Згуртованість не завжди веде до нарощування суспільної ефективності діяльності групи. У межах групи можуть формуватися зв'язки, які спрямовані на згуртованість, але мають у собі елементи корпоративності, опозиційності, власного трактування окремих норм поведінки, що врешті-решт призводить до переоцінки мети, цілей діяльності, надаючи їм подекуди аморального змісту, ненормативного характеру.

***Сумісність** як феномен групової взаємодії розглядається в межах міжособистісних відносин і передбачає взаємне сприйняття і відповідність партнерів при спілкуванні, спільному виконанні єдиного завдання.* Вперше сумісність як загальнонаукову проблему вивчали експериментально на рівні біологічних систем. Тут важливою ознакою сумісності є взаємна невиключеність елементів, тканин, органів і т. ін. Однак специфіка цього явища змінюється, коли йдеться про стосунки між людьми, які опосередковуються діями, думками, оцінками, поведінкою.

Всебічний аналіз сумісності передбачає її розгляд як багаторівневого явища, що має ієрархічну природу. Сьогодні говорять про такі рівні сумісності, як фізіологічну, психофізіологічну, психологічну, соціально-психологічну (соціально-ну). *Фізіологічний рівень сумісності* передбачає зближення за темпом і ритмом перебігу фізіологічних процесів, характером емоційних настанов тощо. *Психофізіологічний рівень* ґрунтується на взаємодії особливостей темпераменту, потреб індивідів. *Психологічний* передбачає узгодженість індивідуально-психологічних

рис, мотивів поведінки. *Соціально-психологічний*, як більш інтегрований, вимагає узгодження соціальних ролей, інтересів, соціальних установок, ціннісних орієнтацій і цінностей.

Дослідження свідчать, що феномен сумісності не обов'язково передбачає подібність, схожість (однорідність) тих чи інших особистісних показників, якостей. Сумісність можлива і при досить протилежних (різномірних) властивостях людей, які вступають у міжособистісні контакти. Типовим прикладом є ситуація, коли ефективнішими групами є групи, в яких працюють особи не з одним, а з кількома різними типами темпераменту, що забезпечує більш сприятливий емоційний клімат. *Критерієм оцінки психологічної сумісності є високий рівень задоволеності*. В умовах виробничої взаємодії цей критерій є багатовекторним і передбачає задоволення собою, *результатом праці, партнерами (процесом взаємодії)*. Сумісність зазвичай супроводжується виникненням взаємної симпатії, поваги, впевненості у сприятливих наслідках майбутніх контактів.

Рекомендована література

- Андреева Г. М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
Гінгер С. Гештальт: мистецтво контакту. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – 160 с.
Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
Загальна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 688 с.
Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. – К.: Центр навч. літератури, 2008. – 668 с.
Огаренко В. М., Малахова Ж. Д. Соціологія малих груп: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літ., 2005. – 292 с.
Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології: Навч. посібник. – К.: Наук. думка, 1995. – 223 с.
Руценко І. П. Соціологія: Підручник. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Додаткова література

- Галкина Т. П. Социология управления: от группы к команде. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 224 с.
Донцов А. И. Психология коллектива. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 207 с.

Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малой группы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 207 с.

Мендра А. Основы социологии. – М.: Издат. дом NOTA BENE, 2000. – 344 с.

Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений. – К.: Лыбидь, 1990. – 192 с.

Пачковський Ю. Ф. Програма вибіркового магістерського курсу „Соціологія малих груп” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 172–179.

Социология: краткий социологический словарь / Под общ. ред. Ю. Г. Волкова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – С. 100–113.

The Phenomenon of Cults from a Scientific Perspective / Ed. by Piotr T. Nowakowski. – Kraków, 2007. – 511 p.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте основні ознаки, що визначають об'єднання людей як соціальну групу.
2. Які соціальні функції покликана виконувати соціальна група у суспільстві?
3. Охарактеризуйте натовп як квазігрупу.
4. Розкрийте основні різновиди соціальних кіл.
5. Охарактеризуйте стадійність процесу формування соціальної групи.
6. Класифікація соціальних груп.
7. Великі і малі соціальні групи.
8. Мала група як об'єкт соціологічного аналізу.
9. Розкрийте основні структурні складові малої групи.
10. Основне призначення формальних і неформальних груп.
11. Групи членства і референтні групи.
12. У чому полягають відмінності між соціальною взаємодією і міжособистісними стосунками?
13. Міжособистісна взаємодія як форма спілкування за Г.Андрєєвою.
14. Розкрийте основний зміст соціологічних теорій у поясненні механізму виникнення міжособової взаємодії.
15. Теорія контакту в діадних взаємодіях.
16. Охарактеризуйте основні ефекти співприсутності у міжособових взаємодіях.
17. Ефекти групового впливу і групової інтеграції: спільне та відмінне.

Тестові завдання

1. Що є основною ознакою соціальної групи?
1) мотивація; 2) спільне прийняття рішення; 3) взаємодія; 4) соціальна перцепція.
2. Хто є творцем першої наукової теорії натовпу?
1) Г. Тард; 2) П. Бергер; 3) Г. Лебон; 4) Р. Лінтон.
3. Хто ввів у соціологію поняття „первинна група”?
1) В. Мьодє; 2) М. Вебер; 3) Т. Парсонс; 4) П. Сорокін; 5) Ч. Кулі.

4. Хто оперує поняттями „ми-група” і „вони-група”?

- 1) В. Самнер; 2) Е. Аронсон; 3) І. Дженіс.

5. Референтна група – це:

- 1) група, членом якої є індивід;
2) група, яка своєю присутністю впливає на індивіда;
3) група, на яку зорієнтований індивід у своїх діях.

6. Вкажіть централізовану комунікативну мережу:

- 1) повна; 2) радіальна; 3) ланцюгова; 4) кругова.

7. Хто одним із перших класифікував усю різноманітність форм соціальних взаємодій?

- 1) П. Сорокін; 2) І. Гоффман; 3) Дж. Мід; 4) Е. Мейо.

8. Хто оперує поняттям „узагальнений інший”?

- 1) Ч. Кулі; 2) Дж. Мід; 3) Р. Парк; 4) Д. Майєрс.

9. Хто з дослідників говорить про ефект „асиміляції”?

- 1) Е. Берн; 2) С. Гінгер; 3) Ф. Хайдер; 4) Л. Фестінгер.

10. Явище конформізму – це:

- 1) підкорення більшості меншості;
2) баланс відносин між меншістю і більшістю;
3) підкорення меншості більшості.

11. Критерієм оцінки сумісності є:

- 1) координованість дій;
2) результат праці;
3) задоволеність взаємодією;
4) розподіл функцій.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

- 5.1. Сутність соціального інституту.
- 5.2. Функції та дисфункції соціальних інститутів.
- 5.3. Види соціальних інститутів.
- 5.3. Соціальна організація: поняття, підходи до аналізу.
- 5.4. Типологія організацій.
- 5.5. Моделі організації.
- 5.6. Бюрократична та демократична організації.

5.1. Сутність соціального інституту

У сьогоденнішніх реаліях *соціальні інститути* (від лат. *institutum* – лад, організація) *характеризуються як найважливіший засіб соціального контролю, упорядкування дій і відносин, які склалися і формуються між людьми у різних сферах соціальної реальності*. Важливість аналізу соціальних інститутів є однією з прерогатив для розуміння механізмів виникнення і розбудови соціальних структур у суспільстві як досить стійких форм суспільного життя. Окрім того, функціональне призначення соціальних інститутів – це надання людській соціальній дії (діяльності) прогнозованого (стабільного), інтегративного та координованого характеру. Саме ж поняття „інституту” соціологія запозичила з юридичних наук, де воно позначає комплекс юридичних норм, які регулюють соціально-правові відносини (інститут власності, сім’ї, шлюбу, успадкування тощо). У соціології це поняття набуло ширшого значення, що позначилося на багатовимірному підході у трактуванні самого феномену „соціального інституту”.

• **Поняття „соціального інституту”.** У сучасній соціології *поняття „соціальний інститут” має декілька значень:*

- *певна організація (установа)*, яка виконує комплекс функцій від імені всієї групи. У цьому разі інститут, організація й установа часто розуміються як синоніми;
- *стійкі форми організації суспільного життя людей*, які реалізуються у спільній діяльності, мають безособовий характер та здатні до самовідтворення;
- *система дій і відносин, покликані реалізувати певні соціальні функції та інтереси* (наприклад, економічний інститут, інститут освіти тощо);
- *нормативна соціальна практика*, яка спрямована на забезпечення окремої функції у суспільстві та підлягає широкому соціальному контролю (наприклад, інститут приватної власності, інститут шлюбу);
- *звичаї, традиції, цінності, норми та правила поведінки*, прийняті в суспільстві, які регулюють визначену групу соціальних відносин (наприклад, стосунок до праці);
- *сукупність нормативно визначених (закріплених) ролей і статусів*, завдяки яким людська поведінка здійснюється і утримується в певних межах.

Отже, *соціальні інститути* — це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей. Соціальний інститут – це форма закріплення і способ здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин.

● **Характеристики соціального інституту.** Основні характеристики або риси соціальних інститутів такі:

- *наявність прописаних способів дії*, які виконують від імені інших членів групи (суспільства загалом);
- *виконання визначених функцій* (у регулюванні поведінки, формах взаємодії, забезпечення цілісності соціальних систем тощо);
- *система соціальних ролей*, реалізована у межах соціального інституту;
- *наявність санкцій*, спрямованих на схвалення бажаної та виключення небажаної поведінки суб'єктів, які до них входять, чи на які поширюється їхня дія;
- *наявність ресурсів*, які забезпечують оптимальне функціонування – *матеріальних* (фінанси, будівлі тощо) та *духовних* (довіра, авторитет тощо);
- *створення можливостей для задоволення базових потреб* всіх соціальних суб'єктів тим способом і в тому обсязі, який суспільство вважає оптимальним, а отже, санкціонується ним;
- *забезпечення інтеграції прагнень та координації відносин соціальних суб'єктів*, створення внутрішньої стабільності, згуртованості всієї соціальної системи та окремих її елементів.

Поняття „соціального інституту” стосується встановлення загальних для всіх *вразків (моделей) поведінки*, інкорпорує (включає) в себе *перелік ролей*, які спів-

відносяться та пов'язані між собою, *побудову суспільного утворення* (цілеспрямовано організованого або спонтанно сформованого), що наділене матеріальними та нематеріальними засобами діяльності, опираючись на які реалізуються спеціальні дії спрямовані на забезпечення соціальної інтеграції. Тривалість існування соціального інституту та впорядкованість (прогнозованість) моделей людської поведінки пов'язується з реалізацією *механізму соціального контролю*.

● **Соціальний контроль** (від.франц. *contrôle* – подвійний список) – *це засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тім числі й правового) регулювання*. В широкому значенні соціальний контроль забезпечує збереження соціальної стабільності у суспільстві. Проте система соціального контролю може розбалансуватись та отримувати дисфункційний характер. Тому соціальний контроль повинен передбачати організаційну гнучкість, ефективну систему оціночних параметрів і важелів забезпечення соціально-корисної діяльності індивідів.

Функціонування системи соціального контролю забезпечують дві головні складові: *ціннісно-нормативна* – набір соціальних норм і відповідних до них соціальних санкцій; *інституційна* – перелік суб'єктів соціального контролю, які регулюють поведінку індивідів через застосування соціальних санкцій. Отже, до соціального контролю входить система матеріальних і символічних ресурсів, які спрямовані на забезпечення конформної поведінки індивідів, яка визначається переліком соціальних норм, а основними суб'єктами контролюючих дій у суспільстві є соціальні інститути, що забезпечують баланс індивідуальних і колективних (суспільних) інтересів, відповідність соціальних взаємодій певним соціальним стандартам. Важливими атрибутами та елементами соціального контролю є цінності, норми, звички, звичаї, санкції, які виникають та існують внаслідок дії соціальних інститутів.

У соціології говорять про *три основні функції соціального контролю* як соціального інституту (Т. Парсонс):

- *регулятивну* – соціальний контроль забезпечує регуляцію всіх рівнів суспільного життя;
- *охоронну* – соціальний контроль забезпечує збереження існуючих у суспільстві цінностей;
- *стабілізаційну* – соціальний контроль забезпечує передбачувану поведінку індивідів у стандартних ситуаціях, чим сприяє соціальному порядку.

У соціальній системі існує *три основні форми соціального контролю*:

- *соціальний контроль шляхом соціалізації (самоконтроль)*. Щодо кожного індивіда, як члена певного суспільства, чи соціальної групи, реалізація соціального контролю починається в процесі соціалізації, коли індивід засвоює соціальні норми та цінності, під впливом яких формується система самоконтролю, коли приймаються визначені соціальні ролі, які задають перелік рольових обов'язків та очікувань.

Фактично індивіди через соціалізацію контролюються несвідомо, оскільки виконують звичні для них ролі, дотримуються традицій, звичаїв, відтворюють певні звички тощо. Це контроль внутрішній, який залежить від успішності інтеріоризації соціальних норм і цінностей, рольових очікувань, звичаїв, традицій конкретним індивідом;

- *соціальний контроль через внутрішньогрупову взаємодію (внутрішньогруповий контроль)*. Може набувати форм *формального* (система норм та санкцій встановлених формальною структурою організації чи групи) та *неформального контролю* (система відносин сформована внаслідок неформальної внутрішньогрупової взаємодії). Індивід як член групи відчуває формальний і неформальний тиск (від психологічного відчуття очікування з боку інших, вербальних зауважень до виключення з групи) з боку інших членів групи стосовно виконання своєї ролі та дотримання внутрішньогрупових норм;
- *соціальний контроль через систему соціальних норм і санкцій (інституційний, зовнішній контроль)*. За своєю суттю є формальним, оскільки заснований на законах та інших нормативних актах, інструкціях, які визначають правила функціонування інститутів та організацій. Базується на заохоченнях, обмеженнях та примусі, що у сукупності становлять *систему санкцій* (від лат. *sanctio* – непорушна постанова), яка за своїм характером та спрямуванням набуває рис *формально позитивних* (присвоєння премій, почесних звань, офіційна подяка, нагородження грамотами тощо) та *формально негативних* (арешт, тюремне ув'язнення, звільнення з роботи, штраф, офіційна догана тощо), а також – *неформально позитивних* (неофіційне схвалення, повага з боку колег, компліменти, аплодисменти тощо) та *неформально негативних* (громадський осуд, бойкот, зневага тощо), які у своєму поєднанні регулюють дотримання певних соціальних норм.

● **Гене́за погля́дів на соці́альний інститу́т.** У соціології сформувався окремий вид аналізу соціальної реальності – *інституційний*. Інституційний підхід ставить за мету дослідження впорядкованої (сталой) структури суспільства і механізмів регулювання суспільного життя. Його основи у соціології заклали О. Конт і Г. Спенсер, розглядаючи життя суспільства крізь призму особливих форм соціальної організації. Зокрема, **О. Конт**, аналізуючи суспільство як систему, як її первинні елементи називає такі соціальні інститути: сім'я, кооперація, церква, держава. Він вважав, що інститути вірування та моральні цінності суспільства функціонально взаємопов'язані, а пояснення будь-якого соціального явища в цілісності припускає відшукування та опис закономірностей його взаємодії з іншими явищами. Звернення О. Конта до аналізу найважливіших соціальних інститутів, їхніх функцій значно вплинули на подальший розвиток соціологічної думки.

Інституційний підхід до дослідження суспільних явищ отримав продовження у працях **Г. Спенсера**, який вперше в соціологічній науці застосував понят-

тя „соціальний інститут”. Вважав, що соціальні інститути виникають у процесі диференціації суспільства і формують каркас соціуму. Вони існують як окремі реальності, мають надособовий характер і владу над людьми, диктуючи їм зразки поведінки. Визначальні чинники розвитку інститутів суспільства у Г. Спенсера – боротьба за існування з сусідніми суспільствами та з навколишнім природним середовищем. Завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції згідно з ускладненням структур створюють необхідність формування регулятивного інституту. Відповідно соціальний організм складається з трьох головних систем: регулятивної, тієї, що виробляє засоби для життя, та розпоряджувальної. Він зазначав, що будь-який соціальний інститут створюється як стійка структура соціальних дій, яка виконує окремі функції. Загалом для основоположників соціології головне призначення соціальних інститутів полягало в підтримці суспільної рівноваги і в регулюванні процесів функціонування соціальних спільнот.

Дослідження соціальних інститутів у функціональному напрямі започатковане Г. Спенсером продовжив французький соціолог **Е. Дюркгайм**. Він відстоював ідею позитивності суспільних інститутів, які є найважливішим засобом самореалізації людини. Е. Дюркгайм висловився за створення особливих інститутів підтримки солідарності в умовах розподілу праці – *професійних корпорацій*. Е. Дюркгайм вважав *соціальні інститути найважливішими соціальними фактами*, які мають такі характеристики:

- інститути сприймаються індивідами як зовнішня реальність, тобто вони існують поза межами суб’єктивного;
- інститути сприймаються індивідами як об’єктивна реальність, тобто вони існують незалежно від суб’єктивних бажань, почуттів чи фантазій;
- інститути мають примусову силу, тобто індивіди підкорюються „владі” соціального інституту – дотримуються правил, які становлять зміст практично кожного інституту;
- інститути володіють моральним авторитетом, тобто вони мають право не лише карати порушника визначених правил, а й морально засуджувати його;
- інститути володіють якістю історичності – вони є історичними фактами, мають свою історію.

Дещо інший методологічний погляд на соціальні інститути подано у працях *конвенціоналістів*. Розглядали інститути (організації) не як наперед задані конструкції, а як домовленості (конвенції) між учасниками взаємодії. Іншими словами, соціальні інститути є результатом діяльності людей, і поза взаємодіями та спілкуванням їх не існує. Конвенціональний підхід представлений у працях М. Вебера та Дж. Міда.

М. Вебер вважав, що соціальні інститути (держава, релігія, право і т. ін.) подібні до групи осіб, які виконують окремі важливі для спільної справи соціальні функції. Інститути він розглядав як поняття, якими люди звикли позначати типові, розповсюджені дії. Особливо значний внесок М. Вебера у розробленні бюрократичної моделі організації як ефективного засобу управління соціальними струк-

турами. **Дж. Мід** як основоположник символічного інтеракціонізму розглядав соціальні інститути як організовані форми групової або соціальної активності. Для нього процес взаємодії (інтеракції) – це пошук компромісів або примусів на шляху досягнення власних або загальних цілей. Якщо на стандартну дію індивід отримає прогнозовану та зрозумілу реакцію оточення – така взаємодія є організованою, а отже, з неї починається соціальний інститут. Відповідно, цінності й норми створюють підґрунтя для впорядкованих взаємодій. Отже, конвенціональний підхід додає до розуміння соціальних інститутів такі риси: типовість та організованість.

Значну увагу розглядові соціальних інститутів приділяв **К. Маркс** (1818–1883), який аналізував інститути розподілу праці, родового ладу, приватної власності і т. ін. Він розумів інститути як такі, що історично склалися, зумовлені соціальними, передусім, виробничими відносинами організації та регулювання соціальної діяльності.

Найактивніший розвиток інституційного аналізу простежувався у 20–50-ті роки ХХ ст. в англо-американській соціології, коли з'явилися монографії спеціально присвячені аналізу соціальних інститутів **Д. Хертзлера** „Соціальні інститути” (1929) і „Американські соціальні інститути” (1961), **Ф. Чепіна** „Сучасні американські інститути” (1935), **Л. Балларда** „Соціальні інститути” (1936), **Г. Барнза** „Соціальні інститути” (1942), **К. Панунзіо** „Головні соціальні інститути” (1946), **Дж. Фейблмана** „Інститути суспільства” (1956).

Для **К. Панунзіо** соціальні інститути є певними системами ідей, звичаїв, асоціацій та інструментів, які виникли в межах практичної діяльності людства, та направляють і регулюють подальшу діяльність людей. К. Панунзіо вважав, що кожен соціальний інститут є *складною соціальною системою*, яка складається з *чотирьох основних підсистем*:

- підсистеми символічних і утилітарних інструментів (фабрики, автомобілі, прапори, відзнаки і т. п.);
- підсистеми договірних, сімейних і примусових асоціацій (профспілки, шкільні правління, політичні партії, спортивні об'єднання і т. п.);
- підсистеми звичаїв і правил життя (шлюбна церемонія, обов'язкове відвідування шкіл, виборча кампанія і т. п.);
- підсистеми ідей, вірувань, ідеалів (віра в Бога, ідеал політичної демократії і т. п.).

Джой Хертзлер стверджував, що соціальні інститути – це комплекс визначених і санкціонованих правил і установок поведінки індивіда в суспільстві. Подібне визначення соціального інституту знаходимо у **Френсіса Чепіна** (1888–1974), який трактував соціальні інститути як організаційні моделі установок поведінки членів групи тощо. Наведені два останні визначення свідчать про значний вплив психології у розумінні соціального інституту, враховуючи оперування таким поняттям як установка. Витоки такого підходу треба шукати у працях представників *психологічного еволюціонізму* та *інтеракціонізму*. Зокрема, американський соціолог кінця ХІХ – початку ХХ ст. **Ластер Уорд** (1841–1913), ав-

тор праць „Динамічна соціологія” (1883), „Психічні фактори цивілізації” (1898), „Прикладна соціологія” (1906) розглядав соціальні інститути як продукт скоріше психічних, ніж будь-яких сил. Вважав, що соціальні сили – це теж психічні сили, однак первинною соціальною силою є бажання, частково голод і спрага, пов’язані з підтримкою життя індивіда, а також статеві потреби, що забезпечують продовження роду. На підставі цих первинних бажань формуються складніші інтелектуальні, моральні й естетичні бажання, з допомогою яких він намагався пояснити поступальний розвиток суспільства, враховуючи і виникнення соціальних інститутів. Для **Ч. Кулі**, як представника інтеракціонізму, соціальні інститути – це передусім певні сталі форми мислення. Психологічну традицію в соціології продовжив **Дж. Хоманс** в руслі соціального біхевіоризму. Соціальні інститути розглядав як набір правил і норм, що визначають як особа повинна або не повинна поводитися за певних обставин і ситуацій.

У 60–70-х роках ХХ ст. значний внесок у розуміння призначення соціального інституту зробив *структурно-функціональний аналіз*. Школа структурно-функціонального аналізу поняттю „соціальний інститут” відвела одну з провідних ролей. Зокрема, **Т. Парсонс** запропонував *концептуальну модель суспільства*, розуміючи його як систему соціальних відносин і соціальних інститутів. Він визначив соціальні інститути як зразки стандартизованих очікувань, які керують поведінкою індивідів і соціальними відносинами. Для розуміння проблематики соціального інституту (типів і видів) послуговується їхнім поділом, який ґрунтується на чотирьох основних сферах суспільства (економіка, політика, соціальна і культурна сфери), і видах людської діяльності, що їм відповідають (див. табл. 5.1). У цьому разі сам термін „соціальний інститут” Т. Парсонс вживає у вузькому значенні відповідно до назви однієї з чотирьох важливо життєвих сфер суспільства.

Таблиця 5.1

Суспільні види та сфери діяльності, які визначають основні типи та види соціальних інститутів

Суспільні сфери й види діяльності	Типи інститутів	Види інститутів
<i>Економіка (економічна діяльність)</i>	Економічні	Власності, банку, грошей, акціонерних товариств, підприємства, біржі, фермерського господарства тощо
<i>Політика (політична діяльність)</i>	Політичні	Держави, державних інституцій (законодавчості, парламенту, виборів, поліції, війська, державного кордону й митниці, уряду). Самоврядування, політичних партій, профспілок, свободи слова
<i>Соціальна сфера (соціальна діяльність)</i>	Соціальні	Сім’ї, шлюб, соціального забезпечення, пенсії, охорони здоров’я, рекреації, туризму, спорту
<i>Культура (культурна діяльність)</i>	Культурні	Релігії, освіти, науки, мистецтва, кіно, книговидання, театру

Крім зазначених методологічних підходів до визначення поняття „соціальний інститут”, є ще й такі, що ґрунтуються на *ідеях інституціоналізму*. Основоположником інституціоналізму став американський економіст і соціолог **Торстейн Веблен** (1877–1920). Ця течія економічної думки виникла наприкінці XIX – у першій половині XX ст. у США як реакція на панування монополій в ринковій економіці. *Інституціоналізм ґрунтується на позаекономічному тлумаченні суті господарських процесів у ринковому суспільстві*. Рушійними силами економічного розвитку вважаються соціальні явища, як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру – такі, як держава і профспілки, конкуренція і монополія, технічний прогрес і наука, сім’я і традиції, право і етичні норми, звичаї і мораль тощо. Усе це було об’єднано спільним терміном – інститути, або інституції, що й дало назву цьому економічному напрямку. Послідовник Т. Веблена американський дослідник **Вільям Гамільтон** (автор терміну „інституціоналізм”, 1916) під соціальними інститутами розумів *вербальні символи*, за допомогою яких описується група поширених і незмінних соціальних звичаїв. Світ звичаїв і звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, є сплетінням та нерозривним полотном соціальних інститутів.

Серед сучасних поглядів на проблему соціального інституту варто виокремити погляди представників „*нового*” *інституціоналізму* в економіці. Зокрема, класик нового інституціоналізму **Дуглас Норт** (лауреат Нобелівської премії, 1993) *розглядає інститути як „правила гри”* в суспільстві, чи створені людиною обмеження, які організовують взаємини між людьми, впливають на функціонування соціальних систем. Відповідно соціальні інститути розглядають як стійкі компоненти громадського життя, що охоплюють:

- 1) соціально визнані нормативно-ціннісні системи;
- 2) еталони соціальної поведінки;
- 3) форми організації соціальних зв’язків людей;
- 4) функціональні органи керівництва і регулювання, які забезпечують кодифікацію соціальних норм і контроль за їхнім дотриманням, що формують соціальні цілі та потреби й організовують процес їхньої реалізації.

В українській соціологічній думці цікавими є погляди автора першого українського підручника з соціології **М. Шаповала**, який розглядав формування соціальних інститутів (організацій) як наслідок поєднання процесів диференціації (розкладу) й інтеграції (сполучення), що передбачало поєднання однорідних частин (складових) у новій різноманітній цілісності. Соціальний інститут у нього є наслідком процесу розподілу праці і влади, який „означає долю людей і їхню поведінку”. На думку **В. Оссовського** (1935–2010), специфічними ознаками соціального інституту є сталість його форми, орієнтація на розв’язання основних соціальних проблем, культурний статус і культурна легітимність.

• **Інституціоналізація соціальних відносин.** Виникнення соціального інституту відбувається внаслідок процесу інституціоналізації. Цей процес тривалий і

поступальний. *Інституціоналізація* (від лат. *institutio* – настанова) – це процес заміни спонтанної поведінки людини (соціальної групи) на передбачувану, яка є очікуваною, моделюється та регулюється. В процесі інституціоналізації або формалізації відносин визначені форми соціальної поведінки набувають рис передбачуваності за орієнтацією та за формою вияву. В соціологічній літературі використовується ще таке тлумачення цього поняття: *інституціоналізація* – це процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Вважають, що **пусковим механізмом процесу інституціоналізації** соціальних відносин є виникнення відповідної соціальної потреби. У процесі функціонування суспільства індивіди вступають у серію соціальних взаємодій з метою забезпечення власних потреб. Для максимальної оптимізації цих взаємин, убезпечення їх від випадковостей, недопущення можливих хибних варіантів задоволення інтересів, ці відносини *інституціоналізуються*, тобто суспільство санкціонує і закріплює задоволення цих потреб у певних обсягах, визначеними методами та способами. З цією метою опрацьовується система ролей і статусів, яка змушує індивідів діяти певним чином, вступаючи у соціально значимі взаємини з іншими, а також визначається система санкцій, яка примушує учасників взаємодії не виходити за межі своїх соціальних ролей. Як найважливіші соціальні потреби, які зазвичай породжують процеси інституціоналізації, виокремлюють потреби у соціальному структуруванні; потреби у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства; потреби у виробництві продуктів і послуг; потреби у розподілі благ та привілеїв та ін.

Відповідно, соціальний інститут передбачає організовану, стандартизовану та узгоджену (конвенціоновану) між учасниками суспільного життя соціальну діяльність, спрямовану на задоволення їхніх суспільно значущих потреб. Так, інститут сім'ї задовольняє потребу у відтворенні людського роду та вихованні дітей, реалізує відносини між статями, поколіннями і т. ін.

Друга умова процесу інституціоналізації – наявність соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до суми цих осіб та їхньої взаємодії. Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер, володіють своєю власною системною якістю. Отже, соціальний інститут – це самостійне суспільне утворення, яке має свою логіку розвитку. З цього погляду соціальні інститути можна розглядати як організовані соціальні системи, які характеризуються стійкістю структури, інтеграційністю їхніх елементів та деякою мінливістю функцій.

Третя умова інституціоналізації передбачає продукування системи цінностей і правил, які визначають мету його діяльності. Ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними та корисними. Інституціоналізація передбачає прийняття індивідом, групою норм і зразків поведінки, які регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб.

Четвертою умовою формування соціальних інститутів, одним з найважливіших моментів інституціоналізації є *організаційне оформлення соціального інституту*. Зовні соціальний інститут – це сукупність осіб, установ, які забезпечені певними матеріальними засобами та виконують певну соціальну функцію.

Формування соціального інституту (процес інституціоналізації) набуває стадійного характеру. У загальних рисах у *життєвому циклі соціального інституту* виділяють вісім стадій:

- 1) *виникнення потреби*, задоволення якої потребує сумісних організованих дій, регулювання спільних цілей;
- 2) *поява соціальних норм і правил під час стихійної соціальної взаємодії*, яка здійснюється методом проб і помилок;
- 3) *поява процедур, пов'язаних з нормами та правилами*;
- 4) *інституціоналізація норм і правил, процедур*, тобто їхнє прийняття, практичне застосування;
- 5) *визначення системи санкцій для підтримки норм і правил*, диференціація їхнього застосування щодо визначених випадків;
- 6) *створення системи статусів і ролей*, які охоплюють всіх без винятку членів інституту;
- 7) *формалізація соціального інституту* – правила перестають бути засобами, які регулюють діяльність і стають самоціллю;
- 8) *дезорганізація соціального інституту*, коли інститут втрачає попередню гнучкість і життєздатність (наслідками цього можуть бути його реорганізація, або ж повна ліквідація).

● **Структурна будова соціального інституту.** Глибше уявлення про соціальний інститут дає аналіз його будови. Розглядаючи соціальні інститути, більшість соціологів визнає системний характер його структури. Американський філософ **Дж. Фейблман** (1904–1987) у *структурі соціального інституту* виділяв шість складових, серед яких:

- соціальна група;
- установи;
- звичаї;
- матеріальні знаряддя;
- організація;
- певна мета.

Дж. Фейблман особливого значення для формування соціального інституту надає меті. Трактуює соціальні інститути як групові цілі, що об'єктивуються за допомогою матеріальних засобів їхнього вираження.

Польський соціолог **Я. Щепанський** (1913–2004) до *складових елементів соціального інституту* зачисляє такі:

- мета;
- функції;
- установи та засоби досягнення мети;
- соціальні санкції.

Російський соціолог **С. Фролов** виділив *п'ять груп загальних інституційних ознак (складових) соціальних інститутів*:

- *установки та взірці поведінки* (наприклад, для інституту сім'ї – прив'язаність, повага, відповідальність; для інституту освіти – любов до знань, відвідування);
- *культурні символи* (для сім'ї – обручки, шлюбний ритуал; для держави – герб, прапор, гімн; для бізнесу – торговий знак; для релігії – хрест, ікони, святині);
- *утилітарні культурні риси* (для сім'ї – будинок, квартира, меблі; для бізнесу – магазин, фабрика, устаткування; для освіти – навчальні класи, бібліотека);
- *усні та письмові кодекси поведінки* (для держав – конституція, закони; для бізнесу – контракти, ліцензії);
- *ідеологія як система поглядів та ідей*, які визначають цілі та способи діяльності інституту. Наприклад, для сім'ї ідеологією є кохання, сумісність, індивідуалізм; для держави – демократія, для бізнесу – монополія, свобода торгівлі, право на працю; для церкви – віра в Бога).

Зазначимо, що запропоновані представниками інституційного аналізу схеми будови соціального інституту є радше уможглим набором елементів, що покликані у своїй статичній формі узагальнити мережі можливих зв'язків і відносин визначальних для формування соціального інституту як єдиного цілого.

Український соціолог **І. Рущенко** (2004), узагальнюючи погляди щодо будови соціального інституту, як *головні структурні складові* виокремив:

- *маси людей або спеціалізовані групи*, зайняті стереотипною (стандартною) діяльністю певного напрямку та змісту;
- *знаряддя праці та матеріальні ресурси*, а також технології необхідні для реалізації певного виду діяльності;
- *регулятори діяльності* у вигляді наборів цінностей, символів, норм, правил, кодексів, традицій, санкцій;
- *соціальні ролі* відповідно до розподілу праці та характеру діяльності разом з організаційними схемами та прийомами, які реалізуються у межах спеціалізованих закладів, установ, підприємств тощо.

5.2. Функції та дисфункції соціальних інститутів

● **Функції соціальних інститутів.** Функції, які реалізують соціальні інститути, поділяють на *універсальні та специфічні*. До *універсальних функцій* зазвичай зараховують, функції закріплення та відтворення суспільних відносин, регулятивну, інтегративну, транслуючу і комунікативну функції.

Функція закріплення та відтворення суспільних відносин. Кожен інститут має систему правил і норм, у межах яких відбувається діяльність кожного члена інституту. Тим самим інститут забезпечує стійкість соціальної структури суспільства.

Регулятивна функція полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Яким би видом діяльності не займався індивід, він завжди має справу з інститутом, який регламентує його поведінку в цій галузі. Таке регулювання потрібне для спільної діяльності людей.

Інтегративна функція. Ця функція містить процеси згуртування, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп, які відбуваються під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій і систем ролей. Будь-яка інтеграція в інституті складається з таких елементів: консолідація (поєднання зусиль); мобілізація (коли кожний учасник групи вносить свої ресурси в досягнення мети); комфортність особистих цілей індивідів стосовно цілей інших індивідів чи цілей групи в цілому. Інтегративні процеси, які відбуваються за допомогою інститутів, необхідні для координації діяльності людей, створення організацій.

Трансляюча функція. Кожний соціальний інститут передає соціальний досвід, кожне нове покоління соціалізується щодо цінностей норм і ролей конкретного соціального інституту (наприклад, сім'я, що виховує дитину, прагне орієнтувати її на ті цінності сімейного життя, яких дотримуються її батьки).

Комунікативна функція. Інформація, що створена в інституті, повинна поширюватися всередині інституту з метою управління та контролю за додержанням норм і у взаємодії з іншими інститутами. Комунікативні можливості інститутів різні: одні спеціально призначені для передачі інформації (засоби масової комунікації), інші мають досить обмежені можливості для цього; деякі активно сприймають інформацію (наукові інститути), інші – пасивно (видавництво).

До специфічних функцій належать функції, які властиві тільки якому-небудь одному виду інституції. Військовим і правовим інституціям властиві функції забезпечення безпеки членів суспільства, захист їхнього життя й майна. Інститути шлюбу й сім'ї забезпечують відтворення нових поколінь, суспільства в цілому, турботу про дітей і найближчих родичів. Значення економічних інститутів полягає в розподілі цінностей, організації обміну ними для створення оптимальних умов існування суспільства, соціальних спільнот, окремих індивідів. Релігійні інститути покликані організувати діяльність віруючих для задоволення їхніх релігійних потреб.

Виконуючи свої функції, соціальні інститути стимулюють дії суб'єктів згідно зі *стандартами поведінки* і стримують девіантну поведінку, тобто контролюють поведінку суб'єктів. Функції, які виконують соціальні інститути, згодом змінюються. Діяльність соціального інституту вважається функціональною, якщо вона сприяє збереженню стабільності та інтеграції суспільства.

• **Дисфункції соціального інституту.** *Порушення нормативної взаємодії з соціальним середовищем називається дисфункцією соціального інституту. Як за-*

значалось раніше, основою формування та функціонування конкретного соціального інституту є задоволення певної соціальної потреби. В умовах інтенсивного перебігу суспільних процесів, соціальних трансформацій може виникнути ситуація, коли суспільні потреби, що змінилися, не мають адекватного відображення у структурі та функціях відповідних соціальних інститутів. Внаслідок їхньої діяльності може виникнути дисфункція.

Серед найпоширеніших дисфункцій виділяють:

- невідповідність інституту конкретним потребам суспільства, змінюється потреба, яку задовольняє соціальний інститут, а отже, і він сам повинен змінитися, чи поступитися місцем новому;
- в діяльності інституту з'являються певні порушення, а у підсумку він втрачає здатність ефективно діяти. Така ситуація виникає у випадках:
 - а) невизначеність функцій соціального інституту, коли цілі діяльності „розминаються”, стають неоднозначними чи суперечливими;
 - б) невиробленість, чи порушення значною кількістю соціальних суб'єктів стандартів поведінки, ідеальних ролей, які становлять стрижень інституту, забезпечують його життєдіяльність;
 - в) втрата основної якості будь-якого соціального інституту – його *деперсоніфікованості*. Цей принцип означає, що діяльність інституту повинна забезпечуватися незалежно від особливостей індивідів, які в нього входять і відіграють провідні ролі. Зворотний процес до деперсоніфікованості *персоналізація* означає, що інституція перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб та усталених цілей, змінюючи свої функції, зміст соціальних ролей залежно від інтересів окремих осіб;
- брак ресурсів, які забезпечують функціонування інституту;
- зниження авторитету соціального інституту в суспільстві.

Отже, змістовно дисфункція виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у спаді його соціального престижу, авторитету, переродженні деяких його функцій у „символічну”, ритуальну діяльність, тобто діяльність, яка не спрямована на досягнення раціональної мети.

5.3. Види соціальних інститутів

Проблемі класифікації соціальних інститутів у соціології присвячено багато досліджень. З огляду на їх розмаїття та різні функціональні призначення у суспільстві використовують різні *класифікаційні критерії*. Першу спробу класифікувати соціальні інститути у соціології зробив **Г. Спенсер** відповідно до *характеру їхніх спеціальних функцій*. Він виділив *шість типів соціальних інститутів*:

- 1) домашні (сім'я, шлюб);
- 2) обрядові (церемоніальні);
- 3) політичні;
- 4) церковні (релігійні);
- 5) професійні;
- 6) промислові.

За мірою поширеності в суспільстві соціальні інститути можна класифікувати на *базові*, які регулюють взаємодію всіх соціальних суб'єктів, в поле діяльності яких входять практично всі громадяни суспільства (політичні, інституції власності, сім'я, освіта, релігія) та *допоміжні*, які контролюють обмежене поле соціальної діяльності і, відповідно, охоплюють лише певну частину особистостей. Прикладом допоміжного соціального інституту може бути інститут дуелей дворянської честі, який регулював специфічну сферу взаємин лише в дворянському середовищі. Очевидно, що базові соціальні інституції є стабільніші, вони хоча і набувають у різних історичних умовах відмінних форм, в них може вкладатися дещо інший сенс, проте, задовольняючи фундаментальні суспільні потреби, супроводжують людство достатньо довгий час його історичного розвитку, функціонують у різних типах суспільств. Допоміжні соціальні інституції менш тривалі, можуть зникати майже безслідно. У певних типах суспільств, на деяких фазах їхнього розвитку, існування таких форм суспільної взаємодії взагалі не фіксується. Наприклад, інститути заручництва та рекету виникають і набувають поширення зазвичай лише в кризових соціальних ситуаціях, зникають під час їхньої нормалізації.

За способом регулювання поведінки людей соціальні інститути можна поділити на *формальні* й *неформальні*. Рівень формалізації можна визначити за двома головними ознаками – тип норм, якими визначається функціонування інституції (юридичні, чи звичаєве право, традиції) і наявність у системі інституції однієї, або кількох соціальних організацій, які забезпечують її діяльність. *Формальні соціальні інститути* регулюються законами, іншими нормативними актами. Це взаємодія між суб'єктами, що відбувається на підставі формально узгоджених чи фіксованих правил, законів, регламенту, положень тощо. Прикладами формальних інститутів є держава, школа, армія тощо. Коли ж функції, засоби соціального інституту не знаходять втілення у формальних правилах, маємо *неформальний інститут*. Наприклад, дошлюбна поведінка досить повно, а часом жорстко регламентується в більшості випадків не юридичними, а звичаєвими нормами. Різні форми доброзичливого ставлення людей одне до одного, образа, сварка, думка батьків і соціального оточення стають своєрідними формами соціального контролю за виконанням тих ролей, які індивіди беруть на себе. Передшлюбне залицяння, на відміну від шлюбу, не реалізується в рамках визначеної організації – сім'ї, а отже, можна стверджувати, що цей соціальний інститут не є високоформалізованим. Рівень формалізації залежить від того, наскільки певний вид соціальних зв'язків важливий для суспільства.

За змістом функцій, які виконують соціальні інститути, **Ян Щепанський**

класифікує їх на економічні, політичні, виховні, культурні, релігійні, а також соціальні інститути у вузькому змісті слова.

Економічні соціальні інститути займаються виробництвом і розподілом благ, послуг, регулюванням грошового обігу, організацією праці тощо. Економічними інститутами є банківський інститут, інститут ринку праці тощо.

Політичні соціальні інститути пов'язані з визначенням, виконанням, підтриманням влади. Політичними інститутами є, наприклад, уряд, парламент, поліція.

Культурні та виховні інститути сприяють розвитку культури, соціалізації молодого покоління, передачі йому культурних цінностей суспільства. До них зачисляють сім'ю як виховний інститут, школу (середню, вищу), мистецтво.

Релігійні соціальні інститути допомагають задовольняти потреби, пов'язані з розумінням того, що вважається надприродним і священним. Релігійним є, наприклад, інститут Православної Церкви, інститут Греко-Католицької Церкви тощо.

Соціальні інститути організовують добровільні об'єднання. Вони виконують „церемоніальну” роль, тобто визначають способи взаємної поведінки членів певної спільноти. Ці інститути регулюють щоденні особистісні контакти, полегшують взаєморозуміння, забезпечують рівномірний плин повсякденного життя (наприклад, святкування днів народження, шлюбних торжеств, способи звертання до вищих або старших осіб тощо).

Використовуючи *сферний підхід*, американський соціолог і публіцист **Ч. Мілс** (1916–1962) виокремив *п'ять головних інституціональних порядків*, говорячи про такі соціальні інститути:

- 1) *економічний* (інститути, що організують господарську діяльність);
- 2) *політичний* (інститути влади);
- 3) *сімейний* (інститути, які регулюють статеві відносини, народження й соціалізацію дітей);
- 4) *військовий* (інститути, що організують захист);
- 5) *релігійний* (інститути, які організують колективне шанування богів).

Залежно від задоволення основних життєвих потреб у соціології виділяють *п'ять основних видів соціальних інститутів*:

- 1) *інститут сім'ї та шлюбу* (потреба у відтворенні й роду);
- 2) *політичні інститути* (потреба в безпеці й соціальному порядку);
- 3) *економічні інститути* (потреба в засобах існування);
- 4) *інститути освіти в широкому змісті*, враховуючи науку й культуру (потреба в одержанні знань, у соціалізації підростаючого покоління, у підготовці кадрів);
- 5) *інститут релігії* (потреба вирішення духовних проблем, пошуку сенсу життя).

Характеристика кожного з виділених соціальних інститутів подана у табл. 5.2 із врахуванням функцій, які вони реалізують, опису основних ролей, фізичних і символічних елементів, що супроводжують їхню діяльність.

Характеристика основних соціальних інститутів суспільства

Інститути	Функції	Основні соціальні ролі	Фізичні елементи	Символічні елементи
<i>Сімейно-шлюбні</i>	Виховання, турбота про дітей	Батько, мати, дитина	Дім, інтер'єр	Каблучка, заручення
<i>Політичні</i>	Завоювання влади, її здійснення, підтримка законів, правил	Суб'єкт права, законодавець	Громадська будівля (будинки та публічні місця)	Прапор, кодекс, хартія
<i>Економічні</i>	Виробництво, розподіл благ і послуг, регулювання фінансів, організація і поділ праці	Працедавець, найманий робітник, покупець, продавець	Фабрика, офіс, магазин	Гроші, торгівля, марка, реклама
<i>Освіти</i>	Соціалізація людей, залучення до базових цінностей суспільства	Учитель, учень, студент	Школа, вуз, підручник	Атестат, диплом, науковий ступінь
<i>Релігійні</i>	Сприяння соборним відносинам, поглиблення віри	Священик, парафіянин	Собор, церква	Хрест, Біблія

Можна констатувати, що розгалужена система соціальних інститутів є показником зрілості суспільства. Функціональність соціального інституту визначається його здатністю задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних груп. Важливо пом'ятати, що зміна соціальних потреб є індикатором зміни соціальних інститутів і виникнення нових. Поява нового соціального інституту – це складний процес, що не завжди підлягає прогнозуванню та визначеності, оскільки є результатом історичних змін. Однак обґрунтованість появи нових соціальних інститутів визначається соціальною практикою, тими цілями, які стоять перед суспільством у напрямі стабілізації та регулювання усіх сфер життя. Розвитку соціального інституту передують формування його організаційних основ. Тому для розуміння механізму функціонування соціальних інститутів не менш важливим є розуміння основ організаційної соціології (соціології організацій) та її ключового поняття „соціальна організація”.

5.4. Соціальна організація:

поняття, підходи до аналізу

• **Поняття організації в соціології.** Організація (від лат. *organisatio* – формую, створюю) – ключовий елемент соціальної структури, тому активно вивчається соціологією та іншими науками. В економіці, кібернетиці, технічних науках термін „організація” став синонімом упорядкованості. Його застосовують до будь-яких, у тім числі фізичних, систем і процесів. У соціології організацію розглядають як специфічне соціальне і тільки соціальне утворення. Об’єктом упорядкованості тут є індивіди та соціальні групи, певні соціальні функції. *У трактуванні організації виділяють кілька аспектів.*

По-перше, організацію розглядають як *об’єднання людей (соціальну групу)* для спільного досягнення поставленої мети, що діють у рамках певної структури й на підставі правил, визначених для цієї організації;

По-друге, організація позначає *деяку діяльність* спрямовану на продукування нових норм, налагодження стійких зв’язків, координацію зусиль окремих членів соціальної групи. Таке розуміння організації відображає ступінь упорядкованості соціальної системи, показує, наскільки вона відійшла від самоорганізованості або дезорганізації.

По-третє, організація часто розуміється як *атрибут* якого-небудь об’єкта, його властивість мати впорядковану структуру. Це означає, що соціальний об’єкт має деяку внутрішню будову і складається з частин, пов’язаних певним чином.

Є кілька обставин, які відрізняють соціальну організацію від соціального інституту.

Перша обставина – *організація передусім спрямована на реалізацію конкретних цілей*. Кожна організація доцільна в тому значенні, що дії її членів скоординовані для досягнення загального для неї результату в певній сфері людської діяльності. Підприємство існує для забезпечення випуску конкретної продукції, політична партія – для реалізації політичної програми, лікарня – для лікування хворих. *Соціальна інституція реалізує соціальні функції ширшого загального значення*, які виходять за межі вузькоспеціалізованих цілей і є регуляторами відносин більш широкого спектра.

Друга обставина. *Організації – це конкретна система співдіяльності реальних людей*. Така система відносин може існувати без жодної їхньої інституціоналізації (наприклад, організована подорож, коло зацікавлених, таємний університет тощо), але не може існувати без людей. Тоді як *соціальний інститут – це передусім об’єднання безособових умов співдіяльності*, часто відірване від реальних практик і дій повсякденності.

Третя обставина. *Організаціям властивий високий ступінь регламентації їх-*

ньої внутрішньої структури в тому значенні, що правила поведінки охоплюють практично всі сфери виконуваної діяльності. Ці правила чітко сформульовані та визначають дії індивідів, які займають певні позиції в організації, незалежно від їхніх особистих якостей, але відповідно до тих виробничих функцій, що реалізуються кожним учасником спільної діяльності. Директор, його заступники і помічники або рядові виконавці – всі мають формалізований перелік обов'язків, яких повинні дотримуватись у межах власної компетенції. Водночас *соціальні інститути регламентують соціальну поведінку, враховуючи формалізовані (нормативні) правила та закони, піддані історичній апробації та доцільності*, які є зовнішніми щодо реальної поведінкової структури організаційних відносин і створені для спрямування людської взаємодії у певному напрямі.

Четверта обставина. *Соціальним організаціям більшою мірою, ніж соціальним інститутам, властива гнучкість*, що зумовлено більшою потребою у пристосуванні (адаптації) до змін довкілля. Це означає, що соціальна організація змушена постійно розвиватися, а це спонукає порушувати усталені правила (канони). З часом це призводить до *інституційних змін* і створює основу модифікації соціальних інститутів у довгостроковій перспективі.

Соціальні організації є *суб'єктом інституційного механізму*. Іншими словами, соціальні інститути реалізують свій зміст через організації. Відповідно організація стає ретранслятором інституційних вимог, за допомогою організації відбувається інтеріоризація та модифікація норм і правил, які набувають конкретного змісту, зразків поведінки. Якщо організація триває довго, її вже вивчили, тоді виникають деякі умови для перетворення цієї організації на соціальний інститут

Отже, *соціальна організація – це структуроване соціальне утворення, що має свої функції, ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, орієнтоване на досягнення свідомо координованих і взаємопов'язаних цілей людської діяльності*. Організація передбачає формування формалізованих структур на підставі *спеціалізації* або *розподілу праці*. Функціонування організації засноване на системі особливих, організаційних відносин, на чіткому визначенні та виконанні ролевих вимог кожним членом організації.

● **Підходи до аналізу організації.** Тривале дослідження організації не лише в теоретичному, але й прикладному аспектах дало змогу сформувати низку основних підходів до їхнього аналізу. Серед найбільш визнаних: *підхід з позицій організаційного розвитку, системний, ситуативний та інтеграційний* підходи.

Підхід з позицій організаційного розвитку. Сучасні організації функціонують у середовищі, яке зазнає постійних, часом кардинальних змін (політичних, економічних, соціокультурних та ін.). Зміни стосуються практично всіх організацій, що вимагає від них відповідних реагувань і реорганізацій. Зміни усередині організації (організаційні зміни) звичайно відбуваються як реакція на зміни в зовнішньому середовищі.

Організаційні зміни передбачають:

- зміну цілей відповідно до змін у зовнішньому середовищі та самій організації;

- зміни в організаційній структурі – в системі розподілу повноважень і відповідальності, в координаційних і інтеграційних механізмах, поділі на відділи, управлінській ієрархії, мірі централізації;
- зміни у технології і завданнях – зміна процесу та графіка виконання завдань, використання нового устаткування або методів, зміна нормативів і самого змісту роботи;
- зміни пов'язані з людським чинником – ці зміни передбачають модифікацію установок або поведінки персоналу організації – підготовка до міжособистісного або групового спілкування, зміни у сфері мотивації, лідерства, підвищення кваліфікації персоналу, запровадження програм з підвищення задоволеності працею тощо.

Для ефективної реакції на зовнішні зміни важливе значення має *ступінь сприйнятливості організаційної структури до нововведень*. Успіх діяльності організації в умовах нестійкого, динамічного середовища залежить від *швидкості реакції*, що корелює зі здатністю інтенсивно та безперервно навчатися. За таких обставин організації, спрямовані на навчання, відрізняються тим, що швидко усвідомлюють проблеми, критично ставляться до власних помилок і ведуть постійний пошук найефективнішої моделі поведінки з метою максимізації успіху. Такі організації переглядають свою корпоративну місію, намагаються оволодіти кращою технікою, технологією і змінити, відновити свої погляди, цілі та стратегію. На думку дослідників, ефективним засобом організаційного розвитку є помірна реорганізація хоча б раз на рік, а інколи, кожні чотири або п'ять років – *фундаментальні зміни*. Аналіз зовнішнього середовища з огляду на організаційні зміни може мати кількісне та якісне спрямування.

Ситуативний підхід полягає у тому, що ефективність організації *визначається мірою адаптації її організаційної структури та організаційної поведінки її членів чинникам і обмеженням навколишнього середовища*.

Ситуативний підхід є способом мислення, ніж набором конкретних дій. Як метод управлінської діяльності його розробили в Гарвардській школі бізнесу (США) і запропонували майбутнім менеджерам швидко вирішувати проблеми в конкретній ситуації. Цей підхід потребує ухвалення оптимального рішення, залежного від співвідношення наявних чинників. *Ситуативний підхід частіше використовують у нестандартних і непередбачених ситуаціях*. Керівництво в таких ситуація повинно приймати рішення щодо зміни у структурі та процесах в організації, щоб зберегти її ефективність. Ситуативний підхід концентрується на ситуативних відмінностях між організаціями й усередині самих організацій, на визначенні значущих змінних кожної ситуації та їхній вплив на організацію.

Ситуативний підхід передбачає вироблення рекомендації щодо того, як треба управляти в конкретних ситуаціях. У цьому разі *виокремлюють чотири обов'язкові кроки для ефективного управління організацією в конкретній ситуації*:

- провести аналіз ситуації з погляду того, які вимоги вона ставить перед організацією;

- вибрати управлінський підхід, що відповідає умовам, в яких перебуває організація у конкретній ситуації;
- створити в організації потенціал і необхідну гнучкість для того, щоб можна було перейти до нового управлінського стилю, який відповідає ситуації;
- визначити перелік організаційних змін, що допоможуть адаптуватись до ситуації.

Системний підхід. Будь-яку організацію варто розглядати як соціальну систему. Організація як соціальна система є системою динамічною, тобто змінною в часі. Зазвичай це нелінійна система, з нелінійними взаємодіями і нелінійними законами розвитку. При дослідженні організації як соціальної системи потрібно пам'ятати, що вона включена в ширше середовище, яке теж є нелінійною динамічною системою. Ця система, розвиваючись за власними законами, визначає багато властивостей і обставини розвитку своїх підсистем, у тім числі організацій, що до неї долучені.

Згідно з цим підходом будь-яку систему розглядається як сукупність взаємозалежних і взаємопов'язаних окремих елементів і підсистем. Центральним моментом є твердження про те, що ціле більше суми складових його частин. Роль *комунікацій* полягає у тому, щоб внести узгодженість, забезпечити функціонування всіх частин соціальної організації. Як системоутворювальний чинник теорія розглядає *мету* (ієрархію цілей на рівні підсистем). Крім понять „мета” і „комунікація”, важливе значення надають *поняттю „рівновага”*. Рівновага виступає в ролі механізму стабілізації системи як єдиного цілого і адаптації її до умов, що змінюються. Засобом регулювання діяльності і стратегічного управління системою є *процес прийняття рішення*. Відкритість системи, інтенсивність обміну інформацією – важливий параметр під час дослідження організації, який дає змогу враховувати впливи зовнішнього середовища на її життєдіяльність.

Інтеграційний підхід намагається об'єднати попередні підходи. За своїм змістом зводиться до таких положень.

1. *Організація формується як реакція на економічні, соціальні, політичні та культурні потреби*; її формування відбувається планомірно або стихійно, формально або неформально. У будь-якому випадку формування організації повинно бути легітимним для того, щоб навколишнє середовище визнавало її.

2. *Людська поведінка є основним параметром організаційної поведінки*. Поведінка індивідів і груп, що характеризуються певними соціальними і психологічними рисами, впливає на функціонування організації. Влада в організації визначає тип поведінки її учасників і організаційних відносин між ними. Адаптація поведінки учасників організації відбувається шляхом керівництва, комунікації, ухвалення рішення, стимулювання та контролю.

3. *Сили організаційного зростання і розвитку зосереджені на внутрішніх характеристиках самої організації, а також на організаційному кліматі і навколишньому середовищі*. Відповідно ефективність організації і тривалість її існування частково залежать від типу відносин між її учасниками.

4. У своїй діяльності організація прагне до рівноваги між своїм внутрішнім і зовнішнім середовищем, тобто підлаштовує свої функції і коректує свою діяльність для задоволення нових потреб навколишнього середовища. Динамічна рівновага організації відбувається шляхом балансу між витратами діяльності і віддачею від цих витрат.

Інтеграційний підхід характеризується зміщенням низки акцентів в аналізі організації та організаційних змін:

- перехід від понять рівноваги і гармонії до понять суперечності, боротьби та сили;
- перехід від рівня „людина – організація” до рівня „група – організація”;
- перехід від дослідження організації як закритої системи до рівнів відкритої системи, соціальної системи, соціально-технічної системи;
- перехід від параметрів організаційної стабільності до параметрів організаційної динамічності, що ґрунтується на ідеї відносної стабільності та динамічної рівноваги.

5.5. Типологія організацій

Величезне різноманіття та різноплановість організацій створюють суттєві труднощі для їхньої типологізації. Організації, які, на перший погляд, можна зачислити до однієї групи за одним критерієм, можуть дуже відрізнитися за іншим. Розглянемо напопулярніші підходи та критерії класифікації, які використовують в теорії організацій, соціології організацій і практичному менеджменті.

• **Загальні критерії типологізації.** Як головний критерій поділу часто використовують *ступінь формалізації відносин в організації*. Можна говорити про наявність формальної та неформальної організацій. **Формальна організація** – це організація, побудована на підставі соціальної формалізації, тобто цілеспрямованого формування стандартних, безособових зразків поведінки в правових, організаційних і соціокультурних формах. Формальна організація – кістяк адміністративної структури – становить систему узаконених безособових вимог і стандартів поведінки, формально заданих і жорстко закріплених ролевих інструкцій. Вона нагадує піраміду, горизонтальний зріз якої характеризує систему вимог функціонального поділу праці, а вертикальний (ієрархічний) – відносини влади та субординації. Формальна структура утворює каркас відносин в організації, надає їй необхідну стійкість, дає змогу полегшити і раціоналізувати процес досягнення цілей. Водночас вона може породжувати низку непереборних дисфункцій.

Неформальна організація – спонтанно сформована система соціальних зв'язків, норм, дій, що є результатом більш-менш тривалого міжособистісного

спілкування всередині певної групи. Неформальна організація є другою підсистемою будь-якої формальної організації. В ній немає жорстко закріплених безособових стандартів, а превалюють групові норми, спонтанна взаємодія людей надає гнучкість організаційній поведінці.

Неформальна організація виявляє себе в двох основних формах: позаформальній і соціально-психологічній.

Позаформальна організація – це система неформалізованих службових відносин, які спонтанно розвиваються членами формальної організації, спрямована на вирішення організаційних завдань такими способами, які відрізняються від формально запропонованих.

Соціально-психологічна організація – це спонтанно виникаюча система міжособистісних відносин, що складається на основі безпосередньої вибіркової (частіше емоційної, ніж раціональної) та взаємного інтересу членів організації один до одного. Вона виникає на підставі соціальних потреб індивідів у спілкуванні, визнанні, належності до групи, повазі і т.п.

Формальна і неформальна форма організації здебільшого співіснують, взаємодоповнюють одна одну, а інколи й протидіють, тому „конфігурація” їхньої взаємодії найчастіше є першочерговим предметом прикладного аналізу будь-якої організації.

Серед інших загальних критеріїв типологізації використовують *масштабність* (міжнародні, національні, регіональні, локальні) та *розмір організації* (малі, середні, великі), *міру її відкритості* (закрита, напіввідкрита, відкрита), *автономність* (самостійні, підпорядковані) та ін.

● **Організаційно-формальні критерії.** Американський дослідник **Чарльз Уоррінер** називав організації, виокремлених за організаційно-формальними критеріями класифікації, традиційними, народними або „типологіями здорового глузду”. Типологізація організацій за такими критеріями очевидна і доцільна перелусім з погляду практики управління і права.

Типи організації *за формою власності*:

- *приватні;*
- *державні;*
- *муніципальні;*
- *змішані.*

Ставлення до прибутку:

- *комерційні організації* – у них отримання і розподіл прибутку між засновниками організації (акціонерами) є статутною метою діяльності;
- *некомерційні організації* – основна мета полягає в задоволенні певних суспільних потреб, а прибуток (якщо він є) може бути спрямований лише на розвиток самої організації.

За організаційно-правовими формами виділяють:

- *товариства* (з різновидами);
- *кооперативи;*

- акціонерні товариства (з різними ступенями відповідальності);
- дочірні та залежні товариства;
- фонди;
- асоціації;
- установи, некомерційні партнерства і т.д.

За галуззю виробництва виділяють велику кількість організацій, наприклад, промислові, сільськогосподарські, торгові, освітні і т. д.

За змістом діяльності організації теж поділяються на різні типи:

- добувні;
- обробні;
- складальні;
- дослідницькі;
- проектні;
- навчальні;
- просвітницькі і т. д.

● **Функціональні критерії.** В межах цього підходу до типологізації організацій вони поділяються за своїми функціями у суспільстві, за своїм призначенням:

- *виробничі організації* виробляють речі і продукти, які споживають члени суспільства (фабрики, заводи, торгові палати і т. п.);
- *регулятивні (політичні) організації* забезпечують формулювання і досягнення суспільних цілей, „відповідають” за формування і реалізацію владних відносин (більшість організацій державного та муніципального управління, політичні партії і т. п.);
- *соціальні організації* зберігають традиції, забезпечують соціальну спадкоємність, передачу соціального досвіду (церква, освітні організації, музеї, редакції, видавництва і т. п.);
- *інтеграційні організації* виконують функції вирішення конфліктів, мотивації членів суспільства, узгодження цілей і діяльності окремих соціальних груп та спільнот (прокуратура, суд, ЖЕК і т. п.).

● **Соціально-психологічні критерії.** В межах соціально-психологічного підходу організації типологізуються за сукупністю соціально-психологічних відносин, які в них складаються, враховуючи ступінь регламентації діяльності всередині організації, ієрархічності, спосіб контролю, особливості відносин між людьми в процесі роботи. Відповідно, виокремлюють асоціації, прості та тотальні організації.

Прості (харизматичні) організації. Це зазвичай невеликі організації, які створюють члени однієї сім'ї, близькі друзі або соратники. На чолі таких організацій стоїть лідер, що володіє харизмою. Такі організації нестабільні, в них немає чітко вираженої ієрархії і норм. Місце члена організації в цій ієрархії залежить від того, наскільки він близький до лідера. Дуже багато, особливо малих організацій, на початку свого формування постають саме як прості. З розвитком відбувається інституціоналізація відносин (усталення норм, формалізація взаємодій і т. д.) і така організація перетворюється на інші типи.

Асоціації. Цей тип організацій називають ще союзними, наголошуючи на тому факті, що вони є своєрідним союзом людей, які об'єдналися на добровільній основі. Асоціації створюють для захисту та просування інтересів своїх членів, членство в них добровільне і вони слабо пов'язані з регулятивними органами. У таких організаціях вже чіткіше структуровані та формалізовані відносини, є навіть те, що називають апаратом управління (але він зазвичай виконує представницькі та координуючі функції). Відносини між членами організації регулюються гнучкими правилами і нормами, мало залежать від відносин з лідером. Приклади асоціацій: товариства за хобі (нумізматів, філателістів), наукові, релігійні, етнічні спілки, споживацькі, екологічні і подібні до них організації. Асоціації – це один з елементів громадянського суспільства, вони є головним способом самовираження людей, які не можуть зробити це іншими способами, наприклад, через участь у владі або бізнесі.

Тотальні організації. Ці організації, на відміну від асоціацій, створюються „згори” – державою, політичними і релігійними структурами, армією і т. д. Їх створюють для того, щоб реалізовувати чітко сформульовані задачі: оборона і охорона, розвиток держави, захист державних і суспільних інтересів, сприяння суспільному благу. Відносини в таких організаціях жорстко структуровані, формалізовані й ієрархізовані. Члени тотальних організацій перебувають у відносній або навіть абсолютній ізоляції від суспільства, їхня діяльність (а часто навіть позаорганізаційне життя) перебуває під контролем керівництва або інших членів організації. Лідера (керівника) призначають і він має практично необмежену владу. У таких організаціях складається яскраво виражена субкультура (своя мова – жаргон, способи спілкування, ритуали і т.д.). **І. Гоффман** (1961) виділив *чотири різновиди тотальних організацій*, що розрізняються мірою „тотальності”:

- установи соціального піклування – лікарні, санаторії, дитячі будинки і подібні заклади для людей, які з певних причин не здатні самі про себе піклуватися;
- установи для девіантів – в'язниці, концтабори, колонії;
- функціональні організації, які створюють для чіткої мети, наприклад, армія, правоохоронні органи; інфраструктурні організації (транспорт, зв'язок);
- духовно-релігійні організації – монастирі, секти, закриті навчальні заклади.

Особливий різновид тотальних організацій – злочинні і терористичні групи та спільноти, які, з одного боку, майже повністю відповідають соціально-психологічним ознакам тотальних установ, з іншого – дисфункційні, і виконують зовсім не корисні для суспільства завдання.

• **Конфігураційні критерії.** Відомий канадський дослідник структури організації та організаційної поведінки **Генрі Мінцберг** виокремив в організації так звані базові частини, які він назвав *центрами концентрації членів організації*, або *центрами впливу*. Сама організація представлена в цьому випадку як структурована коаліція учасників, тип якої залежить від того, яка з частин домінує. Організа-

ційна конфігурація залежно від цього набуває різних форм, які відповідають певним типам організацій. Згідно з Мінцбергом *базовими частинами організації є*:

- *операційне ядро* – це люди, підрозділи й устаткування, на якому відбувається основна діяльність організації, враховуючи отримання та розподіл ресурсів;
- *стратегічна верхівка* – інстанції, які визначають довгострокові стратегії, група топ-менеджерів;
- *техноструктура* – персонал пов'язаний з технічними й аналітичними видами діяльності, що забезпечує успішну роботу операційного ядра – плануванням робіт, технологічних процесів, підготовкою працівників. Крім того, техноструктура займається загальноорганізаційними справами – розробкою і корекцією організаційних процедур, збором, аналізом і розподілом інформації і т. п.;
- *середня ланка* – це менеджери середньої ланки, що зв'язують стратегічну верхівку з операційним ядром;
- *персонал підтримки* (допоміжна ланка) займається непрямою підтримкою операційного ядра й елементів решти організації: забезпеченням безпеки, інфраструктурною підтримкою (транспорт, енергія, зв'язок і т. д.), консультаціями, пошуковою і дослідницькою роботою;
- *ідеологія* – це частина організації, яка задає основну тенденцію і напрями формування організаційної культури, що відрізняє цю організацію від інших. За висловом Мінцберга, ідеологічна підсистема організації „додає їй життєвої сили, нарощує „плоть” на „скелет” структури”. Ідеологія – це ореол, що охоплює організаційну систему в цілому.

Типи організацій, які відповідають певній конфігурації, подано в табл. 5.3.

Таблиця 5.3

Типи організацій за Г. Мінцбергом

Структурна конфігурація (тип структури)	Основний механізм координації	Ключова частина організації	Тип децентралізації
1	2	3	4
1. Підприємницька Проста, маленька і найчастіше молода організація	Пряме управління	Стратегічна верхівка	Вертикальна та горизонтальна централізація
2. Механістична Організації масового виробництва і відпрацьованих масових технологій	Стандартизація робочих процесів	Техноструктура	Обмежена горизонтальна децентралізація, розвинена низхідна ієрархія
3. Професійна Організації, де сильна роль професіоналів, які беруть на себе велику частину управління операціями	Стандартизація знань	Операційне ядро	Вертикальна та горизонтальна децентралізація

1	2	3	4
4. Диверсифікована Організація, що складається з множини досить незалежних одиниць	Стандартизація виходів	Середня ланка	Обмежена вертикальна децентралізація
5. Інноваційна Організації, які працюють „на вістрі” науково-технічного прогресу і в специфічних сферах послуг, в яких інновації – умова виживання	Взаємне узгодження	Персонал підтримки (допоміжна ланка)	Вибіркова децентралізація

Окремо стоять *місіонерські конфігурації організації*, що мають в своїй основі сильну корпоративну культуру. У них домінує ідеологія, яка сприяє об'єднанню співробітників. Вона поєднує низьку централізацію з високим ступенем формалізації, що ґрунтується на ідеологічних нормах.

5.6. Моделі організації

У сучасній соціології опрацьовано декілька *теоретичних моделей організації*. **О. Пригожин**, аналізуючи етапи дослідження організацій, запропонував такий історичний континуум їхнього виникнення та функціонування: „*організація–трудовий процес*”→„*організація – машина*”→„*бюрократична модель організації*”→„*організація – спільнота*”→„*соціотехнічна модель організації*”→„*інтераціоналістська модель організації*”→„*природна організація*”.

„**Організація – трудовий процес**”. Методологічною базою цієї моделі є виділення блоку „*людина–праця*” як першооснови організації. В межах цього блоку процес праці максимально розбивається на прості складові елементи, щоб сформувати для працівника найоптимальніший режим виконання виробничих завдань. Саме трудова діяльність принципово відділялася від управління, яке ставало функцією іншої особи. Цю модель найчастіше пов'язують з іменем американського інженера-дослідника **Ф.Тейлора** (1856–1917). Головні її особливості: детально „розписана” поведінка працівника за раціоналізованою схемою, а також підхід до самого працівника як до окремого „елемента механізму системи праці”.

„**Організація – машина**”. Найбільш відомі прибічники цієї моделі **А. Файоль** (1841–1925) та **Л. Урвік** (1891–1983). Вони розглядали організацію як *безособовий механізм*, який побудований на формалізованих зв'язках, статусах, цілях у вигляді багаторівневої адміністративної ієрархії. Основний акцент зроблено на єд-

ність управління, виділення функціональних ланок („департаменталізація”) і важелів регулювання (планування, координації, контролю тощо). Організація передусім є інструментом вирішення завдань, людина в ній є не як особистість, а як „абстрактна” величина. Така майже технічна система припускає повну керуваність, контрольованість її діяльності.

„**Бюрократична модель організації**”. Близькою до попередньої є концепція раціоналізації („бюрократизації”) поведінки людини в організаціях. **М. Вебер** запропонував цю теоретичну модель з метою регулювання в організації властивої людям ірраціональності у вчинках і відносинах. Гарантія ефективності організації забезпечується через стандарти діяльності. Переваги досягаються за рахунок точності, однозначності, чіткої субординації, цілісності відносин. Обов’язки між членами організації розподіляються за мірою компетентності, на цьому принципі будується і владний розподіл в організації. На відміну від згаданих вище авторів, М. Вебер не займався практичною побудовою адміністративних структур, його образ „бюрократичної” організації давав тільки теоретичну модель зняття наростаючих проблем. Детальнішу характеристику цієї моделі подано далі.

„**Організація – спільнота**”. Експериментально і теоретично цю модель обґрунтували **Е. Мейо**, **Ф. Ротлісбергер** (1898–1974) та ін. Ця модель зводиться до уявлення про організацію як про окремий випадок людської спільноти. Ключовими є відносини „людина-людина”, „людина-група”. Ці відносини будуються на міжособистісному рівні, на соціальній комунікації, загальних інтересах, міжособистісних симпатія тощо. Головний регулятор – прийняті групою (сформовані в процесі міжгрупової взаємодії) норми поведінки. Структура будується на основі первинних відносин, які стихійно складаються, між індивідами, за „шкалою престижу”, через процеси лідерства і т. д. У цьому середовищі часто утворюються неформальні асоціації. Така організація задовольняє соціальні потреби індивіда (у спілкуванні, визнанні, належності) і контролює його поведінку (через громадську думку).

• „**Соціотехнічна модель**”. Ґрунтується на визнанні того, що внутрішньогрупові зв’язки залежать від технології виробництва. Дослідження, проведені в п’ятдесятих роках групою англійських соціологів на вугільних шахтах в Уельсі, на текстильних фабриках в Ахмедабаді, засвідчили також і зворотний вплив соціально-психологічних якостей групи на продуктивність. Залежно від того, наскільки це дають підстави особливості устаткування і технологічного процесу, організаціям треба враховувати і допускати неформальне регулювання на окремих ділянках. З розвитком технічної бази виробництва міра використання неформального управління може варіюватися, або ж зовсім не використовуватись. *Соціотехнічний підхід* обґрунтовує необхідність взаємодії двох складових виробничого процесу: технічної та соціальної підсистем.

Завдання технічної підсистеми – забезпечити умови найбільш ефективного використання технологій, обладнання. На це спрямовані процедури організації виробництва, компанування робочих місць, раціонального використання вироб-

ничих площ тощо. *Соціальна підсистема* повинна забезпечити ефективну роботу технічної системи і включає навчання робітників прогресивним навичкам, підвищення їхньої кваліфікації, добір кадрів, вирішення проблем статусу та ін. На практиці ефективна реалізація соціотехнічного підходу залежить від максимального використання можливостей, закладених у соціальній підсистемі.

„Інтераkціоністська модель”. Розглядає організацію як систему тривалих взаємодій між працівниками. Зокрема, відповідно до погляду одного з основоположників сучасної американської теорії управління **Честера Барнарда** (1886–1961), організація – це такий вид кооперації людей, яка відрізняється від інших соціальних груп свідомістю, передбачуваністю та цілеспрямованістю. Барнард і його послідовники здебільшого розглядали сумісні дії людей, їхню кооперацію, а вже потім необхідність досягнення цілей. На думку **Д. Марча** і **Г. Саймона**, організація – є найпоширенішою у суспільстві спільнотою індивідів, які взаємодіють, що містить центральну координуючу систему. Висока специфічність структури і координація усередині організації відрізняють її від дифузних і нерегульованих зв’язків між неорганізованими індивідами. Все це дає організації схожість з біологічним організмом.

На думку представників інтераkціоністської моделі організації, індивіди вносять в організацію власні очікування і цінності, керуються своїм уявленням про ситуації. Оскільки цілі, структура частково є продуктом цих взаємодій (разом з формальними), в системі управління виникає певна невизначеність, існує ризик впливу неформальної структури організації при ухваленні рішень. Раціональність керівника також обмежена: знання його про організацію не є повними, не всі наслідки своїх рішень він може передбачити, в нього часто міняються пріоритети. Важливий спосіб підтримки контролю – системний аналіз і оптимізація роботи організації на межі її формалізації і неформальних наслідків внутрішньогрупових відносин.

„Природна організація” – концепція, що йде від **Т. Парсонса**, **Р. Мертона**, **А. Етціоні** та ін. На думку американського дослідника організацій **А. Етціоні**, організації – це соціальні об’єднання (або людські групи), що свідомо конструюються та реконструюються для досягнення специфічних цілей, характеризуються свідомим членством в організації і свідомими діями її учасників. Функціонування організації в межах цього підходу розглядається як об’єктивний процес, в якому суб’єктивний зміст хоча і є, але не переважає. Організованість – це стан системи, який дає змогу їй самій налаштовуватись на дії ззовні або зсередини. Мета – це лише один з можливих результатів функціонування, відхилення від мети – не помилка або прорахунок, а природна властивість системи, як наслідок, вагому роль в її функціонуванні мають стихійні чинники. Такий підхід унікає погляду на організацію з позицій управління, бачить її як специфічне соціальне явище, що розвивається за своїми власними принципами. Ці принципи відомі лише частково, тому й виникають численні непередбачені ситуації.

5.7. Бюрократична та демократична організації

Будь-яка формальна організація має *спеціальний адміністративний апарат*, основною функцією якого є координація дій членів організації, щоб її зберегти. Членів організації розглядають функціонально: не як особистості, а як носії певних соціальних ролей. Чим складніша і більша організація, тим складніші функції виконує адміністративний апарат. Формальна організація має різні регулятори нормування і планування діяльності організації: норми й зразки службової поведінки, програми діяльності, принципи й норми винагороди тощо. Формальна організація раціональна, оскільки в її основі лежить принцип доцільності свідомого руху до означеної мети. Вона принципово знеособлена, тобто розрахована на абстрактних індивідів, між якими не передбачено ніяких стосунків, крім службових, таких, що відбуваються за чіткою програмою. *Формалізацію організації найчастіше пов'язують з її бюрократизацією.*

• **Бюрократія** – складний і суперечливий соціальний феномен. Під *бюрократією* зазвичай розуміють соціальну групу, члени якої професійно займаються управлінням, їхні посади утворюють в організації ієрархію, що характеризується формальними правами й обов'язками, які визначають їхню діяльність і відповідальність. Сам термін „бюрократія” у перекладі означає „панування канцелярії” і утворений з двох слів: французького „*bureau*” – бюро, канцелярія, і грецького „*kratos*” – сила, влада, панування. Введення цього терміна приписують французькому економісту **Вінсенту де Гурне** (1712–1759), який у 1745 р. позначив так виконавчу владу, надавши терміну принизливе значення.

У науковий обіг термін увів німецький соціолог **М. Вебер**. Він поклав в основу вивчення бюрократії її ідеальний образ, розглядаючи бюрократію як найефективніший інструмент управління соціальними структурами й окремими структурними одиницями. На думку Вебера, жорстко формалізований характер бюрократичних відносин, чіткість у розподілі ролевих функцій, особиста зацікавленість бюрократів в досягненні цілей організації сприяють ухваленню своєчасних і кваліфікованих рішень. При бюрократичному управлінні офіційні посадовці стають ключовими особами в управлінні організаціями. Бюрократ повинен бути професіоналом високого класу, мати спеціальну освіту, бути компетентним у питаннях управління організацією. Бюрократія забезпечує чіткість і однозначність потоків інформації в організації, скеровує всі ресурси відповідно до інтересів організації.

М. Вебер виділив такі *рис* **ідеальної бюрократії**.

- *Безособовий характер*. Працівники органів управління організацією діють в межах безособових обов'язків, що існують в цій організації. Термін „безособовий” означає, що обов'язки і зобов'язання приписані посадам, а не індивідам, які займають ці посади.

- *Принцип ієрархії.* Бюрократія припускає наявність чіткої ієрархії посад і позицій. Тобто певна посада домінує над нижчими і залежить від посад, які є вище в структурі організації. При ієрархічних відносинах працівник, що займає конкретну посаду, може ухвалювати рішення щодо працівників, які займають нижчі посади, і виконує рішення осіб, що є на вищих посадах.
- *Чіткий розподіл управлінської праці.* Бюрократія передбачає специфікацію функцій кожної посади. Передбачається строгий формальний розподіл завдань і обов'язків між працівниками, кожен з яких несе повну відповідальність за виконання своїх обов'язків. Необхідна умова реалізації цієї характеристики – висока компетентність працівників на кожній посаді відповідно до проблем, які доведеться вирішувати.
- *Кваліфікаційно-орієнтований відбір працівників.* Відбір і розстановка працівників у межах соціальної структури організації відбувається лише на підставі їхньої кваліфікації. Це означає, що не враховують такі позиції: матеріальний статус, походження, обсяг влади, зв'язки та інші параметри, що не належать до сфери кваліфікації.
- *Наявність правил та інструкцій.* Діяльність управлінців у організації регламентується системою абстрактних, чітких, формальних правил. Ці правила одноманітні й універсальні, і кожен член бюрократичної організації в своїх діях керується тільки такими правилами та інструкціями. Але це не означає, що бюрократичні обов'язки є простими і рутинними. Строге дотримання стандартів при вирішенні специфічних завдань запобігає можливим відхиленням, що можуть провокуватись індивідуальними особливостями виконавців.
- *Організаційно-орієнтований принцип кар'єрного просування.* Бюрократія є кар'єрною структурою, в якій просування забезпечується тільки вислугою перед організацією або в порядку ієрархії незалежно від оцінок керівника.
- *Спеціалізація посад.* Кожна посада в організації для людини, що її займає, повинна бути єдиним, головним заняттям. Це дає змогу повністю зосередитися на своїй справі, ідентифікувати себе з цією організацією.
- *Достатня заробітна платня.* Розмір заробітної платні працівника залежить від місця, яке він займає у ієрархічній структурі організації. Керівники повинні бути задоволені розміром винагороди і не орієнтуватись на отримання прибутку з зовнішніх щодо організації джерел. Винагорода повинна бути достойною, щоб першочергові інтереси працівників були пов'язані з організацією.

● **Негативні риси бюрократії.** Недоліком ідеальної моделі бюрократії, яку запропонував Вебер, є те, що високого рівня раціоналізації на практиці досягти не завжди вдається, або ж намагання все раціоналізувати та структурувати у діяльності органі-

зації інколи призводить до ускладнення дій всередині неї, до зниження її мобільності. Негативні якості бюрократії частково проаналізував американський соціолог **Р. Мертон**. Вважає, що внаслідок неухильного виконання формальних правил, управлінці поступово втрачають здатність ухвалювати самостійні рішення, виявляють поступливість і конформізм. Постійна опора на формальні інструкції призводить до того, що самі нормативи стають головною задачею і результатом, а не працюють на досягнення мети організації. У підсумку представники бюрократії втрачають творче, самостійне мислення і навіть компетентність. Мертон назвав це явище „*навчанням нездатності*”. Внаслідок такого „навчання” з’являється стереотипний бюрократ, що не має творчої уяви і здібностей, негнучкий у застосуванні офіційних норм і правил навіть у ситуаціях зрозумілих для всіх. Підсумком таких дій стає „кастовість”, замкненість бюрократів, піднесення їх над іншими працівниками на основі спроби показати, що лише вони знають окремі особливості управлінського механізму.

Діяльність бюрократії в моделі Мертоні починається з вимог контролю над елементами соціальної структури організації. Такі вимоги зводяться до спроби виробити норми необхідної поведінки членів організації і мотивації на виконання доручених завдань. У цих умовах керівник-бюрократ починає піклуватися передусім про безпеку свого власного становища (збереження статусу і кар’єри), у зв’язку з чим вважає за краще опиратися на формальні правила і свою формальну владу. За правилами він не бачить реальних виконавців і втрачає контроль над ситуацією, що примушує його ще більше піклуватися про зміцнення і захист свого службового становища. В такій ситуації керівник не може забезпечувати належний контроль і ухвалення обґрунтованих управлінських рішень.

Внаслідок стандартизації усіх дій працівників організація втрачає гнучкість у відносинах із зовнішнім середовищем: клієнти і громадськість відчують неадекватність реакції на їхні запити і вимоги, оскільки ці проблеми розв’язуються строго до усталених норм без урахування ситуації, що склалася. Якщо клієнти або представники громадськості вказують бюрократу на негнучкість норм, він посиляється на відповідне правило або інструкцію. У цьому разі бюрократ не може бути покараний, оскільки формально він діє абсолютно правильно.

Французький соціолог **Мішель Крозьє** переконливо показав, що здатність організацій до нововведень залежить від існування таких *норм, які заохочують конструктивну і творчу діяльність*. Сама логіка діяльності бюрократичних організацій, характер зв’язків і залежностей, які склалися в ній, перешкоджають раціональній діяльності: бюрократія координує діяльність нижчих ланок, зважаючи на ієрархію службових залежностей, які вже склалися. За цих обставин дії підлеглих тлумачаться як правильні, якщо вони відповідають чинному статуту. Слабкість такої системи полягає в нерозумінні того, що здатність до творчості не підкоряється наказам. Негативно впливає на творчість також система заохочування в бюрократичних організаціях.

Американські соціологи **П. Блау** і **У. Скотт** на підставі емпіричних досліджень довели гальмувальний вплив бюрократії на нововведення. Особливо нега-

тивно це виявляється в тому підрозділі бюрократичної організації, який вирішує складні комплексні і не досить чітко визначені проблеми. Творчі колективи, в яких організаційні відносини і стосунки виключають ієрархічну систему влади, вирішуючи такі завдання, дають ліпші результати. Ринкові відносини також потребують компенсації недоліків бюрократичної формальної організації. Тим паче, що сталість (поряд з ефективністю), яка є головним чинником і основним результатом організації з бюрократичним характером діяльності, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Надмірна сталість організації також небезпечна для вдосконалення, як і її нездатність до інновації.

Бюрократії притаманна низка негативних соціально-психологічних рис:

- нелюдяність та ігнорування людських відносин;
- несумісність з розвиненою активною особистістю;
- пристосовницька поведінка працівників;
- ігнорування неформальних структур та міжособистісних відносин.

Німецько-італійський соціолог **Роберто Міхельс** (1876–1936) зауважив, що на рівні державного управління бюрократія може перетворитися в *олігархію* – політичний режим, влада в якому належить невеликій групі офіційних осіб. Він вважав, що уникнути цього неможливо, тому назвав це явище „залізним законом олігархії”. Перетворенню бюрократії в олігархію сприяє те, що ефективність бюрократичної моделі досягається переважно через концентрацію влади в руках небагатьох, які починають користуватися своїми перевагами.

● **Види бюрократії в сучасних організаціях.** З часу вивчення бюрократії М.Вебером вона зазнала суттєвих змін. Розрізняють *три види бюрократії*.

1. *Апаратна (класична) бюрократія* повністю відповідає моделі Вебера. При такому виді бюрократії працівники управління мало використовують професійні знання, оскільки їхній основний обов’язок – виконання загальних управлінських функцій. Такому бюрократу все одно чим керувати, оскільки він має навички і знання загально-го управління у вузькій сфері, що обмежується його роллю в організації.

Головна перевага апаратної бюрократії – стабільність функціонування організації та роботи управлінської системи. Чіткий розподіл праці, стандартизація і уніфікація всієї діяльності зменшують вірогідність помилок, а отже, скорочують час „посадового навчання” працівників управління. Формалізація забезпечує стабільність і злагодженість роботи, а централізація гарантує надійність управління.

Найсуттєвіший недолік апаратної бюрократії – небезпека виникнення бюрократизму. В моделі апаратної бюрократії робота зазвичай організована так, що немає достатньої мотивації і не повністю використовуються розумові здібності та психологічні особливості працівників. Зрештою, апаратна бюрократія неефективна в динамічних умовах, при виникненні нестандартних ситуацій, оскільки „стимулює” ухвалення неадекватних і невчасних управлінських рішень.

Класична (апаратна) бюрократія переважно є в основі управління установ державного або муніципального управління, а також може бути основою організацій із стабільною структурою та оточенням.

2. *Професійна бюрократія*. Бюрократи такого типу – це професійні управлінці у вузьких сферах діяльності. Основні характеристики таких бюрократів – високий рівень спеціалізації і висока компетентність. Зазвичай такі управлінці звертають увагу не лише на процес управління, а й на умови проходження цього процесу. При такій формі бюрократії послаблюється контроль за діяльністю з боку вищого керівництва, що дає свободу для творчості у вирішенні управлінських проблем. Підбір працівників у таких організаціях набуває особливого значення, оскільки рівень їхнього професіоналізму повинен бути високим. Ця обставина припускає додаткові витрати на навчання працівників управління, оскільки від них потрібні знання, необхідні для роботи в умовах невизначеності, уміння мобілізувати свої знання і навички залежно від ситуації. У підсумку професійна бюрократія (порівняно з апаратною) менш формалізована, у керівників з'являється свобода в ухваленні управлінських рішень в межах своїх повноважень, позаяк вище керівництво менш ефективно вирішує специфічні питання, з якими має справу підлеглий їм бюрократ. Як і в апаратній бюрократії, робочі місця групуються за функціональним і ієрархічним принципами, а ухвалення стратегічних управлінських рішень є централізованим. Тому ефективність професійної бюрократії різко знижується в тих випадках, коли організація функціонує в незмінних умовах.

3. *Адхократія* як форма бюрократичного управління виникла недавно. Термін „адхократія” походить від поєднання латинського слова „*ad hoc*” – „при нагоді” і грецького „*kratos*” – „влада”. На думку **У. Беніза**, адхократія є адаптивною структурою організованою навколо проблем, які розв'язують групи фахівців з різними професійними знаннями, підібраними відповідно до ситуації, що має бути вирішена і швидко змінюється. Очевидно, що така форма бюрократії кардинально відрізняється від ідеальної моделі М. Вебера. По-перше, у таких керівників немає чіткого розподілу праці, чіткої ієрархії. По-друге, тут існує мінімальна формалізація діяльності. По-третє, є чітка вертикальна диференціація адхократії, тобто основні управлінці – це професіонали в надзвичайно вузьких галузях. У цьому разі організація, яка використовує цю форму управління, теж характеризується низьким ступенем вертикальної диференціації. Адхократія припускає швидке реагування на будь-які зміни у всіх компонентах організації і зовнішньому середовищі. Її девіз – максимальна гнучкість і адаптивність стосовно швидкозмінної ситуації. У таких організаціях колективи (команди) фактично створюються для вирішення конкретних завдань. Саме тому представники адхократії максимально ефективно діють в умовах матричних і вільних структур, причому правила діяльності і процедура дій часто є неформальними і навіть не фіксуються, оскільки ефективна діяльність такої форми бюрократії не збігається з умовами жорсткої формалізації. Тому багато дослідників вважають адхократію небюрократичною формою управління організацією. Інші вважають, що це все ж таки та сама ідеальна модель бюрократії Вебера, але позбавлена багатьох недоліків та адаптована до сучасних умов функціонування більшості організацій, і має перспективне майбутнє.

Поряд з бюрократичною моделлю організації, яка все частіше зазнає критики, у соціології активно обговорюється демократичний підхід до організації. **Демократична модель організації** – це формування структури, котра передбачає гнучкий розподіл повноважень, делегування повноважень і групові форми прийняття рішень. У її системі головним і найбільш активним елементом є людина. Системоутворюючими чинниками такої організації є сукупність суспільних, колективних і особистих інтересів, які впливають на її стан та розвиток. Структурно ця модель організації зображена у формі раціональних систем (управлінських, виробничих тощо), основними рисами яких є життєстійкість, рухомість, самоврядування та самоорганізація. У сучасних суспільствах згідно з демократичною моделлю організації формуються корпорації акціонерного типу. Корпорація є договірним об'єднаннями, створеним на основі виробничих, наукових і комерційних інтересів, з делегуванням окремих повноважень централізованого регулювання діяльності будь-якому з її учасників.

Рекомендована література

Димитрова Л. Д. Соціологія організацій та управління. – К.: Політехніка: НТУУ „КПІ”, 2005. – 156 с.

Макеев С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 16–22.

Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генеза, структура // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43–54.

Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

Орчаков О. А. Теория организации: Учебно-методические материалы. – М.: МИ-ЭМП, 2004. – 33 с.

Плахова О. М. Соціологія управління: Навч. посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 162 с.

Пригожин А. И. Современная социология организаций. – М.: Изд-во Интерпракс, 1995. – 296 с.

Рущенко І. П. Загальна соціологія: Підручник. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.

Соціологія: Навч. посібник / За ред. С. О. Макеєва. – 4-е вид, перероб. і доп. – К.: „Знання”, КОО. – 2008. – 566 с.

Туленков М. В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні: Монографія. – К.: Каравела, 2009. – 512 с.

Фролов С. Социология организаций: Учебник. – М.: Гардарики, 2001. – 384 с.

Додаткова література

Блау П. Исследования формальных организаций // Американская социология / Под. ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 93–105.

Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

Глотов М. Социальный институт: определение, структура, классификация // Социологические исследования. – 2003. – №10. – С. 13–19.

Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.

Мильнер Б.З. Теория организации: Учебник. – М. ИНФРА-М, 2001. – 480 с.

Оссовський В. Соціальна організація та соціальна інституція // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 45–52.

Стивенсон Д. Життя та організації в США / Пер. доп. і перероб. вид. – Штуттгарт; Мюнхен ; Дюссельдорф: Ernst Klett Verlag; Лейпціг, 1996. – 205 с.

Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посібник / За ред С. Макеєва. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 372 с.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть приклади основних соціальних інститутів у сучасному суспільстві.
2. Охарактеризуйте процес деінституалізації на прикладі інституту сім'ї.
3. Назвіть головні функції соціальних інститутів.
4. Назвіть основні структурні елементи соціального інституту.
5. Як співвідносяться поняття соціального інституту та соціальної організації?
6. Назвіть основні риси соціальної організації.
7. Окресліть основні параметри соціологічного змісту поняття організація.
8. Охарактеризуйте основні підходи до аналізу організації.
9. Які критерії класифікації організацій Ви знаєте?
10. Назвіть базові характеристики бюрократичної організації за М. Вебером.
11. Бюрократія є позитивною чи негативною моделлю організації?
12. Поясніть термін адхократія.
13. Перелічіть основні риси професійної бюрократії.
14. Демократична організація та її основні характеристики.

Тестові завдання

1. Хто вперше в соціологічній науці застосував поняття „соціальний інститут”?

- 1) О. Конт; 2) Г. Спенсер; 3) М. Вебер; 4) К. Маркс.

2. *Хто запропонував основні форми соціального контролю?*

- 1) Т. Парсонс; 2) Г. Спенсер; 3) М. Вебер; 4) В. Гамільтон.

3. *Що є базовим елементом процесу інституціоналізації?*

- 1) соціальна установка;
2) соціальна потреба;
3) соціальна організація;
4) соціальна динаміка.

4. *Яка функція соціального інституту забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки?*

- 1) інтегративна; 2) комунікативна; 3) транслуюча; 4) регулятивна.

5. *Персоналізація соціального інституту є прикладом його:*

- 1) модернізації; 2) дисфункції; 3) зникнення; 4) виникнення.

6. *„Інтераціоналістську модель організації” досліджував:*

- 1) М. Вебер; 2) Ч. Бернард; 3) Е. Мейо; 4) Р. Мертон.

7. *Який підхід до аналізу організації ґрунтується на твердженні, що „ефективність організації визначається мірою адаптації її організаційної структури та організаційної поведінки її членів чинникам і обмеженням навколишнього середовища?”*

- 1) ситуативний; 2) системний; 3) організаційного розвитку; 4) психологічний.

8. *Організації у формі визначених структурних конфігурацій класифікує:*

- 1) І. Гоффман; 2) Г. Мінцберг; 3) Дж. Хоманс; 4) Т. Парсонс.

9. *В науковий обіг термін „бюрократія” ввів:*

- 1) М. Вебер; 2) К. Маркс; 3) Г. Ленські; 4) А. Етціоні.

10. *Соціальний інститут – це:*

- 1) певний заклад, метою якого є організація навчального процесу чи наукової діяльності;
2) будь-яка форма взаємодії людей у суспільстві;
3) сталий механізм самореалізації соціального життя людей;
4) сукупність індивідів на певній території.

11. *Хто визначає соціальні інститути як зразки стандартизованих очікувань, що керують поведінкою індивідів і соціальними відносинами?*

- 1) К. Маркс; 2) М. Вебер; 3) Т. Парсонс; 4) Г. Мінцберг.

12. *Військова казарма – це:*

- 1) добровільна асоціація;
2) бюрократична організація;
3) тотальна організація;
4) неформальна організація.

13. До рис бюрократичних організацій належать:

- 1) розподіл праці; ієрархія влади; правила, якими регулюється режим роботи штату співробітників-фахівців; формалізована процедура фахової підготовки фахівців; лояльність кожного співробітника до організації;
- 2) максимальний всеохоплюючий контроль над членами; існування певних ритуалів, через які, зазвичай, приймають нових членів організації; ізоляція певних груп від решти суспільства;
- 3) добровільне членство, створюється для захисту інтересів її членів; відсутність жорстких вимог і правил;
- 4) можливість самореалізації та самовдосконалення; домінування горизонтальних комунікацій, відсутність чіткої формальної структури та ієрархії.

14. Який тип бюрократії найбільш „мобільний”?

- 1) апаратна бюрократія; 2) професійна бюрократія; 3) адхократія; 4) протократія.

15. Новий соціальний інститут формується за умови:

- 1) виникнення нового роду суспільної діяльності або нової форми організації цієї діяльності;
- 2) бажання авторитетного політичного лідера ввести щось нове у суспільну практику на зміну старому, віджилому;
- 3) бажання невеликої, але добре організованої групи однодумців його створити;
- 4) наявності громадянського суспільства.

16. Який тип організації, за Г. Мінцбергом, характеризується координацією через стандартизацію знань і вертикальною та горизонтальною децентралізацією?

- 1) підприємницька; 2) механістична; 3) професійна; 4) диверсифікована.

Розділ 6

СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

- 6.1. Суспільство: сутність і типологія.
- 6.2. Соціальна структура суспільства.
- 6.3. Соціальна стратифікація.
- 6.4. Сучасні концепції стратифікації.
- 6.5. Проблема середнього класу.
- 6.6. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві.

6.1. Суспільство: сутність і типологія

● **Сутність суспільства.** *У широкому розумінні* суспільством називають будь-яку сукупність історично складених форм спільної діяльності людей. Такий широкий контекст розуміння суспільства тривалий час давав підстави для його отождолення з країною або ж державою, як це було зокрема у поглядах античних філософів **Аристотеля** та **Платона**. *У вузькому розумінні* суспільство розглядається як конкретна соціальна організація взаємодії людей, нації, народності, населення країни, що характеризується власними соціокультурними, духовними, ментальними та іншими особливостями (наприклад, американське, французьке, японське, українське суспільство).

У розвитку наукових поглядів на суспільство відбувалося і відбувається уточнення самого поняття „суспільство”, опрацьовуються критерії (понятійний апарат) його змістовного наповнення. Особливо до аналізу суспільства долучилися соціологи, адже, починаючи з засновника наукової соціології **О. Конта**, її основним об’єктом – дослідження було проголошено саме суспільство. Надалі **Е. Дюркгайм** як основоположник французької соціології розглядав суспільство як *надіндивідуальну соціальну реальність*, що не є простою сумою індивідів. За

М. Вебером, суспільство – це *взаємодія людей*, яка є продуктом соціальних дій, орієнтованих на інших. Суспільство, за **Т. Парсонсом**, – це *система відносин* між людьми, заснована на нормах і цінностях. На думку **Е. Фромма**, суспільство є утворенням, яке *самоорганізовується та саморозвивається*. Чинником, що визначає саморозвиток суспільства, він вважав соціальний характер, який є результатом адаптації людини до соціально-економічної структури суспільства. **Е. Гіденс** звертає увагу на те, що суспільство є результатом *численних комунікацій*, що різняться за своїм спрямуванням та насиченістю.

Для розуміння феномена суспільства важливо виокремити *умови*, які його формують. До таких умов або сутнісних ознак суспільства належать:

- *спільність території проживання людей*, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків, розвиваються відносини і взаємодія індивідів. Територія локалізує організацію соціального життя;
- *самовідтворення*, тобто поповнення суспільства завдяки дітонародженню, або ж здатності підтримувати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- *певний рівень розвитку культури* на підставі загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо);
- *цілісність і сталість*, які розглядають як здатність суспільства набувати рис єдиного цілого на основі інтеграції та солідарності соціальних відносин;
- *автономність* як здатність до внутрішньої саморегуляції за допомогою тих інститутів і організацій, норм і цінностей, які створюються всередині самого суспільства.

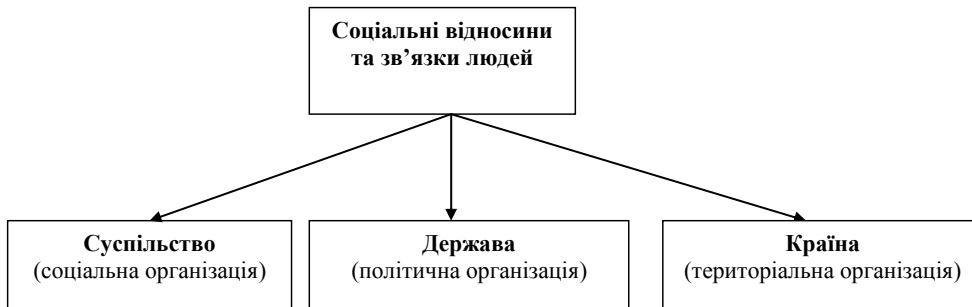

Рис. 6.1. Розмежування суспільства, держави та країни за рівнем організації соціальних відносин і зв'язків

Соціологічне розуміння суспільства містить кілька важливих вихідних положень.

1. *Суспільство – це не проста механічна сукупність людей*, об'єднана просторовими межами. А таке соціальне утворення, в якому відбуваються соціальні взаємодії та взаємовпливи.

2. *Суспільство* – це досить стійкі соціальні зв'язки та взаємодії, що набувають надіндивідуального характеру. У цьому виявляється первинність суспільства стосовно індивіда.

3. *Суспільство* – це соціальне об'єднання людей, яке відкрите до впливів, соціальних змін і власного саморозвитку.

4. *Суспільство* – це об'єднання, що відрізняється особливими законами соціальної організації та інтеграції, в основі яких закладено механізми ціннісно-нормативного регулювання та соціокультурної ідентичності.

5. *Суспільство* – це складний соціальний феномен, що виходить сьогодні далеко за межі простої людської взаємодії і чітко окреслених територіальних меж. Свідченням цьому є поява *глобального суспільства* (від англ. *globe* – земна куля, *global* – світовий, той, який має відношення до земної кулі) як наддержавного утворення на рівні міжнародної спільноти, яка об'єднує низку держав, які поділяють спільні інтереси, стратегії розвитку і функціонує за правилами, які визнають та поділяють всі члени такого співтовариства (прикладом глобального суспільства є утворення країн європейської співдружності – ЄС. В основі такого утворення визначальним є культурний чинник).

Отже, *суспільство* – це інтегроване, соціально організоване об'єднання індивідів, що історично склалося у процесі взаємовідносин людей для задоволення їхніх життєвих потреб, яке характеризується стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і саморозвитком, саморегульованістю і автономністю.

● **Типологія суспільств.** Передбачає виділення суспільств за певними подібними ознаками або критеріями. Типологію суспільства так само, як типології будь-яких соціальних явищ (наприклад, держав, партій, особистості, конфліктів), варто розглядати як метод наукового пізнання, який полягає у диференціації різних суспільств за певною ознакою з наступним групуванням за схожими рисами. Вдаючись до типологічного опису суспільств, дослідники мають змогу співвідносити та порівнювати їх, систематизувати знання про них, спостерігати їх у розвитку.

Серед багатьох класичних типологій суспільств виокремимо найбільш уживані та поширені.

Марксистська типологія суспільств відома з середини XIX ст. Її автор **К. Маркс** розглядав суспільство не як сукупність індивідів, а як відносини, які усталюються під час соціальної діяльності індивідів. Характер цих відносин, які ґрунтуються на способі виробництва та формі власності (колективна чи приватна), визначають специфіку (тип) самого суспільства. Виокремлював п'ять типів суспільств: *первіснообщинне, рабовласницьке, феодалічне, капіталістичне та комуністичне*. Звертав увагу на те, що людство у своєму розвитку повинно пройти усі зазначені етапи. Став на шлях ідеологізації суспільного розвитку, вважаючи комуністичне суспільство вершиною людського прогресу.

Історична типологія суспільств. В її основі погляди на еволюційний розвиток суспільства з точки зору його поступального самовдосконалення. У контексті сучасних еволюційних уявлень на розвиток суспільства **Т. Парсонс** запропонував

теорію „*еволюційних змін*”. Відкидаючи уявлення про те, що еволюція суспільства є безперервним або простим лінійним процесом, Парсонс висунув гіпотезу, що суспільства мають тенденцію ставати все більш диференційованими в своїх структурах і функціях. У підсумку нові структури повинні бути більш функціонально пристосованими, ніж попередні. Таким чином, Т. Парсонс розглядав *диференціацію* суспільства як найважливіший критерій його еволюції та поступального розвитку, що відкриває більшу здатність пристосування до навколишнього середовища, робить суспільство більш автономним стосовно свого оточення. Разом з **Р. Белла** у 60-х роках минулого століття він виділив *основні стадії диференціації суспільства*: первісні суспільства, архаїчні суспільства, історичні проміжні імперії, материнські суспільства (Греція і Ізраїль), ранні та пізні сучасні суспільства.

Прикладом іншої найбільш відомої у соціології історичної типології є погляди американських соціологів **Герхарда** і **Джин Ленські**, які у своїй спільній праці „*Людські суспільства: вступ у макросоціологію*” (1970) виокремили за способом здобуття засобів для існування *чотири основні види суспільств*: суспільство мисливців і збирачів, садівничі суспільства, аграрне суспільство та промислові суспільства.

1. *Суспільство мисливців і збирачів* (до 7000 р. до н. е.). Більшість таких суспільств (наприклад, у сучасних реаліях бушмени Південно-західної Африки і аборигени Центральної Австралії) веде кочовий спосіб життя, займаються полюванням, збирають ягоди чи корені іншої їстівної рослинної їжі. Мисливці і збирачі мають найпримітивніші знаряддя праці: кам'яні сокири, списи, ножі; їхнє майно обмежене найнеобхіднішими предметами, які вони носять з собою, кочуючи з місця на місце. Їхнє соціальне життя організоване на основі кровноспоріднених (родинних) зв'язків. Політичної структури тут практично не існує, усім керує старійшина або вождь.

2. *Садівничі суспільства* (від 7000 р. до 3000 р. до н. е.). Вперше виникли на Близькому Сході приблизно чотири тисячі років до нашої ери. Надалі поширилися від Китаю до Європи і сьогодні збереглися головно в Африці, на півдні Сахари. У більш розвинених суспільствах були металеві знаряддя і зброя, але не використовували плуги. Так само як і суспільство мисливців і збирачів рослин, садівничі суспільства не знали, що таке додатковий продукт, адже, використовуючи лише мотику, люди не могли створити високопродуктивну систему сільського господарства. Політичні структури садівничих суспільств мають вже достатньо складну організацію, охоплюючи дві і більше верств. Система родинних зв'язків також є основою соціальної структури цих суспільств, але тут вона значно ускладнюється; іноді суспільства складаються з багатьох кланів, відмінних складними взаємозв'язками, враховуючи правила, що регулюють шлюбні відносини між представниками різних статей.

3. *Аграрні суспільства* (від 3000 р. до н. е. до 1800 р. н. е.). Вперше виникли у Давньому Єгипті, чому сприяло передусім удосконалення плуга і використання тварин як робочої сили. Завдяки збільшеній продуктивності сільського госпо-

дарства ці суспільства могли виробляти більше продуктів, ніж було потрібно для забезпечення сільського населення. Поява додаткового сільськогосподарського продукту створила передумови для виникнення міст, розвитку ремесел і торгівлі. На підставі аграрних суспільств виникла держава з обмеженим бюрократичним апаратом та армією, була винайдена писемність, з'явилися перші грошові системи і розширилася торгівля. Стали складатися складніші форми політичної організації, тому система родинних зв'язків перестала бути основою соціальної структури суспільства. Проте ці зв'язки продовжували відігравати важливу роль у політичному житті, оскільки важливі цивільні і військові посади переходили від батька до сина, більшість комерційних підприємств була сімейною. В аграрному суспільстві сім'я як і раніше залишалася основною виробничою одиницею.

4. *Промислові суспільства* (від 1800 р. до наших днів). Виникли лише в сучасну епоху наприкінці XVIII ст. під впливом індустріалізації у Великій Британії. Найбільш передові сучасні промислові суспільства склалися в Північній Америці, Європі (враховуючи Східну Європу), в Східній Азії (Японія, Тайвань, Гонконг і Південна Корея). У багатьох інших країнах, наприклад, в Індії, Мексиці, Бразилії і деяких країнах Африки також відбулася значна індустріалізація. Як і при переході від садівничих до аграрних, вдосконалення технології і використання нових джерел енергії зіграли важливу роль в розвитку промислових суспільств. Ознаками такого суспільства є наявність значного додаткового продукту, високорозвинутого промислового виробництва, розгалуженої системи державного управління.

Г. і Дж. Ленські вважають, що зміни в соціальній організації суспільства не обов'язково приносять людству більше щастя або задоволення. На їхню думку, еволюція суспільства передовсім залежить від рівня розвитку технології і способу економічного виробництва. Ці зміни позначаються згодом на інших аспектах суспільного життя, враховуючи систему стратифікації, організацію влади та сімейні структури.

Е. Гіденс, узагальнюючи картину суспільного розвитку, поділив усі суспільства на два типи: *ранні* або *досучасні* (суспільства мисливців, збирачів, скотарські, аграрні, традиційні) та *сучасні* або *індустріальні суспільства*. Індустріальні поділені на:

- 1) *суспільства першого світу* (від XVIII ст. дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;
- 2) *суспільства другого світу* (від початку XX століття до початку 90-х років XX ст.) – СРСР, держави Східної Європи, які згодом внаслідок політичних та економічних реформ переходять до суспільств першого світу;
- 3) *суспільства третього світу* (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни;
- 4) „*нові*” *індустріальні країни* – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань.

Технократична типологія суспільств набула особливої популярності у другій половині XX ст. Її виникнення пов'язують з американським соціологом

Деніелом Беллом (1919–2011), який у 1962 р. запропонував виокремити три типи суспільств на основі поступу технології та знання: а) *доіндустріальні*, або *традиційні*, які ґрунтуються на сільськогосподарській цивілізації, а технологічну основу становить ручна праця; б) *індустріальні*, які ґрунтуються на індустріальній цивілізації, а технологічну основу становить машинна праця; в) *постіндустріальні*, які засновані на інформаційно-комп'ютерній цивілізації, а технологічне підґрунтя становлять знання та інформація (див. табл. 6.1). Постіндустріальним автор вважає суспільство, в економіці якого пріоритетними стають не галузі виробництва товарів, а виробництво послуг, проведення наукових досліджень, розвиток освіти, підвищення якості життя. На думку Д. Белла, провідним класом у такому суспільстві стає новий клас – технічні фахівці, технократи, експерти, консультанти.

Таблиця 6.1

Характеристика типів суспільств за Д. Беллом

Характеристики	Доіндустріальне	Індустріальне	Постіндустріальне
<i>Основний виробничий ресурс</i>	Сировина	Енергія	Інформація
<i>Базовий тип виробничої діяльності</i>	Видобуток	Виготовлення	Обробіток
<i>Базові технології</i>	Трудоемкі	Капіталоємкі	Наукоємкі
<i>Базовий тип взаємодії</i>	Гра з природою	Гра з перетвореною природою	Гра між людьми

Прибічниками теорії постіндустріалізму є багато західних учених, які використовують різну термінологію, зберігаючи єдність у розумінні сутнісних рис постіндустріального суспільства. **Р. Дарендорф** уживає термін „*посткапіталістичне суспільство*”, **А. Етціоні** – „*постсучасне*”, **З. Бжезинський** – „*технотронне*”.

Американський соціолог **Елвін Тоффлер**, автор таких відомих книг як „*Футурошок*” (1970) і „*Третя хвиля*” (1980), стверджує, що сучасне суспільство набуває рис *інформаційного*. Він пропонує власну типологію суспільств, яка заснована на теорії „*трьох хвиль*”. На думку дослідника, людство в своєму розвитку пережило три хвилі радикальних перетворень: *аграрну революцію*, що перетворила кочівників на селян; *індустріальну революцію*, що перетворила аграрне суспільство на індустріальне; *технологічну революцію*, пов'язану з початком комп'ютерної ери і переходом до інформаційного суспільства. Третя хвиля радикальних перетворень повинна привести до безперервного оновлення соціальних відносин і створення надіндустріальної цивілізації. Відповідно до цієї теорії Е. Тоффлер виділив *три типи суспільств*:

- 1) традиційне (аграрне);
- 2) капіталістичне (індустріальне);
- 3) сучасне (інформаційне). Сучасне суспільство характеризується: готовністю і прагненням до розвитку, соціальної зміни; високим рівнем соціальної мобільності; ринковим механізмом регулювання поведін-

ки індивіда в суспільстві; раціональним розвитком, який ґрунтується на наукових знаннях і інформації; домінуванням у суспільному світогляді критицизму, раціоналізму й індивідуалізму; відсутністю конкретних приписів та заборон, ерозією моралі і права.

Поширеною є **типологія суспільств світу за політичними режимами**, згідно з якою виділяють *демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства*. Близькою до неї є типологія, яку запропонував австро-британський філософ, логік і соціолог **Карл Поппер** (1902–1994) у книзі „Відкрите суспільство та його вороги” (1945). Він розподілив всі суспільства на *відкриті* (демократичного типу, з пріоритетом прав людини) та *закриті* (тоталітарного та авторитарного типу, з утиском прав і свобод людини). Серед інших типологій: **за рівнем соціального розширення** виокремлюють *прості* (соціально-однорідні) та *складні* (соціально-диференційовані) суспільства; **за панівною релігією** – *християнські та мусульманські*.

Наприкінці ХХ ст. набула популярності *макросоціологічна концепція „золотого мільярда”*, згідно з якою існують високорозвинуті суспільства, передусім за рахунок матеріального виробництва, які здатні забезпечити своїм членам (а це приблизно мільярд населення Землі) гідне життя, і решта суспільств, які становлять джерело дешевої сировини і дешевої робочої сили для високорозвинутих суспільств.

Кожна з наведених типологій суспільств має право на існування, ґрунтується на власних теоретико-методологічних засадах, має відповідний понятійний апарат, за допомогою якого можна розкрити змістовні та структурні характеристики суспільств.

6.2. Соціальна структура суспільства

Соціальна структура суспільства – це ієрархічно упорядкована сукупність соціальних утворень, об’єднаних стійкими зв’язками і відносинами. Суспільство неоднорідне і різниться від інших соціальних об’єднань (особливо від довільних і хаотичних) складною соціальною структурою, яка є диференційованою та багаторівневою.

● **Рівні соціальної структури**. В соціологічному аналізі соціальної структури суспільства польський соціолог **П. Штомпка** виділив *чотири рівні її організації*.

Перший рівень – **нормативний**, досліджений у працях **Е. Дюркгайма** та послідовників структурно-функціональної школи. Це передусім мережа зовнішніх щодо окремого індивіда *правил, норм, цінностей, інститутів*, що забезпечують

належну, очікувану поведінку та застерігають будь-які відхилення від неї. Нормативна структура накладає на дії акторів (суб'єктів) суттєві обмеження і впливає на їхню реальну поведінку.

Другий – *ідеальний рівень*, описаний представниками феноменологічної соціології, – це закріплена у відповідних доктринах та ідеологіях, *сукупність ідей, вірувань, зразків і конвенцій*, що стосуються реальності, а також зовнішніх щодо людей дій. У своєму повсякденному житті індивіди безперервно співвідносяться з регулятивними конвенціями і зразками, однак більшість із них існує неявно, а їхнє розкриття зовнішнім спостерігачем завжди ускладнене.

Третій рівень – це *рівень дій*. На нього звертають увагу прихильники теорій обміну, символічного інтеракціонізму, біхевіоризму й мережевого аналізу. Предметом вивчення стають *мережі взаємодій або взаємоорієнтовані і взаємовинагороджувані вчинки індивідів*.

Четвертий рівень – *рівень класової і групової структури суспільства*. Пов'язаний із стратифікацією та мобільністю, тобто з нерівним доступом до ресурсів і з місцем індивідів в ієрархічних структурах виробництва, споживання, престижу (був у центрі теоретичних досліджень **К. Маркса**, **М. Вебера** та їхніх послідовників).

• **Структурні елементи суспільства.** Рівні соціологічного аналізу соціальної структури суспільства передбачають виокремлення *базових соціальних утворень або структурних елементів*, що її формують. Як такі виступають: індивіди як носії соціальних статусів, соціальні спільноти (соціальні групи) та соціальні інститути (соціальні організації).

Індивід як елемент суспільства характеризується передусім своїми статусними ознаками. *Соціальний статус* (від лат. *status* – стан) – *це певна позиція людини в соціальній структурі суспільства, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти*. У соціології цей термін вперше запровадив англійський вчений **Г. Мейн** для окреслення соціальної позиції людини в суспільстві, яку вона займає відповідно до свого фаху, економічного забезпечення, демографічних особливостей, політичних можливостей тощо. Соціальний статус – це також місце не лише індивіда, а й соціальної групи в ієрархічно організованій структурі. Сукупність усіх соціальних позицій, які займає одна людина на певний момент часу, називають *статусним набором*. Одна людина може бути наділена кількома статусами: студента, члена громадської організації, працівника та ін. *Соціальні статуси також поділяють на привласнені* – отримані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і *досягнуті* – надбані зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо).

Статус у сучасній соціології розглядають у кількох вимірах.

1. Статус як показник *нерівного розподілу влади в суспільстві* загалом, в організації чи групі. Мати статус – це мати владу, вплив, авторитет.

2. Статус – це деяка сума прав, обов'язків і можливостей, зафіксована у формальних і деякою мірою неформальних соціальних нормах.
3. Статус – це характеристика обсягу та асортименту товарів і послуг, що споживає індивід чи група, або, за Вебером, статус стилю життя.
4. Статус – це визнання, оцінка іншими, конкретне місце на шкалі поваги та авторитету, що приписується зовнішніми „інстанціями сприйняття”.

Суб'єкти не просто займають певні статуси чи досягають їх, а й ототожнюють себе з ними, очікуючи подібної ідентифікації від інших. Суспільство постійно виробляє статусно-символічні критерії статусів. Найбільш пов'язаним з поняттям статусу є поняття престижу. *Престиж* (від франц. *prestige* – авторитет, повага) – авторитет, вплив, повага, якими користується індивід в соціальній групі суспільства. Часто це ознака чи якість, яку приписує суспільство чи громадськість певній соціально-економічній групі, професії, що характеризується визнанням деяких особливих переваг. Наприклад, достойність групи і її права на певні блага – символічні та матеріальні. Група престижна через деякі виняткові і суб'єктивно привабливі якості, престижна тому, що ці якості є цінними в цей час у цьому суспільстві.

Соціальні спільноти – досить стійкі, історично сформовані сукупності людей, об'єднаних на підставі загальних соціально значущих критеріїв (спільна праця, територія, середовище, комунікація, цінності, інтереси та ін.). Проблемним полем соціології є розрізнення соціальних спільнот і соціальних груп. До сьогодні в соціології немає єдиної думки щодо співвідношення цих понять. Деякі соціологи за основу структури суспільства беруть соціальну групу і розглядають спільноту як велику соціальну групу, що набуває масового характеру. Інші вважають, що провідним елементом соціальної структури є спільнота людей, а соціальна група – її різновид.

Соціальні спільноти покликані реалізувати *солідарні відносини*, об'єднати людей за певними спільними ознаками, цілями, соціальним положенням у суспільстві. Вони охоплюють *масові неструктуровані об'єднання людей* (за зразком натовпу, телевізійної аудиторії тощо) та *соціальні групи*, що вирізняються більшою стійкістю, згуртованістю та стабільністю. Традиційним є суспільно-історичний поділ спільнот: *рід, плем'я, сім'я, община, народність, нація*. Окрім того, за предметним критерієм виокремлюють такі типи спільнот: *соціально-демографічні, соціально-класові, соціально-територіальні, соціально-професійні, соціально-етнічні, конфесійні* та ін.

Соціальні інститути – це певні форми організації та регулювання суспільного життя, що історично склалися і забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій, охоплюють сукупність норм, ролей, взірців поведінки, спеціальних установ та систему контролю. Інституційна діяльність є формою людської діяльності, яка ґрунтується на чітко розробленій системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролю за її виконанням. Її здійснюють люди, об'єднані в групи, асоціації, де є поділ на статуси і ролі згідно з потребами групи чи суспільства. Інститути підтримують соціальну структуру і порядок в суспільстві (див. дет. розділ 5).

• **Соціальні підструктури суспільства.** Соціальну структуру суспільства, крім базових складових, формують *групи елементів*, що у своєму поєднанні формують той чи інший *різновид соціальної підструктури*. Серед найбільш значущих *соціальних підструктур* суспільства виділяють:

- *соціально-класову* – класи, соціальні страти (верстви), соціальні спільноти. Цей вид соціальної підструктури відображає картину соціальної нерівності людей у суспільстві;
- *соціально-професійну* – виробничі, навчальні, військові колективи тощо. Виникнення цієї підструктури зумовлене наростаючим поділом праці та спеціалізацією;
- *соціально-демографічну* – чоловіки, жінки, діти, молодь, особи працездатного віку, пенсіонери. Зумовлена статтю, віком;
- *соціально-територіальну* – охоплює територіальні спільноти міста, села, регіонів тощо. Виникає внаслідок розподілу населення на специфічні групи за ознакою місця проживання;
- *соціально-етнічну* – нації, народності, етноси. Виникає як результат об'єднання людей територією, економікою, культурою, звичаями, традиціями тощо.

• **Підсистеми суспільства.** У сучасних визначеннях суспільства певною мірою виражено підхід до його аналізу як до *цілісної системи елементів*, які перебувають у тісній взаємодії. Такий підхід називають *системним*, основним завданням його є дослідження суспільства та об'єднання різних знань у цілісну систему, яка могла б стати єдиною теорією суспільства. Відповідно з погляду аналізу соціальної структури важливо зазначити *системно-структурований характер організації суспільства*. Складовими суспільства як соціальної системи є чотири головні сфери – *економічна, політична, соціальна і культурна* (див. рис. 6.2). Слово „сфера” означає практично те саме, що й підсистема, або частина суспільства.

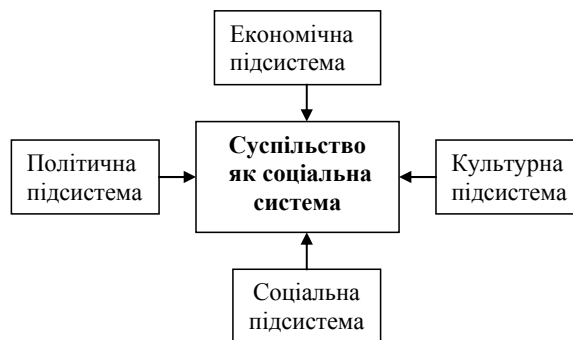

Рис. 6.2. Основні підсистеми суспільства

Економічна підсистема суспільства враховує чотири головні види діяльності: виробництво, розподіл, обмін і споживання. До неї належать не лише фірми,

підприємства, банки, ринки, а й потоки грошей та інвестицій, обіг капіталів тощо. Іншими словами, те, що дає змогу суспільству, яке має у своєму розпорядженні ресурси (землю, працю, капітал і управління), запустити виробництво та створити таку кількість товарів і послуг, які задовольняють життєво важливі потреби людей – в їжі, житлі, дозвіллі тощо.

Політична підсистема – це президент і його апарат, уряд і парламент, політичні партії, місцеві органи влади, армія, міліція, податкова і митна служби. Головне завдання держави – забезпечення соціального порядку в суспільстві, залагодження конфліктів між партнерами, наприклад, робітниками, профспілками і працедавцями, впровадження нових законів і контроль за їхнім виконанням усіма структурами, недопущення політичних переворотів, захист зовнішніх кордонів і суверенітету країни, збір податків тощо. Основне питання політичної підсистеми – узаконення способів боротьби за владу та її захист. Завдання партій – висловлювати різноманіття політичних інтересів різних, часто протилежних груп населення через визначені законом канали.

Культурна (духовна) підсистема (культура, наука, релігія та освіта) охоплює університети і лабораторії, музеї і театри, художні галереї і науково-дослідні інститути, журнали і газети, пам'ятники культури і національні художні скарби, релігійні общини тощо. У цій сфері – чотири головні завдання. *Наука* покликана відкривати нові знання в технічній і гуманітарній галузях, тобто створювати авангардні технології, проекти, розшифровувати старовинні тексти, описувати закони всесвіту тощо. *Освіта* передає відкрите вченими знання наступним поколінням найефективнішими засобами, для чого створюють школи та університети, новітні програми і методики викладання, працюють кваліфіковані вчителі. *Культура* повинна створювати художні цінності, зберігати їх у бібліотеках, музеях, виставляти в галереях. До культури належить і релігія, що є стрижнем духовної культури будь-якого суспільства. *Релігія* визначає основні цінності і норми моралі людського співжиття в суспільстві.

Соціальна підсистема охоплює соціальні спільноти, соціальні страти (верстви), нації, які вступають у взаємодію, соціальні відносини. Соціальна сфера – це також сукупність організацій і установ, які відповідають за добробут населення: магазини, пасажирський транспорт, комунальне і побутове обслуговування, громадське харчування, система охорони здоров'я, зв'язок, а також установи дозвілля та розваг.

Усі чотири підсистеми тісно пов'язані між собою і впливають одна на одну у реальній життєдіяльності. У своєму поєднанні здатні впливати на розвиток суспільства, а також бути однією з підстав для типології суспільств. Важливо наголосити, що суспільство формують *соціальні зв'язки* та *соціальні відносини*, які мають стійкий характер і відтворюються в історичному процесі, переходячи з покоління до покоління. Вони визначають змістовне наповнення суспільства, виконують функцію нагалогодження взаємодій між його структурними складовими. Відповідно

соціальний зв'язок – це сукупність соціальних відносин, що зумовлюють спільну діяльність у конкретних спільнотах у конкретний час для досягнення певних цілей. Встановлення цих зв'язків диктують соціальні умови, в яких живуть і діють індивіди. Сутність соціальних зв'язків виявляється в змісті та характері дій людей, що утворюють цю спільність. *Соціальні відносини – це достатньо стійкі і самостійні зв'язки між індивідами та соціальними групами.* Отже, суспільство складається з множини індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин, які утворюють нову системну якість, структурні утворення різного ступеня складності.

6.3. Соціальна стратифікація

• **Сутність соціальної стратифікації.** Соціальна стратифікація описує соціальну нерівність у суспільстві та шляхи її виникнення. У сучасній соціології соціальну стратифікацію визначають як процес формування вертикальної структури суспільства, поділ соціальних спільнот і спільностей за рівнем доходів, способом життя, наявністю чи відсутністю привілеїв тощо.

Термін „стратифікація” (від лат. *strata* – прошарок, нашарування, напластування, *facio* – роблю), запозичений з геології, де він означає розміщення пластів Землі по вертикалі. Уперше цей термін використав у соціології **П. Сорокін** на початку XX ст., який вважав що нестратифікованого суспільства або групи не існувало й існувати не може, адже відмінності між людьми обумовлені неоднаковими умовами проживання, біопсихічними особливостями (різними здібностями і якостями індивідів). Окрім того, звертав увагу й на інші критерії суспільного розшарування: економічний (бідний-багатий), професійний (престижна-непрестижна праця), політичний (панівний-керований).

Будова суспільства передбачає вертикальний поділ соціальних верств (тут соціологія уподібнила будову суспільства будові Землі). Основою їхнього розміщення слугує, наприклад, драбина доходів: бідні займають нижні щаблі, заможні групи населення – середні, а багаті – верхні. Визначені соціальні відмінності між людьми мають характер ієрархічного ранжування. Для позначення всієї гами відмінностей між людьми є й особливе поняття, стосовно якого соціальна стратифікація є частковим випадком, видовим поняттям стосовно родового. Це – *соціальна диференціація*, яка враховує розходження між макро- і мікрогрупами, а також індивідами як за об'єктивними характеристиками (економічними, професійними, освітніми, демографічними тощо), так і за суб'єктивними (ціннісні орієнтації, стиль поведінки тощо).

Соціальна стратифікація як соціальний феномен покликаний дати відповідь на два головні запитання. 1. *Що визначає нерівність між людьми?* 2. *Який механізм*

розмежування людей на верстви і класи? Відповідь на перше запитання свого часу обґрунтовано дали американські соціологи **Кінгслі Девіс** та **Гілберт Мур**. У 1954 р. вони опублікували теорію, в якій зазначили, що нерівність допомагає суспільству забезпечити такі умови, в яких вкрай важливі види діяльності виконують найбільш умілі. На їхню думку, розшарування людей на групи нерівностей обумовлено *появою ієрархії функцій* (головних і неголовних, важливих і другорядних тощо). Їхня реалізація не тільки торкається інтересів людей, а й сфери їхніх переживань. Виконання функцій може бути приємним і неприємним, цікавим і нецікавим, легким і важким. Відповідно до такого *функціонального підходу* нерівність людей зумовлена тим, що:

- 1) деякі позиції в суспільстві функціонально важливіші, ніж інші;
- 2) тільки незначна кількість людей у суспільстві наділена здібностями і здатна виконувати ці більш відповідальні функції;
- 3) для спонукання обдарованих дітей нести нелегкі навантаження, опановувати знання та навички, суспільство відкриває їм доступ до необхідних благ;
- 4) нерівний доступ до благ призводить до того, що різні верстви користуються неоднаковим престижем і повагою;
- 5) престиж і повага плюс права та переваги створюють інституціоналізовану нерівність, тобто стратифікацію.

Усі ці ознаки нерівності, на думку К. Девіса та Г. Мура, неминучі для будь-якого суспільства, яке покликане підтримувати нерівноцінність позицій, щоб забезпечити потрібні темпи зростання та протидіяти деградації.

Відповідь на друге запитання передбачає аналіз основних категорій, якими оперує *стратифікаційний підхід* у соціології. До таких основних категорій належать: соціальна страта або верства, каста, стан і клас.

Соціальні страти – це великі сукупності людей, які зайняті економічно і соціально рівноцінними видами праці і, відповідно, отримують приблизно однакову матеріальну та моральну винагороду. Страти виділяють з урахуванням певної множини взаємопов'язаних ознак: складності виконуваної праці, рівня кваліфікації і заробітної праці, побутових (житлових) умов, за типом трудової поведінки; рівнем доходу; способом проведення вільного часу та задоволення потреб; змістом соціальних орієнтацій, установок, цінностей, інтересів тощо. *Важливою основою виокремлення страти є ознака статусу.*

Каста (від португ. *casta* – рід, походження) – відокремлена верства населення, для якої характерні певний правовий статус, спільність релігії, а також спільне етнічне коріння. Поширена в Індії та деяких інших східних країнах. Кожна каста – це замкнута структура, яка займає чітко визначене місце у суспільній ієрархії. Оскільки соціальне положення людини в кастовій системі передається за спадковістю, то можливості її мобільності є обмежені. Чим сильніше виражена кастовість, тим більш закритим є таке суспільство. Поняттям „касти”, окрім попереднього значення, позначають також відокремлену соціальну групу, яка пильнує свої власні інтереси.

Стани – соціальні групи, які різняться не за економічними чи етнічно-релігійними ознаками, а за закріпленими правами передавати у спадщину майно, права, привілеї тощо. Належність до станів передавалася за спадковістю, тим самим сприяючи закритості системи соціальних відносин. Стани були притаманні феодальному суспільству, особливо для Європи XIV–XV ст., коли існував поділ на вищі стани (дворянство, духовенство) та непривілейовані (купці, ремісники, селяни).

Клас (від лат. *classis* – розряд, група) – велика соціальна група, що є основним елементом структури індустріального суспільства, виокремлена на основі нерівного становища щодо основних соціальних (передусім економічних) ресурсів, певних культурних особливостей стилю життя і світосприймання. Виникнення класу пов'язується з розвитком промислової революції XVIII–XIX ст., коли руйнувався феодальний устрій і формувався новий, капіталістичний. Саме поняття „клас” ліпше за все відображало економічне становище людей (класову ситуацію), що передбачало можливість більш гнучкого переміщення (вверх чи вниз) у межах статусно-класових позицій у суспільстві.

У первісному суспільстві нерівність була незначною, тому стратифікації там практично не було. У складних суспільствах нерівність вже була надто сильна, вона поділила людей за доходами, рівнем освіти, владою. Виникли касты, потім стани, а пізніше – класи. В одних суспільствах перехід з однієї страти в іншу заборонений; є суспільства, де такий перехід обмежений, а є такі, де він повністю дозволений. Свобода соціальних переміщень визначає те, яким є суспільство – закритим чи відкритим.

● **Рівні соціальної стратифікації.** Традиційно в соціології виділяють такі рівні або типи соціальної стратифікації:

- економічний (за рівнем багатства й доходів);
- політичний (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади);
- освітній (за рівнем освіти);
- професійний (за престижністю професії).

Кожен з цих рівнів можна зобразити у вигляді *вертикальної вимірювальної шкали*, де в економічній стратифікації окремими поділками позначено суму доходу за місяць чи рік, у політичній – ранг посади, в освітній – кількість років навчання, у професійній – престижність професії. „Вишикувавши” в один ряд усі чотири шкали і позначивши на них місце, яке займає конкретна людина, а потім з'єднавши всі позначки, отримаємо *стратифікаційний профіль* для конкретного індивіда, соціальної групи, страти чи виду занять на певний момент часу.

Стратифікацію можна розглядати на макро-, мезо- і мікрорівнях. *Макрорівень* – це рівень усього суспільства, на якому доцільно говорити про великі соціальні групи: класи, страти. *Мезорівень* – рівень територіальної спільноти (сукупність людей, які живуть на одній господарсько освоєній території). На цьому рівні специфічними компонентами стратифікаційної структури можуть бути споживчі групи або групи, що відрізняються за способом життя. *Мікрорівень* – це рівень цільових і посадових груп тощо.

• **Методи аналізу стратифікації.** Зважаючи на те, що стратифікація – явище багатовимірне і складається з багатьох нашарувань, які не цілком збігаються одне з одним, для визначення місця в суспільній ієрархії кожної страти варто застосовувати **комплекс методів**:

- *аналіз статистичних даних*, який дає змогу визначити ієрархію доходів, рівень освіти тощо;
- *вивчення громадської думки*, що відображає значущість і цінність того чи іншого соціального статусу, соціальної групи, професії;
- *дослідження ціннісно-нормативної системи*, які дають змогу виміряти міру впливу суб'єкта на прийняття управлінських рішень, його шанси на участь у політичній владі, характеристики еліти, можливості її тиску на державні структури, переваги та привілеї можновладців тощо.

Свого часу для емпіричної фіксації різних типів стратифікаційних систем **Т. Парсонс** запропонував три різні **підходи до вивчення соціальної стратифікації**.

1. „*Самооцінний*”, або метод „*класової ідентифікації*”, коли дослідник надає право респондентові зачислити самого себе до певної уявної шкали класового складу населення.
2. *Метод „оцінки репутації”*, при якому опитуваним пропонують стати експертами, тобто оцінити соціальне положення один одного або відомих їм соціальних груп.
3. „*Об'єктивний підхід*”, коли дослідник оперує певним об'єктивним критерієм соціальної диференціації; найчастіше заснований на соціально-класовій шкалі, пов'язаний з поняттям *соціально-економічний статус*, який містить три змінні – престиж професії, рівень освіти і рівень доходу.

• **Критерії стратифікації.** Відповідно до положень, висловлених Т. Парсонсом, у сучасній соціології виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні критерії стратифікації. *Об'єктивні критерії – це переважно об'єктивні шкали, що вимірюють позиції індивіда в різних зрізах стратифікаційної системи.* Тут індивіди займають певну соціальну позицію на основі місця в розподілі матеріального багатства, влади, соціального престижу тощо. Якщо говорити про об'єктивні методики вивчення соціальної структури, наприклад, українського суспільства, то тут переважають одномірні заміри стратифікаційних груп, здебільшого за економічним критерієм (найчастіше це характер праці і рівень доходів). *Суб'єктивні критерії – це самоідентифікація індивідів з певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, оцінка престижу наявних груп, соціальне самопочуття тощо.* Суб'єктивне визначення страти – оцінка окремих соціальних ролей з боку індивіда. Ці ролі ранжуються, розподіляються на драбині ієрархії соціальних цінностей. Оцінку дає кожен індивід. Людина отримує соціальну позицію, що є оцінкою важливості соціальної ролі, яку вона має в конкретному суспільстві,

або ж престиж в очах свого оточення. Отже, суб'єктивний підхід ґрунтується на принципі самоідентифікації, в основі якого міркування самих членів суспільства стосовно того, до якого соціальної страти або класу вони себе зачисляють. Оскільки використання об'єктивного підходу має суттєві обмеження, то більшість дослідників застосовують поєднання суб'єктивного та об'єктивного.

Сьогодні відомо безліч *стратифікаційних критеріїв*, за якими можна стратифікувати будь-яке суспільство. Класичними вважають чотири основні критерії стратифікації – *влада, економічний (дохід), професія і освіта*.

Влада. Є універсальним критерієм стратифікації. За **М. Вебером**, під владою розуміють можливість однієї людини або групи людей реалізувати свою власну волю в спільній дії навіть всупереч опору інших людей, що беруть участь у згаданій дії. Класичним вимірником рівня влади в соціології вважають кількість людей, на яких поширюється воля (діяльність, вплив, рішення і т.п.) певного індивіда. Хоча рівень влади визначає не лише можливість здійснення певних дій, але й здатність не діяти.

У суспільстві залежно від того, яким є джерело влади, можна виділити *три основні універсальні типи влади*: політична влада, адміністративна влада та духовна влада. Структура та розподіл *політичної влади* прямо пов'язані з наявністю певної форми державного правління, політики як соціального процесу загалом. Політика – це соціальний процес, завдяки якому породжується, організовується, розподіляється і використовується колективна влада в соціальних системах. У підсумку виникає політична нерівність як відмінність можливостей соціальних груп і страт використовувати державну владу в своїх цілях. У цьому разі йдеться про можливості не індивідів, а скоріше їхніх соціальних позицій, з яких вихід на політичні ресурси та обсяг можливостей їхнього використання є або відкритий, або ж заблокований.

Рівень *адміністративної влади* залежить від того, які важелі для її реалізації дає те чи інше місце (позиція) в ієрархії посад. Ознаками позиції в ієрархії посад є: кількість підлеглих, рівень освіти і кваліфікації безпосередніх підлеглих, кількість людей, на яких поширюється вплив ухвалених рішень, кількість підлеглих ланок управління, вартісні показники контрольованих матеріальних ресурсів, показники створюваних матеріальних і духовних благ (у натуральному та вартісному виразі).

В основу *духовної влади* покладено можливість людини впливати на інших через особисті соціально-психологічні характеристики, певну харизму, високий рівень особистого авторитету, престижу тощо. Ті, хто володіє духовною владою, має змогу „владарювати” над іншими, використовуючи психологічний контроль і символічний ресурс – можливість давати оцінку зовнішнім подіям, продукувати „номінації”, які будуть визнавати інші індивіди.

Окрім зазначених видів, у соціології прийнято розглядати й інші види влади залежно від сфери її існування, наприклад, економічну, державну, сімейну і т.д. Розглядаючи владу як критерій стратифікації, треба також враховувати її основні

форми: панування, керівництво, організація, контроль тощо, а також розрізняти основні методи здійснення влади – авторитет, право, насильство тощо.

Використання критерію „влади” як основного чинника диференціації знаходимо в теорії еліт, представники якої виділяють високостатусну групу суспільства – *еліту*. Еліту чітко відокремлюють від решти суспільства, передусім за рахунок володіння у великому обсязі різними джерелами влади, впливу, харизми, лідерства тощо.

Економічний критерій. Економічну стратифікацію як розшарування людей можна вивчати, використовуючи різні критерії та підходи. Зокрема, **В. Радаєв** запропонував такі *основні критерії економічної стратифікації*: розмір отримуваних доходів, досягнутий рівень життя, масштаби накопиченої приватної власності, масштаби контрольованого виробничого капіталу. Інший російський соціолог **Т. Заславська** виділила як критерій стратифікації в пострадянських суспільствах *економічний потенціал*, який має такі компоненти: володіння капіталом, прибуток, причетність до процесів переміщення державної власності, рівень матеріального забезпечення тощо.

Отже, можна говорити про дохідну та майнову економічну стратифікацію. *Дохідна економічна стратифікація* вимірюється як рівень доходу, який отримує індивід за виконувану працю. *Майнова економічна стратифікація* утворюється переліком майнових прав на різноманітні матеріальні об’єкти: підприємства, нерухомість, акції, побутова техніка тощо. У розвинутих суспільствах майнова економічна стратифікація має більшу вагу при визначенні соціальної позиції індивіда, оскільки майно, яке є капіталом (сюди не належить непродуктивне багатство, що перебуває у простому споживанні індивідів), дає широкі можливості для отримання додаткових дохідних дивідендів, які переважно значно перевищують доходи, що отримують від виконаної праці.

Об’єктивні методи вивчення стратифікаційної структури суспільства за економічним критерієм передбачають показники, що стосуються вимірювання рівня життя населення. Виділяють *неінтегровані (прості) показники рівня життя*, що зводяться до кількісно вираженого ступеня задоволення окремих матеріальних і духовних потреб. До них належать такі загальновідомі статистичні показники: калорійність харчування населення, середній рівень споживання основних продуктів харчування на душу населення, середня кількість предметів тривалого користування, частота відвідування театру тощо. Також існують *інтегровані показники рівня життя*, які характеризують узагальнені можливості задоволення всієї сукупності потреб людини. Найпоширенішим з них є заробітна плата та наявне в індивіда майно. Інформацію про інтегровані показники як основні вимірники дохідно-майнового розшарування можна отримати двома головними шляхами: через використання соціально-економічних показників, які оприлюднюють служби офіційної статистики (розмір заробітної плати, офіційної межі малозабезпеченості та бідності тощо); через опитувальні методи отримання інформації щодо розміру показників, які дають змогу визначити контури економічної стратифікації.

Професія є критерієм стратифікації сучасних суспільств. Особливої популярності цей критерій стратифікації набув у межах структурно-функціонального підходу, представники якого розглядали професію як важливий ресурс, що детермінує соціальну позицію індивіда в індустріальних суспільствах. Загалом, розглядаючи професію як критерій стратифікації, мають на увазі ті можливості, які надає та чи інша професійна зайнятість для здобуття інших ресурсів, передусім економічних, і, відповідно до того, про той рівень поваги та престижу, який приписує громадськість статусно-професійній позиції.

У XX ст. проведено низку досліджень із використанням професії як основного стратифікаційного чинника. **Е. Едвардс** запропонував „об’єктивну” *соціоекономічну модель класифікації професій*, яка ґрунтувалася на статистичних даних перепису населення. Шкала Е. Едвардса показувала типові відмінності в рівнях освіти та доходу різних категорій працівників. Пізніше на її підставі розробили складні індекси рівнів освіти й доходу представників різних професій, які активно використовували у переписах населення США, Канади, Великобританії та інших країн з кінця 40-х років XX ст. Підхід демонстрував функціональну та статусну визначеність, доцільність і несуперечність кожної категорії зайнятих. Група соціологів на чолі з **Р. Ходжем** запропонувала вимірювати професійні нерівності через рейтинги соціального становища і престижу конкретних професій. Високий рівень стабільності і надійності цих рейтингів давав змогу використовувати їх для вимірювання *соціальних дистанцій* між цілими класами професій.

П. Блау і **О. Данкен** у другій половині 60-х років XX ст. розробили ідею *інтегрального соціоекономічного індексу професійного статусу*. Головним досягненням цієї роботи стало відкриття того, що розподіл професій значною мірою збігається з відповідним розподілом рівнів доходу, освіти, витрат на споживання, відмінностями у здібностях, політичних орієнтаціях, місці проживання.

Освіта. Розвиток теорії постіндустріального суспільства спричинив значні зміни і в поглядах на соціальну структуру. Серед головних ознак постіндустріального суспільства – зростання класу носіїв знання, а також домінування знання у всіх сферах життя. Тому в умовах такого суспільства різко зростає роль освіти як критерію стратифікації, який, на думку представників цієї теорії, витісняє інші критерії. Оскільки в постіндустріальному суспільстві відбувається технологізація та інтелектуалізація виробництва, а відповідно, з’являються нові вимоги до робочої сили, представники цієї теорії вказують на те, що в сучасних суспільствах саме освіта визначає, яку позицію у соціальній ієрархії займе індивід. Лише „освічені” отримують доступ до відповідальних і добре оплачуваних посад. Такий стан речей може навіть привести до ще чіткішої поляризації суспільства, оскільки здобуття освіти потребує значних зусиль, а її якість залежить головню від особистих здібностей індивідів (знання не можна просто подарувати). Розглядаючи освіту як критерій стратифікації, можна говорити про освітньо-кваліфікаційний рівень індивіда (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр і т.п.); про якість освіти, яка часто пов’язана з рівнем престижності певного навчального закладу; про

спеціалізованість (вузькоспеціалізовані професіонали) та різноплановість освіти (наявність в індивіда освіти за декількома напрямками).

Наявність стратифікації визначається наявністю нерівності у суспільстві, а чинників нерівності завжди було багато, і з розвитком суспільств з'являються все нові й нові. *Стратифікація постійно ускладнюється та набуває множинного характеру, багатокритеріальності.* Загалом сьогодні виділяють велику кількість різних критеріїв стратифікації. Вчені пропонують свої переліки критеріїв структурування соціуму, значно розширюючи вищенаведений. Зокрема, американські соціологи **К. Сваластога, О. Данкен, Д. Граскі** зробили спробу класифікувати (типологізувати) усі наявні критерії стратифікації, важливі для формування класових (статусних) позицій у сучасному суспільстві, виокремивши:

- *економічний чинник*, чинники власності та експлуатації. Визначає класи експлуатованих і експлуататорів, власників і невласників на землю, підприємства, професійну практику, бізнес, ліквідне майно, людські ресурси і робочу силу;
- *організаційно-політичний чинник*. Дає змогу виділити класи, які мають і не мають владу в суспільстві, соціальних групах і організаціях, партіях, а також за чинником політичного лідерства;
- *чинник зайнятості*. Виділяє класи за участю в розподілі суспільної праці, за характером зайнятості;
- *культурно-символічний чинник*. Виділяє класи за практиками споживання, „хорошими манерами”, життєвим стилем, престижем, репутацією, етнічною і релігійною „чистотою”;
- *соціальний чинник*. Обґрунтовує виділення класів за доступом до високостатусних соціальних мереж, „соціальних краваток”, асоціацій і клубів, членства в суспільних об'єднаннях;
- *цивільний чинник*. Обґрунтовує поділ на класи за цивільними, політичними, соціальними, економічними правами;
- *особистісний чинник*, „людський капітал”. Розділяє класи за вміннями, спеціальними знаннями, досвідом і навичками роботи, формальною освітою, знанням.

Виділені чинники, на думку авторів, дають змогу аналізувати класи як реальні великі соціальні спільності, які мають певні пріоритети в розподілі суспільних цінностей.

Український соціолог **С. Макеєв** на підставі багатокритеріального підходу виділив *п'ять базових чинників, що описують дискурс соціальної стратифікації*:

- *значущість* (нормоване визнання – важливість у соціальному оточенні, що пов'язана з можливістю претендувати на певні соціальні блага, добиватись їх);
- *честь і слава* (пов'язані з перерозподілом суспільної поваги та престижу);
- *знання / інформація* (нерівності, пов'язані з рівнем знань, компетенції);

- *багатство* (різні види капіталу економічного та неекономічного характеру);
- *влада адміністративна та політична*.

Зазначені підходи до аналізу критеріїв стратифікації звертають увагу на те суттєво нове, що виявляється в суспільствах нової доби – їхню *ієрархізованість та множинність підстав нерівності і стратифікації*, відхід від однозначних, „жорстких” розумінь такого поняття як клас.

6.4. Сучасні концепції стратифікації

У сучасних соціологічних теоріях соціальної структури і стратифікації досить чітко простежуються тенденції *розгляду класу як універсального поняття*, яке дає змогу описати або професійні агрегати, що залежать від освіти, професійного заняття і матеріального доходу, або соціальні комплекси життєвих стилів, що залежать від індивідуальних та батьківських, культурних і матеріальних ресурсів, а також походження. Соціологічні дебати навколо цієї проблеми відображені у трьох основних концептуальних стратегіях щодо аналізу стратифікаційної структури суспільства.

• **Неомарксистський напрям.** Дебати в рамках цього напрямку мають особливо гострий характер, і джерелом такої ситуації є передусім особливість обговорення класу, яку запропонував **К. Маркс**. Він побудував *двокласову модель капіталістичного суспільства* з постійним конфліктом між *капіталістами* і *класом робітників*. Коли ж Маркс провів конкретний аналіз капіталістичної системи, він визнав, що реальна класова структура набагато складніша і охоплює *залишкові класи* (землевласники), *квазікласові утворення* (селяни) та *класові фрагменти* (люмпен-пролетаріат). Маркс сподівався, що з розвитком капіталізму ці „ускладнення” зникнуть, оскільки сили класової боротьби розведуть по полюсах усі проміжні класові утворення. Подальший поступ суспільних процесів і ускладнення соціально-класової структури (дискусія щодо появи нового середнього класу) зумовив переглянути більшість положень К. Маркса послідовниками його ідей.

Деякі послідовники марксизму намагаються звести до мінімуму зміст структурних змін, інші пропонують переглянути карту класової структури, щоб розмістити у ній новий середній клас. Як принципово розглядають тенденцію пролетаризації нижніх верств нового середнього класу. Припускають, що під дією чинника раціоналізації капіталістичних засобів виробництва робітничий клас може поступово знову розширити свої відносні розміри і відповідно набути колишньої потужності.

На другому полюсі дебатів було висунуто протилежні аргументи, які доводять, що проміжні верстви суспільства не мають властивостей робітничого класу, оскільки не є експлуатованими у класичному Марксовому розумінні, і, відповідно, *сучасне суспільство демонструє тенденцію мінімізації частки робітничого класу* і не виправдовує сподівань тих, хто розглядає цей клас як політичну силу в період розвинутого індустріалізму.

В останні два десятиліття було зроблено спроби синтезувати підходи в межах *неомарксистського напрямку*. Найбільш цікавим і популярним вважають підхід, який із середини 70-х років минулого століття розвинув американський соціолог **Ерік Олін Райт**.

Згідно з Райтом існують **три виміри контролю** над економічними ресурсами в сучасному капіталістичному виробництві, й саме вони дають підстави ідентифікувати основні класи, які існують сьогодні.

1. Контроль над інвестиціями або грошовим капіталом.
2. Контроль над фізичними засобами виробництва (земля або фабрики та установи).
3. Контроль над робочою силою.

Як відправну точку своєї класової схеми Райт *розглядає три основні позиції в межах класових відносин капіталізму: буржуазія, пролетаріат та дрібна буржуазія*. Ті, хто належить до класу капіталістів (буржуазія), контролюють усі три виміри в системі виробництва. Робітничий клас (пролетаріат) не контролює жодного. Але між цими головними групами є групи (дрібна буржуазія), становище яких набагато двозначніше. Це ті утворення, які Райт називає *суперечливими класовими утвореннями*, бо вони мають вплив на одні аспекти виробництва, але не можуть контролювати інші. Ці основні *класові позиції* далі розгортаються у такі *три додаткові*:

- 1) менеджери та управлінці, які, навіть якщо і не є легально власниками засобів виробництва, фактично їх контролюють;
- 2) напівавтономні службовці, які, якщо й не є власниками чи контролерами фізичних засобів виробництва, все ж здійснюють контроль над власною робочою силою, працею;
- 3) дрібні службовці.

Аналіз причин експлуатації дає підстави Райту зробити висновок про роль чотирьох типів ресурсів, нерівність у володінні та контролі над якими визначає різні типи експлуатації. Це – *ресурси трудових сил* (феодална експлуатація), *ресурси капіталу* (капіталістична експлуатація), *організаційні ресурси* (статистична експлуатація), *ресурси вмінь і кваліфікації* (соціалістична експлуатація). Проте в реальних сучасних суспільствах йдеться про часткові та змішані форми експлуатації.

Класову схему Райта було перевірено у численних емпіричних дослідженнях, і до сьогодні вона залишається одним із найбільш обговорюваних підходів до зміни класових відносин сучасного суспільства.

• **Неовеберіанський напрям.** Класова модель, яку запропонував свого часу **М. Вебер**, є багатовимірною, з великою кількістю соціально-групових утворень, які перетинаються та створюють мозаїчний комплекс умовно розділених між собою класів. Як і К. Маркс, трактував класи як групи з економічним базисом. Але на відміну від нього, М. Вебер не ділив суспільство тільки на два класи, не зводив усе до домінування економічного чинника в поділі суспільства, а *припускав складнішу соціальну стратифікацію*. Поділяє суспільство на чотири класи:

- 1) клас власників капіталу;
- 2) клас інтелектуалів, менеджерів і адміністраторів;
- 3) традиційний дрібнобуржуазний клас;
- 4) робітничий клас.

Особливість веберівської теорії стратифікації – поява додаткової структурної категорії – „*статусна група*”. На відміну від класів, статусні групи зазвичай є спілками людей, яких зближує уявлення, що характеризує їхній спосіб життя, або ж повага до них з боку інших осіб. Такі групи формуються на статусі (моделі) їхнього споживання, а не на їхньому місці в ринкових відносинах чи в процесі виробництва. Вона може існувати лише стільки, скільки інші визнають престиж її членів або ж, навпаки, не визнають авторитету.

Отже, підхід Вебера спрямований на виділення стількох класів, скільки існує форм власності. Головним критерієм для виділення класів має бути *господарський інтерес* їхніх представників, але наявність власності на засоби виробництва або її відсутність не обов'язкова.

У нових версіях веберівського підходу до проблеми класів цікавими є ідеї, які модифікують уявлення про те, що володіння власністю, засобами виробництва є тією єдиною і лише єдиною основою класової структури особливо за умов постмодерністських соціальних змін. Як новий підхід до проблем класоутворення розглядають процеси, які передбачають *стратегії поведінки спрямовані на контроль над ресурсами*. Англійський соціолог **Френк Паркін** на початку 70-х років минулого століття ввів поняття „соціального перекриття”. Згідно з його поглядами, *соціальне перекриття* – це будь-який процес, через який групи намагаються утримувати ексклюзивний контроль над ресурсами, обмежуючи до них доступ. У створенні соціального перекриття беруть участь два види процесів. *Виключення* – це стратегія, якої дотримуються групи, щоб відокремити від себе чужих, перепинивши їм доступ до цінних ресурсів. *Узурпація* – це спроби менш привілейованих здобути ресурси, що були раніше монополізовані іншими. Обидві стратегії за певних умов групи можуть використовувати одночасно. Паркін називає це *подвійним перекриттям*. У цьому випадку подвійне перекриття – це механізм появи нових класових утворень, які не мають чітко визначеної позиції у класовій ієрархії.

Іншим прикладом сучасних версій веберівського підходу є погляди англійського соціолога **Джона Голдторпа**, який запропонував *підхід класового поділу на підставі розподілу за професіями (родом занять) за мірою їхньої соціальної важливості*. Ключовим механізмом такого поділу у нього є ситуації „ринку” і

„роботи”. Голдторп сформував *сім основних категорій класів*, об’єднаних у три провідні групи за результатами їхньої діяльності: обслуговувальні, посередницькі, робітничі групи зайнятих (див. табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Класова схема відносин Голдторпа

Класи	Класові категорії
Обслуговуючий клас	I. Висококваліфіковані професіонали, адміністратори та посадові особи; менеджери на великих промислових підприємствах; крупні власники. II. Кваліфіковані професіонали, адміністратори та посадові особи; висококваліфіковані техніки; менеджери на невеликих промислових підприємствах та в малому бізнесі; керівники у сфері нефізичної праці.
Проміжний клас	III. Службовці рутинної праці в адміністраціях та комерції (переважно клерки); рядові службовці у сфері обслуговування. IV. Дрібні власники і зайняті індивідуальною працею. V. Малококваліфіковані техніки, дрібні керівники у сфері ручної праці.
Робітничий клас	VI. Кваліфіковані робітники. VII. Малококваліфіковані і некокваліфіковані робітники.

Згідно зі схемою крупні власники-роботодавці не становлять окремого класу. На думку Голдторпа, для масових репрезентативних опитувань потрапляння їх у вибірку є швидше винятком, ніж правилом. Тому в таких опитуваннях крупні власники представлені передусім власниками готелів, ресторанів, магазинів, невеликих фабрик, будівельних і транспортних фірм. Основною ж причиною, через яку власники разом з висококваліфікованими професіоналами були зачислені до I класу, є те, що вони досить активно залучені до управлінської діяльності. З іншого боку, керівники і менеджери, які належать до I класу, зазвичай мають суттєву частку власності на підприємствах, де вони працюють за наймом.

Два наступні класи – III і V – Голдторп *розглядав як проміжні*, тобто такі, що складаються з позицій, де відносини власності мають змішані форми. Позиції III класу перебувають біля основ адміністративних, управлінських і професійних бюрократій. Позиції V зазвичай дуже близько розміщені до позицій рядових представників найманих працівників, зайнятих фізичною працею, але відрізняються від них мінімальним рівнем влади та відповідальності.

Голдторп стверджував, що ця схема відображає не ієрархію престижу або життєвих стилів, а структуру класових відносин. Саме ця позиція і стала предметом найгострішої критики, оскільки „природа відносин” його схеми проблематична. Схема розподіляє зайняте населення стосовно ринку і праці. Всередині цієї структури відносин формуються розширені реальні класи. У такому визначенні клас має демографічну ідентичність, а також є емерджентним, оскільки ідентифікації зі специфічними соціальними колективами пов’язані з моделями класової мобільності, а приєднання індивідів до класу – з тимчасовими позиціями індивідів у структурі праці та ринку.

Застосування класової схеми Голдторпа для аналізу структури українського суспільства, хоч і було прийнятним, проте існує багато особливостей, характерних для України середини 90-х років. До цього часу, незважаючи на перетворення в економіці та на ринку праці, в загальній кількості активного населення було занадто мало позицій і, відповідно, індивідів, яких можна було б ідентифікувати як крупних, середніх і дрібних власників. Якщо для I класу, до якого належать крупні і середні власники, це не так суттєво, оскільки там переважають висококваліфіковані професіонали, то IV клас (дрібних власників) виявився кількісно невеликим і практично малопридатним для статистичного аналізу.

Неомарксистський і неовеберіанський концептуальні підходи суттєво розширили макроструктурний аналіз класових відносин сучасного суспільства. Проте дискусії про перспективи такого типу соціологічної стратегії мали своє продовження і в активізації інтересу до індивідуального рівня розгляду наслідків класової стратифікації суспільства. Безпосередні емпіричні спостереження демонстрували широкий спектр впливу класової належності на індивідуальну поведінку: споживчу практику, життєвий стиль, релігійне віросповідання, електоральну поведінку, девіацію, здоров'я і смертність, установки та цінності.

• **Постмодерністський напрям.** Звертає увагу насамперед на *культурні ефекти соціальної стратифікації і структурних змін сучасного суспільства*. Його теоретичні посилення виходять із зміненої соціальної реальності, яка демонструє суттєве розширення освіти, соціальної безпеки та обслуговувального сектора, гомогенності стратифікаційної системи. У такій ситуації мікрокультурні інтерпретації стратифікаційної системи дають, на думку авторів, глибокий аналітичний результат порівняно з економічними та професійними інтерпретаціями.

Головна теза цього напрямку перебуває у межах феноменології та розумючої соціології і полягає в тому, що *високі групові статуси, зокрема професійні, є похідними від культурних ідеологій*. Оскільки в сучасних суспільствах ідеології ґрунтуються на функціональному теоретичному знанні, то самі *теорії стратифікації стають важливим культурним чинником системи нерівностей*. Як одиниці аналізу пропонуються категорії культурних ідеологій і культурних/життєвих стилів, які скоординовані з певними позиціями у соціальному просторі. Цей напрям з усіх інших сьогодні є найбільш динамічний і дискусійний. Проте саме йому вдається „схопити” те суттєво нове, що виявляється в суспільствах „високої модерності” (Е. Гіденс). Найбільш яскраві теоретичні розробки цього напрямку належать П. Бурдьє та Ді Маджіо.

П. Бурдьє пропонує аналізувати класи у *багатовимірному просторі відносин*, які визначаються розподілом капіталів, відповідно до логіки відмінностей, значущих розбіжностей і детермінує міри близькості та дистанцій включених у нього акторів. Тут йдеться про соціальний простір, а не про структуру. На відміну від соціальної структури, яка становить визначеність стійких зв'язків між реальними групами, їхню організовану соціальну практику, поняття соціального простору відображає реальність не лише стійких форм зв'язків, а й тих реальних

форм і зв'язків, у виявленні яких суттєву роль відіграють випадковість, рухомість меж. Соціальну структуру можна позначити як реальну суб'єктивну конструкцію соціального простору.

На відміну від визначеності соціальної структури, *соціальний простір* – це динамічне багатовимірне утворення, що безперервно продукує нові групові солідарності та перебуває у постійному пошуку рівноважних станів. Узагальнювальними характеристиками соціального простору є рівень його організації і виявлена міра ентропії (неорганізованості). Відповідно до цих характеристик можна виділяти соціальні простори суб'єктивно організовані або масово хаотичні, жорстко або рухливо організовані, розсіяні або концентровані. Згідно з дослідженнями американських соціологів сучасні суспільства продукують розсіяні рухливі соціальні простори, які сприяють ефективному зниженню конуса піраміди нерівностей, ефективному використанню потенціалів особистості, а також компенсації відсутності в окремих індивідів, груп деяких ресурсів для досягнення високих статусів у суспільстві.

Структура соціального простору, який значною мірою має ігрову природу, визначається у кожен момент структурою розподілу капіталу і прибутку, специфічних для конкретних людей полів цього простору. Автори стверджують, що індивіди з різними позиціями у просторі відрізняються за всіма виявами життєвих стилів і всі аспекти життєвого досвіду корелюють з певними соціальними позиціями. У цьому разі найважливішу роль відіграє те, що **І. Гоффман** визначав як „*почуття свого місця*”, почуття позиції, зайнятої у соціальному просторі, почуття того, що можна і що не можна собі дозволити. Таке почуття, за Бурдьє, ближче до класового несвідомого, ніж до „свідомості класу” у марксистському змісті. Він розуміє клас як сукупність агентів соціального простору, які займають подібну позицію і, перебуваючи у подібних умовах та підкоряючись подібним умовностям, мають усі шанси для вироблення схожої життєвої практики.

Емпіричні дослідження соціальної структури у такій перспективі переважно пов'язані з вивченням виборів життєвих стилів. Високі статусні позиції зазвичай пов'язані з наявністю економічних і когнітивних капіталів, які людина може використати для включення у високу культуру і досягнення матеріального добробуту. Будь-який вибір життєвого стилю завжди мотивований потребою солідаризації з бажаною позицією, посилення суб'єктивного статусу та віддалення від інших. Бурдьє пропонує двовимірний спосіб вимірювання стратифікації, вважаючи, що у виборі життєвих стилів домінує або прагнення посилити соціальну позицію через демонстративне розрізнення, споживання якісніших товарів, або проголошення про свій статус через участь у високій культурі. Споживання є „розпізнавальним знаком” соціальних класів. Стилзація життя відображає прагнення легітимізувати відмінності між агентами та їхніми класами у соціальному просторі, нав'язати іншим своє бачення поділу соціального світу і свої позиції у ньому. Соціальна диференціація життєвих стилів виявляється в економічному та в політичному, символічному та культурному полях, підпорядкованих більшою чи меншою мірою

полю економічного виробництва. Вивчення життєвих стилів передбачає, по-перше, багатовимірний розгляд усіх виявів індивідуальних смаків у полях соціального простору, які перетинаються; по-друге, спрямований вплив чинників їхнього вибору. У сучасному суспільстві дослідники розглядають такі чинники: культурний і матеріальний капітал батьків, освіту, професійний статус, особистий дохід і, можливо – членство у політичній партії. Нерівності інтерпретуються як плюралізація та індивідуалізація життєвих і культурних стилів.

Незважаючи на розбіжність у підходах до сутності стилю життя, переважна більшість дослідників погоджується з тим, що він формується під впливом багатьох чинників, значимість яких суттєво різниться залежно від конкретного суспільства, його цінностей і ресурсних можливостей, а також від соціокультурного середовища, соціальної групи, до якої залучена людина. Впливу однієї з таких груп, а саме – середнього класу, присвячено наступний підрозділ.

6.5. Проблема середнього класу

Поняття „середнього класу” входить до великої кількості стратифікаційних концепцій і поглядів, розпочинаючи ще з часів Античності. Серед античних філософів **Аристотеля** справедливо вважають ідеологом політики середніх верств населення. У своєму класичному творі „Політика” запропонував *теорію „середнього елемента”*, згідно з якою „середній елемент” – це соціальна група, яка за майновим становищем займає проміжне місце між найбагатшими й найбіднішими верствами суспільства. На його думку, у кожній державі є три частини: дуже заможні, надзвичайно незаможні і треті, які стоять посередині між першими й другими, які мають невелику власність. Аристотель був упевнений, що бідність породжує бунт і злочини, а там, де немає середнього класу і кількісно переважають бідні верстви населення, неминучі соціальні ускладнення, які можуть призвести до загибелі держави.

Наприкінці XVII ст. в Англії вже офіційно фігурувало поняття „середнього класу”, який становив соціальну групу власників і підприємців. У країнах Західної Європи у XVIII ст. із середнім класом ідентифікувала себе третя верства, у XIX ст. – дрібна і середня буржуазія, багаті селяни й ремісники, у XX ст. – високооплачувані „білі комірці”, особи „вільних професій”, менеджери.

У соціології поняття „середнього класу” набуло широкого визнання завдяки працям **М. Вебера**. Розглядаючи соціальну структуру суспільства, говорить про вищий і нижчий класи. До вищого класу М. Вебер зачисляв тих, хто живе на проценти з власності й має хорошу освіту; до нижчого – тих, у кого немає ні

власності, ні хорошої освіти. До середнього класу, на думку дослідника, варто зараховувати тих, хто поєднує ознаки перших двох класів і має невизначені позиції. Отож, до середнього класу належать люди, які володіють невеликою власністю й мають невисокий рівень освіти („дрібна буржуазія” – роздрібні торговці, дрібні підприємці), а також ті, хто не має ніякої власності, але володіє високою кваліфікацією, завдяки чому отримує хорошу зарплату (інтелігенція й спеціалісти).

● **Підходи до визначення середнього класу.** У сучасній соціології існують три основні підходи до визначення середніх класів: *майновий*; *марксистський підхід* та *концепція „класу службовців”*.

Майновий підхід передбачає, що до середнього класу належать індивіди, які *одержують середні для конкретного суспільства доходи*. Відповідно до середнього класу потрапляють індивіди незалежно від їхнього місця та ролі у суспільному виробництві. У такому випадку середній клас є скоріше номінальною групою, ніж соціальною спільнотою, суб’єкт соціальної дії. Отже, якщо визначати класи на підставі майнового підходу, то поняття „соціального класу” втрачає об’єктивний характер. У цьому випадку неможливо знайти ані спільних норм (тобто врахувати нормативний аспект класу), ані сталих соціальних зв’язків у межах класу, ані спільних соціальних дій, оскільки може йтися лише про схожий рівень споживання. Цей підхід має велике значення у дослідженнях прикладних проблем споживання, типів споживачів і споживчих практик населення у сфері маркетингу та реклами. Для аналізу тенденцій розвитку суспільних відносин він менш цінний.

Марксистський підхід – головний критерій виділення класу вважається *ставлення до засобів виробництва і у підсумку експлуатація одного класу іншим*. Після того, як відбулася революція менеджерів, а згодом зросла роль знань у постіндустріальних суспільствах, теоретик неомарксистського напрямку **Е. Райт** дещо розширив критерій виділення класів: окрім власності на засоби виробництва, з’явилися наявність управлінських функцій і володіння кваліфікаційними та технічними навичками й уміннями. Середній клас, як зазначалося вище, він називає *суперечливим* і як таким, що є:

- спадкоємцем дрібної буржуазії;
- професійно-менеджеріальний, або „новий клас”;
- складається з тих, хто належить до „середніх страт” зі своєю соціальною позицією безвідносно до будь-якого класу.

Фінський соціолог **М. Ківінен**, розвиваючи теорію Е.Райта, виокремлює середній клас як такий, що характеризується *певною автономією*: „професійною автономією”, „автономією, що адекватна капіталу”, „науково-технічною автономією”, „автономією служб відтворення та піклування”, „автономією роботи в офісі”, „автономією майстерності”, „автономією дрібного підприємництва”.

Інший варіант марксистського підходу акцентує увагу на *специфічних функціях середніх класів у суспільному виробництві*: концептуалізації та обслуговуванні капіталу (**Н. Аберкромбі, Д. Уррі**), відтворенні капіталістичної культури та капіталістичних відносин (**Б. і Д. Еренрайхи**). Тобто, *на відміну від робітничого*

класу, середній клас виконує не ті функції, які притаманні праці, а ті, які в минулому виконував клас буржуазії.

Марксистський підхід до класів як великих соціальних груп, які відрізняються одна від одної за своїм місцем та роллю у системі суспільного виробництва, дає підстави відокремити декілька класів, а не велику кількість соціальних груп. Отже, він найпридатніший для макросистемного аналізу соціально-класової структури суспільства. Застосувавши цей підхід, у сучасному західному суспільстві виділяють чотири основних класи:

- *капіталістичний клас* – основна роль полягає в акумуляції капіталу та відтворенні багатств;
- *клас службовців* – створення духовних цінностей, організація функціонування різних сторін суспільного життя, інформаційна підтримка цих процесів;
- *проміжний клас* – забезпечення умов функціонування класу службовців і пролетаріату;
- *робітничий клас* – виробництво матеріальних цінностей.

До середніх класів належать клас службовців і проміжний клас, тому що вони займають серединне місце поміж капіталом та працею. Проміжний клас складається головно з некваліфікованих „білих комірців”.

Концепція класу службовців виходить з того, що у суспільстві існує декілька середніх класів: клас службовців (менеджерів і фахівців); клас некваліфікованих „білих комірців” та клас дрібної буржуазії. **Дж. Голдторп** розглядає клас службовців як такий, що характеризується довірою з боку власників підприємств, тому що представники класу службовців не лише виконують чітко сформульовані завдання, а повинні використовувати весь свій освітній, кваліфікаційний, творчий потенціал в інтересах капіталістів. **К. Реннер** виділив три базові підкатегорії службового класу: 1) економічні послуги (менеджери та ін.); 2) соціальні послуги (агенти з розподілу соціальних послуг); і 3) держслужбовці (офіційні державні агенти). Крім того, у ньому можна відокремити сектори (приватний та державний), рівні (вищий і нижчий), професійні групи (менеджери та спеціалісти), що свідчить про неоднорідність середнього класу.

Д. Локвуд запропонував виокремити статусну, ринкову та трудову ситуації класу службовців.

Ринкова ситуація класу службовців характеризується високим рівнем прибутків (частину яких становлять дивіденди на культурний капітал), вищим ступенем захищеності від звільнень (члени класу службовців становлять ядро компаній), кращими перспективами розвитку кар’єри.

Трудова ситуація класу службовців має такі риси: 1) його представники займають вигідні позиції у бюрократіях. На відміну від некваліфікованих „білих комірців”, представники класу службовців є суб’єктами управління. Вони вибудовують системи завдань, поділяють їх на підзавдання, контролюють процес виконання, диктують свої накази; 2) позиції класу службовців забезпечують певну

автономію, всередині якої можливо самостійно організовувати та виконувати роботу, несучи відповідальність лише за кінцевий результат; 3) праця індивідів з класу службовців має розумовий характер з великою часткою творчих моментів; 4) праця класу службовців стає дедалі більше „професіоналізованою”, тобто лише індивіди, які отримали спеціальну професійну підготовку, вважаються компетентними у конкретній сфері.

Статусну ситуацію класу службовців визначають такі риси: 1) володіння більш дорогим і просторим житлом (у Великобританії представники класу службовців у тричі частіше володіють окремими будинками, ніж кваліфіковані пролетарі, у 4,5 – ніж напівкваліфіковані, у 6 – ніж некваліфіковані); 2) інтенсивне використання символічного капіталу, що передусім пов’язується зі зростанням привабливості сільської місцевості (як сфери виявлення різнобічних можливостей – інтелектуальних, культурних, політичних тощо); 3) використання оплачуваної праці за наймом для виконання хатньої роботи (тобто, члени класу службовців, з одного боку, є працюючими за наймом, з іншого – як працедавці для окремих представників робітничого класу).

Клас службовців вважають ядром середніх класів, а два інші класи становлять периферію. Від буржуазії клас службовців відрізняється тим, що немає власності на засоби виробництва, від робітничого класу – характером праці: праця індивідів, які належать до середніх класів, має нефізичний характер.

Отже, в сучасній західній соціологічній літературі поняття „середнього класу” не отримало однозначного тлумачення. Поряд зі „*старими*” *верствами середнього класу* (а це дрібні та середні приватні власники, більша частина селянства і фермерства, ремісники, торговці), з’являються „*нові*” *верстви середнього класу*, який становлять особи, які володіють інтелектуальною власністю, розвиненими навичками складної трудової діяльності: службовці, інженери, техніки, вчителі, вчені, тобто представники масової інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, особи вільних професій, висококваліфіковані працівники та ін. Тобто „новий” середній клас з’являється завдяки інформаційній революції в середині й кінці ХХ ст. З огляду на це американський фахівець у галузі управління **П. Дракер** (1909–2005) зауважив, що „*новий*” *середній клас* не є ні капіталістичним, ні робітничим, проте стрімко захоплює домінуючі позиції в усіх промислово розвинених країнах: це працююча за наймом середня верства професіоналів – менеджерів і спеціалістів. На думку вченого, саме середній клас, а не капіталісти, володіють владою і впливом у суспільстві. Водночас у соціальному, економічному й культурному аспектах він асимілює і вбирає в себе робітників, перетворюючи їх у працюючих за наймом професіоналів, що стає можливим за умови поєднання робочої сили зі знаннями, які роблять її мобільною. З іншого боку, сучасний середній клас є не сталою соціальною конструкцією, а ознакою тих соціальних змін і трансформацій, які відбуваються у суспільстві.

• **Функції середнього класу.** Середній клас у розвинених країнах, за підрахунками соціологів, становить приблизно 50–60% населення. У цьому разі клас

службовців становить від 20 до 25% населення розвинених країн, проміжний клас – від 25 до 30%. У сучасних західних суспільствах середні класи виконують важливі для забезпечення нормальної соціальної життєдіяльності *функції*:

а) *Економічні*:

- забезпечення ефективного функціонування капіталу;
- організація, управління та контроль діяльності робітників у процесі матеріального виробництва;
- удосконалення виробничих процесів і технологій.

б) *Політичні функції*:

- підтримка в цілому існуючого політичного ладу, запобігання можливим катаклізмам;
- керівництво політичним рухом робітничого класу;
- ініціювання нових суспільних рухів: жіночий рух, рух за мир, екологічний рух тощо та керівництво ними.

в) *Культурні функції*:

- відтворення національної культури, освіти, науки;
- формування в суспільній свідомості уявлень про можливість висхідної соціальної мобільності завдяки інтенсивним трудовим зусиллям.

г) *Соціальні функції*:

- надання існуючій соціальній структурі легітимного характеру завдяки демонстрації того, що місце в ній залежить від особистих зусиль індивіда та його конкретних досягнень в освітній сфері;
- активна участь у структурах громадянського суспільства, відстоювання прав громадян.

Отже, існування потужного середнього класу є гарантією політичної стабільності, дає змогу вибирати й проводити поміркований курс в економіці, соціальній та політичній сферах суспільства. Розвиток і підтримка становлення середнього класу є важливим чинником формування соціальної структури перехідного суспільства і для тих країн, що стали на шлях соціальних і ринкових перетворень.

● **Становлення та розвиток середнього класу в Україні.** На відміну від традицій західного суспільства в Україні ситуація суттєво відрізняється: середні класи не існують як потужні суб'єкти соціальної дії, але увагу соціологів привертає спроможність цього феномена бути запорукою стабільного розвитку суспільства. Внаслідок цього вчені намагаються відстежувати тенденції формування середнього класу, дискутують щодо критеріїв залучення індивідів до нього.

Вважається, що формування середнього класу в Україні є складним процесом, оскільки охоплює сукупність проміжних верств. З одного боку, це „старі” представники середнього класу радянської доби (партійно-бюрократична еліта, керівники різних рангів, інтелігенція, службовці, інші представники адміністративно-розпорядницьких функцій), з іншого – це представники нових професій і верств, які формуються внаслідок ринкових перетворень (вище керівництво транснаціональних компаній, фінансово-промислових груп, керівництво холдингових

компаній, крупних і середніх підприємств, державні службовці вищого рангу, підприємці, топ-менеджери, фермери тощо).

Українські соціологи фіксують суперечливість процесів у формуванні середнього класу. Активно відбувається процес формування крупних власників і верстви дрібної буржуазії при розмиванні ядра середнього класу – людей інтелектуальних професій, які в розвинутих країнах, отримавши назву „новий” середній клас, багато в чому визначають сьогодні обличчя сучасних середніх верств у цілому. Різне падіння рівня життя висококваліфікованих спеціалістів, масової інтелігенції на фоні зростаючого відчуття цими категоріями населення своєї соціальної непотрібності призвело до того, що частково вони вже стали донорами нових соціальних груп ринкового типу. Соціологічні дослідження засвідчують, що спеціалісти з вищою та середньо-спеціальною освітою стали основною базою для рекрутування нового соціально-класового утворення – підприємців. Розмір українського середнього класу, який визначають за суб’єктивним критерієм соціальної самоідентифікації, становить 25–28% населення, якщо врахувати ще й об’єктивні критерії (рівень матеріального добробуту, рівень освіти тощо), його ядро, за даними різних досліджень, які проводили в Україні, коливається в межах 12–15 %.

Специфіка середнього класу в Україні полягає в тому, що він, по-перше, був створений не на базі розвитку реального виробництва, а внаслідок „вміло” проведеної приватизації і необхідного доступу до бюрократичних інституцій, які проводили це роздержавлення; по-друге, зорієнтований переважно на обслуговування класу багатих. Пошук прототипів середнього класу серед елементів соціальної структури суспільства виявляє певний прошарок, який має достатній освітній, культурний та економічний потенціал і претендує на виконання відповідних функцій. Оцінки такого потенціалу визначають приблизно 40–45% українських громадян, які мають потенційні можливості входження до середнього класу – належну освіту, професійну підготовку, бажання працювати і, не очікуючи від когось допомоги, самостійно забезпечити прийнятний рівень життя собі і своїй родині. Аналізуючи головні процеси становлення середнього класу в Україні, треба враховувати і таке. У структурі українського населення є певна частина людей, яка отримує достатньо високі (вищі за середні) доходи, однак не може бути зачислена до середнього класу. Це особи, пов’язані з тіньовим капіталом і бізнесом, корумповані посадові особи органів державної влади, ті, хто співпрацює з кримінальними структурами тощо. Вони не зацікавлені в соціально-економічній і політичній стабільності суспільства.

Соціальний портрет сучасного середнього класу має низку особливостей (за даними **О. Симончук**):

- середній клас у структурі українського суспільства за соціальним статусом є молодістю, освіченою, професійно успішною, мобільною, добре адаптованою до ринкових умов частиною економічно активного населення України, що проживає переважно у великих містах;

- є неоднорідним за професійним складом, це передусім дрібні та середні підприємці, „білі комірці” – державні урядовці середньої ланки, старші офіцери армії й силових служб, висококваліфіковані менеджери та фахівці технічного, гуманітарного профілю, які працюють у приватних і державних підприємствах та організаціях;
- за матеріальним статусом середній клас має дохід у межах від 150 до 1000 доларів США в місяць на кожного члена сім’ї і достатньо високий рівень матеріального забезпечення (наявність якісного житла, добротних меблів, автомобіля, набору сучасної побутової техніки, модного гардеробу, повноцінного харчування тощо);
- представники середнього класу неоднорідні за способом життя, моделями споживання. Вони формують особливі субкультури: середні прошарки мають різні стандарти споживання, що розкривають відмінності в стилі життя та культурних орієнтаціях (вибір житла, одягу, харчування, форм дозвілля тощо). Все це в сукупності дає підставу говорити не просто про середній клас, а про середні класи;
- представники середнього класу володіють психологією „серединності”, зараховуючи себе до середніх соціальних і матеріальних верств українського суспільства. Підставою для такої самоідентифікації вважають найперше дохід, рівень освіти, професійний статус, соціальне походження тощо;
- представники середнього класу є прихильниками ідеалів свободи, орієнтовані на самостійність та індивідуальну відповідальність за свою долю, позбавлені патерналістських очікувань. Є носіями сучасних проринкових, ліберальних економічних поглядів, водночас суперечливих ідейно-політичних установок. На цьому етапі суспільного розвитку здебільшого вони політично пасивні;
- представники середнього класу володіють позитивним соціальним самопочуттям: вони більше, ніж решта населення, задоволені власним соціальним становищем, роботою, життям в цілому. За психологічним складом – це люди активні, ініціативні, які виявляють готовність до професійної, територіальної, освітньої мобільності, схильні до змін та ризику.

У сучасних умовах, окрім майнового критерію, деякі важливі аспекти процесу формування середніх класів треба вивчати на підставі суб’єктивного підходу, в основі якого є власні оцінки свого матеріального становища, перспектив розвитку кар’єри тощо. Також *індикаторами належності до середніх класів можуть бути:*

- рівень життя та його якість;
- рівень освіти та культури (який дає змогу виконувати висококваліфіковану роботу або керувати підприємством, фірмою, організацією);
- тип трудової поведінки, зорієнтований на ринкову форму господарювання поряд з прагненням до самостійності та незалежності;

- соціально-психологічні установки на сімейний добробут;
- індивідуальний розвиток та вдосконалення тощо.

До джерел формування середніх класів можна зачислити соціальні категорії підприємців і висококваліфікованих робітників розумової праці. Саме вони можуть стати ядром середніх класів в Україні. Головне джерело формування середніх класів – професійно підготовлені кадри, які представляють широке коло інтелігенції. У західних суспільствах ця група становить ядро середніх класів. В Україні лише невелика частина цієї групи за всіма ознаками відповідає західним зразкам. Ця група представлена технічними фахівцями, економістами та іншими працівниками, діяльність яких пов'язана зі сферою науково-технічного прогресу та розвитку ринкових відносин. Основна ж частина інтелігенції почуває себе зайвою в умовах сьогодення, бачить, що її праця непотрібна суспільству, водночас ніяк не позбудеться патерналістських очікувань.

Визнано, що в Україні представники, наприклад, таких професій як лікарі, освітяни, науковці, інженери не належать до середнього класу, як у розвинених капіталістичних країнах. Люди з високим рівнем освіти та низькими доходами зараховуються до „нових бідних”. Тобто, в сучасному українському суспільстві носії знання та фахової кваліфікації за своїм соціально-економічним становищем опинилися на нижчих щаблях соціальної структури, не змінивши свого професійного статусу та не перестаючи бути головним носієм культурного капіталу.

Дослідники звертають увагу на низку базових чинників, які повинні забезпечити формування середнього класу в українському суспільстві:

- *економічні чинники* – ринкова економіка, конкуренція, приватна власність. Важливим є й залучення фінансових засобів українців, які працюють за кордоном, як інвестиції у створення малих і середніх підприємств, що сприяло б підвищенню питомої ваги середнього класу і його корисності для всього суспільства;
- *політико-правові чинники* – політична стабільність, правова свідомість громадян, стабільна законодавча база, розвиток громадянського суспільства;
- *соціальні чинники* – відповідна освіта, формування позитивного іміджу представника середнього класу, розвиток соціальної свідомості тощо;
- *духовні чинники* – наявність ринкової економічної психології в суспільстві в цілому і певних ціннісних орієнтацій, спрямованих на реалізацію соціальної та підприємницької активності представників середнього класу зокрема.

6.6. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві

● **Поняття соціальної мобільності.** Кожна людина переміщується у соціальному просторі суспільства, в якому вона живе. Іноді ці переміщення можна легко відчутити й ідентифікувати, наприклад, переїзд індивіда з одного міста в інше, перехід з одного місця праці на інше, зміна сімейного становища тощо. Це змінює позицію індивіда в суспільстві й свідчить про його переміщення у соціальному просторі. Однак існують такі переміщення індивіда, які важко визначити не тільки людям, які його оточують, але і йому самому. Наприклад, складно визначити зміну становища індивіда у зв'язку зі зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, зміною доходів тощо. Водночас такі зміни в позиції людини врешті-решт позначаються на її поведінці, системі взаємовідносин у групі, потребах, установках, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як відбуваються процеси переміщення індивідів у соціальному просторі, які отримали назву *процесів мобільності* (від. лат. *mobilis* – рухливий).

У соціології першу найбільш обґрунтовану спробу пояснити рух індивідів у неоднорідному просторі зробив **П. Сорокін** у своїй праці „Соціальна мобільність” (1927). *Мобільність* він визначав як *перехід, переміщення соціального об'єкта з однієї позиції на іншу*.

Емпіричне вивчення процесів мобільності почалося в перші роки після Другої світової війни, у 50-ті роки розгорнулося в деяких країнах (Великобританія, Швеція), але головними ідеологами класичних зразків методики і статистичного аналізу процесів мобільності є американські соціологи. На середину ХХ ст. вони отримали дані, згідно з якими сучасне суспільство характеризується високими показниками соціальної мобільності. **Б. Хес, І. Марксон і П. Стайн**, зокрема, констатували, що американське суспільство з огляду на структурні економічні зміни, суттєво відрізняється від суспільства початку ХХ ст. Зазначили, що кількість професіоналів і менеджерів збільшилася у США з 1900 до 1980 р. з 10% до 22%, торговців, службовців, „білих комірців”, з 7,5% до 30%, „синіх комірців,” обслуговуючого персоналу з 9% до 13%, але кількість фермерів, сільськогосподарських робітників зменшилася з 37,5% до 3%. Подібні зрушення були зафіксовані дослідниками в інших розвинутих країнах сучасного світу.

У процесі емпіричних досліджень мобільності уточнювали і сам предмет вивчення. На думку найбільш впливових соціологів у цій галузі знань – **Пітера Блау і Отіса Данкена**, емпіричне дослідження мобільності має бути зосереджене на аналізі тих умов, які впливають на професійні досягнення, і мобільності в межах наявних інституційних відмінностей конкретного суспільства. У своїй книзі „Американська професійна структура” (1967) вони обґрунтували репрезентативну загальнонаціональну вибірку, зробили спробу створити метричну

шкалу соціальної диференціації, використовували складну статистику. Крім того, зробили кілька висновків щодо впливу соціального статусу на подальші переміщення у професійній структурі. Звернули увагу, що аскриптивний (тобто такий, який дістався від батьків людині у спадок) соціальний статус вилучає певні категорії населення США зі сфери „американської мрії”. Тобто люди, які розпочали своє трудове життя у робітничому класі, на противагу вищим „білим комірціям”, з високою ймовірністю мають менш благополучну долю, яка мало чим відрізняється від долі їхніх батьків.

Праця Блау і Данкена надихнула багатьох соціологів на конструювання методик вимірювання престижу і статусу, а також на проведення на цій основі порівняльних досліджень. **Д. Трейман** створив міжнародну шкалу престижу професій у громадській думці. Водночас **Д. Фрезерман** і **Р. Хаузер** висловили сумнів щодо використання престижу як міри професійного статусу при вивченні соціальної мобільності, оскільки вимірювання престижу веде до підвищення ступеня спадкоємності професійного статусу.

У другій половині 70-х – початку 80-х ХХ ст. інтенсивно проводили міжнаціональні дослідження мобільності. Їхня головна мета – виявити загальне та особливе в соціальних процесах мобільності залежно від соціально-економічних і соціально-класових, культурних і політичних умов конкретної країни.

Британець **Дж. Голдторп** створив методики дослідження мобільності, вивчаючи не лише англійське суспільство. Їх застосовують у 23 європейських країнах, також такі дослідження проводили в Україні (вперше у 1993–1995 рр., вдруге у 2005 р.) під егідою Інституту соціології НАН України.

Важливий висновок проведених досліджень мобільності – її вивчення є найліпшим способом отримання інформації про соціальну стратифікацію. Соціальна мобільність є важливим індикатором відкритості суспільства і його готовності до змін у своїй соціальній структурі. Крім того, соціальна мобільність є важливим джерелом знань щодо проблеми багатства та бідності людей, їхнього розшарування за споживчими практиками тощо.

Сьогодні під *соціальною мобільністю* зазвичай розуміють процес переміщення індивідів у соціальному просторі між ієрархічно чи іншим чином організованими елементами соціальної структури. Соціальна мобільність – це рух індивідів між різними соціальними позиціями, перехід з однієї групи до іншої.

● **Види соціальної мобільності.** Розрізняють два основні види соціальної мобільності: горизонтальну і вертикальну (див. рис. 6.3):

- *горизонтальна* – передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;
- *вертикальна* – передбачає перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу та соціального становища у суспільстві. Вертикальна мобільність може бути *висхідною*, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує освіту, здобуває владу, визнання, престиж,

статус – робить соціальний підйом і є мобільним угору, і *низхідною*, коли індивід втрачає власність, владу, визнання, статус, здійснює соціальний спуск, зазнає деградації і є мобільним донизу. Вертикальна мобільність може бути індивідуальною, що стосується окремого індивіда, та колективною, яка характерна для групи.

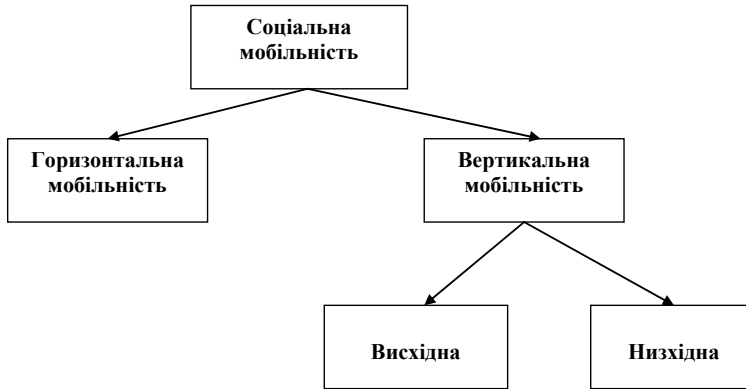

Рис. 6.3. Основні види соціальної мобільності

Серед інших різновидів мобільності виділяють внутрішньогенераційну і міжгенераційну залежно від перебігу життєвого шляху окремої людини.

Внутрішньогенераційна мобільність (інтрагенераційна) – це висхідна або низхідна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид соціальної мобільності ще називають кар’єрою, зміною соціального статусу індивіда протягом власного життя.

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) – це рух індивіда по соціальній шкалі між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з’ясувати, як змінилися соціальні позиції дітей порівняно з поколінням батьків.

Останнім часом дослідницький інтерес полягає у виявленні *динаміки мобільності*. Обидва види мобільності (структурна й обмінна) похідні від принципово різних чинників.

Структурна мобільність зумовлена прогресивним розвитком техніки і технології, зсувами у професійній структурі, у структурі зайнятості та ринку праці, змінами у відносинах власності внаслідок індустріалізації.

Обмінна мобільність визначається саме соціальними чинниками: розширеним доступом до загальної та спеціальної освіти, вирівнюванням шансів на отримання доступу до занять і професій, які мають найбільшу популярність і повагу, трансформацією структури цінностей і мотивів трудової поведінки. Цей вид мобільності важливий для аналізу неконфронтаційних форм нерівності, поліпшення умов існування індивідів і груп.

Готовність індивіда змінити існуючий соціальний статус визначають як потенційну та фактичну мобільність.

Потенційна мобільність – це бажання, намагання людини змінити свій соціальний статус і соціальну позицію. Цей стан охоплює відрізок часу між прийняттям рішення про мобільність і фактичною мобільністю або ж утриманням від неї. Період потенційної мобільності буває різним у різних індивідів. Конкретна реалізація людини своїх намірів до переміщення (потенційної мобільності) приводить до фактичної або реальної мобільності.

Фактична (реальна) мобільність – це дійсна зміна статусу людини, її перехід в іншу групу під дією об'єктивних чи суб'єктивних чинників, умов і стимулів.

Особливим різновидом соціальної мобільності є **міграція** (від лат. *migratio* – переселення) – переміщення населення в середині країни (внутрішня міграція), з однієї країни в іншу (зовнішня). На противагу соціальній мобільності у соціології оперують поняттям **соціального виключення** або **соціальної ексклюзії** (від франц. *exclusive*, англ. *exclusive* – винятковий; який поширюється на обмежене коло предметів чи явищ) – обмеження доступу в деякі групи, їхня закритість. Виявляється у намаганні групи зберегти власну виняткову (ексклюзивну), привілейовану позицію за допомогою субординації, підпорядкування, відсіювання аутсайдерів.

• **Підходи до аналізу соціальної мобільності.** У соціології склалися дві основні *традиції інтерпретації і вимірювання соціальної рухливості індивідів*. Згідно з **першою** мобільність описують як *переміщення усередині класової структури, в конструкцію якої не закладений принцип ієрархічної побудови або впорядкування класів*. Рух індивідів відбувається між соціальними позиціями, що визначаються в термінах відносин зайнятості усередині ринку праці і підприємств і організацій, що реально функціонують.

Представники **іншої традиції** вважають за краще говорити про *вертикальні переміщення індивідів між соціальними спільностями* (класами, стратами), стратифікованими на підставі таких критеріїв: соціально-економічний статус, престиж, освіта, влада і т.п. Вивчаючи мобільність, **Дж. Голдторп** схильний інтерпретувати класову структуру, в якій відбуваються *переміщення індивідів у сфері зайнятості, а не соціальній ієрархії*, хоч і визнає, що за відносинами зайнятості може бути нерівний доступ до соціальних ресурсів, влади, винагород тощо, а отже, можливість інтерпретації індивідуальних переміщень – висхідної або низхідної соціальної мобільності.

Дослідники розглядають процес соціальної мобільності з позицій взаємозв'язку її *швидкості та інтенсивності*. У цьому випадку також використовують *сукупний індекс мобільності* для певної соціальної спільності.

Швидкість мобільності – це рух індивіда по соціоекономічній шкалі за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну-дві сходинки – „страти”. Раптовий злет або раптове падіння на декілька

позицій за короткий проміжок часу – ознака кризових або перехідних суспільств (характерна для сучасної України).

Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямі за певний час.

Сукупний індекс мобільності – це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності.

Для того, щоб зрозуміти, як відбувається процес сходження по соціальній ієрархії суспільства, важливо вивчити, як окремих індивід може подолати бар'єри та межі між групами і підніматися вгору, тобто підвищувати свій соціальний, професійний, економічний і політичний статуси. Намагання досягти вищого статусу зумовлене *мотивом досягнення*, який певною мірою є у кожного індивіда і пов'язаний з його потребою досягти успіхів й уникнути невдач у соціальному аспекті. Актуалізація цього мотиву породжує в підсумку силу, з якою індивід намагається досягти вищої соціальної позиції або того, щоб втриматися на своїй і не скотитися вниз. Реалізація сили досягнення залежить від багатьох причин, зокрема від ситуації, що склалася в суспільстві. Аналіз проблем, які виникають у разі реалізації мотиву досягнення, корисно розглядати, користуючись термінами й ідеями, висловленими **К. Левіним** у його *теорії поля*.

Схематично, **інфільтрацію** (від лат. – *in*, префікс для позначення проникнення в щось і *filtration* – проціджування) як процес проникнення і фіксацію в певних соціальних верствах, у вертикальній мобільності зображено на рис. 6.4 (подано за **С. Фроловим**, 1998). Щоб досягти вищого статусу, індивід, який є в групі з нижчим статусом, повинен подолати бар'єри між групами або стратами. Ці бар'єри зображено як силу, що виштовхує індивіда з нижчої страти. Індивід, який намагається потрапити до вищої статусної групи, має певну енергію, направлену на подолання цих бар'єрів, і витрачає її на проходження відстані між статусами вищої і нижчої груп.

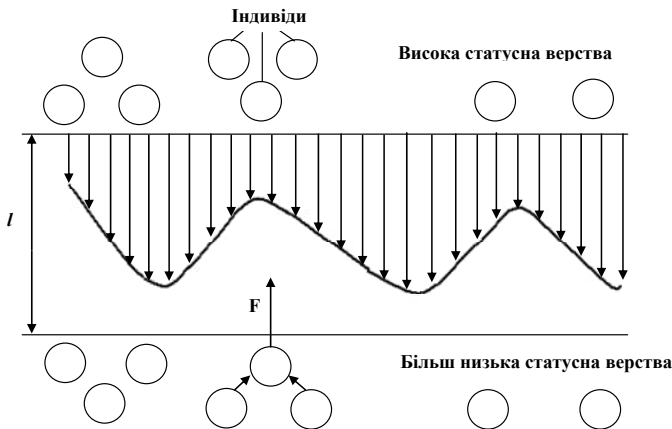

Рис. 6.4. Схема інфільтрації індивіда у верству з вищим статусом

За допомогою поняття „сукупний індекс мобільності”, який визначають поєднанням показників швидкості та інтенсивності, соціологи порівнюють явища мобільності, які відбуваються в різних суспільствах. Однак це порівняння досить важке, із-за відмінностей в їхній структурі суспільства.

Енергія індивіда, який прагне досягти вищого статусу, виражається у силі, з якою він намагається подолати перешкоди. Вдале проходження перешкоди можливе в тому випадку, коли сила, з якою індивід намагається досягти високого статусу, буде більшою від сили відштовхування. Відповідно до теорії поля – сила, з якою індивід може пробитися у верхню верству, становить:

$$F = \frac{V \cdot P_i}{L} \cdot K,$$

де F – сила, з якою індивід проникає в групу з вищим статусом;

V – валентність, визначена як сила віддавання переваги індивідом стосовно цього результату (в цьому випадку високого статусу). Кожний результат, який розглядає індивід, має деякий рівень бажаності. Валентність змінюється від $-1,0$ (що небажано) до $+1,0$ (що дуже бажано). У випадку негативної валентності сила буде направлена на те, щоб не досягти високого статусу;

P_i – потенціал індивіда, який охоплює ресурси, які він може використати при досягненні вищого статусу. До таких ресурсів належить освіта, походження, зв'язки, гроші і багато іншого;

K – коефіцієнт конкуренції, який передбачає можливість зіткнення зусиль декількох індивідів у досягненні однієї соціальної позиції. В цьому випадку сила інфільтрації буде зменшуватись залежно від дій конкурентів. Коефіцієнт конкуренції коливається в межах від -1 до 0 . Якщо немає конкуренції, то він дорівнює одиниці і сила інфільтрації максимальна і, навпаки, якщо конкуренція є такою великою, що шансів зайняти бажану соціальну позицію практично немає, коефіцієнт конкуренції дорівнює нулю;

L – соціальна дистанція між двома статусними верствами або групами. Це найважче вимірювальна величина. Соціальна дистанція – „поняття”, яке характеризує ступінь близькості або відчуження соціальних груп. Вона не тотожна просторовій географічній дистанції. Соціальну дистанцію можна виміряти за допомогою шкал американських дослідників **Е. Богардуса** (1882–1973) і **Л. Терстоуна** (1887–1955) (див. розділ 9).

Вимірявши силу, з якою індивід прагне проникнути у верхню страту, можна з певною ймовірністю передбачити його потрапляння туди. Ймовірний характер інфільтрації обумовлений тим, що при оцінці процесу треба враховувати ситуацію, яка постійно змінюється, яка складається із багатьох чинників, у тім числі й особистісних відносин індивідів.

• **Наслідки мобільності.** На наслідки мобільності звернув увагу **П. Сорокін**, говорячи про їхню позитивність або негативність. На його думку, до *позитивних*

наслідків варто зачислити: сприяння економічному розвитку, пришвидшення соціального прогресу, зняття психологічної напруги в суспільстві. До *негативних*: відсутність гнучкості у соціальному розподілі та відборі, закритість страт, що зумовлює накопичення „невідповідних” індивідів, породження різних відхилень від норм, які знешкоджують революції чи інші засоби насилля.

Сьогодні соціологи активно досліджують наслідки переміщень індивідів у різних сферах суспільного життя: економічній, політичній, соціально-психологічній, соціокультурній та ін. Відповідно фіксують різні *тенденції* у змінах розвитку суспільства за певні відрізки часу.

У світовій соціології відомі *оксфордські дослідження соціальної мобільності*, які відбувалися у 70-ті та 90-ті роки ХХ ст. Аналізуючи суттєві зміни в структурі виробництва розвинутих капіталістичних країн, зумовлені НТР, соціологи дійшли таких висновків:

- рівень мобільності чоловіків зріс;
- збільшилася кількість випадків руху великої амплітуди;
- третина вищих „білокомірцевих” службовців походять з робітників;
- значно обмежені можливості мобільності у жінок;
- відбувається збільшення кількості посад високого рангу і у підсумку – посилені можливості мобільності в суспільстві.

Більшість досліджень констатують той факт, що специфічною межею соціальної мобільності у *трансформаційному суспільстві* є переважання низхідної соціальної мобільності, що зумовлена не переміщенням респондентів з груп із вищим статусом у групи з нижчим, а пониженням статусу окремих соціальних груп. Протягом останніх десятиліть мобільність була і масовою, й інтенсивною, можливо, швидше вимушеною, ніж добровільною, навіть всупереч обмеженням (наприклад, зростання рівня безробіття, низькі доходи більшості населення, відсутність ринку житла, система прописки тощо) щодо переміщення індивідів між нерівноцінними позиціями.

Головні напрями досліджень соціальної мобільності у трансформаційному суспільстві – вивчення особливостей структурної перспективи в сучасній соціології, методів і основних результатів досліджень соціальної мобільності. Науковці аналізують вплив сучасної соціально-економічної ситуації в Україні на переміщення між різними соціальними позиціями; тенденції міжгенераційної мобільності; престиж професій і професійну мобільність; структурну та обмінну мобільність; практики виживання, або вимушену професійну, трудову мобільність.

Особливість ситуації в Україні полягає в тому, що не тільки індивіди переміщаються між позиціями, але й самі позиції рухаються одна стосовно іншої і ніяк не можуть утворити нові, хоча б трохи стабільні конфігурації. Іншими словами, сама соціальна структура стала рухливою, що значно утруднює і знецінює дослідження мобільності в рамках традиційних концептуальних схем.

Відповідно до сучасних уявлень соціальна структура не є дечим, що перебуває лише ззовні індивідів. Навпаки, вона суттєво *габітулізована*, вмонтована,

точніше, невідомим або ж загадковим чином *поміщена* в індивідів (посилання на соціалізацію та здобуту освіти пояснює далеко не все). Звідси випливає, що в процесі мобільності люди переміщують структури разом із собою: у жителя сільської місцевості, який переїхав до міста, перенесена з собою структура матеріалізується у звичках, побуті, способах проведення вільного часу і свят. У цьому розумінні структура, як би ми не заперечували цей факт, постійно рухлива, її переносять індивіди з приписаного на реально досягнуте місце в соціальному просторі.

Відповідно українські соціологи виявили такі *тенденції в соціальній мобільності*, характерні на зламі століть:

- масова примусова, недобровільна міжпрофесійна мобільність, зумовлена кризовим станом суспільства у період інституціональних змін, яка зменшує попит на деякі професії, наявність безробіття тощо;
- низхідні соціальні переміщення як домінантні тенденції у процесах соціальної мобільності для абсолютної більшості населення;
- висхідні соціальні переміщення як характерна тенденція для досить невеликих соціальних груп (переважно для панівної еліти);
- зміна професії як складник стратегії виживання;
- примус до самозайнятості без професійної перекваліфікації;
- рух у низхідному напрямі суттєво переважає рух у висхідному напрямі;
- стратегії успіху властиві головно молоді, а для середнього і старшого покоління характерні стратегії виживання.

Отже, *соціальна мобільність* – це складний соціальний процес, який свідчить про перехід, переміщення соціального об'єкта з однієї позиції на іншу, а також здатність і готовність індивідів чи соціальних груп до зміни соціального статусу. Соціальна мобільність віддзеркалює їхню конкурентоздатність, зацікавленість у навчанні та безперервній освіті, здатність до швидкої адаптації до динамічних соціальних умов і кон'юнктури ринку праці. Це приводить до зміни якісних і кількісних характеристик соціальних об'єктів під дією різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, умов і стимулів.

Рекомендована література

Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз – К. : Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.

Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. – К.: Ін-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.

Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посібник. – Львів: Магнолія 2006, 2007. – 328 с.

Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. – Х.: Видавн. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2000. – 316 с.

Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / *Макеев С. А., Прибыткова И. М. и др.* – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.

Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учеб. пособие. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 216 с.

Сорокин П. Социальная мобильность. – М.: Academia, 2005. – 588 с.

Соціологія: Навч. посібник / За редакцією *С. О. Макеєва*. – К.: Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Якуба О. О. Соціологія: Навч. посібник. – Х.: Константа, 1996. – 192 с.

Додаткова література

Бродська С. С., Оксамитна С. М. Класова самоідентифікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 44–49.

Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення: Монографія. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.

Коваліско Н. В., Савчинський Р. О. Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста: Монографія. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 236 с.

Макеєв С. О. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія / Під ред. *М. О. Шульги*. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.

Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.

Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. *Е. Головахи, С.Макеєва*. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.

Фролов С.С. Социология. – М.: Логос, 1998. – 398 с.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає суть системного підходу до визначення поняття „суспільство”?
2. Розкрийте зміст та відмінність понять „країна”, „державна”, „суспільство”.
3. Розкрийте суть основних ознак суспільства.
4. Назвіть елементи, які структурують та формують суспільство як цілісність.
5. Розкрийте суть економічної, політичної, соціальної та культурної підсистем суспільства та обґрунтуйте їхній взаємозв’язок і взаємозалежність.
6. Назвіть сучасні типології суспільств та їхніх представників.
7. Розкрийте суть соціальної структури суспільства та її основні підструктури.
8. Охарактеризуйте власний соціальний статус у суспільстві та статусний набір.

9. Розкрийте зміст соціальної стратифікації та її типи.
10. У чому полягає зміст суб'єктивних та об'єктивних критеріїв стратифікації? Опишіть власний стратифікаційний профіль.
11. Охарактеризуйте три головні концептуальні стратегії щодо аналізу стратифікаційної структури суспільства.
12. У чому полягає відмінність марксистського, майнового підходів та концепції „класу службовців” до визначення середнього класу?
13. Які важливі функції виконують середні класи у сучасних західних суспільствах для забезпечення нормальної соціальної життєдіяльності?
14. У чому полягає суперечливість процесів формування українського середнього класу.
15. Охарактеризуйте соціальний портрет сучасного середнього класу в Україні.
16. Наведіть приклади різновидів соціальної мобільності у сучасному суспільстві.
17. Опишіть систему об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на соціальну мобільність.
18. Прокоментуйте головні тенденції соціальної мобільності в сучасній Україні.

Тестові завдання

1. *Хто з учених-соціологів розглядає суспільство як систему відносин між людьми, засновану на нормах і цінностях?*
1) К. Маркс; 2) Т. Парсонс; 3) Е. Дюркгайм; 4) Е. Фромм.
2. *Економічна підсистема суспільства охоплює:*
1) виробництво, розподіл, обмін і споживання;
2) президент і його апарат, уряд і парламент, політичні партії, місцеві органи влади, армія, міліція, податкова і митна служби;
3) університети і лабораторії, музеї і театри, художні галереї і науково-дослідні інститути, журнали і газети, пам'ятники культури і національні художні скарби, релігійні общини тощо;
4) соціальні спільноти, соціальні страти (верстви), нації, які вступають у взаємодію і соціальні відносини між собою.
3. *Марксистська типологія поділяє суспільства на:*
1) доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні;
2) первісні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та комуністичні;
3) посткапіталістичне, постсучасне, інформаційне;
4) демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства.
4. *Типологія суспільств світу за політичними режимами К. Поппера:*
1) доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні;
2) первісні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та комуністичні;
3) посткапіталістичне, постсучасне, інформаційне;
4) демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства.

5. Термін „постіндустріальне суспільство” у науковий обіг увів:

- 1) Р. Арон; 2) Б. Барбер; 3) Д. Белл ; 4) Р. Бендікс.

6. Р. Дарендорф щодо постіндустріального суспільства вживає термін:

- 1) „посткапіталістичне суспільство”;
2) „постсучасне”;
3) „інформаційне”;
4) „технотронне”.

7. Прибічники теорії постіндустріалізму використовують різну термінологію, кому з вчених належить термін „інформаційне суспільство”:

- 1) Р. Дарендорфу; 2) А. Етціоні; 3) Е. Тоффлеру; 4) З. Бжезинському.

8. До соціально-демографічної підструктури суспільства належать такі спільноти:

- 1) класи, соціальні страти, соціальні групи та верстви;
2) виробничі, навчальні, військові колективи тощо;
3) сім'я, молодь;
4) міста, села, райони;
5) нації, народності, етноси.

9. Соціальна страта – це:

- 1) відносно стійкі, історично складені спільноти людей;
2) великі сукупності людей, які відрізняються за своїм становищем у соціальній ієрархії суспільства;
3) переміщення людей у соціальному просторі.

10. Поняття „соціальний статус” вперше в соціології ввів:

- 1) П. Сорокін; 2) Г. Мейн; 3) Т. Парсонс; 4) М. Вебер.

11. Соціальний престиж – це:

- 1) ознака чи якість, яку приписує суспільство чи громадськість певній соціальній групі, професії, що характеризується визнанням деяких особливих переваг, достоїнств групи і її права на певні блага – символічні та матеріальні;
2) деяка сума прав, обов'язків і можливостей, зафіксована у формальних і деякою мірою неформальних соціальних нормах;
3) вибір групами, індивідами чи організаціями якоїсь позиції за ставленням до певних аспектів життя, фактів, подій;
4) показник нерівного розподілу влади в суспільстві загалом, в організації чи групі.

12. „Об'єктивну” соціоекономічну модель класифікації професій запропонував:

- 1) Е. Едвардс; 2) Е. Райт; 3) Дж. Голдторп; 4) Дж. Скот.

13. Ідею інтегрального соціоекономічного індексу професійного статусу розробили:

- 1) П. Блау і О. Данкен; 2) Е. Едвардс і Дж. Скот; 3) Е. Райт та Дж. Голдторп.

14. Представником неомарксистського напрямку теорії соціальної стратифікації є:

- 1) Е. Едвардс; 2) Е. Райт; 3) Дж. Голдторп; 4) П. Блау.

15. Представником неовеберіанського напрямку теорії соціальної стратифікації є:

- 1) Е. Едвардс; 2) Ф. Паркін; 3) Дж. Голдторп; 4) П. Бурдьє.

16. Представником постмодерністського напрямку теорії соціальної стратифікації є:

- 1) П. Бурдьє; 2) Ф. Паркін; 3) Дж. Голдторп; 4) Дж. Скот.

17. Суб'єктивними критеріями стратифікації є:

- 1) самоідентифікація індивідів з певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, оцінка престижу наявних груп, соціальне самопочуття тощо;
- 2) шкали, що вимірюють позиції індивіда в різних зрізах стратифікаційної системи;
- 3) експертне оцінювання місця і позиції людини в соціальній ієрархії.

18. Соціальна мобільність – це:

- 1) переміщення індивідів (індивідуальна мобільність) чи соціальних груп (групова мобільність) з однієї позиції в соціальній стратифікації суспільства в іншу;
- 2) зміна становища індивіда у зв'язку зі зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, зміною доходів тощо;
- 3) рух індивіда по соціальній шкалі між різними поколіннями.

19. Горизонтальна мобільність передбачає:

- 1) перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;
- 2) перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу;
- 3) рух індивіда по соціальній шкалі між різними поколіннями.

20. Сукупний індекс мобільності – це:

- 1) кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному і горизонтальному напрямку за певний час;
- 2) показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності;
- 3) рух індивіда по соціоекономічній шкалі за певний проміжок часу.

Розділ 7

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ І КОНФЛІКТ

- 7.1. Соціальна зміна: сутність та різновиди.
- 7.2. Соціальна трансформація і глобалізація як індикатори змін.
- 7.3. Конфлікт як джерело соціальних змін.
- 7.4. Типологія конфліктів.
- 7.5. Теорії конфлікту в соціології.
- 7.6. Структурні складові, причини і динаміка конфлікту.
- 7.7. Управління конфліктом.

7.1. Соціальна зміна: сутність та різновиди

● **Сутність соціальної зміни.** У сучасній соціології для розуміння функціонування соціальних систем не в статичному, а динамічному стані великого значення надається проблемі соціальних змін. Під терміном „*зміна*” прийнято розуміти найзагальнішу форму буття всіх матеріальних об’єктів і духовних явищ, яка пов’язана з частковим або повним перетворенням зовнішніх та внутрішніх форм їхньої організації. Діапазон змін охоплює як просте механічне переміщення тіл у просторі, так і глибину перетворень у їхній структурі. *Під соціальними змінами розуміються перетворення, що відбуваються протягом певного часу в організації, структурі суспільства, зразках мислення, культурі і соціальній поведінці.* Це перехід соціального об’єкта з одного стану в інший; істотна трансформація соціальної організації, соціальних інститутів; зростання різноманіття соціальних форм та ін. Універсальність змін у суспільстві полягає в її притаманності всім елементам соціальної структури і виявляється на всіх етапах його розвитку.

Проблема соціальної зміни була основною для соціології XIX ст. Інтерес до неї був викликаний усвідомленням масштабу соціальних наслідків індустріалізації для європейських суспільств та розумінням значення функціональної відмінності між європейськими, індустріальними і так званими „примітивними сус-

пільствами". Таким чином, теорія соціальної зміни була спрямована на вивчення природи капіталістичного та індустріального суспільства. Соціологічні підходи XIX ст. щодо вивчення соціальних змін можуть бути розділені на теорії „соціальної еволюції” і теорії „революції”.

Теорії соціальної еволюції розглядали соціальну зміну як таку, що включає певні стадії розвитку, через які суспільство прогресує від простих сільських аграрних форм до більш складних і диференційованих індустріально-міських форм. Функціональне призначення соціальних змін – це адаптація соціальної системи до навколишнього середовища через процеси диференціації і збільшення структурної складності (**О. Конт**, **Г. Спенсер**, **Е. Дюркгайм** та ін.). *Теорії революційної соціальної зміни*, ґрунтовані на ідеях передусім **К. Маркса**, підкреслювали значення класового конфлікту та політичної боротьби як основних механізмів функціональних структурних змін.

У середині XX ст. на зміну панівним у західній соціології структурно-функціоналістським ідеям стабільності і непорушності існуючого порядку (**Т. Парсонс**) прийшли критичні ідеї **Г. Беккера**, **У. Мура**, **Н. Смелзера** про необхідність *фундаментальних соціальних змін* у суспільстві. Тут соціальна зміна є процесом виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах суспільства за умов їхньої взаємодії. Це ті перетворення в організації суспільства, у зразках поведінки та мисленні групи й індивідів, з яких воно складається, які відбуваються з часом. На макросоціологічному рівні аналіз соціальних змін охоплює соціокультурну, індустріально-виробничу і господарчу площини. З позицій *соціокультурних теорій* соціальні зміни охоплюють соціокультурну площину життєдіяльності – світогляд, релігію, системи цінностей, менталітет соціальних груп, суспільств та епох. Такі зміни є фундаментальними та мають визначальний вплив на всі інші сфери суспільства (теорія соціокультурної динаміки **П. Сорокіна**). Своєю чергою, *індустріально-технологічні теорії* інтерпретують соціальні зміни як похідні від змін в реалізації матеріального виробництва. Індустріальну технологію розглядають як основне джерело соціальних змін. До таких теорій належать теорії „стадії економічного росту” (**І. Ростоу**), „єдиного індустріального суспільства” (**Р. Арон**), „постіндустріального суспільства” (**Д. Белл**, **З. Бжезинський**, **А. Турен** та ін.). *Сучасні соціально-економічні теорії* вирішальним чинником соціальних змін визначають економічний розвиток і поступ, зміни в економічній поведінці та світогляді людей (**А. Етціоні**, **Р. Сведберг** та ін.).

Кожна з окреслених груп теорій має свої переваги, натомість жодну з них не можна розглядати як вичерпну. При цьому визнається, що соціальні зміни пронизують усе суспільство, оскільки відбуваються на різних за своєю складністю рівнях:

- на рівні міжособистісних відносин;
- на рівні організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп;
- на місцевому, соцієтальному та глобальному рівнях.

● **Різновиди соціальних змін.** На основі тих чи інших класифікаційних критеріїв у сучасній соціології виділяють різні види соціальних змін (див. рис. 7.1).

За сферами суспільного життя:

- індустріально-технологічні – зміни, пов’язані з розвитком індустріального суспільства та передових технологій. Технологічні зміни впливають на всі сфери відносин у суспільстві;
- науково-технічні зміни – відображають розвиток науки і техніки та їхній вплив на життєдіяльність окремих соціальних груп і суспільства загалом;
- соціокультурні зміни – зміни, які відбуваються в духовній сфері соціального об’єкта, зокрема зміни культурних цінностей, норм, правил, стереотипів на рівні соціальних груп, етносів, націй тощо. Такі зміни визначають характер поведінки та взаємодій соціальних суб’єктів, а також виникнення нових видів субкультур;
- соціально-політичні зміни – зміни в політичній сфері життя суспільства: особливості та мотиваційні складові взаємовідносин і поведінки людей, соціальних груп, спільнот щодо розподілу влади;
- соціально-економічні зміни – відображають перебіг соціально-економічних процесів, економічної діяльності, економічної поведінки, ринкових відносин на рівні суспільства та його структурних елементів.

За типом соціальних зв’язків:

- структурні соціальні зміни – зміни, які стосуються структур різноманітних соціальних утворень. До цього виду змін належать структурні зміни соціальних інститутів, будь-якої соціальної спільноти (малої групи, професійної, територіальної спільноти, нації тощо);
- процесуальні соціальні зміни – зміни, що торкаються соціальних процесів. Зокрема зміни у сфері соціальних взаємодій та взаємовідносин особистостей, організацій, спільностей, інститутів тощо. Це відносини солідарності, напруженості, конфлікту, рівноправ’я та підпорядкування, що постійно перебувають у процесі змін;
- функціональні соціальні зміни – зміни, що торкаються різноманітних функцій соціальних систем, інститутів, організацій;
- мотиваційні соціальні зміни – зміни у сфері мотивацій індивідуальної та колективної діяльності, у характері потреб, інтересів, мотивацій у поведінці та діяльності індивідів, різноманітних груп та спільнот.

За своїм характером, мірою впливу на суспільство та механізмом здійснення:

- еволюційні – зміни часткові, поступові, що здійснюються як достатньо стійкі та постійні тенденції до зростання або зменшення певних якостей елементів різних соціальних систем. Еволюційні зміни набувають висхідної або низхідної спрямованості. Еволюційні зміни можуть бути організовані свідомо та набувати форми соціальних реформ. Еволюційними за своїм характером є структурні, функціональні, процесуальні та мотиваційні зміни;
- революційні зміни – є радикальними та передбачають докорінну ви-

дозміну соціального об'єкта. На відміну від еволюційних змін, вони є не частковими, а загальними або навіть всезагальними змінами і зазвичай спираються на насильство.

За спрямованістю:

- односпрямовані зміни – передбачають наявність єдиного напрямку, вектора здійснення змін, взаємозалежність і взаємозумовленість здійснюваних перетворень;
- циклічні зміни – різноспрямовані та не співвіднесені між собою за характером та функціональними особливостями.

За темпами розвитку:

- повільні;
- швидкі.

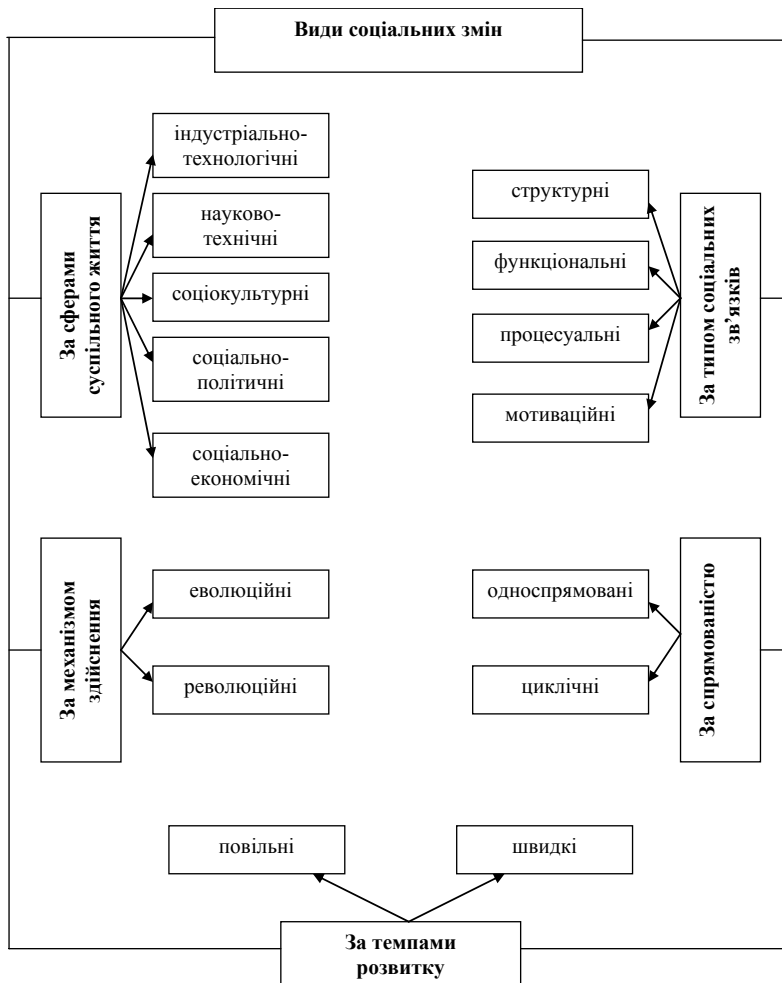

Рис. 7.1. Види соціальних змін

Усі види змін пов'язані між собою: зміни одного типу зумовлюють зміни інших типів.

На процес соціальних змін впливають:

- *природне оточення*, яке істотно здійснює вплив на культуру та соціальну структуру суспільства. Дуже рідко соціальні зміни є прямим наслідком її природного довкілля, хоча таке трапляється. Зокрема, катастрофічні явища можуть спричинити зміни в структурі населення, спровокувати міграції;
- *демографічні зміни*. Будь-які значні зміни кількості населення впливають на соціальне життя. Населення, що зростає швидкими темпами, вимагає значних ресурсів, що призводить до масових міграційних процесів та конфліктів з приводу обмежених ресурсів у суспільстві;
- *ідеї* – важливий компонент соціальних змін у суспільствах, які зорієнтовані на зміни як спосіб життєдіяльності. Людські ідеї визначають потреби та зумовлюють дії, що змінюють суспільство відповідно до потреб, які детерміновані ідеями;
- *події* – щось непередбачуване, випадковий акт, який впливає на процес соціальних змін;
- *людські дії* – очевидне джерело соціальних змін, які можуть змінити суспільство незалежно від ступеня усвідомленості. Можна окреслити два типи дій людей, значущих для процесу соціальних змін: 1) дії впливових лідерів або інших видатних людей та 2) соціальні рухи або колективна поведінка мас людей;
- *технологія* – практичне застосування наукових знань як основне джерело соціальних змін. Більшість технологічних новацій базується на вже наявних наукових знаннях. Ступінь розвитку суспільства впливає на темп технологічних змін. Прискореність технологічних нововведень зумовлює соціальні зміни, які їх супроводжують.

Практично всі соціальні зміни завжди повинні долати опір усталених установок і цінностей, окремих соціальних груп, впроваджуватись через владні структури, а іноді жорсткий примус. У прийнятті соціальних змін важливу роль відіграє їхня сумісність з наявною культурою. Загалом немає соціальних змін, які відбувалися б непомітно для наявної культури. Коли „нова” соціальна зміна вступає в конфлікт з наявною культурою, то можливі такі *наслідки*:

- соціальна зміна просто відкидається суспільством або соціальною групою;
- соціальна зміна приймається разом з конфліктними рисами, але ці риси час від часу викликають протест, що робить її прийняття нестійким;
- соціальна зміна приймається, і тоді закладені в ній конфлікти з наявною культурою є прихованими і важко усвідомлюються, що викликає загальну напругу в суспільстві.

Отже, соціальні зміни пронизують усю структуру суспільства, всі його рівні і слугують передумовою соціального розвитку суспільства. Соціальний розвиток – це незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, це лише такі зміни в суспільстві, які пов'язані з глибинними, структурними змінами та ведуть до появи нових суспільних відносин, інститутів, норм і цінностей.

Про розвиток суспільства свідчать такі параметри: 1) поява нових елементів культури у формі нових ціннісних моделей і колективних уявлень, відповідно до яких відбувається легітимація норм та інституційних відносин; 2) поява нових інститутів, зміни на статусно-рольовому рівні, поява нових статусно-рольових взаємодій; 3) зміна функціональних залежностей між структурними елементами соціальної системи.

Увага до соціальних змін – це визнання змінності та багатоманітності соціальних процесів, що відбуваються у суспільстві. Глибину цих змін досліджують крізь призму соціальної трансформації та глобалізації.

7.2. Соціальна трансформація і глобалізація як індикатори змін

● **Соціальна трансформація.** *Процес внутрішніх змін суспільства, внаслідок яких долається втрата ним рівноваги, досягається новий, диференційований і вищий рівень впорядкованості та організованості у всіх основних сферах життєдіяльності.*

Трансформаційний процес включає в себе низку стадій:

- соціальну діагностику (тобто об'єктивну характеристику дійсності, її минулого, можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації);
- переоцінку наявного стану суспільства як кризового і оцінку сутності, змісту і масштабів кризи, яка має системний характер;
- демонтаж старої системи, ліквідація її невідповідностей наявному рівню суспільного розвитку і його тенденціям;
- нове самовизначення суспільства, висування та обґрунтування шляхів подальшого розвитку.

Трансформаційний процес охоплює зміни, що стосуються всіх сфер суспільного життя – економіки, політики, соціальної структури, культури – та водночас розпадається на низку послідовних трансформаційних станів, кожний з яких становить реально досягнуті переміни в конкретний відрізок часу.

Основними змінами в ході, наприклад, соціальної посткомуністичної трансформації є:

- зміни політичної і державної системи (відмова від монополії однієї партії, загальна демократизація суспільних відносин);
- оновлення економічних основ суспільної системи (перехід до економіки ринкового типу);
- зміна суспільної форми всіх основних соціальних інститутів (інститутів власності, культурних, освітніх інститутів);
- відмова від соціалістичної „всезагальності праці”, ліквідація системи „соціального утримання” з одночасним проголошенням соціальних ліберально-демократичних свобод, зміна духовно-церковних орієнтирів суспільного розвитку;
- дотримання вимог світового ринку, що передбачає пошук нових форм зовнішньоекономічної діяльності, переструктурування економіки (зокрема проведення конверсії);
- зміна соціальної природи основних компонентів соціальної структури (класів, груп, спільнот) та поява економічних класів, верств і страт з відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей.

Складність трансформації полягає в тому, що відсутня оптимальна модель або технологія трансформаційних змін. *Соціологічний підхід до питання соціальних трансформацій полягає в тому, щоб розглядати їх як активну частину будь-якого соціального явища.* Зокрема, **Д. Бутул** зазначає, що суспільства піддаються постійним змінам, незалежно від їхнього видимого ступеня статичності чи динамізму. Кожна складова соціального як структурний елемент просувається своїм темпом, який сам змінюється залежно від часу. З цього випливає розрив між секторами одного й того самого суспільства, а це породжує систему напруг, які врівноважують одна одну.

Трансформація соціальної структури суспільства передбачає зміну, перетворення її істотних рис. Для з'ясування особливостей трансформаційних процесів у сучасному суспільстві потрібно зіставити їх із попереднім станом суспільства. Без цього неможливо використовувати основні тенденції розвитку й елементи соціальної структури, що відіграють у ньому провідну роль.

У механізмі посткомуністичних трансформаційних процесів зміни соціальної структури відіграють двояку роль. З одного боку, вони відображають соціальні наслідки інституціональних реформ, а з іншого – зумовлюють здатність суспільства до подальших соціальних змін. Отже, зміна соціальної структури одночасно відображає і підсумки періоду, що закінчився, і „стартові умови” майбутнього етапу перетворень. *Соціально-трансформаційна структура* – це саме та специфічна проекція соціальної структури суспільства, яка безпосередньо відтворює момент єдності минулого і майбутнього. Її елементами є соціальна спільність, взаємодія, співпраця, конкуренція чи боротьба, які слугують рушійною силою трансформаційного процесу.

Трансформаційна структура відображає системну якість суспільства, особливо значущу в період докорінних змін, а насамперед – його здатність і готовність

до саморозвитку, навіть шляхом радикального перетворення й оновлення своїх базових інститутів і соціальної структури. Ця найважливіша якість суспільства визначається співвідношенням, порівняльною впливовістю й активністю соціальних сил, зацікавлених у різних сценаріях суспільного розвитку, які докладають істотних зусиль до того, щоб ці сценарії втілились у життя.

Нові зміни та тенденції світового розвитку значною мірою зумовлені сучасними процесами глобалізації, які проникли в усі сфери політичного та соціально-економічного життя суспільства. Щодо глобалізації, то цей феномен не має однозначного трактування.

● **Глобалізація.** Термін „глобалізація” (від англ. *globalization* – всесвітній, світовий, глобальний) спочатку почав вживатися у суспільних науках і у 1961 р. був зафіксований в англomовному словнику. У 1983 р. **Теодор Левітт**, професор Гарвардської школи бізнесу, опублікував знамениту статтю „Глобалізація ринків”. Сучасну популярність і широкий вжиток терміну часто приписують йому. Сам термін зазвичай використовують для позначення процесу об’єднання економічної сфери і для відображення загального стану планети (**А. Матляр**). *Глобалізація – це подолання кордонів держав і вільне пересування у світі капіталу й інформації.*

Глобалізація містить ідею, згідно з якою світовий ринок слід розглядати як цілісність. Таке можливо тільки тоді, якщо норми, пов’язані з існуванням держав-націй, будуть значно послаблені. **С. Лятуш** зазначає, що сучасні суспільства переживають *третю глобалізацію*: „наша” глобалізація характеризується економізацією світу, тобто трансформацією всіх аспектів життя.

Одним із перших, хто підняв проблематику глобалізації у соціології, є американський дослідник **Р. Робертсон** (1992). За його визначенням, *глобалізація – це поєднання процесів, що роблять соціальний світ єдиним*. Чому саме єдиним?

По-перше, сучасні технології дають змогу з’єднувати різні частини світу комунікативними та телекомунікативними зв’язками і найбільш яскравий приклад цьому – поява „всесвітньої павутини” – Інтернету.

По-друге, соціальні спільноти все більше стають залежними від економічних, фінансових, політичних, стратегічних та культурних явищ і подій. Так, наприклад, крахи бірж або ж зменшення видобутку нафти є відчутними відразу для споживачів таких адресних послуг в інших куточках світу, серед них і в Україні.

По-третє, на світовій арені з’являються нові форми економічних, політичних організацій та організацій культурного спрямування, що за своїм характером набувають рис наддержавності, тобто відірваності від якого-небудь конкретного регіону або країни. Приклади ранніх глобалізаційних процесів у політиці знаходимо на рівні функціонування таких організацій, як ООН, ЮНЕСКО чи Інтерпол, які сьогодні набувають нових рис у зв’язку з процесами євроінтеграції. В економіці приклади глобалізації – діяльність інтернаціональних компаній (Sony, Coca-Cola, Citibank та ін.), які подекуди мають лише символічний зв’язок з країнами, з яких вони вийшли.

По-четверте, з'являються категорії осіб, життя і праця яких не пов'язана з певним конкретним місцем. Колись це були дипломати, сьогодні ж до них долучилися представники бізнесу та менеджменту, фінансисти, спортсмени, артисти, які перебувають у постійному русі, багато подорожують або ж мають офіси і помешкання у різних куточках світу.

На думку **А. Сваана**, утворення глобалізованого транснаціонального суспільства зумовлене подвійною динамікою концентрації засобів примусу та економічних впливів, спрямованих на стандартизацію та гомогенізацію елементів, що залишилися. **Е. Гіденс** трактує глобалізацію як процес зміцнення міжнародних відносин і зазначає, що головною її ознакою є здатність просторово віддалених подій впливати (часто миттєво) одна на одну. Американський соціолог **І. Валлер-стайн** зосереджує увагу на тому, що в процесі глобалізації утворюється *глобальне суспільство*, центром якого є країни, які експлуатують менш розвинені.

М. Кастельс бачить у глобалізації одну з двох сил, що структурують новий світ, який саме народжується, а другою силою є ідентичність. На його думку, нинішню технологічну революцію вирізняє не провідна роль знання та інформації (вони були наявні й у попередніх революціях), а існування зворотної дії між інновацією та її практичним застосуванням. Завдяки підтримці нових технологій відтепер суспільство може функціонувати як одиниця в реальному часі у планетарному масштабі.

Віру у всемогутність техніки в світовому масштабі поділяли ще **П. Навіль** і **П. Ролль**. Ці автори зрозуміли потенційно підсилювальний характер автоматизації передачі та опрацювання інформації, надто коли ці два процеси самі об'єднані. Головне, що вони цікавилися глобалізаційними наслідками цих технологічних змін. Очевидним є те, що нові виробничі технології справляють вплив безпосередньо на всі інші сфери економічного життя, вони нав'язують підприємствам нові форми функціонування, виходячи на оригінальні форми праці, кооперації та управління. **Ж. Роше** пропонує вживати термін „глобалізація” для позначення власне нових явищ, таких, що можуть мати одразу світовий розмах. Тоді *термін „глобалізм”* позначатиме проміжний результат процесу глобалізації.

Щодо соціологічного вивчення глобалізації, то її *предметом* є:

- прагнення відобразити суспільну реальність планетарного масштабу;
- вивчення трансформацій, що стосуються різних суспільних вимірів (культури, економіки, політики тощо) різних суспільств, порівняння цих трансформацій для визначення їхнього ступеня взаємозалежності; акцентування уваги на аналізі соціальних змін;
- вплив макросуспільних трансформацій на сферу соціальних відносин.

А. Аппадурай пропонує аналізувати зв'язок між глобалізацією та дослідженнями глобалізації, щоб краще зрозуміти глибоко „культурний” характер західних дослідницьких концепцій (взагалі й зокрема в соціології). З цією метою він розглядає дедалі більше роз'єднання між глобалізацією знання і знанням глобалізації та існування розриву між процесами глобалізації та їхнім відстеженням.

Інтеграція й роздробленість, глобалізація й територіалізація – це взаємодоповнювальні процеси. Це дві сторони одного процесу: процесу перерозподілу суверенітету, влади й свободи дій у світовому масштабі, каталізатором (але жодного разу не причиною) якого став радикальний стрибок у розвитку технологій. Суттєвими *рисами глобалізації* є невизначений, некерований і самостійний характер усього, що відбувається в світі.

При уточненні поняття „глобалізація” слід розглядати її основні *аспекти*:

- *просторовий* (сприйняття в цілості багатьох розсіяних глобалізацій);
- *галузевий* (полягає у трактуванні глобалізації як „багатовимірного” процесу, що розгортається в різних сферах);
- *агентний* (передбачає наявність суб’єкта впливу);
- *часовий* (заперечує унікальність глобалізації сучасності).

Глобалізація включає низку *еволюційних процесів*, спільних для багатьох суспільств:

- *у сфері економіки й праці*: прихід інформаційної революції у результаті поєднання фінансових ринків та майже планетарного поширення капіталістичної економіки.
- *у сфері політики*: виникнення потреби в існуванні держави-нації, позбавлення її суверенітету та необхідність враховувати інтереси різноманітних спільнот. У цій новій конфігурації релігійні групи, етнічні спільноти та групи мігрантів відіграють дестабілізаційну роль.
- *у сфері міжнародного порядку*: активне подрібнення попереднього порядку на світ „обмежених суверенітетів”, непевність щодо здатності до регулювання міжнародних політичних інституцій з нескоординованими завданнями.
- *у культурній сфері*: виникнення нової глобалізаційної системи уявлень, що спирається на прискорення часу та звуження простору, з чого міжнародна еліта виводить обґрунтування своїх нових привілеїв у швидкоплинному, рухливому, інструментальному світі.
- *у соціальній сфері*: виведення на перший план „соціального питання”, що розглядає руйнівні наслідки економіки, посилення нерівності тощо.

Глобалізація – це соціальна зміна особливого типу: зміна явищ, щодо яких ми наперед визначаємо, що вони спрямовані на певну мету на зразок лінійного процесу. Звідси *предмет глобалізації* – рух, динаміка еволюції, яка стосується всіх вимірів суспільної діяльності і полягає в перевищенні відомих форм відкритості чи інтернаціоналізації. Цей рух можна аналізувати на рівнях: 1) глобальної реальності та 2) еволюції, що властиві кожній країні. Зрозуміло, що обидва ці рівні на певних ділянках накладаються один на одного.

Загалом глобалізацію можна визначити як об’єктивний, природний процес інтеграції людства, що виявляється через взаємовпливи та взаємозалежності, інтенсифікацію соціальних відносин у світовому масштабі та посилення взаємоза-

лежності суб'єктів. Це багатосторонній процес взаємного пов'язування структур, культур і суб'єктів у світовому масштабі, розмивання географічних меж та соціокультурних норм.

Найглибший зміст ідеї глобалізації – це невизначений, некерований і самостійний характер усього, що відбувається у світі; відсутність центру, пульта керування тощо. Глобалізація стосується не того, що всі ми або хоча найвинахідливіші й найенергійніші з нас хочемо або сподіваємося зробити. Вона означає те, що з усіма нами відбувається. Часто рушійні сили трансформаційного характеру здебільшого анонімні, тож ідентифікувати їх важко.

Процесу глобалізації притаманні як *позитивні*, так і *негативні аспекти* (див. табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Позитивні та негативні аспекти глобалізації

Позитивні аспекти глобалізації:	Негативні аспекти глобалізації:
– ріст якості життя;	– кардинальна зміна способу життя людей;
– підвищення рівня добробуту людей;	– інтенсифікація міграційних процесів;
– прискорення економічного і політичного розвитку країн;	– пришвидшення урбанізації;
– обмін технологічними та культурними досягненнями між суспільствами.	– зіткнення національних культур, релігій, етносів, інтересів тощо.

Деякі дослідники глобалізаційних процесів зазначають, що для індустріально розвинених країн глобалізація дає позитивні результати і водночас є джерелом неспокою та напруження. Зокрема, **К. Ейк** вважає, що процес глобалізації породжує тривожність через урізноманітнення змін, які асоціюються з нею, а також через невпевненість у традиційних спільних цілях, інтересах тощо. Прискорення темпів глобалізації призвело до виникнення у світі опозиційного до неї політичного руху *антиглобалізму*. Антиглобалісти звинувачують глобалізацію в тому, що вона збільшила соціальну нерівність і деградацію навколишнього середовища.

Процеси глобалізації зумовлюють однорідність, уніфікацію світу. На це звертає увагу, зокрема, польський соціолог **П. Штомпка** (2002), даючи визначення глобалізації як *процесу інтенсифікації економічних, фінансових, політичних, військових, культурологічних, ідеологічних зв'язків та залежностей між людськими спільнотами, що веде до уніфікації світу і віддзеркалюється у появі соціальних взаємовідносин солідарності на рівні надлокальному та наддержавному*.

Отже, негативні вияви глобалізації породжують соціальну напругу, численні конфліктні ситуації, девіації на різних рівнях соціальної реальності. На думку **Ж. Роше**, будь-яка соціальна організація, зокрема організація складних суспільств, містить різноманітні структурні суперечності як постійні джерела тертя та конфліктів. Ці суперечності випливають з того факту, що кожна структура складається з елементів різного віку, а кожна соціальна група має власні погляди на суспільство з огляду на місце, яке вона в ньому займає. Неможливість звес-

ти разом ці погляди створює потенційно конфліктну ситуацію – джерело змін, а кожна зміна зазвичай не розв’язує конфлікти, а породжує нові. Усе це актуалізує проблему дослідження місця і призначення конфліктів у відносинах між людьми, у сучасному світі загалом.

7.3. Конфлікт як джерело соціальних змін

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – це стосунки між суб’єктами соціальної взаємодії, які характеризуються протиставленням за наявності протилежних мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок і т. п.). Конфлікт – це пряма чи опосередкована сутичка соціальних суб’єктів на ґрунті протидії наявному суспільному порядку, особлива форма історичного руху до нової соціальної єдності. Синонімами поняття „конфлікт” є суперечка, суперництво, боротьба, скандал, протиставлення, напруга, стрес.

Поняття „конфлікт” характеризують такі **аспекти**:

- 1) стан відкритої, дуже часто тривалої боротьби, битви або війни;
- 2) стан дисгармонії у відносинах між людьми, ідеями, інтересами; зіткнення суперечностей;
- 3) психічна боротьба, яка виникає як результат одночасної дії взаємно несумісних імпульсів, бажань, тенденцій;
- 4) протистояння характерів (наприклад, сил у літературному або сценічному творі, що зумовлено сюжетом);
- 5) емоційна напруга (хвилювання, неспокій), що виникає внаслідок зіткнення протилежних імпульсів або від неможливості узгодити внутрішні імпульси з реальністю або моральними обмеженнями;
- 6) зіткнення протилежних інтересів, сил, поглядів, цілей, позицій та думок суб’єктів взаємодії;
- 7) прагнення однієї сторони утвердити свою позицію, коли інша сторона протестує проти неправильної оцінки її діяльності.

До основних **характерних ознак конфлікту**, за Н. Грішиною (2000), належать:

1. Зіткнення як „несумісність”, „боротьба”, „неузгодженість”. Наприклад, страйк, військова сутичка, сімейний конфлікт у своїй основі передбачають зіткнення.
2. Біполярність – зіткнення двох різних основ, що мають у собі суперечність. Німецький соціолог Р. Дарендорф зазначає з цього приводу, що будь-який конфлікт зводиться врешті до відносин між двома елемента-

ми. Навіть якщо у конфлікті беруть участь кілька груп, між ними утворюються коаліції і конфлікт знову набуває біполярної природи.

3. *Активність*, яка спрямована на подолання суперечності. Конфлікт виявляє себе не лише в суперечностях, а й у взаємодії, причому активній. І ця взаємодія – спосіб досягнення своєрідної єдності і зняття суперечності або суперечностей, навіть якщо це досягається ціною знищення однієї зі сторін, що брала участь у конфлікті.
4. *Наявність суб'єкта або суб'єктів як носіїв конфлікту*. Це означає, що перебувати в конфлікті можна лише з кимось – з іншою групою, з іншою людиною, зі самим собою. Цим конфлікт відрізняється від суперечностей, сторони яких не обов'язково можуть бути представлені суб'єктами.

На основі виділених ознак Н. Грішина визначає конфлікт як *біполярне явище, як протистояння двох сторін, що виявляють себе в активності сторін, спрямованій на подолання суперечності, причому сторони конфлікту представлені активним суб'єктом (суб'єктами)*.

Загалом можна визначити як позитивні, так і негативні функції конфлікту (див. рис. 7.2).

Серед **позитивних функцій конфлікту** є:

- *соціально-діагностична* – виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп;
- *регулювальна* – конфлікти створюють і підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;

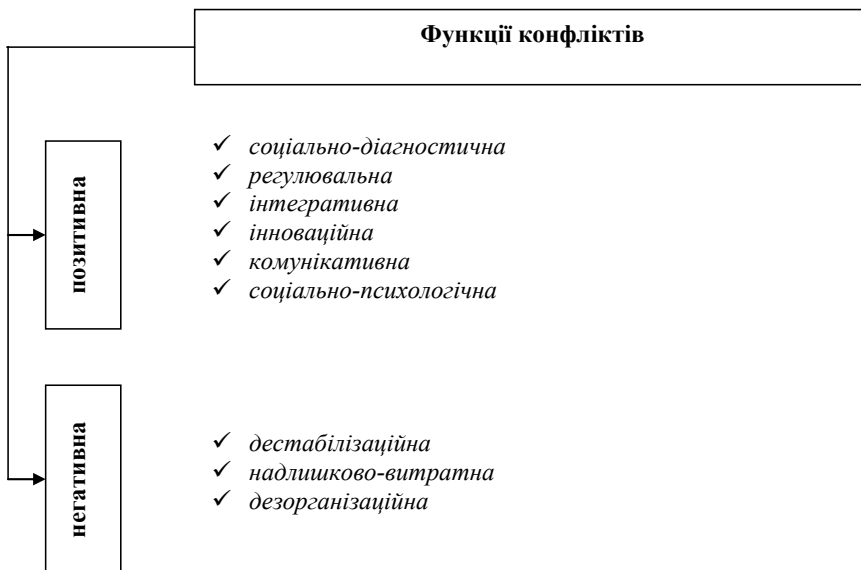

Рис. 7.2. Функції конфліктів

- *інтегративна* – участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їхньої зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль;
- *інноваційна* – конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових форм і цінностей, дають змогу уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій;
- *комунікативна* – пошук шляхів розв'язання конфліктів активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємопристосування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень;
- *соціально-психологічна* – конфлікти сприяють зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їхньої інтенсивності.

Водночас конфлікти можуть зумовлювати і деструктивні тенденції, посилювати нестабільність соціальної системи, порушувати її нормальне функціонування. Тоді говорять про **негативні функції конфліктів**, до яких належать:

- *дестабілізаційна* – деструктивні конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів розв'язання проблем;
- *надлишково-витратна* – конфлікти зазвичай вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема емоційних, ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;
- *дезорганізаційна* – конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності.

Дослідження функціональних можливостей конфліктів відкриває шлях для окреслення їх як позитивних, так і негативних соціальних наслідків (на прикладі життєдіяльності організації) (див. табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Наслідки конфліктів

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
– розрядка напруженості між конфліктними сторонами;	– великі емоційні і матеріальні витрати для участі у конфлікті;
– діагностика можливостей опонентів;	– плінність кадрів, зниження рівня дисципліни праці, погіршення соціально-психологічного клімату колективу;
– згуртування колективу організації у протистоянні із зовнішніми труднощами;	– вороже ставлення до переможених;
– джерело інновацій, стимулювання до змін і розвитку;	– надмірне захоплення процесом конфлікту, що шкодить роботі;
– удосконалення нормативної бази, поява нових правил і процедур;	– після завершення конфлікту наявність зниження рівня співробітництва між частиною працівників;
– виявлення управлінських проблем в організації.	– складне і довготривале відновлення ділових стосунків.

Негативні наслідки конфлікту полягають зазвичай у загальній напруженості міжособистісних стосунків, погіршенні психологічного мікроклімату між сторонами конфлікту, часто призводять до безладу, нестабільності, насильства, великих витрат часових і емоційних ресурсів, уповільнення та ускладнення прийняття управлінських рішень.

Широкий діапазон виявів конфлікту зумовлює потребу у їхній систематизації та класифікації.

7.4. Типологія конфліктів

Конфлікт є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як *соціальний конфлікт*. За своєю природою *соціальний конфлікт є складним соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, розвитком соціальних систем, зіткненням інтересів і протиборством суб'єктів соціуму*. Зазвичай такі конфлікти охоплюють рівень соціальних макроструктур.

Соціальний конфлікт – явище, яке традиційно, уже протягом століття перебуває в центрі уваги соціології. Сьогодні існує декілька *типологій соціального конфлікту*. Так, **Н.Смелзер**, беручи до уваги *критерій суб'єктності*, до основних видів соціальних конфліктів відносить:

- 1) міжіндивідуальні конфлікти;
- 2) міжгрупові конфлікти;
- 3) конфлікти між асоціаціями (партіями);
- 4) внутрішньо- і міжінституціональні конфлікти;
- 5) конфлікти між секторами суспільного поділу праці;
- 6) конфлікти між державними утвореннями;
- 7) конфлікт між культурами або типами культур.

Традиційним у соціології є поділ конфліктів, в основі якого є розрізнення *конфліктних сторін* (**К. Боулдінг**):

- 1) конфлікти між окремими особистостями;
- 2) конфлікти між особою та групою;
- 3) конфлікти між особою та організацією;
- 4) конфлікти між групою та організацією;
- 5) конфлікти між різними типами груп та організацій.

Розглядаючи соціальні конфлікти залежно від їхнього *предмета*, польський соціолог **Януш Штумські** виділяє декілька різновидів.

Економічні конфлікти, які ґрунтуються на економічних протиріччях, коли економічні потреби однієї сторони задовольняються або можуть бути задоволені за рахунок іншої.

Політичні конфлікти, що зумовлені існуванням таких складних соціальних організацій, як держава і народ з притаманними їм особливими прагненнями і схильностями.

Ідеологічні конфлікти можуть виникати як між окремими класами, так і в рамках одного класу (наприклад, світоглядні конфлікти між вірянами різних конфесій). Предметом таких конфліктів, які виникають на расовій, культурній, етнічній, релігійній основі, є різні ідеологічні цінності, які становлять світоглядну базу певної соціальної групи.

Аксіологічні конфлікти базуються на протилежних цінностях і цілях, тобто можуть бути джерелом соціальних конфліктів.

Позиційні конфлікти виникають внаслідок протилежності інтересів соціальних груп або окремих особистостей, які займають різні стани в структурі організаційних стосунків.

Класові конфлікти зумовлені відмінностями між різними суспільними класами та можуть виявлятися в економічній, політичній та ідеологічній сферах.

Культурні конфлікти виникають у результаті співіснування людей, які представляють різні культури. Предметом таких конфліктів є духовні цінності культур.

Спрощену типологію соціальних конфліктів, виходячи з *суб'єктів взаємодії*, пропонують російські соціологи **А. Анцупов** та **А. Шипілов**, виокремлюючи:

- міжособистісні конфлікти;
- конфлікти між малими, середніми і великими групами;
- міжнародні конфлікти між окремими державами та їхніми коаліціями.

Різновиди конфлікту *за іншими класифікаційними ознаками* подано нижче:

- *за способом розв'язання* – насильницькі та ненасильницькі;
- *за сферою розгортання* – політичні, соціальні, економічні, організаційні, ділові, юридичні, сімейно-побутові, ідеологічні, соціокультурні тощо;
- *за напрямком впливу* – вертикальні та горизонтальні;
- *за ступенем виявлення* – відкриті та приховані;
- *залежно від ролі учасників конфлікту у конкретній сфері* – конфлікти у сім'ї (батьки-діти), конфлікти у сфері освіти (студент-студент, студент-викладач тощо), конфлікти в армії (офіцер-солдат, солдат-солдат тощо), конфлікти у сфері виробництва (інженер-робітник), конфлікти у фаховій сфері (між фахівцями однакових або відмінних спеціальностей);
- *за функціями або наслідками* – конструктивні та деструктивні (або функціональні та дисфункціональні);
- *за мотивацією* – конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу цінностей та життєвих установок;

- за провідною причиною – ділові (інструментальні) та емоційні (особистісні);
- за метою – суспільні, групові, особистісні;
- за масштабами – глобальні, соціетальні, регіональні, локальні;
- за тривалістю – короткочасні, тривалі, затяжні;
- за формою – прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (суспільний протест, бунт, соціальна революція, війна);
- за станом дії та динамікою – стихійні та заплановані;
- за характером перебігу – гострі й хронічні та латентні й відкриті;
- за характером виникнення – стихійні та заплановані;
- за характером згасання – ті, що спонтанно припиняються, ті, що припиняються під дією засобів, знайдених конфліктними сторонами, та ті, що вирішуються завдяки втручанню зовнішніх сил;
- за рівнем регулювання – керовані, слабо керовані та некеровані;
- за реальністю та об'єктивністю існування – відкритий (справжній), прихований (латентний), „сліпий”, „невідомий”, випадковий, зміщений (зсунений), неправильно приписаний, „хибний”;
- з погляду доцільності – закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невинуваті.

Якщо соціологи акцентують увагу на вивченні соціального конфлікту, то психологи активно розробляють проблему внутрішньоособистісного конфлікту.

Внутрішньоособистісний конфлікт – це стан гострого негативного переживання, яке викликане боротьбою протилежно спрямованих, взаємовиключних мотивів, ціннісних орієнтацій і цілей, які відображають суперечливі зв'язки особистості з навколишнім середовищем.

Виділяють такі **сфери вияву внутрішньоособистісного конфлікту**, на основі трикомпонентної структури психічного:

- **когнітивна сфера**: заниження самооцінки, затримка прийняття рішення, суб'єктивне визначення наявності проблеми ціннісного вибору, сумніви в істинності мотивів і принципів, якими індивід керувався раніше;
- **емоційна сфера**: психоемоційна напруга, наявність значних негативних переживань;
- **поведінкова сфера**: зниження якості та інтенсивності діяльності, зниження задоволеності діяльністю, негативний емоційний фон спілкування.

До основних **різновидів внутрішньоособистісного конфлікту** відносять (залежно від того, які сторони внутрішнього світу особистості вступають у внутрішній конфлікт):

- 1) **Мотиваційний конфлікт**. Виділяють конфлікти між підсвідомими прагненнями, між прагненнями до володіння і до безпеки.
- 2) **Моральний конфлікт**. Це конфлікт між бажанням і обов'язком, між моральними принципами та особистісними уподобаннями.

- 3) *Конфлікт нереалізованого бажання, або комплексу неповноцінності.* Це конфлікт між бажаннями і дійсністю, що блокує їхнє задоволення.
- 4) *Рольовий конфлікт.* Виражається у переживаннях, пов'язаних з неможливістю одночасно реалізувати декілька ролей, а також зумовлених різним розумінням вимог, які ставить перед собою особистість до виконання своєї ролі.
- 5) *Адаптивний конфлікт.* У широкому розумінні такий конфлікт виникає на основі порушення рівноваги між суб'єктом і навколишнім середовищем. У вузькому розумінні – виникає при порушенні процесу соціальної чи професійної адаптації. Це конфлікт між вимогами соціального оточення до особистості та її можливостями.
- 6) *Конфлікт неадекватної самооцінки.* Виникає внаслідок розходження між претензіями особистості та оцінкою своїх можливостей, що призводить до підвищеної тривожності, емоційної напруги та зриву.
- 7) *Невротичний конфлікт.* Він є результатом того, що особистість протягом тривалого часу перебуває у внутрішньоособистісному конфлікті.

Внутрішньоособистісний конфлікт за своїми наслідками може бути *конструктивним* або ж *деструктивним*. Конструктивний внутрішньоособистісний конфлікт позитивно впливає на структуру, динаміку і результативність внутрішньоособистісних процесів і є джерелом самовдосконалення і самоутвердження особистості. При цьому загальним результатом вирішення внутрішньоособистісних протиріч є розвиток особистості.

Внутрішньоособистісний конфлікт має деструктивний характер, коли особистість не може знайти вихід з конфліктної ситуації, не в змозі вчасно і позитивно вирішити протиріччя внутрішньої структури. Такий конфлікт впливає на пригнічення внутрішнього стану особистості та порушення взаємодії з іншими людьми. Якщо внутрішньоособистісний конфлікт вчасно не вирішується, він може призвести до виникнення стресів, фрустрацій та неврозів.

Розглядаючи різновиди конфліктів слід зазначити, що один і той самий вид конфлікту може розвиватися на кількох рівнях, втягуючи у протиборство нових і нових суб'єктів. Наприклад, конфлікт з приводу цінностей може виникнути і на міжособистісному, і на міжгруповому, і навіть на міждержавному рівні.

7.5. Теорії конфлікту в соціології

Рання соціологічна традиція у вивченні конфліктів ґрунтується на пошуках аналогії між соціальним (людським) суспільством і тваринним світом. Як наслідок, розгляд процесів боротьби у суспільстві. Її пояснення йде від ідей **Ч. Дар-**

віна (1809–1882), **Г. Спенсера**, які висунули ідею боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих у тваринному світі. Боротьба як засіб виживання пов'язана зі суперництвом за територію, харчування, ієрархію в групі. Конструктивна трансформація цієї боротьби в людському суспільстві – це так званий *ігровий*, або *ритуальний конфлікт*, прикладами якого є спорт, демократичні вибори.

• **Соціал-дарвінізм.** Абсолютизація принципу боротьби за існування стала основою до виникнення соціал-дарвінізму як напряму в ранній соціології, відповідно до якого людське суспільство інтерпретували в системі біологічних категорій і понять, а також закономірностей розвитку біологічного світу. Серед відомих представників соціал-дарвінізму є польсько-австрійський юрист, соціолог **Л. Гумплович** (1838–1909), автор книги „Боротьба рас” (1883). Він розглядав суспільство як сукупність груп людей, які нещадно ведуть боротьбу за вплив, виживання і панування. В основі суспільних процесів – задоволення матеріальних потреб, що зумовлює застосування насилля і примусу, адже, на його думку, людям від народження характерна взаємна ненависть, що визначає відносини між групами, народами, племенами. Соціальне життя – це групова взаємодія, а боротьба є законом природи. Л. Гумплович писав, що конфлікти слід шукати не лише в природі людини, а й у соціальних феноменах різних за типом культур. Отже, конфлікти – суть історичного процесу, вони вічні, змінюються лише їхні форми.

Проблеми, підняті представниками соціал-дарвінізму, розвиває надалі американський соціолог, економіст **В. Самнер**, який на основі аналізу різноманітних етнографічних матеріалів показує, що в процесі боротьби за існування людина набуває досвіду, шляхом проб і помилок закріплює доцільні звички, формує певні стереотипи поведінки, особливо стосовно інших соціальних груп. У праці „Народні звичаї” (1906) уперше в історії соціології він обґрунтовує поняття „*етноцентризму*”, трактуючи його як схильність групи чи індивіда оцінювати або сприймати різні соціальні явища залежно від цінностей та уявлень своєї етнічної групи. Групові уявлення, цінності й оцінки виявляються визначальними і стають певними еталонами та критеріями у ставленні до чужих.

Відомим представником соціального дарвінізму був австрійський філософ і соціолог **Г. Ратценхофер** (1842–1904), який звернув особливу увагу на поняття „*інтересу*”. Він розглядав інтереси як усвідомлені біологічні потреби, що власне і є рушійною силою суспільства. Вважав, що у світі точиться боротьба не між групами, а задля досягнення ними певного інтересу. Ратценхофер виділяє п'ять типів інтересів: продовження роду (прокреативні), живлення (фізіологічні), самоствердження (індивідуальні), спорідненості та забезпечення добробуту групи (соціальні), релігійні (трансцендентальні). Ці інтереси лежать в основі формування об'єднань людей у різні спільності і зумовлюють виникнення відповідних форм їхньої організації в боротьбі за існування та виживання. Пізніше проблематику соціального інтересу розвивав американський соціолог **А. Смолл**, звертаючи основну увагу на конфлікт інтересів.

Соціал-дарвіністський напрям у соціології до початку XX століття вичерпав свій потенціал, оскільки його головні принципи не були пов'язані з виявленням суто соціальних механізмів розвитку суспільства, хоча й мав певні досягнення у розробці таких категорій, як конфлікт, етноцентризм, соціальний інтерес.

Вважають, що основи сучасного соціологічного вивчення конфлікту заклали **К. Маркс** (1818– 1883) і **Г. Зіммель**. Саме від них йдуть дві основні традиції в інтерпретації конфлікту і конфліктної взаємодії – конфліктна модель суспільства **Р. Дарендорфа** і функціональна теорія конфлікту **Л. Козера**.

● **Конфліктна модель суспільства.** Основні погляди **К. Маркса** визначають модель „конфліктності суспільства”, що побудована на неминучості класової боротьби, яка стає рушійною силою історії. Конфлікти пов'язані з відносинами власності, що породжує в суспільстві поділ на ворожі класи: експлуататорів і тих, кого експлуатують. Соціальний конфлікт, або революція, має знищити клас експлуататорів. У XX ст. продовження марксистської традиції аналізу конфліктів пов'язують з іменем **Р. Дарендорфа**, який наприкінці 50-х рр. XX ст. обґрунтував нову теорію соціального конфлікту, яка отримала назву „конфліктної моделі суспільства”.

Р. Дарендорф стверджує, що суспільство в будь-який момент підпорядковується змінам і ці зміни всепроникні. Тому будь-яке суспільство спирається на примус одних його членів над іншими, а класовий конфлікт визначається *характером влади*. Дарендорф вважає марними спроби ліквідувати глибинні причини соціальних антагонізмів і водночас допускає можливість впливати на зміну специфічного перебігу конфлікту. Це відкриває перед сучасним суспільством перспективу не революційних, а еволюційних змін.

На його думку, соціальний конфлікт завжди має місце в суспільстві (будь-якому) через різні інтереси. Однак у постіндустріальному суспільстві основна суперечність соціальних систем зміщується зі сфери економічних відносин власності у сферу відносин „*влади-підкорення*”. Звідси причина конфліктів – це перерозподіл влади.

Основні погляди Р. Дарендорфа на конфлікт:

- основними характерними рисами будь-якого суспільства є панування, конфлікт, підкорення; його атрибутом є конфлікт як запорука безперервних змін у суспільстві, якщо будь-яка сила їх не стримує;
- соціальна структура суспільства побудована на владі одних груп над іншими;
- у кожній із таких груп є загальні інтереси, незалежно від того, чи люди усвідомлюють це чи ні. Однак інтереси різних груп є різними і протилежними;
- класовий характер відносин загострюється, якщо практично вся влада зосереджена в руках кількох людей; ті, хто позбавлений влади, не має шансів її отримати, якщо люди не можуть вільно утворювати політичні групи, партії.

Отже, соціальний конфлікт постає результатом протистояння панування і підкорення. Причому пригнічення конфлікту призводить до його загострення.

● **Функціональна теорія конфлікту.** Г. Зіммель, на відміну від К. Маркса, виявив інтерес до ширшого спектра конфліктів. Він описував конфлікти між чоловіком і жінкою, етнічними групами, між різними поколіннями людей і культурами. Його вважають автором терміна „*соціологія конфлікту*”. Згідно з поглядами Зіммеля, конфлікт – універсальне явище, до того ж, існування повністю єдиної і гармонійної групи або суспільства взагалі немислиме. Навіть якщо б вони існували, то, не володіючи механізмом саморозвитку і не піддаючись впливу імпульсів, які стимулюють зміни, вони б виявилися нежиттєздатними.

Особливість його поглядів – це віра у те, що конфлікт може привести до *соціальної інтеграції*, посилювати соціальну солідарність. На думку Г. Зіммеля, конфлікт не завжди має в собі руйнівну силу, він виконує і позитивну функцію: збереження соціальних відносин і соціальних систем. Конфлікт є формою соціалізації, чинником, що сприяє зближенню та об’єднанню людей.

Ключові положення Г. Зіммеля щодо гостроти конфліктів:

- що більше групи включені в конфлікт емоційно, то він гостріший;
- що краще згруповані групи, втягнуті в конфлікт, то він гостріший;
- що міцнішою була раніше згода конфліктних сторін, то гостріший конфлікт;
- що менше ізольовані і відособлені конфліктні групи завдяки широкій соціальній структурі, то гостріший конфлікт;
- що менше конфлікт є лише засобом досягнення цілі, то більше він стає самоціллю та буде гострішим;
- що більше, за уявленням його учасників, конфлікт виходить за межі індивідуальних цілей та інтересів, то він гостріший.

Важливе значення мають висновки Зіммеля про вплив конфлікту на внутрішню структуру групи. В екстремальних ситуаціях (наприклад, під час війни) посилюється тенденція до централізації, аж до встановлення деспотичного режиму. Після виникнення конфлікту централізована структура прагне до самозбереження і з цією метою схильна шукати ворога для нових зовнішніх конфліктів. Внеском Зіммеля в теорію конфлікту є *включення третьої сторони*. З її появою відкривається можливість для багатопланових відносин, усвідомлення відмінностей, формування коаліцій, становлення групової солідарності, тобто можливість складної соціальної взаємодії.

Продовженням зіммелівської традиції аналізу конфліктів вважають погляди американського соціолога **Л. Козера** (1913–2003), який у відомій праці „*Функції соціального конфлікту*” (1956) *закладає основні принципи сучасної конфліктології*:

- визнання конфліктів як закономірного суспільного явища;
- можливість перебігу конфліктів у різних формах, зокрема в конструктивній;

— визнання принципової можливості управління конфліктами.

У своїй *концепції „позитивного функціонального конфлікту”* Л. Козер обґрунтував позитивну роль конфліктів у забезпеченні стійкості соціальних систем на основі динамічної рівноваги. Учений визначив соціальний конфлікт як боротьбу через цінності або претензії на соціальний статус, владу, обмежені ресурси, матеріальні та духовні багатства, в якій цілями конфліктних сторін є не лише досягнення бажаного, але також нейтралізація, нанесення збитків, або усунення суперника. Стверджував, що немає і не може бути соціальних груп без конфліктних відносин. Поки існує суспільство, буде існувати у ньому певна напруженість, яка час від часу переростатиме в конфлікт.

До *позитивних сторін конфлікту* Л. Козер відносить виконання таких функцій:

- 1) конфлікт може знімати напруженість у відносинах між антагоністами;
- 2) конфлікт виконує „комунікативно-інформаційну” та об’єднувальну функції. Конфлікт по-своєму об’єднує людей спільністю ситуації, тим самим даючи змогу їм більше дізнатися один про одного;
- 3) за умов групового конфлікту він веде до встановлення чіткіших меж між групами і сприяє формуванню чіткіших централізованих структур, відповідальних за прийняті рішення; веде до зміцнення внутрішньої єдності; до зміцнення нормативності поведінки;
- 4) конфлікт виконує *сигнальну функцію*, вказує на те, що в організації щось не в порядку;
- 5) конфлікт *здатний стримувати конфлікт*. Це так званий „парадокс Зімеля”, який говорить, що в результаті конфлікту супротивники оцінюють власні сили і шанси на „перемогу”. Якщо такі шанси є незначними, можливе подальше стримування конфлікту. Однак для того, щоб це оцінити, необхідний був конфлікт.

Конфлікт усередині групи може сприяти її згуртованості або ж встановленню єдності тоді, коли існує загроза ворожості або антагонізму членів групи. Разом з тим далеко не всі різновиди конфліктів сприятливі для внутрішньогрупової структури, так само як не до будь-якої групи можуть бути застосовані об’єднувальні функції конфлікту. Та чи інша роль конфлікту у внутрішньогруповій адаптації залежить від характеру питань, що є предметом суперечки, а також від типу структури, в межах якої відбувається конфлікт. Однак види конфліктів і типи соціальних структур самі собою не є незалежними змінними.

Внутрішні соціальні конфлікти стосуються лише таких цілей, цінностей та інтересів, які не протистоять прийнятим основам внутрішньогрупових відносин, зазвичай мають функціонально-позитивний характер. У тенденції такі конфлікти сприяють зміні внутрішньогрупових норм і відносин відповідно до потреб окремих індивідів або підгруп. Якщо ж конфліктні сторони не поділяють більше тих цінностей, на яких базувалась законність цієї системи, то внутрішній конфлікт має в собі загрозу розпаду соціальної структури.

У соціальній структурі будь-якого типу завжди існує привід для конфліктної ситуації, оскільки час від часу в ній виникає конкуренція між окремими індивідами чи підгрупами з приводу дефіцитних ресурсів, позицій престижу чи відносин влади. Разом з тим соціальні структури відрізняються між собою дозволеними способами вираження антагоністичних домагань і ступенем терпимості щодо конфліктних ситуацій.

Ідеї Л. Козера, Р. Дарендорфа були спрямовані передусім на заперечення стабільного та еволюційного розвитку соціальних систем у напрямку рівноваги, що обґрунтовувалися в межах панівного на той час *структурного функціоналізму*, представником якого є **Т. Парсонс**. Його рівноважну модель суспільства, що заперечувала існування конфлікту, вважають патологією. Т. Парсонс розглядав конфлікт як причину дестабілізації і дезорганізації суспільного життя, як соціальну аномалію. Головне завдання він бачив у підтримці безконфліктних стосунків між різними елементами суспільства, що забезпечило б соціальну рівновагу, взаєморозуміння і співробітництво. На рівні соціальної системи інтегративну функцію виконують правові інститути, релігія, звичаї. У міру розвитку суспільство підвищує „узагальнену адаптивну здатність” і стає менш конфліктним. Для Т. Парсонса конфлікт є деструктивним. Слову „конфлікт” він надавав перевагу терміну „напруження”. Функціоналізм Т. Парсонса – це ідея функціональної (гармонійної) єдності різних частин соціальних систем, які розвиваються еволюційно (**Г. Спенсер**) і в напрямі органічної солідарності (**Е. Дюркгайм**).

● **Загальна теорія конфлікту.** Суттєвий внесок у формування соціологічних поглядів на вивчення конфлікту зробив на початку 60-х років ХХ ст. американський соціолог **Кеннет Боулдінг** (1910–1993), який спробував створити „загальну теорію конфлікту” як універсальне вчення про конфлікт. Згідно з цією теорією, *конфлікт є всезагальною категорією*, яка притаманна живому і неживому світові. Основним положенням його концепції було визнання того, що *конфліктна поведінка людей*, їхня постійна ворожнеча зі схожими на себе *є природною для них поведінкою*. Однак він виражав надію на те, що, спираючись на людський розум, моральні норми, людину все ж можна вдосконалювати, пом’якшуючи форми конфліктної взаємодії. Для цього необхідно передусім з’ясувати загальні елементи і загальні візрі розвитку, властиві всім конфліктам. Саме ці загальні знання допоможуть залагодити конфлікт в будь-якому його специфічному вияві. Основою цих загальних уявлень про конфлікти, які відбуваються в суспільстві і природі, є **опис двох моделей конфліктів**:

1. *Статичної*, що передбачає аналіз сторін конфлікту і системи відносин між ними, що будуються на принципі конкуренції. У такій моделі сторони прагнуть знайти позицію, несумісну з бажаннями іншої сторони.

2. *Динамічної*, що розглядає інтереси сторін як спонукальну силу в конфліктній поведінці людей. Динаміка конфлікту є процесом, що включає реакції протидіючих сторін на зовнішні стимули.

Специфіка суспільних конфліктів пов'язана з оперуванням великими обсягами інформації, знань про себе й інших людей. Навіть ті конфлікти, які, на перший погляд, зумовлені тільки матеріальними причинами, насправді мають багато інших аспектів, будучи пов'язані також з утвердженням статусу, ролі, престижу. Цим визначається складний характер мотивів, наявність у них не тільки явних, а й прихованих моментів. Ключ до природи будь-якої ситуації якраз і перебуває в самосвідомості сторін – чи то окремої особистості, чи соціальної організації. Однак існує єдине універсальне джерело конфліктів – несумісність потреб сторін при обмежених можливостях їхнього задоволення.

Основи нової дослідницької парадигми заклав американський дослідник **Дж. Бертон**. Він *розглядає конфлікт як багаторівневий феномен*, елементами якого є, поряд із протиріччями в інтересах, цінностях і цілях, незадоволені базові потреби людей і соціальних груп, що дає змогу попереджувати виникнення конфліктів шляхом своєчасного розв'язання актуальних соціальних проблем.

Бертон ставить за мету розробку *загальної теорії розв'язання конфліктів* на основі синтезу різноманітних класичних і сучасних концепцій конфлікту і теорій соціології та інших наук, яка може бути застосована на всіх рівнях соціальної взаємодії – від міжособистісного до міжнародного. Спираючись на теорію людських потреб, Дж. Бертон визначає, що основним джерелом усіх конфліктів є прагнення до задоволення головних потреб у безпеці, ідентичності, визнанні, свободі тощо, які властиві як окремому індивіду, так і соціальним групам, суспільствам загалом. Отож, *потрібно здійснити ґрунтовний аналіз базових потреб* різних соціальних груп та ступеня їхнього задоволення наявними соціальними нормами та інститутами; зосередити увагу на аналізі джерел виникнення конфліктів і способів їхнього усунення, а не на стримуванні або частковому врегулюванні без відповідних структурних змін соціальної системи; врахувати при розробці рішення як найближчі, так і довгострокові наслідки з метою запобігання виникнення конфліктів у майбутньому.

При вивченні конфліктів важливим науково-прикладним завданням постає аналіз його основних структурних і динамічних характеристик, а також визначення меж конфлікту та аналіз основних причин, що породжують виникнення конфліктних ситуацій. Не менш важливим завданням, яке стоїть перед соціологічною наукою, є розробка конкретних технологій у регулюванні та розв'язанні як соціальних, так і міжособистісних конфліктів.

7.6. Структурні складові, причини і динаміка конфлікту

• **Структурні складові конфлікту** – це його характеристики, без яких неможливо описати конфлікт як соціальне явище.

До основних *структурних складових конфлікту* належать:

1. Сторони, або учасники конфлікту.
2. Умови, або ситуація конфлікту.
3. Предмет конфлікту, або конфліктна проблема.
4. Дія або дії учасників конфлікту.
5. Межі конфлікту.
6. Результат конфлікту, або його завершення.

Сторони (учасники) конфлікту – це люди, які не задоволені спілкуванням чи певним станом речей. У спеціальній літературі їх можуть позначати як конкурентів, суперників, інколи як супротивників, коли перебіг конфлікту відбувається у гострій формі. Сторони конфлікту – це суб'єкти соціальної взаємодії, що перебувають у стані конфлікту або ж відкрито підтримують тих, хто конфліктує.

Суб'єктів соціальної взаємодії можна охарактеризувати як:

- *учасник актуальний* – той, хто робить усе, щоб змінити конфліктну ситуацію;
- *учасник потенційний* – оцінює ситуацію як конфліктну, але не прагне впливати на неї.

Відповідно до *рольових позицій* сторони конфлікту можуть бути представлені як:

- „Ініціатор” – людина, яка на початковій стадії конфлікту прагне відстояти свої інтереси;
- „Опонент” – учасники конфлікту, які вважають свої інтереси неузгодженими;
- „Супротивник” – опонент, який прагне реалізувати свої інтереси за рахунок нейтралізації інтересів іншого (агресивний стосовно інтересів опонента);
- „Агресор” – супротивник, який виявляє агресивність;
- „Ворог” – супротивник, інтерес якого – знищити іншу сторону (не обов'язково фізично);
- „Посередник” (медіатор) – учасник, інтерес якого – ліквідувати конфлікт;
- „Арбітр” – учасник, мета якого – проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації.

Учасники конфлікту можуть посідати (обирати) *різні позиції* залежно від міри поведінкової активності-пасивності (див. рис. 7.3).

Рис. 7.3. Позиції учасників конфлікту

Дуже важливо в аналізі конфлікту не обмежуватись очевидними учасниками і задекларованими суперечностями, а виявити всі залучені до конфлікту сторони.

Умови конфлікту – обставини або чинники, які вважаються суттєвими щодо виникнення конфлікту. Умови конфлікту формують *ситуацію конфлікту*.

З психологічної точки зору, ситуація конфлікту – це зовнішні обставини в суб'єктивній інтерпретації індивіда. Ситуація конфлікту – це також накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для реального протиборства між ними (наприклад, проведення атестації перед майбутнім скороченням штатів, визначення кандидатури на престижне підвищення кваліфікації та ін.).

Умови конфлікту або ситуацію конфлікту формує накладання об'єктивних особливостей зовнішньої ситуації плюс суб'єктивні чинники, пов'язані з людьми. Змістовне наповнення кожного з цих чинників представлено на рис. 7.4.

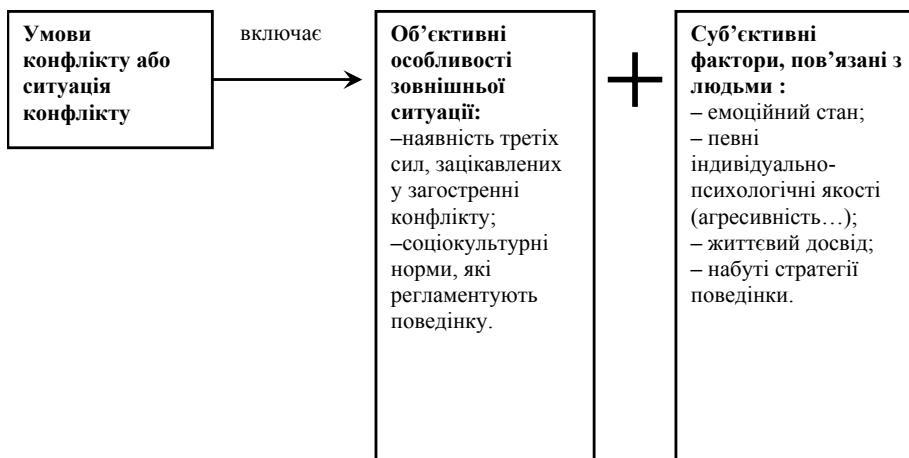

Рис. 7.4. Складові конфліктної ситуації

Предмет конфлікту – це саме те, через що ведуться суперечки, що стає об'єктом переговорів або боротьби учасників взаємодії. Предмет конфлікту – це

проблема, яку розглядають як перешкоду при реалізації цілі або дисонанс особистості з її оточенням.

Предметом конфлікту може бути:

- конкретний об'єкт (матеріальний предмет – одна книга на двох);
- конкретна можливість (одна посада, на яку претендує кілька осіб);
- конкретне судження, яке виключає думку іншого, тощо.

Дії учасників конфлікту – в сукупності утворюють те, що називають *конфліктною взаємодією*. Дії учасників у конфлікті, або конфліктна взаємодія, є основним змістом процесу конфлікту.

Як вихідні позиції при аналізі конфліктних дій беруть до уваги:

- мотивацію, що стоїть за позиціями учасників;
- стратегії поведінки у конфлікті (компроміс, співробітництво...);
- активність – пасивність дій;
- узгодженість – неузгодженість дій, позицій, інтересів;
- аналіз комунікацій (семантика слів, вербальна та невербальна комунікації).

Межі конфлікту. У теорії і практиці вивчення конфліктів виділяють три аспекти визначення меж конфлікту: 1) просторовий; 2) часовий; 3) суб'єктний.

Просторові межі конфлікту – це визначення територій, на яких відбувається конфлікт. Чітке визначення просторових меж дуже важливе передусім для соціальних і міжнародних конфліктів. Знання меж конфлікту дає змогу вибрати адекватну форму впливу для його урегулювання.

Часові межі фіксують тривалість конфлікту у часі, нерозривно пов'язані з моментом його початку і закінчення конфліктного протистояння.

Початок конфлікту зазвичай визначається об'єктивними (зовнішніми) ознаками, спрямованими проти іншого учасника. Якщо той усвідомлює, що ці акти спрямовані проти нього та їм протидіє, то конфлікт починається. Якщо дії не починаються, то є лише конфліктна ситуація. Це означає, що для визначення конфлікту, що вже почався, необхідно три умови:

- перший учасник свідомо та активно діє на шкоду своєму опонентові;
- опонент усвідомлює, що вказані дії спрямовані проти його інтересів;
- усі учасники здійснюють агресивні дії у відповідь.

Отже, конфлікт відсутній, якщо діє лише один учасник або учасники лише планують і обмірковують свої дії. Конфлікт починається тоді, коли сторони активно протистоять одна одній, переслідуючи свої цілі (до цього моменту ми маємо конфліктну ситуацію). Розвиток конфлікту зазвичай відбувається з поступовим розширенням складу його учасників, іноді й предмета конфлікту: виникнення невеликої конфліктної ситуації втягує у взаємодію двох суб'єктів, ті, своєю чергою, – своїх захисників; зачіпаються інтереси свідків, розростається предмет конфлікту і склад його учасників. Закінчення конфлікту – це процес припинення дій усіх протидіючих сторін незалежно від причин початку конфлікту.

Суб'єктні межі конфлікту визначають кількість його учасників від самого його початку. Розширення цієї межі, залучення до конфлікту нових осіб призво-

дить до ускладнення структури конфлікту і пошуку інших шляхів його вирішення. Крім того, розширення суб'єктних меж конфлікту може взагалі змінити характер його перебігу.

Результат конфлікту, або його фінал – це те, що отримують учасники внаслідок конфліктної взаємодії (досягнення своєї мети, поразку намірів тощо).

• **Причини конфлікту.** Причинами виникнення конфлікту є явища, події, факти, ситуації, які передують конфлікту і при визначених умовах діяльності суб'єктів соціальної взаємодії спричиняють його. Серед великої кількості причин конфліктів передусім виділяють *загальні* та *часткові причини*, які так чи інакше виявляються практично в усіх конфліктах. До *загальних причин конфлікту* належать такі:

- соціально-політичні та економічні (пов'язані із соціально-політичною ситуацією в країні);
- соціально-демографічні (відмінності в установках і мотивах людей, зумовлені їхньою статтю, віком, належністю до етнічних груп);
- соціально-психологічні (соціально-психологічні явища у групах: взаємовідносини, лідерство, групові мотиви тощо);
- індивідуально-психологічні (відображають індивідуально-психологічні особливості особистості, здібності, темперамент, характер, потреби тощо).

Часткові причини безпосередньо пов'язані з конкретним видом конфлікту (порушення трудового законодавства, службової етики, незадоволеність умовами діяльності та ін.).

Конфлікти споконвічно виникають внаслідок порушення балансу інтересів двох і більше сторін. У зв'язку з цим виділяють *об'єктивні* і *суб'єктивні причини конфліктів*.

Об'єктивні причини конфліктів існують незалежно від волі та бажання учасників взаємодії. У життєдіяльності організацій, наприклад, причинами конфліктів можуть бути:

- обмеженість ресурсів, які треба ділити;
- взаємозалежність завдань;
- розбіжності в меті;
- розбіжності в уявленнях і цінностях;
- розбіжності у манері поведінки і життєвому досвіді;
- незадовільні комунікації.

Розподіл ресурсів. Навіть у великих організаціях ресурси завжди обмежені. Керівництво мусить вирішити, як розподілити матеріали, людські ресурси, фінанси між різними групами, щоб найефективнішим способом досягнути мети організації. Отже, необхідність ділити ресурси майже завжди веде до різних видів конфліктів.

Взаємозалежність завдань. Можливість конфлікту існує всюди, де одна людина чи група залежить від іншої людини чи групи. Оскільки всі організації є

системами, що складаються із взаємозалежних елементів, то при незадовільній роботі одного підрозділу чи людини взаємозалежність завдань може стати причиною конфлікту.

Розбіжності в меті. Можливість конфлікту збільшується в міру того, як організації стають більш спеціалізованими і розбиваються на окремі підрозділи. Це відбувається тому, що спеціалізовані підрозділи самі формулюють свою мету і приділяють їм більше уваги, ніж меті організації.

Розбіжності в уявленнях і цінностях. Уявлення про якусь ситуацію залежить від бажання досягнути певної мети. Замість того, щоб об'єктивно оцінити ситуацію, люди можуть дотримуватися тих поглядів, які, на їхню думку, сприятливі для їхньої групи та особистих потреб. Розбіжності у цінностях – дуже поширена причина конфлікту. Наприклад, підлеглий може вважати, що він завжди має право на висловлення своєї думки, у той час як керівник вважає, що підлеглий має право висловлювати свою думку лише тоді, коли його питають.

Розбіжності у манері поведінки і життєвому досвіді можуть збільшити вірогідність виникнення конфлікту. Наприклад, люди, що постійно виявляють агресивність і ворожість, готові сперечатися за кожне слово, створюють навколо себе атмосферу, яка може спричинити конфлікт. Дослідження показали, що розбіжності у життєвому досвіді, характері, віці, освіті зменшують ступінь взаєморозуміння та співробітництва між людьми.

Незадовільні комунікації. Бар'єри у передачі інформації є як причиною, так і наслідком конфлікту. Наприклад, якщо керівництво не може довести до відома підлеглих необхідність реорганізації виробництва, останні можуть відреагувати так, що сповільнять темп роботи. Ці проблеми також можуть виникнути і посилюватися через нездатність керівників розробити і довести до відома підлеглих точний опис посадових обов'язків. При цьому у будь-якому з підрозділів буде підґрунтя для утворення міжособистісних та інших конфліктів.

Суб'єктивні причини конфліктів зумовлені передусім конкретною поведінкою індивіда та психологічною структурою особистості – характером, темпераментом, спрямованістю, ціннісними орієнтаціями, потребами тощо. Оскільки кожна людина як особистість багатогранна, суб'єктивні причини набувають різноманітних форм і видів. Вони виявляються як невідповідність конкретній життєвій ситуації.

З'ясувати причину конфлікту – це значить зрозуміти, що саме в діях або поведінці учасників призвело до переходу їхньої взаємодії у конфліктну форму. У зв'язку з цим звертає на себе увагу *теорема Вільяма Томаса*. Він зазначав: „якщо ситуації визначаються як реальні, вони стають реальними за своїми наслідками”.

Стосовно конфлікту це означає, що якщо людина визначила ситуацію як конфліктну, то вона стає конфліктом, оскільки у своїх подальших діях людина спирається на свою оцінку ситуації, відповідно добираючи стратегії поведінки (див. рис. 7.5).

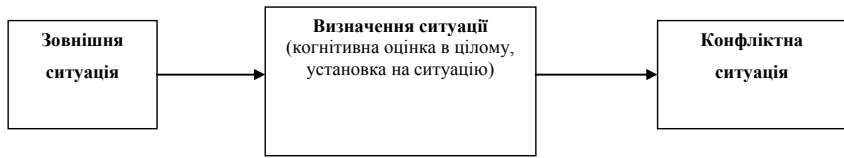

Рис. 7.5. Процес виникнення конфліктної ситуації

Суб'єктивні уявлення людей мають дуже часто сильніший вплив, ніж об'єктивні чинники. Тут має місце вплив установки на сприйняття ситуації.

Як основну ознаку, на підставі якої людина визначає ситуацію як конфліктну, зазвичай, розглядають оцінювану несумісність власної мети і мети іншої сторони. Несумісність цілей багатьох авторів пов'язує з виникненням у людини почуття загрози. Сюди належить: суперечливість (несумісність) дій, мотивів, інтересів.

На визначення ситуації як конфліктної впливає низка індивідуально-психологічних рис індивідів („суб'єктивне” у визначенні ситуації як конфліктної). Тут мова йде про *конфліктні особистості* з такими рисами, як:

- підвищена чуттєвість у реагуваннях на конфліктні ситуації;
- негативізм (ворожість);
- завищена самооцінка;
- дріб'язковість;
- нетерпимість до недоліків іншого.

Як виняток, деколи конфлікти можуть виникати без попередньої конфліктної ситуації. Такий конфлікт іноді випадковий, наприклад, конфлікт у чергах, у транспорті між попутниками тощо.

• **Динаміка конфлікту.** Це раптова або послідовна зміна відношень, яка залежить від специфіки міжособистісних стосунків, характерологічних особливостей учасників і значущості цілей, які вони переслідують, з врахуванням факторів дійсності, які впливають на них, хід розвитку конфлікту за його етапами і фазами. До динамічних характеристик конфлікту відносять стадії або фази розвитку конфлікту, а також процеси, що виникають на різних його стадіях.

Динаміка етапів (стадій) конфлікту включає такі складові:

- виникнення і розвиток спірної ситуації;
- сприйняття спірної ситуації як конфліктної хоч би однією зі сторін та емоційне переживання цього факту;
- початок відкритої конфліктної взаємодії;
- розвиток відкритого конфлікту;
- розв'язання конфлікту.

Серед інших поглядів на фазовий, стадійний розвиток конфлікту наведемо циклічність фаз конфлікту, подану **В. Нагаєвим** (2004). Він визначає такі *основні фази конфлікту з погляду реальних можливостей його вирішення* (див. рис. 7.6):

1. *Початкова фаза* включає виникнення, розвиток і усвідомлення конфліктної ситуації. Можливість вирішення конфлікту на цій фазі становить 90%.

2. *Фаза підйому* визначає початок відкритої конфліктної взаємодії. Можливість вирішення конфлікту становить 50%.

3. *Пік конфлікту* передбачає розвиток відкритого конфлікту. Можливість вирішення конфлікту становить 5%.

4. *Спад конфлікту* передбачає вирішення конфлікту. Можливість вирішення конфлікту становить 20%.

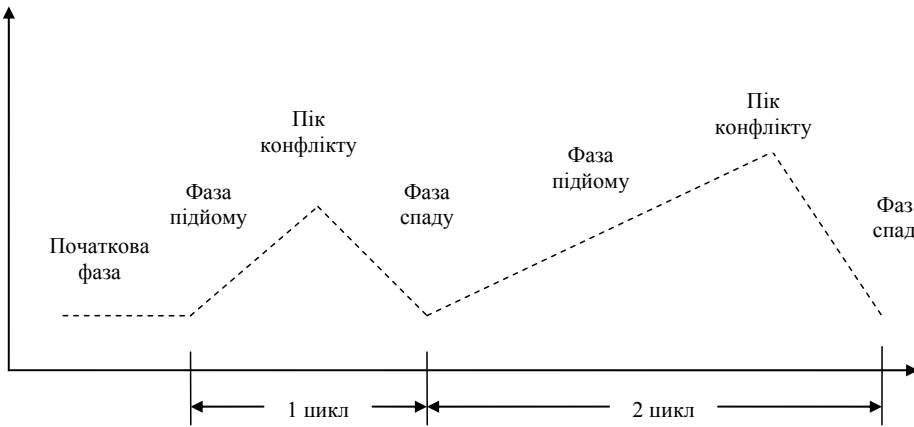

Рис. 7.6. Циклічність фаз конфлікту

Фази конфлікту можуть циклічно повторюватися, наприклад, після фази спаду в першому циклі може початися фаза підйому другого циклу з проходженням фаз піку і спаду. При цьому можливості вирішення конфлікту в наступному циклі звужуються.

Якщо конфліктної ситуації немає, то вірогідність виникнення конфлікту дуже мала. При виникненні однієї конфліктної ситуації конфлікт є закономірним. Якщо ж з однієї конфліктної ситуації випливає інша або з'являється декілька, то конфлікт неминучий.

7.7. Управління конфліктом

Управління конфліктом – це цілеспрямований, зумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту в інтересах розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується конфлікт. Головна мета управління конфліктами – попередження дисфункціональних конфліктів і адекватне вирішення функціональних.

Процес управління конфліктами можна розглядати в двох аспектах: *внутрішньому* і *зовнішньому*. Перший з них полягає в управлінні власною поведінкою у конфліктній взаємодії. Цей аспект має психологічний характер. Зовнішній аспект управління конфліктами відображає організаційно-технологічні сторони цього складного процесу, в якому суб'єктом управління може бути керівник, лідер або посередник.

Управлінню конфліктом має передувати стадія його діагностики, тобто визначення основних складових конфлікту, його причин. *Діагностика конфлікту допомагає визначити:*

- докорінні причини конфлікту;
- учасників конфліктного протистояння;
- динаміку розвитку конфлікту;
- позиції конфліктних сторін (мета, потреби, сподівання тощо);
- методи, засоби та форми розв'язання конфлікту.

Управління конфліктами як складний процес включає такі види діяльності:

- *прогнозування конфліктів* – це один із найважливіших видів діяльності суб'єкта управління, воно спрямоване на виявлення причин цього конфлікту в потенційному розвитку. Основними джерелами прогнозування конфлікту є вивчення об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів взаємодії між людьми, а також їхніх індивідуально-психологічних особливостей;
- *попередження конфлікту* – це вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на недопущення виникнення конфлікту. Попередження конфліктів ґрунтується на їхньому прогнозуванні. На основі отриманої інформації про причини небажаного конфлікту, що назріває, починається активна діяльність щодо нейтралізації дії всього комплексу чинників, які його детермінують;
- *стимулювання конфлікту* – це вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на провокацію, спричинювання конфлікту. Стимулювання виправдане щодо конструктивних конфліктів;
- *регулювання конфлікту* – це вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на послаблення та обмеження конфлікту, забезпечення його розвитку в напрямку розв'язання;
- *вирішення конфлікту* – це вид діяльності суб'єкта управління, пов'язаний із завершенням конфлікту. Це останній етап управління конфліктом. Розв'язання конфлікту може бути повним і неповним. Повне розв'язання конфлікту досягається при усуненні причин, предмета конфлікту і конфліктних ситуацій. Неповне розв'язання конфлікту здійснюється тоді, коли усуваються не всі причини або конфліктні ситуації.

● **Методи управління конфліктами.** Існує багато ефективних методів управління конфліктною ситуацією. Основні з них: структурні; міжособистісні; внутрішньоособистісні; персональні; альтернативні методи.

Структурні методи – це методи з профілактики та усунення організаційних конфліктів, які виникають через неправильний розподіл повноважень, низький рівень організації праці, недостатню систему мотивації. У рамках цих методів виділяють такі *форми управління конфліктами*:

- пояснення вимог до роботи;
- використання координативних та інтеграційних механізмів;
- встановлення загальної організаційної і комплексної мети;
- використання системи винагород.

Міжособистісні методи управління конфліктами. Для вирішення конфлікту людина змушена враховувати своєрідність конфліктної ситуації, особливості власної поведінки та реакції, дії суперників. Однією з поширених концепцій вибору стилю поведінки у конфлікті є системний підхід, який розробили **Кеннет Томас і Ральф Кілменн** (1972). Ця система дає можливість кожній людині оцінити власну стратегію поведінки у конфліктній ситуації, зрозуміти, який стиль поведінки є найбільш доцільним із урахуванням своїх інтересів та інтересів опонента, особливостей ситуації та власних можливостей.

Існує *п'ять стилів поведінки особи в конфлікті*, що визначаються активністю чи пасивністю та задоволенням власних інтересів чи інтересів інших:

- *Уникнення (ухиляння)* – засвідчує пасивність людини, її намагання вийти з конфлікту і передати відповідальність за вирішення проблеми іншим. Вона не відстоює свої права та інтереси, що є не дуже важливими для неї, не готова співпрацювати з іншими. Така поведінка можлива, коли результат конфлікту є не надто важливим для індивіда, ситуація занадто складна і вирішення конфлікту потребує багато зусиль його учасників та коли у індивіда не вистачає влади для вирішення конфлікту на свою користь.
- *Пристосування* – означає, що людина є пасивною в конфлікті, не відстоює власних інтересів, а тому дозволяє партнерові приймати рішення. Інша назва цього стилю – поступливість. При такому типі поведінки перемога віддається опонентові без опору та з явним програшем зі свого боку. Цей стиль поведінки людини є негативним, якщо вона відмовляється від важливих для неї інтересів та розв'язання проблеми, що є суттєвим для справи, тим самим створюючи сприятливі умови іншій стороні. Позитивне значення цього стилю полягає в тому, що учасник конфлікту, діючи на користь інтересів опонента, пом'якшує конфліктну ситуацію, поліпшує стосунки з партнером, сприяє досягненню гармонії.
- *Конкуренція (суперництво)* – тип поведінки, коли кожен з учасників конфлікту прагне перемогти за умови обов'язкового програшу іншого. Єдиним варіантом розв'язання конфлікту розглядається повне задоволення власних інтересів, будь-які інші варіанти трактуються як програш. Для цього методу характерна активна боротьба індивіда за свої інтереси,

- відсутність співробітництва при пошуку рішень. Цей спосіб поведінки рекомендують, коли людина має владу і вірить в успішне розв'язання проблеми. Він є небажаним, якщо важливо зберегти стосунки з іншими.
- *Компроміс* – цей тип поведінки у конфліктній ситуації часто розцінюють як найефективніший, що веде до взаємної перемоги сторін, які конфліктують. Однак насправді компроміс – це розтягнутий у часі конфлікт, який закінчується програшем обох сторін. Не задовольнивши повною мірою власні інтереси, опоненти залишаються в програмі. Компроміс вказує на те, що обидві сторони одночасно є активними у вирішенні конфлікту, певною мірою задовольняють власні інтереси та частково враховують інтереси опонента. Використання цього методу на ранній стадії конфлікту може завадити діагнозу проблеми і скоротити час пошуку альтернатив. Цей стиль варто застосовувати, коли опоненти володіють однаковою владою, мають взаємовиключні інтереси, не мають достатньо ресурсів (часу) для пошуку кращого рішення, тобто їх влаштовує проміжне рішення.
 - *Співробітництво* – особа бере активну участь у розв'язанні конфлікту, відстоює свої інтереси та враховує інтереси суперника, співпрацює з ним. Таким чином опоненти розкривають свої власні інтереси, потреби, домагання, які певною мірою є прихованими, обговорюють їх та спільно шукають шляхи вирішення конфлікту на користь обох сторін. Цей стиль поведінки дає можливість обом сторонам конфлікту задовольнити власні інтереси. Натомість такий тип поведінки вимагає від учасників конфлікту вміння вести переговори, виявляти свої бажання, потреби, уважно слухати і розуміти один одного, виробляти альтернативні рішення та приймати взаємокорисний і узгоджений варіант розв'язання проблем.

Внутрішньоособистісні методи управління полягають в умінні правильно організувати власну поведінку і висловлювати свою точку зору, не спричиняючи при цьому психологічної захисної реакції з боку опонента. *Для вирішення внутрішньоособистісних конфліктів важливо:*

- 1) встановити факт цього конфлікту;
- 2) визначити його тип і причини;
- 3) застосувати відповідний спосіб вирішення.

При цьому слід пам'ятати, що часто для вирішення внутрішньоособистісних конфліктів їхні носії потребують психологічної, а іноді й психотерапевтичної допомоги. Можна визначити такі **форми внутрішньоособистісних конфліктів із симптомами вияву:**

- *Неврастенія* – роздратованість, пригнічений настрій, зниження працездатності, поганий сон, головний біль;
- *Ейфорія* – показні веселощі, вираження радості неадекватно до ситуації, „сміх крізь сльози”;

- *Регресія* – примітивні форми поведінки, ухиляння від відповідальності;
- *Проекція* – приписування негативних якостей іншому, необґрунтована критика інших;
- *Номадизм* – постійна зміна місця проживання, роботи, сімейного стану;
- *Раціоналізм* – самовиправдання своїх вчинків і дій.

Персональні методи управління конфліктами акцентують увагу на можливостях суб'єкта (керівника) активно протистояти конфліктам і використовувати особистісні (персональні) стилі керівництва (адміністративні, соціально-психологічні та ін.):

- використання влади, позитивних і негативних санкцій, заохочення і покарання учасників конфлікту;
- зміна конфліктної мотивації співробітників за допомогою впливу через адміністративні методи;
- переконання учасників конфлікту, проведення роз'яснювальної бесіди про значущість безконфліктної поведінки;
- зміна складу учасників конфлікту і системи їхньої взаємодії переміщенням людей усередині організації, звільнення;
- входження керівника в конфлікт як експерта або арбітра і пошук згоди шляхом спільних переговорів та ін.

Внаслідок застосування будь-якого з розглянутих методів розробляють рішення, а також прораховують затрати на його реалізацію. Оскільки вирішення конфлікту пов'язане з подоланням значних емоційних переживань, то будь-яке рішення, окрім витрат традиційних ресурсів (інформаційних, матеріальних), передбачає прорахунок затрат необхідної кількості емоційних ресурсів (психологічних, фізичних) для пропонованого виходу з конфлікту.

Альтернативні методи розв'язання конфліктів.

1. *Переговори* є важливою формою розв'язання конфлікту сторонами самостійно. У процесі переговорів вони мають змогу не тільки досягти домовленості, а й розглянути приховані аспекти їхніх взаємин, розкрити один одному свої почуття, побоювання. Дотримуючись правил ведення переговорів, вони спільно вирішують, що змінити у власній поведінці, ставленні один до одного з метою вдосконалення взаємин. Переговори – процес, за допомогою якого сторони намагаються подолати розбіжності або спланувати спільні дії шляхом обговорення і наведення обґрунтованої аргументації. Така дискусія може проводитися як між самими сторонами, так і через їхніх представників.

Переговори передбачають широкий аспект спілкування, що охоплює різноманітні сфери діяльності індивіду. Як метод розв'язання конфліктів переговори – це набір тактичних прийомів, спрямованих на пошук взаємоприйнятних рішень для конфліктних сторін. Можливість переговорів забезпечує: існування взаємозалежності сторін, які беруть участь у конфлікті; відсутність значних відмінностей у силі в суб'єктів конфлікту; відповідність стадії розвитку конфлікту

можливостям переговорів; участь сторін, які реально можуть приймати рішення у ситуації, що склалася.

Правильно організовані переговори мають такі етапи:

- підготовка до початку переговорів;
- початок переговорів і попередній аналіз позиції учасників;
- пошук компромісного рішення;
- завершення переговорів.

Успіх переговорного процесу залежить від вміння зрозуміти свого партнера, правильно оцінити модель його поведінки і вибрати адекватний стиль спілкування.

2. *Фасилітація*. Її організовують для того, щоб допомогти групі усвідомити відмінності та спільні риси учасників, погодити власні дії, віднайти альтернативні шляхи розв'язання конфлікту. Фасилітацію застосовують, коли учасникам конфлікту складно вести переговори, коли їм не вистачає набутих навичок і вони не спроможні визначити свої потреби, інтереси та конкретні вимоги до партнерів тощо. У таких ситуаціях фасилітатор як нейтральна, незацікавлена особа може допомогти опонентам ефективно працювати, приймати рішення. На відміну від переговорів, під час фасилітації діє людина, яка певною мірою втручається в процес. Однак вона контролює лише процес, а не прийняття рішень.

3. *Посередництво (медіація)* – організація нейтральною третьою стороною (посередником) чітко структурованого процесу між конфліктними сторонами з метою розв'язання конфлікту за допомогою визначення взаємоприйнятних рішень. При посередництві нейтральна третя сторона допомагає опонентам розв'язати конфлікт. Проте посередник не має влади нав'язувати їм те чи інше рішення. Посередник втручається у процес розв'язання конфлікту сторонами тільки в межах організації процесу, обговорення проблеми, пошуку і прийняття рішень, які задовольнять обидві сторони. Він регулює процес, але не втручається у розв'язання проблеми, не допускає ескалації конфлікту.

4. *Примирення* (човникова дипломатія) подібне до посередництва, але в процесі розв'язання спору нейтральна особа діє як „човник” між сторонами, які ніколи не зустрічаються. Примиренням також називають процес підведення конфліктних сторін до такого моменту, коли вони можуть врегулювати конфлікт без залучення третьої сторони. Примирення – це пасивна спроба налагодити гармонію і взаємодію у ході переговорів. При цьому посередник повинен виявляти ініціативу щодо компромісів і альтернативних рішень.

Загалом усунення наслідків конфліктів потребує значної кількості засобів, сил та енергії. У зв'язку з цим у практичній діяльності щодо управління організаціями здійснюється робота з профілактики конфліктів.

• **Профілактика конфліктів** (від грец. *prophylaktikos* – запобіжний) – це сукупність напрямів, методів управління, які зменшують вірогідність виникнення конфліктів. У зв'язку з існуванням об'єктивних і суб'єктивних причин виникнення конфліктів передбачається два підходи до їхньої профілактики: усунен-

ня об'єктивних причин та управління поведінкою людей відповідно до прийнятих норм поведінки.

Для визначення природи конфлікту доцільно також використовувати *метод картографії*. Метод картографічного аналізу полягає у графічному відображенні компонентів конфлікту, послідовному аналізі поведінки учасників конфліктної взаємодії, формулюванні основної проблеми, потреб і побоювань учасників, способів усунення причин, що призвели до конфлікту. Ця робота складається з декількох *етапів*:

- 1) *На першому етапі* проблему описують в загальних рисах і визначають предмет конфлікту;
- 2) *На другому етапі* виявляють головних учасників (суб'єктів) конфлікту. До цього списку можна віднести як окремих осіб, так і цілі відділи або групи організації, але важливо розподілити їх та об'єднати в окремі групи залежно від загальних потреб і особистого ставлення до конфлікту;
- 3) *Третій етап* передбачає перерахування основних потреб і побоювань, які пов'язані з цими потребами. Необхідно з'ясувати вчинки кожного з учасників, які визначаються їхніми бажаннями, потребами і мотивами поведінки.

Рекомендована література

Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад. *Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко*. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.

Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 507 с.

Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська Академія”, 2008. – 109 с.

Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. – К.: Основи, 2004. – 172 с.

Гришина Н. В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.

Дмитриев А. В. Конфликтология: Учеб. пособ. – М.: Гардарики, 2000. – 319 с.

Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.

Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. – М.: Аспект-пресс, 1995. – 345 с.

Ишмуратов А. Т. Конфликт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. – К.: Наук. думка, 1996. – 190 с.

Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська Академія”, 2005. – 302 с.

Нагаєв В. М. Конфліктологія: курс лекцій (модульний варіант). – К.: Центр навч. літ., 2004. – 198 с.

Пірен М. І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2001. – 357 с.

Русинка І. І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами. – К.: Професіонал, 2007. – 332 с.

Хрестоматія по конфліктології / Отв. ред. *В.Н. Николаевский*. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2009. – 552 с.

Додаткова література

Валлестайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 49–66.

Общая конфликтология / Под общ. ред. *И. В. Ващенко, С. П. Гиренко*. – 2-е изд., доп. – Харьков : Оригинал, 2001. – 384 с.

Гавріна Н. І. Процеси глобалізації в соціокультурній сфері: між універсальністю й локальністю // Наукові студії Львівського соціологічного форуму „Багатовимірні простори сучасних соціальних змін”: Зб. наук. праць. – Львів: Видавн. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. – 2008. – С. 282–287.

Гелд Д., МакГрю Е., Голдбратт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.

Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 11–25.

Конфликтология / Под ред. *А.С. Кармина*. – СПб.: Лань, 1999. – 448 с.

Ложкин Г. В., Повякель Н. И. Практическая психология конфликта. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.

Пірен М. Деонтологія конфліктів та управління. – К.: УАДУ, 2001. – 378 с.

Піча В. М. Соціологія: загальний курс. – К.: Каравела, 1999. – 248 с.

Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Сост. *К. В. Сельченко*. – Минск: Харвест, 1999. – 624 с.

Психология конфликта / Сост. и общая редакция *Н. В. Гришиной*. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.

Соціологія: Курс лекцій. Навч. посібник / За ред. *В. М. Пічі*. – Львів: Новий світ – 2000, 2002. – 312 с.

Соціологія / За ред. *В.Г. Городяненка* – К.: Видавн. центр „Академія”, 2002. – 560 с.

Уткин Э. А. Конфликтология. Теория и практика. – М.: Тандем, 1998. – 264 с.

Шейнов В. П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Минск: Амалфея, 1997. – 277 с.

Sztompka P. Socjologia. – Kraków: Znak, 2005. – 653 s.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте суть та особливості соціальних змін у суспільстві.
2. Проаналізуйте позитивні та негативні аспекти глобалізаційних процесів.
3. Розкрийте зміст поняття „конфлікт”.
4. Визначте критерії класифікації конфліктів та їхні основні різновиди.
5. Проаналізуйте позитивні та негативні функції конфліктів.
6. Проаналізуйте особливості аналізу конфліктів у соціології.

7. Визначте співвіднесення понять „конфлікт”, „конфліктна ситуація” та „інцидент”.
8. Опишіть основні об’єктивні та суб’єктивні причини виникнення конфлікту.
9. Охарактеризуйте стилі поведінки в конфлікті за К. Томасом та Р. Кілменном.
10. Визначте особливості розв’язання, попередження та профілактики конфліктів.
11. Проаналізуйте особливості застосування альтернативних методів розв’язання конфліктів.

Тестові завдання

1. Що таке „соціальна зміна”?

- 1) розвиток науки і техніки та їхній вплив на розвиток суспільства;
- 2) втрата суспільством рівноваги;
- 3) процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах;
- 4) зіткнення національних культур, релігій, етносів.

2. Хто одним із перших у соціології підняв проблему глобалізації?

- 1) Р. Робертсон; 2) Ж. Роше; 3) Л. Козер; 4) Е. Дюркгайм.

3. Хто зосереджує увагу на проблемі глобального суспільства?

- 1) Е. Гіденс; 2) Р. Дарендорф; 3) І. Валлерстайн; 4) К. Ейк.

4. Яка з ознак не належить до основних ознак конфлікту, визначених Н. Грішиною?

- 1) зіткнення; 2) біполярність; 3) консенсус; 4) активність.

5. У чому полягає суть соціальної трансформації?

- 1) кардинальна зміна;
- 2) регресивний розвиток;
- 3) вищий рівень упорядкованості.

6. Які основні типи соціальних конфліктів визначають А. Анцупов і А. Шипілов?

- 1) міжособистісні;
- 2) конфлікти між асоціаціями;
- 3) конфлікти між малими, середніми і великими групами;
- 4) конфлікти між групами та організаціями;
- 5) міжнародні конфлікти між окремими державами та їхніми коаліціями;
- 6) конфлікти між культурами або різними типами культур.

7. На якому рівні зазвичай вивчають соціальні конфлікти?

- 1) на мікрорівні; 2) на мезорівні; 3) на макрорівні.

8. Які конфлікти вивчав К. Маркс?

- 1) конфлікти між етнічними групами;
- 2) конфлікти, пов’язані з відносинами власності;
- 3) конфлікти між різними поколіннями людей.

9. Хто з науковців вірив у те, що конфлікт може привести до соціальної інтеграції?

- 1) К. Маркс; 2) Г. Зіммель; 3) Е. Еріксон; 4) М. Дойч.

10. Учасник конфлікту, мета якого проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації, – це:

- 1) ініціатор; 2) опонент; 3) арбітр; 4) посередник.

11. Яка з ознак є головною при визначенні ситуації як конфліктної?

- 1) емоційні переживання учасників ситуації;
2) оцінювана несумісність власної мети і мети іншої сторони;
3) конфліктна взаємодія між учасниками ситуації.

Розділ 8

КУЛЬТУРА І МЕНТАЛЬНІСТЬ

- 8.1. Поняття культури.
- 8.2. Основні складові культури.
- 8.3. Форми та види культури.
- 8.4. Ментальність та її сутність.

8.1. Поняття культури

Феномен культури є складним і багатограним. Науки, що досліджують культуру, – філософія, культурологія, історія, мистецтвознавство, етнографія, психологія й соціологія – прагнуть віднайти свою специфічну предметну нішу у її дослідженні.

Соціологію передусім цікавить роль культури у функціонуванні і розвитку суспільства. Культура як суспільний феномен чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються у соціумі. Вона також здійснює певний вплив на нього, формуючи і визначаючи переважну більшість соціальних процесів, зокрема й такі процеси, як групоутворення, соціальна мобільність, соціалізація тощо. Наприклад, психологія акцентує увагу на соціально-психологічних процесах і механізмах міжлюдської взаємодії, формах взаємозв'язку людей у різних за складністю культурних об'єднаннях і системах, а також на адаптації і світі переживань людини в умовах культурної зміни чи засвоєння нових норм та цінностей.

Культура – важливий фактор життєдіяльності суспільства і цивілізаційного поступу людства. Спочатку слово „*культура*” означало спосіб обробки землі (від лат. *cultura* – обробляти, вирощувати, доглядати). Так, давньоримський мислитель **Марк Туллій Цицерон** (106–43 рр. до н.е.) у праці „Тускуланські бесіди” поширив значення цього слова на інтелектуальні явища, називаючи філософію за аналогією з обробітком землі – „обробітком духу”. У XVII ст. це призабуте поняття відродив німецький філософ **Готфрід Лейбніц** (1646–1716), а від 60-х

років XVIII ст. цим терміном став широко послуговуватися ще один німецький мислитель **Йоганн Гердер** (1744–1803), який трактував культуру як знаряддя, яке служить людині для того, щоб вона могла вижити у жорсткому природному середовищі, як своєрідний спосіб підпорядкування людиною сил природи за допомогою власних здібностей і, найголовніше, за рахунок передання нагромадженого життєвого досвіду. Саме в цей історичний період, особливо у XIX ст., під поняттям „культура” стали розуміти звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві і завдяки культурі ретранслюються з покоління в покоління. Поряд з цим культуру трактували як елемент творення людиною іншого світу, відмінного від світу природи. Інакше кажучи, культура – це знаряддя праці, звичаї, взірці, норми, соціально регульована поведінка, тобто усе те, що виникло у процесі творчої діяльності та спілкування (взаємодії людини з людиною).

Культура в найширшому розумінні цього слова – це все те, що виходить за межі природи та органічного життя і має штучне походження. Сучасне розуміння сутності культури ускладнене передусім наявністю надто великої кількості її визначень. В історії науки відомим є „*реєстр визначень культури*”, який склали в 50-ті роки XX ст. американські антропологи **А. Кребер** (1876–1960) і **К. Клакхон** (1905–1960). Реєстр вміщував 247 визначень культури, які траплялися в працях етнологів, психологів, соціологів.

Сьогодні, за оцінками фахівців, кількість дефініцій культури зросла приблизно вдвічі. Як показали укладачі реєстру, поняття „культури” вживають в описовому, історичному, нормативному, психологічному, структуральному і генетичному **контекстах** (див. **О. Погорілий**, 2002).

В описовому контексті перелічується все, що охоплює поняття „культури”. Як приклад відоме визначення культури, подане англійським етнографом **Едгаром Тайлором** (1832–1917): культура – це *складна цілісність*, що охоплює знання, вірування, мистецтва, моральність, закони та деякі інші властивості і навички, засвоєні людиною як членом суспільства.

В історичному контексті робиться наголос на культурі як на традиції, спадщині. Зокрема, американський лінгвіст **Е. Сепір** (1884–1939) визначає культуру як соціально успадкований комплекс способів діяльності та переконань, що становлять тканину нашого життя.

У нормативному контексті культурою називають спосіб життя, сукупність стандартизованих вірувань і практик, яким слідє громада або плем’я. Соціолог **В. Томас**, зокрема, визначає культуру як сукупність матеріальних і соціальних цінностей будь-якої групи людей (інструментів, звичаїв, установок, поведінкових реакцій).

У психологічному контексті культуру визначають як спосіб адаптації людей до умов навколишнього середовища або як процес навчання чи формування навичок, як біологічно неуспадковану поведінку, яка потребує щоразу нового засвоєння.

У структуральному контексті звертають увагу насамперед на структурну організацію культури. Антрополог **Р. Лінтон**, зокрема, пише про культуру як про сукупність організованих, повторюваних реакцій членів групи.

У *генетичному контексті* звертають увагу на джерела походження всього того, що пов'язане з культурою. Наприклад, американський антрополог **Алвін Л. Уайт** (1900–1975) вбачає джерело культури у здатності людини до символізації дійсності, визначає культуру як сукупність значень. Можливість людини оперувати значеннями він пов'язує з особливостями її інтелекту, що, на його думку, вказує на принципову різницю між людським розумом і розумовими можливостями тварин.

Серед сучасних *визначень культури* звертають на себе увагу такі:

- „культура – це система цінностей, уявлень про світ і правил поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя” (**Н. Смелзер**);
- „культура – це системна інтегрована якість суспільства, втілення досягнень у його розвитку” (**О. Якуба**);
- „культура – це система кодування, відтворення, трансляції відповідних умінь, досвіду, знань, що має знакову природу” (**М. Мамардашвілі**);
- „культура – це синтетична діяльність із соціалізації людини, виробника матеріальних та нематеріальних цінностей, які утворюють систему соціальних інституцій та регульованих ними норм соціальної життєдіяльності” (**К. Жоль**).

Сьогодні говорять про *феномен культури*, який розглядають як:

- *важливий регулятор людської поведінки*. Основоположник психоаналізу **З. Фройд** називав її „*репресивною*”, маючи на увазі те, що культура спрямовує репресії на людину, яка від того страждає. На його думку, люди були б набагато щасливіші, якби відмовилися від сучасної культури і цивілізації, адже соціальні норми і цінності, моральні і політичні установки поведінки пригнічують і блокують природні інстинкти і потяги людей, в цьому сенсі позбавляють їх свободи, можливості насолоди і щастя. З іншого боку, без культури, її регулювальних правил мали б місце в суспільстві небезпечні і шкідливі схильності та спонуки людини. Культура часто не виключає їх повністю, однак суттєво здатна регламентувати умови їхнього задоволення та вияву;
- *показник рівня розвитку суспільства*, який характеризується властивими тільки певній епосі матеріальними та духовними цінностями. Не випадково у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” культуру розглядають як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії;
- *спосіб життя людини і суспільства загалом*. Часто спосіб життя людини ототожнюється з *моделями поведінки* – типовими зразками соціальних дій чи соціальних цінностей (**М. Вебер**). На спосіб життя людини мають великий вплив так звані *культурні універсалії* (від лат. *universalis* – загальний, всезагальний). За своїм змістом – це норми, цінності, правила, традиції, аспекти культури, які мають загальний характер, наявний на всіх етапах розвитку людського роду, і не залежать

від географічного місця та історичного ладу суспільства. У 1959 році їй (більше 70) уперше виділив американський соціолог, антрополог **Джордж Мердок** (1897–1985), до яких відніс мову, вікову градацію, сексуальні обмеження, спорт, вступ до шлюбу, похоронні ритуали, натільні прикраси, приготування їжі, кооперацію праці, залицяння, танці, календар, дотримання чистоти, громадську організацію, гостинність, заборону на кровозмішення, звичай дарувати дарунки та ін. Сьогодні, зокрема, у соціології сформовано два крайні підходи щодо розгляду культурних універсалій: 1) *культурний релятивізм*, в основі якого лежить принцип: „Кожну культуру потрібно сприймати на основі її цінностей і норм”; 2) *культурний етноцентризм*, оснований на принципі: „Моя культура – краща, а інші – гірші”;

- *засіб передачі людського досвіду*, що передбачає *акумулювання* (накопичення) і відбір таких елементів культури (звичаїв, етичних норм), які мають важливе значення для передачі соціальної інформації з покоління в покоління. Культура – це місце, де постійно нагромаджуються духовні й матеріальні цінності, нововведення, які поширюються через спеціальні комунікаційні канали (бібліотеки, Інтернет, засоби масової інформації, мистецькі твори, кіно тощо) і стають досяжними для загалу;
- *необхідну умову цивілізаційного розвитку*. Цивілізація (від лат. *civilis* – гідний, вихований) – це показник суспільного розвитку. Це такий рівень і стан суспільства, якому притаманні високий злет культури та її ефективне функціонування в усіх його сферах. Дуже часто *цивілізація* використовується як синонім *культури* або ж для позначення сучасної світової культури в контексті, наприклад, технологічних чи інформаційно-комунікаційних досягнень. У діалектиці взаємовідносин культури і цивілізації звертає на себе увагу передусім такий аспект: культура – це духовний чинник, який створює ціннісно-нормативні умови для реалізації матеріального чи технічного прогресу, тобто цивілізації;
- *спосіб відображення якісних змін у людському знанні*, пов’язаних із розвитком науки і техніки, що відкривають нові можливості для виробництва і поширення культурних цінностей. Зокрема, виділяють три якісні стрибки у розвитку людства: 1) поява писемності, що дало змогу зберігати здобутки культури й обмінюватися ними; 2) винахід друкарства, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції; 3) сучасні досягнення науки і техніки (телебачення, відео- і звукозапис, голографія, інформаційні системи і технології, нові матеріали в архітектурі та ін.).
- *складноорганізовану соціальну систему*, яка утворюється з безлічі стійких і автономних структур (підсистем), кожній з яких властива

своя мета і функціональне призначення. Зокрема, згаданий нами вище **Алвін Л. Уайт** виділяв технологічну, соціальну та ідеологічну підсистеми культури. *Технологічна підсистема* складається з матеріально втілених інструментів і техніки їхнього використання, завдяки яким відбувається взаємодія людських індивідів і колективів із природним середовищем – засоби виробництва, засоби існування, матеріали для побудови житла, засоби нападу і захисту; роль цієї підсистеми, на думку Уайта, є визначальною у функціонуванні і розвитку культури загалом. *Соціальна підсистема* включає в себе стосунки між людьми, відповідні типи поведінки; охоплює також систему родинних стосунків, політику, етику тощо. *Ідеологічна підсистема* – ідеї, вірування, знання, міфологія, релігія, народна мудрість тощо;

- *рівень виховання та розумового розвитку особи*, що характеризує освіченість, інтелектуальність людини. На думку **Я. Щепанського**, потрібно виділяти *особисту культуру індивідуума* і *культуру спільноти*. Особиста культура або культура особистості – це сукупність зразків поведінки особи, її характерних способів діяльності та результатів цієї діяльності (речових і неречових). Це сукупність соціальних норм і цінностей, якими керується особа в практичній діяльності. Особиста культура перебуває в рамках культури спільноти, яка надає індивідууму деяку можливість відхилення від загальноприйнятих зразків. Ця можливість залежить від соціальної ролі і соціального стану людини. При цьому культура спільноти – це не проста сума особистих культур, а складний синтез продуктивної діяльності окремих особистостей, який набуває форми соціальних інституцій;
- *важливий соціальний інститут*, що забезпечує системність і сталість суспільства. Культура як соціальний інститут передбачає: 1) розвиток – модернізацію соціальних систем; 2) збереження – стійкість і спадкоємність традицій та норм; 3) задоволення суспільних потреб. Для реалізації вказаного культура як соціальний інститут покликана виконувати низку **функцій**, до яких в соціології віднесено такі:

Люди́нотворчу, або *гуманістичну* функцію культури, основний зміст якої полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;

Гносеологічну, або *пізнавальну* – культура є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;

Кумулятивну – спрямовану на накопичення і збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів усередині культури і взаємодії з іншими культурами. Існування цієї функції дає змогу визначити культуру як особливий засіб передавання соціальної інформації;

Інформаційну – полягає у трансляції соціального досвіду, що, до того ж, забезпечує зв'язок часів – минулого, теперішнього і майбутнього;

Комунікативну – пов'язана із передаванням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також передбачає трансляцію соціального досвіду (в тому числі і між поколіннями); це функція соціального спілкування, завдяки якій забезпечується адекватність взаєморозуміння між людьми;

Нормативно-регулювальну, або управлінську – полягає в тому, що культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини в суспільстві. Адже суспільство за допомогою культури створює орієнтири для людських дій і систему контролю за цими діями;

Ціннісно-орієнтаційну – задає певну систему координат або своєрідну „карту життєвих цінностей”, в яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;

Інтеграційну – забезпечує цілісність самої культури, усвідомлення цієї цілісності індивідами, які належать до неї. Ця функція здійснюється через створення системи знань, цінностей і норм, що є гарантом стабільності функціонування соціальних систем;

Ідентифікаційну – забезпечує констатацію групової належності людини;

Соціалізаційну – забезпечує вибір людиною певних соціальних ролей, які дають змогу реалізувати свої інтереси;

Адаптаційну – полягає у пристосуванні до суспільного середовища, що змінюється.

Вказані функції дають змогу подивитися на культуру як на *складне динамічне утворення*, що:

- пронизує усе життя людини. Немає таких дій і вчинків людини, які б не підпадали під регулювальний вплив культури;
- змінюється в часі, трансформується. Культура не є статичною, а постійно адаптується до нових ситуацій і нових потреб суспільства;
- набуває нових значень і символів, важливих для координування людських зусиль і активності. Через культуру людина шляхом взаємодії передає іншим своє власне бачення світу.

Отже, *культура – це весь сукупний спосіб життя, характерний для деякої групи, в якій акумулюється все, що люди як члени цього суспільства „роблять, думають”, і все, чим вони „володіють” (способи дій, думки, матеріальне забезпечення). Культура – це складне динамічне утворення, що має соціальну природу і виражається у соціальних відносинах.*

8.2. Основні складові культури

До основних складових культури належать цінності, норми і мова. Кожна з цих складових має свій смисл і функціональне призначення. Для соціології особливе місце посідає *ціннісно-нормативний компонент культури* в регулюванні соціальних аспектів повсякденності.

● **Цінності.** Це ядро, центральна складова будь-якої культури. Поняття „*цінність*” було введено в науку в середині XIX століття. Загалом, на основі всебічної та детальної розробки цього поняття сформувалася спеціальна галузь філософського знання – *аксіологія* (від грец. *axios* – цінність). В основі цінностей лежать загальновизнані уявлення та переконання, до яких соціальна спільнота і кожен її член мають прагнути, якими вони керуються у своєму щоденному житті. Цінності – це абстрактні поняття, мірило того, що суспільство вважає правильним, добрим і порядним, або ж, навпаки, недобрим, непорядним чи неправильним. Саме цінності орієнтують людину і спільноту в навколишньому світі, заохочують до певних дій чи бездіяльності.

Якщо розглядати цінності з понятійної точки зору, то це передусім матеріальні предмети, ідеї чи властивості, стосовно до яких індивід чи група займають позицію оцінювання, приписуючи їм певну роль у житті. При цьому розрізняють *декларовані цінності* (ті, які проголошуються як вагомі) і *реальні цінності* (ті, які підтверджуються в реальній поведінці), оскільки вони не завжди збігаються. Цінності можуть бути як *відкритими*, так і *прихованими* (*латентними*), *матеріальними* та *духовними*. Серед духовних цінностей, своєю чергою, можна виділити моральні, естетичні, пізнавальні тощо.

На думку **Флоріана Знанецького**, *цінності – це все те, що постає у вигляді людських інтересів та зацікавлень*. На цій основі він виокремлює три групи цінностей:

- 1) конкретні предмети позалюдського світу, створені людьми;
- 2) інші люди як партнери інтеракції;
- 3) символічні цінності, що виникають у людській свідомості і позначають об'єктовані явища і предмети за допомогою знаків і символів.

Популярним є поділ цінностей, запропонований американським психологом **М. Рокічем** (1916–1988). Усю сукупність цінностей він розділив на термінальні та інструментальні. *Термінальні цінності* (цінності-цілі) – це мета або стан, яких бажано досягти. До цієї групи цінностей М. Рокіч відносить: активне та продуктивне життя, життєву мудрість, здоров'я, цікаву роботу, красу природи й мистецтва, кохання і щасливе сімейне життя, матеріальну забезпеченість, наявність добрих і вірних друзів, самопізнання або саморозвиток, свободу, щастя інших людей, творчість, упевненість у собі. *Інструментальні цінності* (цінності-засоби) – це цінності, що становлять метод або засоби досягнення мети. До них належать:

акуратність, вихованість, високі запити, життєрадісність, дисциплінованість, незалежність, нетерпимість до недоліків, освіченість, відповідальність, раціоналізм, самоконтроль, сміливість у відстоюванні своїх поглядів, тверда воля, терпимість, широта поглядів.

Розрізняють також такі *групи цінностей*:

- *смысложиттєві* (уявлення про добро, зло, щастя, ціль і сенс життя);
- *вітальні* (від лат. *vitalis* – життєвий) (цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї);
- *суспільного визнання і покликання* (любов до праці, соціальне становище, служіння людям);
- *міжособистісного спілкування* (чесність, безкорисливість, доброзичливість);
- *демократичні* (свобода совісті, політичного вибору, національний суверенітет);
- *партикулярні* (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога).

У цінностях різних культур виділяють різні *домінанти* як сукупності світоглядних передумов для розвитку суспільства. Наприклад, десять заповідей Божих – для християнської культури; для буддизму – самозречення, медитація. У межах європейської культури до основних цінностей належать: демократія, індивідуальна свобода, самовираження, сімейний добробут, успіх у роботі тощо.

Цінність є дещо позитивне з погляду задоволення духовних і матеріальних потреб людини. Однак розуміння цінностей не може бути зведене лише до аспекту задоволення цих потреб, адже цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства, духовно відтворюючи саму людину. Цінності можна розглядати як засіб відображення дійсності у свідомості людини, тобто як суб'єктивне відображення об'єктивної реальності. Цінності відображаються у свідомості людей у вигляді *оцінних суджень*. Критерієм оцінки тут є образ, зразок, ідеал. Так, моральна цінність вчинку виявляється за допомогою порівнювання з визнаним усім суспільством ідеалом добра, який фіксується у свідомості у вигляді певного комплексу моральних норм, правил належної та рекомендованої поведінки. Різні люди в одній і тій самій ситуації поведуть себе неоднаково. Різниця визначається тими цінностями, якими керувалася людина, її моральними позиціями.

● **Норми.** Поняття „соціальної норми” (від лат. *norma* – правило, взірць) широко використовується у соціології. Під цим поняттям розуміють *правила чи моделі поведінки, які санкціонуються та очікуються соціальним оточенням*. У соціології соціальні норми поділяють на *норми-обмеження*, які досить чітко регламентують поведінку, і *норми-ідеали*, які проектують найоптимальніші моделі і шаблони поведінки особистості на майбутнє. Своєю чергою, *норми-обмеження* поділяють на: 1) *норми-заборони* (табу); 2) *норми-права*; 3) *норми-обов'язки*. Ступінь співвідношення значущості (важливості) цих норм у кожного індивіда різний. Це залежить від суб'єктивного, практичного ставлення до них особистості, що прийнято називати *ціннісними орієнтаціями*.

Коли культура вказує на те, як і що ми повинні робити або не робити, говорять, що вона *нормативна*, тобто така, яка дає нам зразки необхідної поведінки. Людський досвід – це не константна величина. Якщо в суспільстві або в окремій соціальній групі культурні норми перестають відповідати новим умовам, стають незручними або даремними, то люди прагнуть перетворити їх, щоб привести у відповідність з умовами життя, що змінилися. Так набувається новий досвід. Сама трансформація культурних норм відбувається по-різному. Одні норми, наприклад, норми етикету, повсякденної поведінки, можуть бути перетворені відносно легко, інші – державні закони, релігійні традиції, норми економічної і політичної поведінки – змінити досить важко, і прийняття їх відбувається дуже хворобливо.

Норма – це засіб соціального регулювання поведінки індивідів і груп. *У нормативній структурі* регулювання виділяють звичаї, моральні норми і закони.

Звичай – це усталені схеми (патерни) поведінки, які існують у вигляді схвалених суспільством масових взірців дій, які рекомендується виконувати. Одні звичаї мають давню історію (наприклад, святкувати Різдво), інші виникли і закріпилися порівняно недавно. Звичай часто є справою смаку, і якщо хтось не дотримується звичаїв – його вважають ексцентричною особою або диваком. До порушників звичаїв застосовують різні неформальні санкції – ізоляцію, несхвалення, заперечення.

Моральні норми – це стандарти звичаїв або поведінки, що прийняті у конкретному суспільстві і стали взірцем поведінки та обов'язковими для виконання. Вони не мають юридичної сили, але більшість людей ними керується у повсякденному житті. В основі моральних норм є *поняття „моралі”* (від лат. *moralis* – моральний), що є однією з форм суспільної свідомості, що включає сукупність норм і принципів поведінки людей. На відміну від інших форм духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії), для моралі специфічним є її 1) нормативний, 2) ціннісний та 3) імперативний характер. *Нормативність моралі* виражає моральну необхідність, що існує у суспільстві в дотриманні відповідних норм, правил, вимог для досягнення відповідного результату у стосунках між людьми. Нормативність є способом відтворення у суспільстві типових стосунків, є засобом зв'язку між людьми різних поколінь чи епох. *Оцінювальність моралі* пов'язана з її здатністю до схвалення чи засудження (осуду) явищ соціальної практики, дій, вчинків, поведінки людини, інших соціальних суб'єктів. Оцінювальність встановлює їхню відповідність чи невідповідність щодо вимог панівної моральної системи та цінностей. Залежно від соціальних суб'єктів, масштабів їхньої діяльності, сфер діяльності, можливостей існують різні способи оцінок: публічна і приватна, усна і друкована, замовчування, ігнорування чи захоплення, ідеалізація, визнання чи упередженість, інтерес чи захоплення тощо. *Імперативність* (від лат. *imperativus* – наказовий, владний) – це форма вираження повелінь (приписів, вимог), спосіб їхньої реалізації, що орієнтує особистість на конформізм, адаптацію до встановлених (усталених) суспільством стандартів поведінки. Мораль у цьому контексті велить певним чином ставитись до людей, до суспільства, до природи і

до самого себе. Імперативність є однією з найважливіших ознак соціальної норми, яка виявляється у тому, що поведінка, яка не відповідає нормі, викликає в людей негативні реакції та осуд.

Якщо люди керуються загальноприйнятими моральними нормами, то вони формують *моральну культуру*. Щодо особистості це означає:

- знання нею загальних моральних принципів;
- культуру її етичного мислення, тобто здатність морального судження;
- культуру почуттів – здатність до співпереживання, вміння прийти на допомогу;
- культуру поведінки, тобто перетворення знань про моральні принципи у повсякденну норму вчинків;
- етикет – зовнішній вияв моральної культури, манери поведінки.

Закони – це нормативні акти, прийняті вищим органом державної влади в установленому конституцією порядку. Є вищим виявом соціальних і культурних норм і вимагають безумовного підпорядкування. Розрізняють *два види законів*: *звичаєве* та *формальне право*. Звичаєве право – це сукупність неписаних правил поведінки в доіндустріальних суспільствах, що санкціоновані державою. Із звичаєвого права поступово виникли формальні юридичні закони, що закріплюються конституцією – основним політичним законом країни. Порушення законів несе за собою кримінальні покарання, найсуворішим з яких є смертна кара. За допомогою законів суспільство захищає найвищі цінності: життя людини, державну таємницю, людські права і гідність, власність, мораль тощо.

● **Мова.** Є головним засобом людського спілкування, першоосновою культури. Саме завдяки мові спільнота нагромаджує і передає культурні надбання, соціалізує своїх членів. Мова – це фундамент культури, адже за її допомогою фіксуються і передаються знання, норми, моделі поведінки. До мови відносять не лише систему знаків і символів, а й жести, міміку тощо.

Люди, освоюючи навколишній світ, певному поєднанню звуків надають якогось значення. Лише людина здатна використовувати символи, за допомогою яких вона спілкується, обмінюється не лише простими відчуттями, а й складними ідеями, думками, способами спільних дій тощо. Як мова відокремлює людей від тварин, так і писемність проводить кордон між примітивними культурами і цивілізацією.

Мова виконує функцію своєрідного *ретранслятора культури*. Сьогодні відбувається революційний переворот в культурі, пов'язаний з інформаційними, мережевими технологіями, що, безумовно, не може не впливати на розвиток мови. Мова настільки зливається з культурою, що кожне нове додавання в суспільну культурну спадщину обов'язково пов'язане зі змінами в мові. У результаті професійні, вікові та інші групи людей можуть мати свою специфічну мову, свою *мовну субкультуру*. Не лише культура змінює мову, а й мова може активно допомагати або, навпаки, стримувати поширення культури. Мова – це *засіб комунікації*, взаємозв'язку людей на основі обміну інформації та безпосереднього спілкування.

Інші складові культури та їхній опис подано в табл. 8.1.

Таблиця 8.1

Інші складові культури та їхня характеристика

Складова культури	Характеристика
<i>Традиції</i>	Сукупність правил поведінки щодо інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування.
<i>Знання</i>	Вживається щодо тих понять, які є результатом висновків, що походять з емпіричного досвіду.
<i>Переконання</i>	Погляди, які не ґрунтуються на наукових фактах і не визнаються усіма як безумовно правдиві.
<i>Звичай</i>	Стереотипи соціальної поведінки, які зберігаються незмінними впродовж тривалого історичного періоду, передаючись від покоління до покоління.
<i>Обряди</i>	Сукупність колективних людських дій, що втілюють у собі певні уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури аналогічні почуття; такі почуття мають, зазвичай, колективний характер.
<i>Ритуали</i>	Пов'язані із культом символічні форми поведінки, за яких спосіб дій є чітко канонізованим і впорядкованим.
<i>Церемонії</i>	Послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат, функція яких полягає в урочистому підкресленні особливої цінності для суспільства чи будь-якої соціальної групи подій, що відзначаються (коронування – яскравий приклад важливої для суспільства церемонії).
<i>Табу</i>	Заборона або система заборон на виконання певних дій (використання певних предметів, промовляння окремих слів тощо), порушення яких вважалося, карається надприродними силами (посиланням хвороб, смерті). У сучасному суспільстві табу накладається, наприклад, на кровозмішення, канібалізм, осквернення могил тощо.
<i>Етикет</i>	Сукупність умовних правил поведінки щодо інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування.
<i>Манери</i>	Ціннісні характеристики моральності особистості (чемність, тактовність, делікатність), а також уміння поводитися серед людей, взаємодіяти (спілкуватися) з ними тощо.

Складові культури рідко існують окремо, незалежно один від одного. На це свого часу звернув увагу **Пітирим Сорокін** у відомій чотиритомній праці „Соціальна і культурна динаміка” (1937–1941). Зазвичай вони вступають у певні відносини, створюючи **комбінації чотирьох основних форм інтеграції культурних елементів**:

- 1) *Просторове, або механічне існування*: конгломерат, об’єднання, структурна єдність складових (елементів) культури.
- 2) *Каузальна, або функціональна інтеграція*: різні елементи єдиного цілого впливають один на одного і на цілу систему культури. Зміни в одному елементі або його зникнення веде до зміни всього комплексу.
- 3) *Об’єднання, зумовлене зовнішнім фактором*: вільна інтеграція елементів культури, що мають спільний (зовнішній) об’єднувальний фактор. При такому об’єднанні завжди існує можливість заміни одного з елементів без будь-яких ускладнень чи наслідків.
- 4) *Логіко-смилова інтеграція*: найвища форма інтеграції елементів культури, яка має такі властивості, як саморегулювання, імунітет (стійкість) до зовнішніх впливів.

На основі аналізу соціокультурних складових (цінності, норми) П. Сорокін виокремлює тривалі періоди історії, в яких виявляють себе достатньо тривалі культурні зразки людського життя або логіко-значущі *культурно-ціннісні системи*, що формуються під впливом „подвійної” природи людини: істоти мислячої і чуттєвої. Якщо домінує чуттєва сторона людської природи, то відповідно домінує *чуттєвий (сенсорний) тип культурної системи*. Якщо акцент зроблено на розум, тоді формується *ідеаціональний (умоглядний, надчуттєвий) тип культурної системи*. За умов балансу мислячого і чуттєвого утворюється, за термінологією П. Сорокіна, *ідеалістичний тип культурної системи*.

Чуттєвий тип культури характеризується сенсорністю, тобто увага переноситься переважно на емпіричний досвід, світськість і відповідність земному світу. Для такої культури характерне сприйняття світу за допомогою слуху, зору, дотику і нюху. Причому досвід є єдиним критерієм істини, а раціональне пізнання світу абсолютизується. З цього періоду починає швидко розвиватися технічне і природничо-наукове знання, виникає індуктивна філософія.

Ідеаціональний тип культури характеризує світовідчуття, яке спрямоване на надчуттєве і надрозумове пізнання Абсолюту, що основане на панівних у суспільстві ідеях. Прикладом такої культури, за П. Сорокіним, є європейське середньовіччя, культура брахманської Індії, лаоїстська і буддійська культури, грецька культура VIII–VI ст. до н. е. В ідеаціональній культурі сприйняття і пізнання світу здебільшого здійснюється за допомогою одкровення, інтуїції, містичного досвіду. Раціональне пізнання відкидається, людина не довіряє своєму розуму, більше думає про кінець світу, ніж про природний порядок речей і можливості перетворення дійсності.

Ідеалістичний тип культури характеризується тим, що значення ідей і чуттєво відчутних предметів стає рівноправним, відбувається начебто гармонійне

злиття двох типів світогляду в єдине ціле (прикладом ідеалістичного типу у європейській культурі можуть бути епохи античності та Відродження).

Кожна з вказаних культурних суперсистем є лідером у конкретний часовий період. Терміном „суперсистема” П. Сорокін позначає культуру великих культурних спільнот або історичних періодів: антична культура, культура середньовіччя і т.д. „Чуттєва” та „ідеаціональна” системи є досить стійкими і можуть існувати довго, тоді як „ідеальна”, яка намагається синтезувати дві попередні, через недосконалість такого синтезу має достатньо короткий часовий період свого існування (100–200 років). Зокрема, культуру заходу середньовічної доби П. Сорокін розглядає як ідеаціональну, оскільки головною цінністю є Бог. Архітектура і скульптура середніх віків були „Біблією у камені”. Література і живопис також були „пронизані” релігією.

З XIII ст. ідеаціональна культура починає занепадати, оскільки домінує теза, що ми розуміємо і пізнаємо те, що відчуваємо. Те, що є недоступне відчуттям, просто не існує. Протягом XII–XIV ст. у західній культурі надчуттєвий і чуттєвий принципи співіснують, тому культура цього періоду – ідеалістична. З XVI століття утверджується у західній культурі принцип чуттєвості, яким охоплено економічну, політичну, філософсько-мистецьку сферу. Однак у XX ст. цей принцип себе вичерпує, чим зумовлена поява низки кризових явищ в сучасній культурі. На зміну, на думку П. Сорокіна, мусить прийти ідеаціональна культура, яка твориться на очах. Сорокін розуміє суть кризи культури як зміну одного типу культури іншим і передбачає нове культурне піднесення.

Соціокультурна динаміка П. Сорокіна в історичному контексті збігається з цінностями, які ще були розроблені давньогрецькою філософією: цінності, що є продуктом розумової діяльності, – це Істина; цінності естетичного задоволення – Краса; цінності соціальної адаптації та моралі – Добро. Нарешті, інтегровальну функцію виконує цінність Користі. Саме будь-яку людську активність можна пояснити на основі цих універсальних категорій.

Як культуру П. Сорокін розуміє передусім усе те, що було створено (модифіковано) свідомою чи неусвідомленою діяльністю двох або більше індивідів, але за умови їхньої *взаємодії*. Культура лише тоді виконує місію інтеграції в соціумі, коли суспільство досягає успіху, збалансовуючи енергію людей, які підпорядковуються служінню Істині, Красі і Добру. Окрім цього, кожна культурна суперсистема володіє власною системою знань, філософією, релігією, законами розвитку, традиціями і звичаями.

В умовах глобалізації суспільства окремі дослідники говорять про новий тип інтеграції культури, окреслюючи цей процес поняттям „суперкультура” (**К. Боулдінг**). Це поняття включає культуру автострад, хмарочосів, новітніх інформаційних технологій і т.п. Вона характеризується глобальним розмахом, уніфікацією мови міжлюдського спілкування (англійської), зростанням ролі науки, яка перетворюється у своєрідну ідеологію. Такі кардинальні зміни в культурному процесі не можуть не позначитися на формах та видах культури, які є вже усталені, визначають „обличчя” соціуму й національних культур.

8.3. Форми та види культури

● **Форми культури.** У процесі історичного розвитку людини та її взаємодії з оточенням сформувалися різні форми та різновиди культури. До основних форм культури вчені відносять передусім матеріальну і духовну культури.

Матеріальна культура – це сукупність опредмечених результатів людської діяльності, що включає як фізичні об'єкти, створені в результаті діяльності людей (знаряддя праці, будинки, книжки, прикраси, одяг тощо), так і природні об'єкти, які вони використовують.

Духовна культура – це сукупність результатів діяльності, що включає нематеріальні об'єкти, створені розумом і почуттями людини (мова, знання, традиції, міфи, символи тощо). Сферами духовної культури є мистецтво (література, театр, живопис тощо); фольклор і народна культурна традиція; релігія та ідеологія; право звичаєве і державне; мораль та естетичні уявлення; наука та освіта.

Залежно від того, *хто створює культуру і який її рівень*, розрізняють загальнолюдську, національну, елітарну, народну, масову культури.

Загальнолюдська культура – це культура, вироблена людством протягом усієї історії його існування. Вона ґрунтується на загальнолюдських цінностях – істині, добрі, справедливості тощо.

Національна культура – це сукупність символів, цінностей, норм, взірців поведінки, вірувань, що характеризують конкретну спільноту (націю, народність) певної держави, країни. Національна культура може бути лише в тій державі, в якій панує лінгвістична та етнічна єдність. Більшість сучасних держав мають кілька або ж багато національних культур. Тоді говорять про культуру національної більшості, або панівну (домінантну) культуру, та субкультури національних меншин.

Панівна (домінантна) культура – це сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства. **Субкультура** – це частина загальної культури, що притаманна й поширена в межах соціальної спільноти. Наприклад, сюди можна віднести, окрім згадуваних нами, культури національних меншин, або субетносів, молодіжну субкультуру, кримінальну субкультуру та ін. Субкультура відрізняється від панівної культури поглядами на життя, манерами поведінки, одягом, звичаями, сленгом (специфічні слова і вирази, притаманні представникам певних соціальних груп). Наявність субкультур – показник різноманіття культури суспільства, її здібності до адаптації, розвитку. Субкультура може набувати форм *контркультури* – свідомого й цілеспрямованого відкидання загальнокультурних форм, нехтування основними моральними нормами та національними традиціями (наприклад, субкультура панків, наркоманів, алкоголіків, бездомних).

Між певними субкультурами може встановлюватися обмін культурними формами, так звана *аккультурація* як процес „вростання” людини в культуру, що

відрізняється від тієї, в якій вона була вихована або яку вона освоїла в процесі соціалізації. Як приклад можна розглядати тенденцію до поширення кримінальної субкультури в різних соціальних прошарках, особливо серед молоді (сленг, пісні, манера поведінки тощо).

Елітарна культура – створюється привілейованою частиною суспільства або, на її замовлення, – професійними творцями. До неї можуть належати, наприклад, серйозна класична музика, концептуальний живопис і скульптура, високоінтелектуальна література та ін. Зазвичай, творіння елітарної культури випереджують рівень запитів пересічної людини, мають високу споживчу вартість. Коло її споживачів – високоінтелектуальна частина суспільства або особи з високим рівнем доходів. Коли рівень освіченості зростає, розширюється коло її споживачів.

Народна культура (фольклор) – це культура, що створюється аматорами-творцями, які не мають професійної підготовки, і пов'язана з життям широких народних мас. Її репрезентують казки, легенди, міфи, танці тощо. За формою вияву елементи народної культури можуть бути індивідуальними, груповими, масовими. Зазвичай, фольклор є чітко локалізованим – пов'язаний із традиціями певної місцевості.

Масова культура апелює до всіх і розрахована на масове вживання. Явище масової культури з'явилося у середині XX ст. Головна її функція – розважально-компенсаторна. Це культура, позбавлена внутрішнього джерела розвитку, яка функціонує на основі соціального замовлення. Створюється професійними творцями і поширюється засобами масової інформації, електронними пристроями тощо. Характерною її ознакою є вторинна (на відміну від історично сталої) система культурних цінностей, призначених для масового споживання. Відрізняється високим рівнем стандартизації (уніфікації) культурних зразків, що поширюють (культивують) типові цінності. Має меншу художню цінність і значно менше збагачує особистість духовно, ніж елітарна чи народна культура. Хоча й тут є винятки. Так, запропоновані художні рішення для означення (реклами) продукту чи його властивостей з часом можуть набувати неабиякої художньої цінності і розглядатися як приклад мистецького (художнього) вирішення чи зразка. Сьогодні поняття „масова культура” наголошує переважно лише на одному – ринковому аспекті сучасної культурної ситуації.

● **Види культури.** Окрім форм культури, виокремлюють види культури залежно від того, який аспект соціальної реальності вони охоплюють. До основних видів культури належать такі:

Виробнича культура – тісно пов'язана зі змістом професійної та трудової діяльності людини, групи, організації. На неї впливають рівень професійної освіти, стан організаційної культури, етична сторона виробничих стосунків. Ширший аспект виробничої культури охоплює *економічна культура* – стала система цінностей, культурних еталонів, традицій, соціальних звичок та умінь, які відтворюють найпоширеніші в суспільстві зразки й моделі діяльності та поведінки людини, що реалізуються в сфері соціоекономічних відносин.

Політична культура – визначає форми й методи боротьби за владу, способи організації політичного життя країни. Так, розвинута демократія неможлива без високої політичної культури як масової форми поведінки населення, виборців, політичних діячів, еліти суспільства, громадських організацій.

Фізична культура – регулює ставлення людини до свого тіла, власного здоров'я, способу життя.

Побутова культура – визначає манеру поведінки в емоційно-сімейній сфері, ситуаціях спілкування з найближчим оточенням (сусідами, знайомими тощо).

Конфесійна культура – формується на спільних віруваннях, належності до однієї конфесії, церкви, що породжує спільність поглядів, цінностей, взірців поведінки.

Сексуальна культура – відображає інтимні сфери відносин, стосується продовження роду.

Серед інших поділів культури, наукова література подає такі. За *суб'єктом*, або *носієм* культури виділяють **культуру суспільства загалом** або **культуру нації, класу**, інших соціальних груп (демографічних, територіальних тощо) та **особисту культуру** (культура окремої особистості). За *функціональною роллю* культуру можна поділити на **загальну** (актуальну), необхідну кожному членові того чи іншого суспільства, і **спеціальну** (професійну), необхідну людям тієї чи іншої професії. За своїм *характером* і „*цільовим призначенням*” культура буває також **релігійною** і **світською**. Особливим різновидом культури є **девіантна культура**, яка як різновид субкультури притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою.

Рівень розвитку суспільства визначається розмаїттям культур. Важливим для суспільства є дотримання культурної рівноваги, мирного співіснування різних культур. За умови непорозумінь можуть виникати *культурні конфлікти*, тобто ситуації, коли цінності однієї культури вступають у суперечність із цінностями іншої. Як наслідок таких конфліктів можлива поява нових культурних форм (субкультур, контркультур), як у позитивному, так і в негативному значенні. В умовах суспільної трансформації при переході від старих культурних структур (заідеологізованість, суцільний контроль за всіма сферами суспільного життя, домінування цінностей зрівнялівки тощо) і формуванні нових відбувається становлення *нової культурної реальності*. Для України вияв цієї реальності виражається у:

- зміні соціальної орієнтації та ідеалів, подоланні заідеологізованості культури, новому соціальному виборі;
- переоцінці цінностей;
- зростанні ступенів свободи, багатоманітності і строкатості напрямів духовного і культурного життя;
- знятті „жорсткого” ієрархічного управління сферою культури;
- формуванні нової інфраструктури сфери культури і нових принципів управління нею (поява недержавного сектора культури та комерціо-налізація культурної діяльності);
- формуванні нових соціально-культурних потреб, шкали і критеріїв

- оцінки явищ культури, нових смаків, уподобань, нових елементів способу життя;
- зміні статусу, а відповідно, ролі та функцій національної культури, яка стає одним із визначальних факторів прогресу суспільства, розвитку його державності;
 - відкритості культури, посилення впливу західної (особливо американської) культури, модернізації сфери культури;
 - зростанні інтересу до містики, парапсихології, астрології, нетрадиційних форм релігії та ін., що породжує істотні зміни у масовій свідомості, створює нові вектори буття людини в суспільстві.

8.4. Ментальність та її сутність

На розвиток культури того чи іншого суспільства має неабиякий вплив фактор ментальності. Будь-яка культура зберігає в своєму ядрі лише те, що відповідає її логіці поступу, національним особливостям. Тому звернення вчених до поняття „ментальності” – це прагнення відшукати щось невлomite, але завжди присутнє в діях і поведінці людини, соціальних груп, суспільства загалом.

На початку ХХ ст. у повсякденній мові терміном „ментальність” (менталітет) позначалися певні системи світосприйняття та поведінки, „форми духу”. Запровадження в науковий лексикон поняття „ментальність” пов’язується з іменами **Марка Блока** та **Люсьєна Февра**, що заснували у 1929 р. в Парижі журнал „Аннали економічної й соціальної історії”. Вони застосували це поняття при аналізі внутрішнього світу людей епох середньовіччя і Ренесансу і дійшли висновку, що людина в різні епохи мислить по-різному. Терміном „ментальність” тут позначалася своєрідність духовного світу індивіда чи спільноти, що детермінована конкретною епохою або етнокультурою.

Словник „Максідіко” (1995) зазначає, що термін „ментальність” (від англ. *mentality*) вперше вжито 1842 року в англійській мові й потім перенесено у французьку. Вказується, що ментальність позначає досить широкий спектр категорій: 1) спосіб думання; 2) склад розуму; 3) умонастрій.

Ментальний феномен сьогодні постає складним утворенням, що відкриває шляхи для багаторівневого і системного аналізу культурних явищ. Так, *етнологи* розглядають ментальність як основний атрибут етнічного, що дає змогу відокремити один етнос від іншого, глибше розглянути проблеми світосприйняття цього етносу. *Психологи* намагаються „вписати” ментальність у наявну систему психологічних категорій, оперуючи при цьому такими поняттями, як мислення, архетип, сенси, мотиви, симпатії, стереотипи тощо. Важливою складовою пси-

хологічного підходу є аналіз повсякденної поведінки у різних сферах людської життєдіяльності, що перебуває під впливом звичаїв, традицій, усвідомлюваного і неусвідомлюваного. З погляду *культурологів* у ментальності важливим є момент її впливу на звичаї, традиції, вірування, знання, способи та прийоми дій і інші складові матеріальної та духовної культури. *Соціологи* основну увагу звертають на проблеми ціннісно-світоглядного сприйняття світу, типологізації моделей соціальних дій та поведінки людини, що формується у певних культурно-історичних умовах, під впливом соціальних змін, знань та суджень, характерних для певних соціальних груп, соціумів.

Для сучасного розуміння ментальності (менталітету) важливими є такі *положення*:

- ментальність – це *система образів та уявлень*, які в різних соціальних групах утворюють різноманітні комплекси, поєднання, своєрідний „код”, що склався історично;
- ментальність позначає *стійкий порядок людського мислення* (розумових навичок), який поєднує в собі сферу як свідомого, так і несвідомого у сприйнятті людиною тих чи інших конкретних ситуацій, в яких вона перебуває, та навколишньої реальності загалом;
- ментальність – це *спосіб віддзеркалення суспільної свідомості*, але такої, що не зводиться до суми її форм (релігії, науки, мистецтва тощо). Ментальність – це цілісне специфічне відображення духовних принципів і механізмів;
- ментальність – це *дух народу*, який є нетотожним духу історичних культур, але який формується на їхній основі і дає змогу говорити про національну культуру. Ментальність існує доти, доки існує народ як цілісний історичний суб’єкт, який займає своє особливе місце у загальній картині розвитку людства;
- ментальність – це *спосіб бачення світу*, що відрізняється особливим стилем світосприйняття, сформованим у результаті довгого існування суспільства в єдиних історичних умовах;
- ментальність – це *структурне, ієрархізоване, соціопсихічне утворення*, у фундаменті якого є стійкі складові (ментальні архетипи) та поверхневі і більш рухливі елементи, які перебувають у стані формування. Ментальним структурам властива інертність, але залежно від зрушень у масовій свідомості, економіці, психології й від форм спілкування та влади можуть відбуватися зміни у ментальності;
- ментальність *відкриває шлях до пізнання потаємних пластів людської психіки та суспільної свідомості*, вона є тісно пов’язана із повсякденністю, конкретними орієнтирами кожної людини;
- ментальність *є наслідком тривалого історичного розвитку соціуму*.

Чимало дослідників вважають, що менталітет є певною *інтегральною характеристикою людей, які живуть у конкретній культурі*, що дає змогу описати

своєрідність бачення цими людьми навколишнього світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього. Показовою з цього приводу є колективна фундаментальна праця „Європейська історія менталітету” (1993), до якої було долучено 30 дослідників із Німеччини, Франції, Австрії й інших країн і в якій було здійснено огляд та аналіз проблем, що входять до змісту європейського менталітету. *Складовими змісту європейського менталітету (ментальності) є такі:*

- оцінювання людиною співвідношення між тілом та душею, як свідомо оцінка, так і неусвідомлюване сприйняття ролі тілесного (наприклад, тіло як темниця душі);
- погляд людини на молодість та старість;
- ставлення людини до сексуальності та кохання (наприклад, розподіл чи ні сексу, кохання та шлюбу або роль романтичного кохання у сенсі життя);
- страхи та надії людини (наприклад, уявлення людини про потойбічний світ, специфіка розуміння утопії);
- уявлення людини про співвідношення радості, страждань і щастя, про засоби подолання страждань;
- розуміння людиною хвороби (як божого покарання чи як біологічного дефекту);
- уявлення людей про смерть та поведінку людини під час вмирання;
- психологічні емоції у системі „індивід – сім’я – суспільство” (наприклад, у групі взаємопов’язаних індивідів, культ індивідуальності тощо);
- суспільні критерії ціннісних орієнтирів (наприклад, консерватизм чи прогресивність, сила чи хитрість тощо);
- значення праці та відпочинку (свято як щось „святе” чи „робота робить вільним”);
- структура й оцінювання влади (наприклад, священне походження влади, антиавторитарні течії тощо);
- ставлення до війни і миру (наприклад, справедливі й священні війни, принципове заперечення насильства тощо);
- форми етики й права (наприклад, божественний зміст етики, станове розуміння права тощо);
- система естетичних уявлень людини та суспільства;
- форми та зміст релігійності;
- оцінювання людиною природи та навколишнього світу;
- суть космології певного народу (наприклад, світ як організм, світ як машина);
- сприйняття простору (наприклад, святість простору, принципи пересування у просторі тощо);
- зразки мислення (наприклад, асоціативне мислення, розв’язання проблем шляхом дискусій тощо);
- принципи регуляції поведінки людини (наприклад, правила поведінки за столом, у громадських місцях тощо);

- форми комунікації (наприклад, особливості мови, психологічна мова жестів тощо).

Наведений перелік складових європейського менталітету дає уявлення про широкий діапазон змістовного його наповнення, що відкриває перспективу подальших досліджень, особливо крос-культурного й порівняльного характеру.

Отже, *ментальність* (від лат. *mentalis* – розумовий, розум, думка, інтелект) – *глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості та несвідомого, сукупність схильностей індивіда або соціальної групи мислити, відчувати й сприймати світ певним чином.*

Залежно від носіїв менталітету (ментальності) та сфери життєдіяльності, можна розглядати його окремі *різновиди*:

- політичний менталітет;
- економічний менталітет;
- культурний менталітет;
- трудовий менталітет;
- релігійний менталітет;
- соціально-побутовий менталітет;
- екологічний менталітет;
- національний (етнонаціональний) менталітет;
- молодіжний менталітет тощо.

Розглянемо окремі різновиди менталітету докладніше:

● **Культурний менталітет.** Саме в культурному менталітеті соціальної групи, нації, є розгадка того, чому в однаковій ситуації представники різних народів реагують по-різному, ведуть різний спосіб життя. Так, японський і європейський художник один і той самий пейзаж змалюють по-різному. Це закономірно. Менталітет, як і культура, – жива душа кожного народу. Специфіка культурної ментальності виявляється у таких *ціннісних орієнтирах*, як:

- ставлення до праці й власності;
- пріоритет особистого або суспільного інтересу;
- ступінь свободи індивіда, можливість його самовираження;
- схильність до традиції або допущення інновації, творчості;
- конкуренція чи монолітна єдність суспільства;
- обмінний або розподільний характер господарських відносин;
- прибуток або виконання плану як економічна мета господарювання.

Серед сучасних тенденцій, що негативно позначаються на культурному менталітеті, є загальне явище, яке соціологи назвали *вестернізацією культурних потреб та інтересів*, насамперед молодіжних груп населення. Цінності національної культури витісняються або підміняються зразками масової культури, орієнтованої на досягнення стандартів, способу життя в його найпримітивнішому і полегшеному варіанті. Окрім того, для багатьох людей, і знову ж таки переважно для молодих, характерна *відсутність етнокультурної, або національної самоідентифіка-*

ції. Культурна соціалізація молоді відбувається поза національною, наприклад, в українських реаліях, на традиційно радянській або на західній моделях виховання. Значний вплив на культурний процес здійснює також суцільне впровадження комп'ютерної техніки. Наслідки комп'ютеризації для розвитку культури досить суперечливі. Вони мають як позитивний, так і негативний характер. З одного боку, комп'ютер визволяє людину від монотонної праці, відкриває можливості для реалізації і розвитку творчого потенціалу індивіда, з іншого – призводить до появи безлічі проблем, пов'язаних із зайвою раціоналізацією і дегуманізацією. У результаті комп'ютеризації відбувається формування елітарної структури суспільства, з'являється новий тип особи з техногенним мисленням, збіднюється емоційно-чуттєве середовище, виникають труднощі в міжособистісних стосунках, спілкування з людьми замінюється спілкуванням з комп'ютером, розвиваються професійні „комп'ютерні” захворювання.

В основі культурного менталітету – система цінностей та норм, що впливають на поведінку людини у різних сферах її життєдіяльності. Культурний менталітет формується під впливом соціокультурних факторів етичного, естетичного, релігійного, правового й іншого характеру, що формують соціокультурні стереотипи сприйняття світу людиною цієї нації.

● **Національний менталітет.** Ментальність нації є цілісним феноменом, який узагальнює якісні характеристики певного народу. Вона вкорінена у вихідні умови його життя, постійно відтворюється, як цілісність розгортається в самій собі. *Через феномен національної ментальності людина постає не просто індивідуальною істотою, а представником нації, конкретного національного суспільства.* Щодо України, одним із перших, хто звернув увагу на особливості національного характеру українців, був **М. Костомаров**. Його праця „Дві руські народності” (1861) мала особливий вплив на всі подальші розвідки з проблем національної етнопсихіки. М. Костомаров звернув увагу на такі риси українців, як поетичність і релігійність, індивідуалізм (на відміну від общинних начал, єдиновладдя та жорсткого централізму у росіян). Характеризуючи вдачу українців, він вказує на такі негативні її вияви, як свавілля, невизначеність форм суспільного буття. Водночас характерними особливостями їхньої етнопсихології дослідник вважає демократизм та волелюбність. Про демократизм українців, за М. Костомаровим, свідчить їхня духовна терпимість до іноземців, релігійна толерантність.

Серед розвідок з етнопсихології українців, які ґрунтуються на фактографічних матеріалах XIX ст., виокремлюється праця **Володимира Антоновича** (1834–1908) „Три національні типи народні” (1888), яка стала фактично новою сходинкою у становленні української етнопсихологічної науки. Вона присвячена порівняльній характеристиці національної вдачі росіян, українців та поляків. В. Антонович акцентує увагу на двох групах факторів, які щонайбільше позначаються на формуванні національної характерології: спадкові соматологічні (антропологічні особливості) та етнопедагогічні, пов'язані із виховною роллю культури, історичного досвіду народу та соціального середовища. Дослідник значно розширює, порівня-

но з попередниками, джерельну базу, використовуючи антропологічні, фольклорно-етнографічні та мистецтвознавчі дані. Комплексний підхід до проблеми дає змогу вченому не лише виявити своєрідні риси, властиві для кожного з народів, а й дистанціювати їх, розмежувати як цілком різні, самодостатні етнічні спільноти.

У формуванні дослідницьких напрямів української етносоціології та етнопсихології помітною була роль **І. Франка**, який обґрунтовує доконечність для з'ясування національної своєрідності народу, його духовності таких понять, як „етнічна ідентичність” та „національна самосвідомість”, і наприкінці XIX ст. ставить питання про потребу соціологічного дослідження колективної психіки методом опитування з метою з'ясування соціально-психологічних та світоглядних засад буття народу, студіювання прихованих факторів міжетнічних взаємовідносин, поглядів та етнічних стереотипів народу щодо сприйняття як себе, так і сусідніх етносів.

Дослідження з української ментальності у XX ст. (аж до початку 90-х рр.) розгорталися за кордоном у середовищі вчених української діаспори. Предметом уваги зарубіжних українських вчених стало з'ясування основних чинників формування менталітету, осмислення процесу становлення української етнопсихології. Вагомим внеском стала, зокрема, праця **В. Липинського** „Листи до братів хліборобів”, в якій дослідник, ґрунтуючись на особливостях національної етнопсихіки та світоглядно-психологічних характеристик різних соціальних груп українського суспільства, намагається окреслити перспективи національно-державного статусу України.

Помітним здобутком у розробці проблем національного менталітету є також праця **Олександра Кульчицького** (1895–1980) „Риси характерології українського народу”(1949). На його думку, на формування національного характеру українців мали вплив шість чинників формування: расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні, глибинно-психологічні. Застосовуючи науково-теоретичні засади європейської етнопсихології, дослідник вибудовує та подає цілісну, добре аргументовану концепцію української характерології.

Систематизацію основних виявів національного характеру здійснив **Дмитро Чижевський** (1894–1977) у праці „Український народний характер і світогляд” („Нариси з історії філософії на Україні”, 1931). Він виокремлює найхарактерніші риси психічного укладу українського етносу та ті, які притаманні представникам української духовної еліти. На його думку, найвиразніше українська етнопсихологічна самобутність виявляється в емоціоналізмі та індивідуалізмі.

Виняткового значення набула узагальнювальна праця **Володимира Яніва** (1906–1991) „Нариси до історії української етнопсихології” (1993), предметом висвітлення якої є *етнохарактерологія українства*, що в основних своїх рисах усталилася на кінець XIX – початок XX ст. У роботі подано синтетичну наукову концепцію розвитку української етнопсихології, вміщено ґрунтовний історіографічний огляд основних етнопсихологічних розвідок та досліджень. Автор робить

вдалу спробу розкрити прикладний аспект етнопсихологічних студій, моделюючи на основі аналізу етнографічних джерел виховний ідеал українства.

Спільною рисою етнопсихологічних досліджень учених діаспори є конкретно-історичний підхід до висвітлення національної вдачі, характерний хронологічний зріз, що перекриває головню кінець XVIII–XIX ст., та суб'єкт аналізу – домінантна для цього періоду соціальна категорія населення – переважно селянство.

Українську духовність означають як *інтроверсійну* (повернення суб'єкта до себе, на світ внутрішніх переживань) в своїй основі. Осердям інтроверсійної орієнтації постає „внутрішній світ, культ духовності, змагання до ідеалу моральної краси та підхід до всього з точки зору його моральної вартості” (В. Янів). Негативним аспектом цієї настанови є недооцінювання раціональної компоненти зовнішньої культури (техніки, політично-соціальної організації, економіки), низька соціальна активність. Переважання емоційності та домінування її над інтелектом і волею, інтенсивніше внутрішнє життя і потреба експресії (пісня, музика) – такими, на думку дослідників, є характерні ментальні вияви українства. Інтровертизм у проекції на цілий український соціум виявляється переважанням гуманістичної складової (моральність, доброзичливість, толерантність, естетизм та філософічні настанови до життя). Нестача експансивної підприємливості назовні, брак волі до економічно-політичного домінування у світі, консерватизм, аполітичний спосіб думання, вислідом яких стали політична упослідженість, недержавність, стан виживання і поневолення цілого народу.

Важливим чинником формування національної психіки постає культура. Як витвір певної спільноти, система її етичних, естетичних, релігійних, політичних, етнічних цінностей, культура формує національну психіку і водночас зазнає впливу останньої. Особливості впливу культури на етнопсихіку українців дослідники пов'язують з *геокультурною периферійністю України* в європейському культурному колі.

Належність українства до європейського культурного кола зумовила раціонально-активні світонастанови національної психіки. Проте межове геополітичне положення України між європейським Заходом і азійським Сходом, периферійний характер „європейськості” України, спричинили запізнілу появу в Україні таких течій Заходу, як католицизм, ренесанс, просвітництво. Унаслідок послаблення раціонально-розумової компоненти європейського сцієнтизму українська етнопсихіка розвивалася головню у напрямі інтенсифікації внутрішнього життя, „розбудови особи вглиб замість експансії вшир” (Д. Чижевський, 1931). У цьому, на думку багатьох дослідників, полягає причина зосередження творчих пошуків і самовиявів духовності української нації у сфері проблем культури, „питань історичної долі і правди” (І. Крип'якевич).

Особливостями і своєрідністю української етнопсихіки є творення та перевалювання в соціальному житті малих груп „почуттєвих” спільнот, заміна активності „глибинним” увнутрішненням людини, переважання індивідуалізму як прикмети національної вдачі, стала схильність до добродійних дій, дружні взаємини,

пошана сусідів і товаришів, терпиме ставлення до людей іншої національності, значущість особи лідера, керівника.

● **Трудовий менталітет.** Інтегрує в собі суттєві властивості та опосередковані відносини явищ дійсності та пізнання у сфері трудової діяльності людини. *Трудовий менталітет – це соціально-економічна категорія, яка узагальнено відображає рівень національної трудової свідомості суспільства, соціальних груп та верств населення, окремих індивідів, сприйняття сенсу трудової діяльності, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, які зумовлюють спонукальні мотиви певної трудової поведінки.*

Будь-які особливості мислення, прагнень, характеру, трудової поведінки людей мають насамперед соціальне походження. Формування трудового менталітету завжди відбувається у певному соціокультурному контексті. При цьому, як відомо, особливості національного трудового менталітету, його позитивні і негативні риси визначає сукупність історичних, політичних, географічних, соціокультурних, економічних та інших чинників.

Менталітет є *індикатором якості трудового потенціалу*. На формування трудового менталітету, як вказують **Д. Богиня, М. Семикіна** (2003), впливає низка факторів творчо-особистісного, соціально-демографічного, соціально-психологічного і соціально-економічного характеру (див. рис. 8.1).

Сучасні реалії України зумовлюють нові вимоги до формування працівника ринкового типу, якому притаманні такі *рис*и *трудо*вого менталітету, як:

- готовність інтенсивно та високопродуктивно працювати;
- визнання права власності на свою робочу силу;
- здатність до адаптації, інновацій, перенавчання; високий рівень самодисципліни; прагнення підвищувати на ринку праці свою конкурентоздатність;
- економічне мислення, орієнтація на високу оплату праці та задоволення різноманітних потреб;
- повага до права власності та орієнтація на зростання власного капіталу;
- зацікавленість в успішній та прибутковій діяльності фірми або організації та ін.

Витоки різноманітних, позитивних і негативних особливостей українського трудового менталітету, пов'язані не лише зі складною соціально-економічною ситуацією сьогодення або лише з плановою централізованою економікою та ідеологією радянських часів. Дослідження причин цих особливостей – окремий напрям досліджень сучасної соціології праці та економічної соціології. Завдання побудови ринкової економіки в Україні вимагають поступової трансформації трудової (економічної) свідомості працівників у певному напрямі, а саме – наближення до трудового менталітету ринкового типу з орієнтацією на конкурентоздатність.

Формування українського трудового менталітету перебуває на перетині впливу двох великих культурних традицій – західної і східної. На думку німецько-

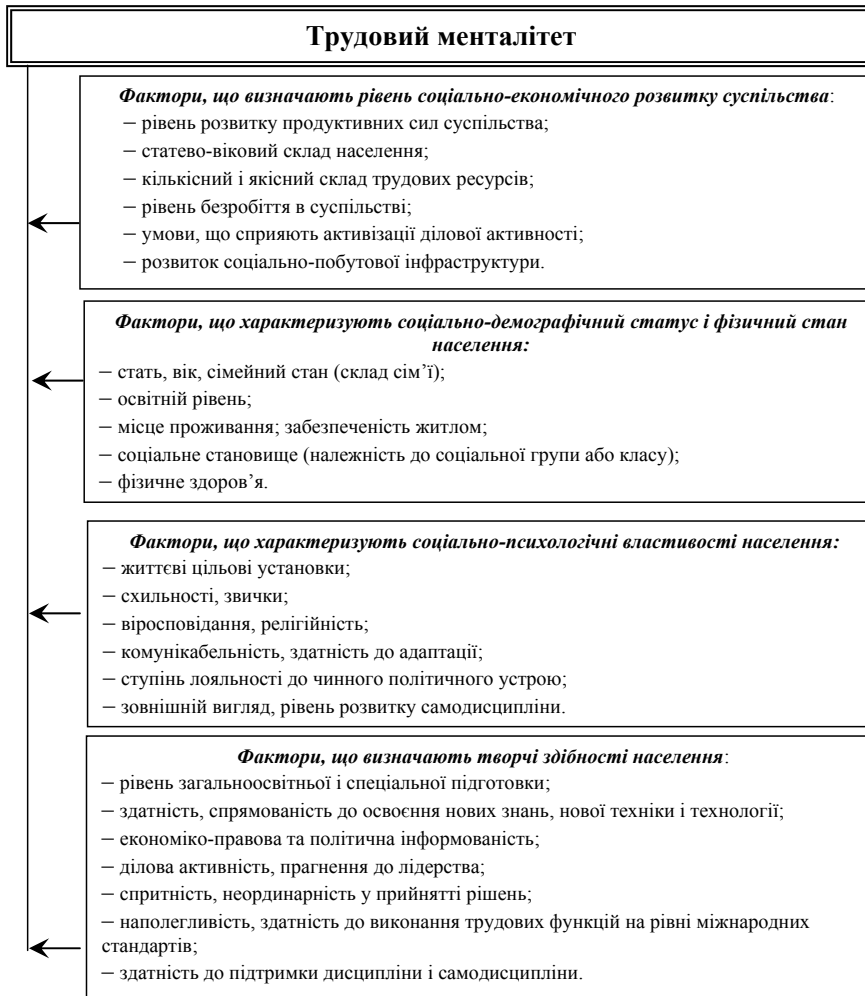

Рис. 8.1. Система факторів, що здійснює регулювальний вплив на формування трудового менталітету населення

го філософа і психіатра **Карла Ясперса** (1983–1969), західна культура засвоїла „релігійність іудейства, філософську широту греків, організаційну мудрість римлян”. Ця культура не замикалася в своїх рамках – багато що сприйняла і від арабів. Східна культура Китаю, Індії, Японії, навпаки, частіше замикалася в собі, продовжувала у своєму житті своє минуле. І сьогодні дві основні культури, суперсистеми, відрізняються. Щодо людської особи західна традиція концентрується на індивідуальності (особистість – початок і кінець всього); східна, навпаки, культивує відмову від особистості на користь безликого абсолюту. Щодо реальності західна культура підкреслює активне ставлення людини до світу, який сприймає як арену діяльності. Східна традиція, навпаки, віддає перевагу заглибленню в себе, пошу-

ку ніврвани як істинного сенсу буття, відсутності жадання життя. Стосовно можливостей розуму для західної культури характерна раціональність, що ні перед чим не зупиняється, прагматизм. Східна культура віддає перевагу інтуїтивному пізнанню, увазі до медитації, самонавіянню. Якщо на Заході соціально орієнтована економіка і демократія, що склалися, ґрунтуються на цінностях індивідуалізму і раціональності, то на Сході ці самі процеси основані переважно на колективістських принципах і цінностях.

Практично всі країни світу у свій час запозичували в Заходу сучасні індустріальні технології. Але японці, наприклад, зберегли традиційну систему моральних цінностей на виробництві, свої зразки корпоративної поведінки, своє ставлення до роботи. Окрім того, вимушене запозичення культури поєднує елементи зовнішньої добровільності і внутрішнього примусу (наприклад, біженці, мігранти). Найчастіше в результаті такої взаємодії відбувається *культурна асиміляція*, виникають якісь пограничні субкультури.

Отже, розробка ефективного механізму господарювання неодмінно потребує включення психоенергетичного потенціалу нації і тому має ґрунтуватися на врахуванні особливостей трудового менталітету, специфіки національної трудової культури, усвідомленні (самоусвідомленні) своїх національних ідеалів та цінностей.

Рекомендована література

Богиня Д. П., Семикіна М. В. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики: Монографія. – К.: Шторм, 2003. – 382 с.

Бондаренко О. В. Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2005. – 253 с.

Жоль К. К. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.

Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 544 с.

Павленко В. М., Таглін С. О. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.

Проблеми теорії ментальності / *М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна* та ін. – К.: Наук. думка, 2006. – 403 с.

Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Соціологія культури: Навч. посібник / За ред. *О. М. Семашко, В. М. Пічі*. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2002. – 334 с.

Танчин І. З. Соціологія: Навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / Пер. с польск. С. М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М. Шафовал. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

Додаткова література

Бочковський О.В. Вступ до націології. – К.: Знання, 1998. – 291 с.

Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: Доповідь Римському клубові. – К.: Основи, 1993. – 238 с.

Гринів О. Українська націологія. – Львів: Світ, 2004. – 592 с.

Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм: Монографія. – К.: Міленіум, 2005. – 358 с.

Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича і З. Кузелі / Перевид., 1962. – К., 1994. – Т. 2. – С. 714–715.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.

Огірчук В. Г. Традиції та інновації у формуванні українського менталітету // Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. – К.: Товариство „Знання”, КОО, 1998. – 264 с.

Українська душа / Відп. ред. В Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

Чижевський Д. Український народний характер і світогляд // Українознавство. – К., 1994. – С. 208–213.

Швецова А. В. Національний характер як феномен культури: Монографія. – Сімферополь: Таврія, 1999. – 265 с.

Le maxidico. Dictionnaire encyclopédique de la langue française. Edition de la Connaissance. – Paris, 1995. – 704 p.

Запитання для самоконтролю

1. Як співвідносяться поняття „культура” і „цивілізація”, „культура” і „контркультура”?
2. У чому специфіка соціологічного і психологічного розуміння терміна „культура”?
3. Як розумів культуру З. Фрейд?
4. Які основні функції культури в сучасному суспільстві?
5. Визначте культуру як спосіб ціннісного освоєння навколишньої дійсності.
6. Що таке субкультура? Чи доводилось Вам зустрічатись з якими-небудь субкультурами? Чим вони відрізняються?

7. Якою мірою можна говорити про народження глобальної культури? Як Ви ставитесь до цієї перспективи – позитивно чи негативно? Чому так?
8. У чому відмінності західної і східної культурних систем, традицій?
9. Які Ви знаєте структурні компоненти культури?
10. Поясніть роль мови як першооснови культури.
11. Розкрийте роль цінностей і норм у культурній соціалізації?
12. У чому полягає зміст соціокультурної динаміки П. Сорокіна?
13. У чому полягає зміст проблеми взаємовідносин культури і суспільства?
14. Що включає матеріальна і духовна культура?
15. Загальнонародна, національна та елітарна культури. Розкрийте зміст кожної з цих культур.
16. Що таке ментальність?
17. Які складові європейського менталітету?
18. Визначте поняття культурний менталітет та його різновиди.
19. Національна ментальність у поглядах М. Костомарова, І. Франка, В. Антоновича, Д. Чижевського, О. Кульчицького, В. Яніва.
20. Охарактеризуйте фактори, що впливають на формування трудового менталітету. Які основні риси трудового менталітету?

Тестові завдання

1. *Першоосновою культури є:*

- 1) спадковість; 2) соціалізація; 3) мова.

2. *Культура – це:*

- 1) зразки і норми поведінки;
2) світогляд та ідеології;
3) почуття й емоції;
4) психічні стани людини.

3. *Що таке контркультура?*

- 1) культурний зразок, який виділяє деякі групи населення суспільства;
2) культурний зразок, який виділяє еліту суспільства;
3) культурний зразок, який протистоїть зразкам, що прийняті в суспільстві.

4. *Хто з класиків називав культуру репресивною?*

- 1) Е. Тайлор; 2) Дж. Мердок; 3) З. Фрейд; 4) П. Сорокін; 5) К. Ясперс.

5. *Яке з перерахованих нижче понять є найширшим:*

- 1) духовний інтерес;
2) духовне виробництво;
3) суспільна психологія;
4) суспільна ідеологія;
5) духовна культура.

6. *Поняття культурної норми не охоплює:*

- 1) особистих навичок;
- 2) заборонених форм поведінки;
- 3) дозволених методів дії;
- 4) наказів, як поводитися;
- 5) рекомендованих форм поведінки.

7. *Акультурація – це те саме, що:*

- 1) культурний конфлікт;
- 2) асиміляція;
- 3) соціалізація;
- 4) імміграція;
- 5) культурний релятивізм.

8. *Хто є автором праці „Соціальна і культурна динаміка”?*

- 1) Е. Тайлор;
- 2) В. Томас;
- 3) М. Вебер;
- 4) Р. Лінтон;
- 5) П. Сорокін.

9. *Хто в Україні першим досліджував українську національну ментальність?*

- 1) М. Костомаров;
- 2) В. Антонович;
- 3) Я. Ярема;
- 4) І. Франко.

10. *Хто з українських учених написав працю „Листи до братів-хліборобів”?*

- 1) Я. Ярема;
- 2) В. Липинський;
- 3) О. Кульчицький;
- 4) Ю. Липа;
- 5) В. Янів.

Розділ 9

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- 9.1. Методологія соціологічного дослідження.
- 9.2. Спостереження та експеримент у соціології.
- 9.3. Методи дослідження суспільних процесів.
- 9.4. Методи діагностики внутрішньогрупових процесів.
- 9.5. Методи вивчення особистості.
- 9.6. Опрацювання та аналіз соціальної інформації.

9.1. Методологія соціологічного дослідження

Важливим у розумінні процесу пізнання соціальних явищ і процесів є розгляд основних універсальних принципів їхнього наукового дослідження. Незважаючи на те, що кожне з соціальних явищ має свої специфічні особливості, є загальні принципи науки, на які слід орієнтуватися у дослідницькому процесі. *Система загальних принципів і способів організації теоретичної і практичної діяльності окреслюється поняттям „методологія”.*

У сучасному науковому пізнанні під поняттям „методологія” зазвичай розуміють три різні рівні наукового підходу: загальну методологію, спеціальну методологію і власне методологію.

1. *Загальна методологія* – це певний загальний спосіб пізнання, який приймає дослідник. Вона формулює деякі найзагальніші принципи, які свідомо або несвідомо застосовуються в дослідженнях. У загальних рисах – це своєрідна філософія дослідження.

2. *Спеціальна методологія* – сукупність методологічних принципів, які приймаються у цій галузі знання. Вона зазвичай враховує специфічні особливості конкретної сфери пізнання або вузької сфери знання.

3. *Методологія* – це сукупність конкретних методичних засобів дослідження, що здебільшого позначають терміном „методика”. Конкретні методичні засоби порівняно із загальною та спеціальною методологією є більш автономними і можуть застосовуватись в однаковій формі в рамках різних методологічних орієнтацій.

● **Основні поняття методології наукового дослідження.** Методологія наукового пізнання завжди спрямована на дослідження певної сфери соціальної реальності. Зокрема, наукові дослідження в соціології спрямовані на вивчення поведінки індивідів, соціальних груп, спільнот, відносин, процесів соціальної взаємодії у різних сферах життєдіяльності суспільства та отримання нової інформації, виявлення закономірностей соціальних змін на основі соціологічних теорій, методів і процедур.

Наукове дослідження – це вид систематичної пізнавальної діяльності, що складається з логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, спрямованих на глибоке вивчення, аналіз і систематизацію соціальних фактів, виявлення зв’язків, залежностей між соціальними явищами і процесами, формування на основі зібраної інформації нових знань та розробку заходів щодо управління досліджуванним об’єктом.

Наукові дослідження в соціології проводять з метою розв’язання передусім таких завдань:

- опис певної соціальної реальності;
- пояснення особливостей перебігу і механізмів функціонування соціальних явищ, процесів, структур (соціальних конфліктів, безробіття, напруженості відносин у трудовому колективі тощо);
- прогнозування тенденцій перебігу та розвитку певних соціальних процесів (вплив різного роду чинників на зміни у ставленні до праці, у виробничих стосунках, динаміці безробіття тощо);
- практичне перетворення соціальної реальності (запровадження соціальних технологій, проектів, планів тощо).

Одиницями вивчення при цьому стають люди, їхні дії, думки, тексти, властивості яких потрібно зафіксувати, обчислити й проаналізувати. *Предметом аналізу* конкретних соціологічних досліджень є:

- реальна поведінка індивідів, соціальних спільнот і груп;
- організація соціальних структур;
- результати людської діяльності;
- соціальні процеси;
- суспільні явища;
- масова свідомість тощо.

До *основних різновидів наукового дослідження*, які найчастіше використовуються в соціології, відносять польові, пілотажні, описові, аналітичні, панельні, лонгітюдні, трендові дослідження, соціальний моніторинг та ін.

Польове дослідження має за мету дослідити соціальні об’єкти методом безпосереднього спостереження за ними в реальних природних умовах. Термін „польо-

ве дослідження” уперше ввели в науковий обіг антропологі й етнографі Чиказької соціологічної школи, він є антонімом до терміна „лабораторне дослідження”. Вдаючись до таких досліджень, науковець безпосередньо перебуває в центрі подій і має змогу вивчати об’єкт у реальних життєвих умовах, отримувати достовірну інформацію.

Пілотажне (зондувальне, розвідувальне) – пробне дослідження, що має за мету перевірити характеристики обраного інструментарію. На невеликому масиві (20–100 осіб) апробують усі елементи дослідження. Після аналізу результатів доопрацьовують анкету, питання в ній, уточнюють гіпотези, при потребі формулюють нові. Пілотажне дослідження застосовують також тоді, коли відсутні знання про певний предмет або проблема недостатньо вивчена.

Описове дослідження – має за мету отримати цілісне, якомога повніше уявлення про соціальне явище, яке вивчається.

Аналітичне дослідження – це дослідження, завдяки якому можна не лише описати предмет вивчення, але й виявити причиново-наслідкові зв’язки між окремими його елементами.

Дослідження можуть бути разовими та повторюваними. Широко застосовують *повторні дослідження*, коли об’єкт вивчають у динаміці, тобто вивчають один і той самий об’єкт або різні контингенти та проводять це декілька разів через певні проміжки часу з наступним порівнянням отриманих результатів. Своєю чергою, *повторні дослідження мають декілька підвидів*.

1) *Трендові дослідження* – різновид повторюваного дослідження, який характеризується аналізом тієї ж соціальної групи за відносно однаковою методикою через певні часові інтервали на аналогічних (еквівалентних) вибірках для виявлення тенденцій (трендів) соціальних змін.

2) *Когортні дослідження* – різновид повторюваного дослідження, предметом якого є певна вікова група (покоління) протягом тривалого часу. Іншими словами, об’єкт дослідження змінюється, а одиниці соціальної сукупності, яка вивчається, зберігаються.

3) *Панельне дослідження* (від англ. *panel* – список) – вид повторюваного дослідження, коли вивчають один соціальний об’єкт за тією самою методикою з певним часовим інтервалом. Опитуванню підлягають ті самі респонденти в базовому та повторному дослідженні. Таке дослідження має на меті відстежити динаміку процесів (наприклад, чи змінилися політичні орієнтації виборців до і після виборів).

4) *Лонгітюдне дослідження* (від англ. *long* – тривалість) – вид повторюваного дослідження, коли відбувається тривале спостереження за об’єктом на підставі багаторазової реєстрації певних показників через чітко встановлений час.

Соціальний моніторинг – це комплексне, інтегральне дослідження, що становить цілісну систему, яка дає можливість фіксувати, зберігати та здійснювати первинний аналіз даних за динамікою соціальних процесів у районі, регіоні, країні. За допомогою таких досліджень можна вивчити об’єкт у русі, аналізувати зміни,

їхню динаміку. Соціальний моніторинг – оптимальний метод відстеження та прогнозування соціальних змін в умовах трансформаційних процесів.

Науковий метод. Важливою складовою наукового дослідження є науковий метод як певний спосіб отримання наукових фактів. Роль фактів у науці визначається насамперед тим, що в результаті їхньої систематизації вчені можуть сформулювати теорії, визначити закономірності і закони, за допомогою яких можуть пояснювати певні явища. Завдання дослідника – знайти для вирішення конкретних задач такий метод, завдяки якому можна було б систематизувати факти адекватної реальності. Науковий факт має ціну лише тоді, коли його можна отримати багатократно, коли він має всезагальний вияв.

Науковий метод вимагає дотримання прийнятих *канонів дослідження*, серед яких виокремлюють такі:

По-перше, проблема повинна бути визначеною, тобто її потрібно охарактеризувати таким чином, щоб вона стала доступною для ретельного дослідження.

По-друге, проблема має бути сформульована так, щоб її можна було пов'язати з наявною теорією і відомими емпіричними фактами. Наука – це не просто збирання „сирих” фактів, вона складається з фактів, які повинні бути об'єднані та інтерпретовані у світлі теорії і накопичених знань.

По-третє, має бути сформульована гіпотеза, яку потрібно перевірити. Гіпотезу треба виразити так, щоб вона була пов'язана з основами прийнятих принципів.

По-четверте, визначають процедури дослідження.

По-п'яте, збирають та аналізують факти і згідно з результатами аналізу підтверджують або відкидають гіпотези.

По-шосте, відповідно до нових результатів змінюють основи наявного наукового знання.

Метод передбачає створення певного набору операцій, завдяки яким можна отримати не будь-які, а саме наукові факти. Особливістю наукового методу є передбачення низки процедур, що дають змогу повторити дослідження. Вибір методу дослідження завжди пов'язаний з чітким окресленням проблеми, мети, завдань, гіпотез, об'єкта і предмета дослідження.

У реальній практиці соціологи послуговуються достатньо великою кількістю методів, які умовно можна поділити на **дві групи**: пізнавальні (дослідницькі) методи і методи активного соціального впливу.

1) *Пізнавальні методи*, своєю чергою, можна поділити на кілька груп – організаційні та емпіричні. До організаційних методів належать: порівняльний, комплексний, лонгitudний методи. До емпіричних – метод експерименту, спостереження, тестування, опитування, інтерв'ю, біографічний, аналіз продуктів діяльності, соціометрія та ін.

2) *Методи активного соціального впливу* передбачають використання різних методів консультування, соціальної корекції і соціально-психологічного тренінгу, а також соціального експерименту, соціоінженерних методик тощо.

У своїй реалізації методи соціології повинні відповідати вимогам, які став-

ляться до наукового дослідження, забезпечити об'єктивність та достовірність результату, можливість його комплексної та системної оцінки. Значною мірою вибір методу дослідження або їхнє поєднання визначається досліджуваною проблемою, метою і завданнями, які ставить перед собою науковець, а також особливостями об'єктно-предметної сфери наукового пошуку.

Проблема (від грец. *problema* – задача, завдання) – це реальна життєва ситуація, що містить соціальне протиріччя і вимагає цілеспрямованих дій для її вирішення. У найпростішому розумінні – це питання, на яке треба відповісти, але знань для відповіді бракує, що потребує проведення відповідного дослідження.

Мета дослідження – це той кінцевий результат, який дослідник має отримати після закінчення роботи.

Завдання дослідження – логічні етапи досягнення мети дослідження. Це питання, на які необхідно отримати відповідь для досягнення мети. Це те коло проблем, яке необхідно проаналізувати для того, щоб відповісти на головне запитання дослідження. Завдання дослідження безпосередньо пов'язані з характером аналізу. Якщо мова йде про теоретико-пізнавальні проблеми дослідження, то завдання та висновки дослідження будуть визначатися теоретичними положеннями й новими концепціями, отриманими в результаті аналізу. Якщо ж йдеться про прикладні дослідження, то завдання та висновки будуть зорієнтовані на соціальну діагностику проблеми і практичні рекомендації.

Об'єкт дослідження – це те, на що спрямований процес пізнання. Це частина об'єктивної реальності, наприклад, соціальний процес, сфера соціального життя, трудовий колектив, певні соціальні відносини тощо.

Предмет дослідження – це найбільш значущі з теоретичного чи практичного погляду риси, особливості об'єкта, що потребують безпосереднього вивчення (наприклад, об'єкт дослідження – трудовий колектив, а предмет – соціально-психологічний клімат трудового колективу).

Логічний аналіз основних понять – структурно-логічне впорядкування основних понять дослідження, яке включає:

- *теоретичну інтерпретацію*, що дає можливість з'ясувати зміст понять;
- *структурну інтерпретацію*, шляхом якої визначають сукупність елементів того чи іншого поняття;
- *факторну інтерпретацію*, яка дає можливість з'ясувати систему зв'язків поняття із зовнішніми об'єктивними та внутрішніми суб'єктивними умовами, що впливають на основну властивість об'єкта дослідження;
- *емпіричну інтерпретацію або операціоналізацію*, що дає змогу зафіксувати та заміряти емпірично якості та властивості об'єкта за допомогою сукупності об'єктивних та суб'єктивних показників-індикаторів як категорій або одиниць аналізу. *Операціоналізація* – це емпіричне тлумачення поняття, його конкретизація за важливими характеристиками досліджуваного об'єкта.

Гіпотеза (від грец. *hypothesis* – основа, припущення) – це очікуваний результат дослідження, наукове припущення, що висувається для пояснення фактів, явищ і процесів, пов'язаних з досліджуваним протиріччям реальної дійсності. У ході дослідження гіпотеза має бути або підтвердженою, або спростованою. Гіпотезу формують із використанням понять, які попередньо були інтерпретовані та операціоналізовані (уточнені). За своїм змістом усю сукупність гіпотез можна розділити на дві групи: основні і робочі. *Основна гіпотеза* – це уявлення про структурні і функціональні зв'язки, які отримують при попередньому аналізі досліджуваного об'єкта. *Робочі гіпотези* – це припущення про причиново-наслідкові зв'язки, які вимагають емпіричної перевірки. Їхній зміст визначає те, які методи, процедури і техніку доцільно застосовувати для встановлення істинності чи хибності апріорних припущень.

Закінчення процесу формулювання гіпотез дає можливість досліднику розробити *інструментарій*, тобто перейти від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображаються в питаннях анкети, інтерв'ю, спостереженнях та ін.

На думку **Н. Смелзера**, специфічне поєднання фактів, теорій і гіпотез здатне здобути винятково унікальну інформацію, що за умов застосування відповідних методик дасть можливість отримати нове знання. *Нове знання* – це сформовані нові теорії, концепції, парадигми, що відкривають шлях для глибших теоретизувань і подальших прикладних досліджень.

Теорія (від грец. *theoria* – спостереження, дослідження) – логічні узагальнення досвіду, суспільної практики в певній галузі наукового знання, які ґрунтуються на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкривають його закономірності. Теорією можна вважати сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки.

Концепція (від лат. *conceptus* – думка, уявлення) – це система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище, а також спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ.

Парадигма (від грец. *paradeigma* – приклад, взірець) – система основних наукових досягнень (теорій, методів), за зразком яких організовується дослідницька практика вчених у деякій галузі знань (дисципліні) в певний історичний період. Це поняття ввів американський філософ та історик науки **Томас Кун** (1922–1996), який виділив різні етапи в розвитку наукової дисципліни: 1) *етап передпарадигмальний* – передує встановленню парадигми; 2) *етап планування парадигми* – „нормальна наука”; 3) *етап кризи і наукової революції*, що полягає у зміні парадигми, переході від однієї до іншої.

Соціолог, здобуваючи специфічну суб'єктивну інформацію від конкретних індивідів, застосовуючи спеціальні правила та процедури для її опрацювання, отримує об'єктивне знання про процеси, що відбуваються в суспільному житті. Важливою специфічною рисою таких досліджень є комплексність і багатфакторність у вивченні людини, стосунків, соціальних груп, суспільства

при його діагностиці. Тому *соціальне дослідження – це передусім єдність теоретичного й емпіричного етапів аналізу різних аспектів соціальної реальності*. Науковий аналіз проблем потребує відповідної підготовки для забезпечення надійності та достовірності отриманих у результаті дослідження даних.

● **Етапи соціологічного дослідження.** Кожне соціальне дослідження має свою структуру, що передбачає послідовність дій дослідника, які дають змогу вирішити визначену проблему. Цю послідовність дій трактують як етапи дослідження. У соціології зазвичай говорять про *три основні етапи*: 1) підготовчий, 2) польовий (збирання фактичних даних), 3) інтерпретації та узагальнення зібраних даних.

Підготовчий етап передбачає всебічне вивчення досліджуваної проблеми, розроблення програми і робочого плану дослідження. У соціології важливе значення на цьому етапі має розроблення *програми дослідження*, що є науковим документом, у якому логічно відображено схему переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження.

Основні функції програми дослідження такі:

- *методологічна* – передбачає чітке окреслення наукової проблеми, визначення мети та завдань дослідження;
- *методична* – розроблення процедури дослідження, визначення методів збору й аналізу інформації;
- *організаційна* – організація роботи дослідників, визначення та розподіл функцій, форм контролю за ходом дослідження.

У процесі розроблення програми визначають об'єкт, розробляють конкретні методики збору, обробки й аналізу отриманої емпіричної інформації. Програма складається з **двох частин**: методологічної і методичної.

Методологічна частина включає:

1. Визначення та уточнення проблеми дослідження.
2. Накреслення цілей і завдань дослідження.
3. Визначення об'єкта і предмета дослідження.
4. Уточнення (інтерпретація, операціоналізація) основних понять дослідження.
5. Висунення робочих гіпотез дослідження.

Методична частина містить:

1. Характеристику вибірки або досліджуваних (обґрунтування типу та розрахунок обсягу вибірки).

2. Методику і техніку збору та обробки первинної інформації (опис методів збору і робочих документів дослідження тощо).

3. Опис процесу проведення дослідження (етапів дослідження, термінів виконання, характеристика виконавців, форм звітності, характеру фінансування тощо).

Доповненням програми є *робочий план*, в якому впорядковують етапи роботи, календарні терміни проведення дослідження, визначають необхідні матеріальні та людські ресурси тощо. Загальна структура робочого плану дослідження, передусім масового соціологічного з використанням анкетного опитування, зображена на рис. 9.1.

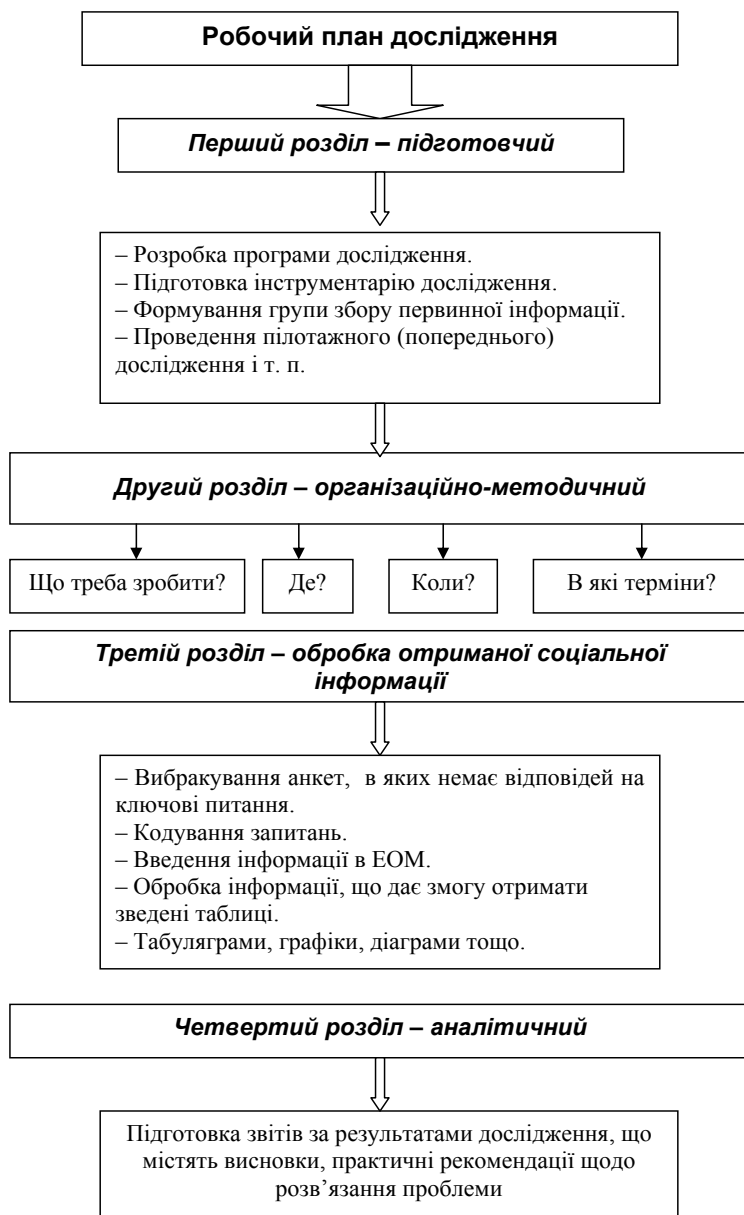

Рис. 9.1. Структура робочого плану соціологічного дослідження

Завершення розробки плану дослідження є формальною підставою для початку робіт безпосередньо на об'єкті дослідження (в реальних або лабораторних умовах), тобто підготовку до збору інформації. Успіх соціологічного дослідження

значною мірою залежить від правильного добору, своєчасної підготовки та навчання його виконавців (*інтерв'юерів*). У зв'язку з цим особливе місце в організації робіт другого етапу дослідження відводять роз'яснювальній роботі, яка передбачає інструктування всіх учасників дослідження, оголошення відповідних розпоряджень та наказів тощо. На цьому етапі проводять попередні (пілотажні) дослідження для перевірки надійності інструменту (наприклад, анкет), його коригування.

На польовому етапі здійснюють роботи згідно з розробленою програмою дослідження з використанням відібраних методів (наприклад, аналіз документів, опитування, спостереження, тестування, експеримент тощо), збирають конкретну, фактичну інформацію і заповнюють підготовлені раніше макети таблиць. Наприклад, експериментальні дані фіксують у протоколі, що має бути достатньо точним, повним і включати реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації.

На етапі інтерпретації та узагальнення зібраних даних матеріали емпіричного дослідження обробляють, зазвичай, на ЕОМ з використанням різних методів соціальної статистики та пакетів прикладних програм для обробки інформації, зібраної з метою визначення та кількісно-якісної оцінки впливу різних чинників на досліджуваний об'єкт. Нарешті, на підставі одержаної кількісної та якісної інформації про розвиток соціальних явищ, процесів проводять змістовний аналіз даних, роблять узагальнення, висновки, вивчають виявлені тенденції і, якщо це потрібно, розробляють рекомендації щодо їхнього коригування. Завершується цей етап складанням *звіту* про виконане дослідження з викладенням його результатів, висновків, рекомендацій. Звіт повинен концентрувати основну увагу на висновках та рекомендаціях. У ньому доцільно подати інформацію про завдання дослідження, в які терміни його було проведено, які джерела інформації було використано. Формулюючи основні результати дослідження, важливо наголосити на наявності соціальних проблем та чинників, що заважають їхньому розв'язанню. Найважливіші положення звіту мають бути проілюстровані переконливими статистичними даними, що не потребують особливих пояснень. Змістовне наповнення кожного з розглянутих етапів та їхню загальну характеристику подано у таблиці 9.1.

● **Кількісна та якісна парадигми.** У науковій літературі дискусійним залишається питання про співвідношення кількісних і якісних методів у соціологічних дослідженнях.

Кількісні методи дослідження використовують для отримання числових і статистичних даних. Особливий акцент роблять на зборі інформації про те, як різні соціальні умови впливають на більшість людей, а також на об'єктивність. Зазвичай кількісну інформацію збирають анкетуванням і за допомогою стандартизованого інтерв'ю. Кількісні методи менше враховують індивідуальний або суб'єктивний досвід. Їм надають перевагу ті дослідники, які використовують системні чи структурні концепції. Кількісні дані вважаються „достовірнішими”. Достовірність у цьому контексті означає можливість повторити частину дослід-

жень і отримати той самий результат, тобто показати, що існує закономірність, яка дає змогу дійти певних висновків. У точних науках, наприклад, дві речі, змішані разом, завжди дають один і той самий результат. Однак такої закономірності не спостерігають, зокрема, в людській поведінці, тому що, на відміну від природничих лабораторних експериментів, соціологи не здатні контролювати всі фактори, які впливають на людську поведінку. Утім вважають, що кількісні методи дають достовірніші результати.

Таблиця 9.1

Змістовна характеристика основних етапів соціологічного дослідження

1. Підготовчий	<i>Розробка програми і робочого плану</i>	Визначення мети і основних завдань дослідження, предмета та об'єкта, аналіз основних понять, робочих гіпотез, групи досліджуваних, вибірки, методів дослідження, виконавців і термінів виконання.
	<i>Підготовка до збору інформації</i>	Розробка документів, різноманітних інструкцій для збору інформації в експерименті, польовому та пілотажному дослідженні.
2. Польовий	<i>Збір інформації</i>	За допомогою кількісних та якісних методів (опитування, спостереження, експерименту, вивчення документів, глибинних інтерв'ю, фокус-груп тощо).
	<i>Обробка інформації</i>	Перевірка, групування, зведення, обчислення відносних величин, побудова статистичних рядів, складання зведених таблиць тощо.
3. Етап інтерпретації та узагальнення зібраних даних	<i>Оцінка результатів</i>	Інтерпретація та систематизація даних, формулювання висновків, оформлення звіту дослідження, розробка пропозицій та прогнозних оцінок.
Реалізація та використання результатів дослідження		

Кількісні методи можуть бути охарактеризовані як „формалізовані” й „масові”. Під *формалізацією* розуміють ступінь спрямованості методики на фіксацію строгого набору аналізованих змінних і їхній кількісний вимір. Характерна риса формалізованих методичних інструментів полягає в тому, що в них досліджувані змінні дослідник задає заздалегідь. Зміна цього набору змінних у ході дослідження, тобто „підстроювання” інструментарію, є неможливим. До формалізованих кількісних методів дослідження належать: контент-аналіз документів, структуроване спостереження, експеримент, методи опитування.

Якісні (неформалізовані) методи. В останні роки активізується діяльність дослідників соціогуманітарного профілю щодо проведення *комплексних міждисциплінарних досліджень*, зокрема соціолого-психологічних. Тому різко зросла зацікавленість до нетрадиційних методів аналізу життя, зокрема до *якісних методик збору, аналізу та інтерпретації соціальної інформації*. Останніх в арсеналі сучасної соціології досить багато – більше двадцяти. Зокрема, виділяють неформалізовані, фокусовані, глибинні інтерв'ю, фокус-групи, етнографічні, історич-

ні дослідження як методи якісного аналізу локальних мікросоціумів, метод дослідження випадку – кейс-стаді (*case-study*), біографічний метод і його різновиди (усна історія, історія життя, історія сім'ї), метод *grounded theory* – сходження до теорії (створення мікротеорії), методи спостережуваної участі, моделювання ситуацій, провокування соціальних дій за авторським сценарієм („драматична соціологія”), метод нарративу (розповіді), методи групових дискусій („мозковий штурм”, „синектика” тощо), „проблемне колесо”, ШОУ (швидка оцінка з участю), ІЕО (інтеграція експертних оцінок) тощо.

На противагу кількісним, *якісні методи орієнтовані не на масовий збір даних, а на досягнення поглибленого розуміння досліджуваних соціальних явищ*. Відсутність формалізації унеможливило масове обстеження об'єктів, у результаті чого кількість одиниць обстеження часто знижується до мінімуму. Відмова від широти охоплення компенсується „глибиною” дослідження, тобто детальним вивченням соціального явища в його цілісності й безпосередньому взаємозв'язку з іншими явищами.

Історично кількісна і якісна традиції в соціальних науках частково співіснували як групи дослідницьких методів, що доповнювали один одного, а частково перебували в стані „теоретичного конфлікту”. Якісну методологію вважають „м'якою”. Це означає, що збір інформації відбувається за посередництва неструктурованих методів та технік дослідження. Основною директивною якісної методології є гасло: „*Йди і дивись!*”. Причому якісні дослідження не вимагають теоретичного обґрунтування. Теорію тут використовують як засіб допомоги в інтерпретації отриманих даних. Відповідно дослідник творить свою власну теорію, виходячи з власного розуміння чи набутого досвіду. Якісна методологія дослідження не надає особливої ваги конкретизації цілі дослідження, формулюванню робочих гіпотез. Навпаки, будь-яку спробу формалізації розглядають як шкідливу, особливо на початку дослідження.

Сьогодні нараховують понад 20 стратегій реалізації якісних досліджень. Згідно з класифікацією, запропонованою **Г. Уолкотом** (1992), усіх їх можна розподілити між *п'ятьма основними методами якісних досліджень*, до яких він відніс:

- аналіз документів (основні стратегії: аналіз змісту, літературна критика, філософія та ін.);
- польові дослідження (феноменологія, етнометодологія, постструктуралізм та ін.);
- етнографію (етнологія, аналіз дискурсу, мікроетнографія, антропологічна історія життя, етнографія комунікації та ін.);
- спостереження (включене спостереження, невключене спостереження та ін.);
- інтерв'ю (історія життя, біографія, усна історія, журналістика як розслідування та ін.).

Р. Теч (1990) поділяє якісні методи дослідження на цілком іншій основі. Він пропонує поставити три основні запитання: „Які є характеристики самої мови?”, „Чи можемо відкрити певну повторюваність у людському досвіді?” і „Чи можемо зрозуміти значення тексту чи дій?”. Відповідно можливе виділення 27 різновидів

методів якісного дослідження. У першому випадку йдеться про особливості мови як засобу комунікації і сфери культури; у другому – про розпізнавання (категоризацію) зв'язків між досліджуваними елементами, а також фіксацію схем і візріців поведінки, у третьому – про інтерпретацію та аналіз тем.

Незважаючи на певні помітні відмінності, *якісна методологія передбачає спільний погляд на процес дослідження, а саме:*

- інтенсивний і достатньо тривалий контакт з об'єктом дослідження (полем) чи досліджуваною життєвою ситуацією;
- досягнення дослідником цілісного (холістичного) та систематичного погляду на об'єкт дослідження;
- використання слабоструктурованих засобів дослідження, серед яких дослідник є головним „знаряддям” фіксації та виміру;
- дослідження на основі інтуїції, розуміння, емпатії (співпереживання), дослідник аналізує досліджуване явище ніби зсередини;
- з'ясування шляхів, якими досліджувані в реальних життєвих ситуаціях доходять до розв'язання власних проблем або ж діють певним чином;
- наявність значної кількості інтерпретацій досліджуваного матеріалу, серед яких можуть бути надзвичайно цікаві та пізнавальні;
- аналіз слів, які можна зіставляти, творити з них підгрупи тощо.

Якісні дослідження, як і кількісні, *є достатньо чутливими до різних небезпек у дослідницькому процесі*. Серед таких небезпек розглядають передусім недостатню категоризацію (формалізацію) засобів дослідження, що уможливорює вільні інтерпретації, відхід від узагальнень і можливостей перенесення результатів на інші подібні явища або спільноти. Іншою небезпекою є надмірне залучення комунікативної складової, що передбачає нав'язування близьких та емоційних контактів з досліджуваними й часом може негативно позначитися на об'єктивній (неупередженій) оцінці ситуації. *Серед інших небезпек:*

- відсутність ситуацій експериментальних або штучно створених, оскільки домінантним постулатом є реалізація дослідження в природних і щоденних умовах, а це, своєю чергою, виключає використання контрольних груп (груп порівняння);
- іноді поверхнева інтерпретація зібраного матеріалу, на основі бачення самого дослідника, а не вимог об'єктивності;
- незначна кількість досліджуваних явищ (випадків), що багато критиків якісної методології розглядають як лише добру можливість у визначенні робочих гіпотез;
- надмірна довіра до інформаторів або самих досліджуваних, яких іноді розглядають як єдине джерело об'єктивної інформації;
- тенденційність у нагромадженні матеріалу, що зазвичай „вписується” у вихідну мету дослідження.

Попри те якісна методологія є дуже дієвою, коли досліджують окремий випадок. Йдеться не про буденний, а про *неординарний, особливий випадок або групу*

випадків. Сучасне соціальне поле змін – це унікальний випадок, який складається з великої кількості окремих подій, кожна з яких претендує на окреме дослідження. Як конкретний випадок можна розглядати такі приклади:

- окрему особу (переживання молодого особи у процесі вибору нового місця праці і т.п.);
- роль (роль директора школи в освітньому середовищі тощо);
- мала група (архітектор і клієнти, заангажовані у процес будівництва і т. п.);
- організація (фірма в конкурентному середовищі);
- спільнота (громадська організація у стосунках з владою і т. п.).

Серед інших дослідницьких зацікавлень тут можна виділити епізод, час події, зустріч, процес, середовище. Найбільше зацікавлення викликають *критичні випадки, або ж випадки, що передують змінам або є в процесі змін.* За будь-яких обставин якісна методологія спрямована на такі об'єкти дослідження, які можуть себе виявити або викликати неабиякий інтерес у вивченні соціальних процесів та явищ.

Основні відмінності у кількісному і якісному підході до дослідження подано, за **В. Ядовим** та **В. Семеновою** (1998), у табл. 9.2.

Таблиця 9.2

Порівняльна характеристика кількісних і якісних методів досліджень

№ за пор.	Підстави порівняння	Кількісні методи	Якісні методи
1	Мета застосування	Дати пояснення причин досліджуваного явища	Зрозуміти досліджуване явище (випадок, процес)
2	Дослідницькі завдання	а) виміряти параметри явища; б) установити взаємозв'язок між окремими параметрами	а) виявити загальну картину явища; б) концептуалізувати явище, інтерпретувати його
3	Позиція дослідника	„Сторонній” спостерігач	Учасник, що „співчуває”
4	Дослідницькі гіпотези формулюють	До початку збору даних	У міру оволодіння даними
5	Дослідницькі інструменти	а) розробляють до польового етапу; б) формалізовані, багато в чому однакові для всіх дослідників	а) визначають як до польового етапу, так і в ході його; б) неформалізовані, визначають дослідницький досвід
6	Дослідницькі завдання	Стандартизовані; передбачається їхнє дублювання	Менш стандартизовані; дублюються рідко
7	Одиниці аналізу	Факти, висловлення, оцінки, акти свідомості й поведіння	Суб'єктивні значення фактів для індивіда
8	Дані дослідження, що подають	Статистичні розподіли, шкальні показники, індекси та ін.	Висловлювання, документи, інтелектуальні продукти стенограм, аудіо- і відеозапису, групові дискусії та ін.
9	Стиль дослідження	„Твердий”	„М'який”

Розглядаючи кількісну (позитивізм) і якісну (натуралізм) методології докладніше, помітимо, що модель пізнання обох у загальних рисах є достатньо схожою. Питання лише в інтерпретаціях досліджуваного явища. Окрім того, обидві методології великого значення надають процесові об'єктивності, тобто велику увагу приділяють проблемі розуміння явищ як об'єктів, що існують незалежно від дослідника.

Кількісні і якісні методологічні підходи не слід розуміти у такому сенсі, що в межах першого використовують тільки кількісні, а в межах другого – лише якісні методи дослідження. Дослідження, в якому використовують якісні методи, дають можливість зрозуміти і вивчити установки, вірування, причини поведінки людей, їхні щоденні практики. Вони спрямовані не на виміри кількісних параметрів досліджуваних явищ (це прерогатива кількісних досліджень), а на пізнання їхньої якості. Якщо за допомогою кількісних методів передусім з'ясовують відповіді на питання „хто і як відповідає”, „як часто”, то при використанні якісних – „що означають відповіді”, „чому так відповідають”, тобто прагнуть до адекватного розуміння суті, яку людина вкладає в різні судження й дії.

У своїй реалізації кількісно-якісна методологія наукового дослідження соціальних явищ та процесів повинна спиратися на врахування *поділу суспільного життя за сферами (особистість – група (міжособові взаємодії) – суспільство (масові суспільні процеси))*. Відповідно до цього реалізований нами підхід у групуванні методів дослідження дає змогу виокремити *три основні групи*.

Перша група методів – це методи дослідження суспільних процесів.

Друга група методів – це методи дослідження внутрішньогрупових процесів і міжособистісних відносин.

Третя група методів – це методи дослідження особистості.

Пронизують усю гаму виділених груп методів підходи, в основі яких закладено парадигми спостереження та експерименту, які розглядаються як *основні, базові методи наукового дослідження*.

9.2. Спостереження та експеримент у соціології

• **Спостереження** в соціології – це метод збирання наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній, систематичній, планомірній, цілеспрямованій реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Знання, отримане через спостереження, має такі особливості:

- пов'язаність із дослідницькою метою та визначеними завданнями;
- передбачуваність чіткого планування;

- фіксування отриманої інформації в щоденниках або протоколах;
- необхідність контролю за обґрунтованістю та сталістю отриманих даних.

Найпоширенішою є класифікація спостережень залежно від становища спостерігача, згідно з якою спостереження поділяють на *включені* та *прості*.

Включене спостереження передбачає входження дослідника в соціальне середовище, адаптацію до нього. Модифікацією такого спостереження є *стимульоване спостереження*. Якщо мета дослідження пізнавально-аналітична чи практична й передбачає прийняття управлінських рішень, активне втручання соціолога в події є доцільним. Створюючи нестандартні ситуації, дослідник вивчає реакцію об'єкта спостереження на свої дії, стимулює його діяльність, що дає можливість краще вивчити його соціально-психологічний стан, побачити щось неможливе у звичайній ситуації. Перевагами такого спостереження є отримання яскравих, безпосередніх вражень, можливість краще зрозуміти вчинки людей та дії соціальних спільнот. До недоліків можна віднести те, що дослідник може втратити здатність об'єктивно оцінювати ситуацію та перейти на позиції тих, кого він вивчав.

Просте спостереження передбачає реєстрацію позицій дослідником. Залежно від програми дослідження, його гіпотез спостереження може здійснюватися за орієнтовним планом, що надасть можливість структурувати об'єкт, виділити його елементи, ознаки, функції. Просте спостереження використовують для дослідження буденного життя, де об'єктами є люди, які реагують на поведінку спостерігача. Для того, щоб звести до мінімуму вплив дослідника на об'єкт, потрібно:

- досягти того, щоб люди не знали, що за ними спостерігають, або забули про це;
- створити в людей хибне уявлення про мету спостереження.

Просте спостереження передбачає поступове входження в об'єкт таким чином, щоб люди звикли до спостерігача, перестали його помічати та не відчували недовіри до нього. Яким би не було спостереження, необхідно щоденно занотовувати, систематизувати й упорядковувати (згідно з програмою дослідження) отримані дані, записувати в картки, фіксувати у протоколі та комп'ютерних файлах.

Окрім того, за регулярністю проведення розрізняють *несистематичне* і *систематичне* спостереження. **Несистематичне**, або *епізодичне спостереження* – це спостереження час від часу, коли для дослідника є важливим не фіксація причинних залежностей і чіткий опис досліджуваного явища, а побудова деякої узагальненої картини поведінки індивіда або групи в певних умовах. **Систематичне спостереження** реалізується за певним планом, програмою, передбачає постійне залучення дослідника, який розробляє систему показників для об'єктивної фіксації змін у психіці або поведінці, класифікує умови зовнішнього середовища, результати спостереження.

Спостереження може бути також *суцільним* і *вибірковим*. Під час суцільного фіксують усі особливості поведінки або вияви психічної діяльності протягом

певного часу. У вибіркового дослідника звертає увагу лише на окремі параметри поведінки чи зміни у психічній діяльності, що зазвичай безпосередньо стосуються питання, яке вивчається.

Залежно від ступеня формалізованості розрізняють *структуроване* і *неструктуроване* спостереження. **Структуроване спостереження** відповідає високому рівню стандартизації, а для фіксації поведінкових актів використовують спеціально розроблені бланки та документи. Такий вид спостереження є доцільним за умов складних дій та актів у діяльності індивіда чи груп людей. **Неструктуроване спостереження** є менш формалізованим. При його проведенні відсутній чіткий план спостерігача. Застосовують його переважно у розвідувальних пошукових дослідженнях.

Залежно від позицій спостерігача щодо об'єктів дослідження виокремлюють **відкрите** і **приховане** спостереження. Під час відкритого досліджувані знають, що вони є об'єктом спостереження, а прихованого – досліджувані не поінформовані й не здогадуються про спостереження за їхньою поведінкою.

Для підвищення надійності даних спостережень потрібно виконувати деякі правила:

- детально класифікувати елементи подій;
- прагнути, щоб усі, хто здійснює спостереження, порівнювали свої враження, визначалися з оцінками й інтерпретацією подій, використовуючи однакову методику;
- спостерігати об'єкт у різних ситуаціях і з різних боків;
- не змішувати опис подій з їхньою інтерпретацією. Спостереження особливо корисні для дослідження системи організації, діяльності підприємств і установ, тобто порівняно автономних соціальних одиниць. У прикладних дослідженнях – це метод роботи соціолога-консультанта, що завжди комбінує спостереження, інтерв'ю та вивчення документів організації.

Окремим видом спостереження є **самоспостереження**. Його ще називають *методом інтроспекції* (від лат. *introspecto* – заглядаю всередину). Як науковий метод запропонував німецький психолог **Вільгельм Вундт** (1832–1920), який у 1879 році організував першу психологічну лабораторію в Лейпцигу (Інститут експериментальної психології), в якій провадилися дослідження і навчання спеціалістів-експериментаторів. Він розглядав інтроспекцію як довільне спостереження досліджуваного за власним психічним станом. Сьогодні самоспостереження розглядається як спостереження, яке здійснює сам об'єкт дослідження, здатний до контролю за своїми емоціями, психомоторними діями, соціальною поведінкою тощо (напр., самостійне ведення учасником дослідження щоденнику бюджету часу). Метод побудований на здатності людини усвідомлювати свою особистість. Цей метод можна застосувати до людей, які спроможні зробити самозвіт про зміст власних уявлень, думок тощо. Від дослідника, який користується методом самоспостереження, вимагається наявність здатності виконувати діяльність в

умовах, які впливають на його емоційну сферу. Отже, дослідник має бути емоційно і соціально зрілою особистістю.

Метод інтроспекції використовують для вивчення інтересів, уявлень, почуттів (психологічних станів, настроїв), працездатності, професійної продуктивності тощо. Він відіграє важливу роль у формуванні самосвідомості особистості.

● **Експеримент** (від лат. *experimentum* – проба, досвід) в соціології – це загальнонауковий метод отримання нових знань про кількісні та якісні зміни показників діяльності та поведінки соціального об'єкта в результаті впливу на нього декількох скерованих та контрольованих чинників (змінних).

Знання, отримані в результаті експерименту, мають причиново-наслідковий характер. Експеримент виконує дві основні функції:

- досягнення результату у практичній діяльності;
- перевірка наукової гіпотези.

Експеримент може бути натурний і уявний (розумовий). **Натурний експеримент** передбачає цілеспрямоване втручання дослідника у природний хід подій. Натурний експеримент може бути:

- контрольований;
- неконтрольований.

Контрольований експеримент – це спроба отримати порівняно чистий ефект впливу експериментальних факторів. Для цього ретельно вивчають і вирівнюють інші умови, що можуть виникнути та викривити вплив експериментального фактора. Вирівнювання відбувається по всіх об'єктах, які беруть участь в експерименті. Для цього виділяють фактори, які можуть впливати на очікувані наслідки, що передбачає ретельний попередній аналіз проблеми при розробці програми дослідження. Спочатку вирівнюють основні параметри загальної ситуації, наприклад, такі як сфера виробництва, тип поселення, етнічне й культурне середовище, освіта, час та ін. Соціальне середовище (група, спільнота), у якому проводять експеримент, повинне мати приблизно однакові характеристики.

Уявний експеримент – це маніпулювання не з реальними об'єктами, а з інформацією про них без втручання в хід подій.

За характером експериментальної ситуації експерименти поділяють на два основні різновиди: польовий і лабораторний. **Польовий експеримент** досліджує впливи з боку експериментатора на об'єкт чи групу досліджуваних, які перебувають у природних, звичних умовах свого функціонування. Тут створюються спеціальні умови експерименту, що не порушують звичного перебігу подій.

Лабораторний експеримент передбачає процес дослідження у спеціально створених відповідно до цілей дослідження умовах. Недоліком тут є те, що досить часто створені штучно умови не відображають усієї повноти відносин чи взаємозв'язків, які є в природних умовах. До переваг лабораторного експерименту належить можливість широкого використання вимірювальної апаратури, аудіо- та відеотехніки, тренажерів тощо, а також широкий діапазон у комбінуванні зовнішніх факторів впливу на сам процес експерименту.

Важливою умовою реалізації експерименту є виокремлення *контрольної і експериментальної груп*. Контрольні групи не підлягають впливу змін, вважаються еталоном при порівнянні. Експериментальні – підлягають впливу дослідницьких змін.

У соціології для поглибленого вивчення соціальної реальності оперують поняттям „*соціального експерименту*”. *Об’єктом соціального експерименту є форми і методи розв’язання соціальних проблем*. Цей метод набув особливої популярності з 20-х рр. XX століття. В історії науки описано класичний соціальний експеримент, проведений американським ученим **С. Хрістіансеном**, який був спрямований на перевірку гіпотези: що вищим є рівень освіти, то успішніше людина включається в економічну діяльність. Було сформовано дві групи, що різнилися єдиним критерієм – наявністю атестата зрілості. При цьому члени експериментальної групи мали атестат зрілості, а члени контрольованої групи – ні. У результаті дослідження серед членів експериментальної групи за дев’ять років зберегли власні доходи 92%, а в контрольованій групі – це зробили лише 58% членів.

Іншим відомим прикладом соціального експерименту є експеримент, який провели у 50-х рр. XX століття американські вчені **Х. Хімелвїт**, **А. Опенгайм** і **П. Вінсон** у галузі телекомунікацій. Коли на Бі-Бі-Сі з’явилася технічна можливість користування двома каналами, на одному з них ішли освітні програми, а на другому – „бойовики”, розважальні передачі, то значна кількість користувачів-підлітків обирали останній. Коли ж у глядачів був доступ тільки до одного каналу, а підлітки були змушені обирати освітні програми чи вимикати телевізор, то значна їхня частина обирала освітні програми й отримувала задоволення від них. Науковці сформулювали висновок: виховання має сприяти формуванню в дітей навичок підкоряти не вибір увазі, а увагу – виборові.

Соціальний експеримент як метод дослідження має свої переваги, так і недоліки. *Переваги соціального експерименту*: 1) дозволяє отримати інформацію, недоступну для інших методів; 2) має практичне значення, оскільки спроможний безпосередньо з’ясувати зміни відповідних соціальних і психічних процесів, а також можливості управління ними; 3) ефективний при перевірці соціальних технологій, випробуванні нововведень, у тому числі й управлінських інновацій.

Недоліки соціального експерименту: 1) загалом незадовільним вважається стан теоретичного і методологічного обґрунтування соціально-наукового експерименту; 2) достовірність і надійність отриманих даних багато в чому залежить від особи експериментатора, його вміння працювати з об’єктом дослідження, дотримання ним положень і правил щодо постановки та реалізації експерименту; 3) має місце нерозвиненість ціннісного і морального контексту експериментальної діяльності; 4) реальною небезпекою є деформації або втрати об’єкта дослідження; 5) метод складний в організації й трудомісткий.

9.3. Методи дослідження суспільних процесів

Ця група методів ґрунтується на підходах, в основі яких є інтерв'ювання під час опитування людини або груп людей.

● **Метод інтерв'ю** (від англ. *interview* – зустріч, побачення) – один із найпопулярніших методів збирання соціальної інформації. *Інтерв'ю – це бесіда, вибудована за певним планом через безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом (особа, яку опитують) з обов'язковою фіксацією відповідей.*

Переваги методу інтерв'ю: 1) завдяки особистому контакту, легше зацікавити респондента, вмотивувати його до участі в опитуванні; 2) майже не лишається запитань без відповідей; 3) неповні чи суперечливі відповіді можуть бути уточнені; 4) є можливість спостерігати за респондентом й фіксувати не тільки його вербальні відповіді, але й невербальні реакції; 5) отримана інформація глибше, повніше, достовірніше порівняно з інформацією в анкеті; 6) гнучкість; 7) можливість застосування індивідуального підходу та одержання додаткової інформації тощо. *Недоліки методу інтерв'ю:* 1) значні матеріальні й часові витрати; 2) трудомісткість підготовки інтерв'юерів; 3) труднощі, пов'язані зі встановленням психологічного контакту з респондентом та забезпеченням анонімності інтерв'ю; 4) надійність та достовірність інформації багато у чому залежить від суб'єктивного чинника – кваліфікації та особистісних якостей інтерв'юера.

Виділяють такі *різновиди інтерв'ю*: формалізоване (неформалізоване), фокусоване і глибинне.

Формалізоване (стандартизоване) – різновид інтерв'ю, строго регламентованого питальником. Це ситуація, коли формулювання запитань, їхній порядок чітко визначені й інтерв'юер (людина, що проводить таке опитування) не має права відхилятися від них. Цей метод має як переваги, так і недоліки.

Переваги формалізованого інтерв'ю:

- можливість залучення для проведення інтерв'ю осіб без спеціальної підготовки;
- можливість опитування великої кількості осіб;
- упевненість у тому, що респондент – саме той, кого відібрано згідно з вимогами вибірки;
- порівняно невеликі фінансові витрати на опитування;
- можливість контролювати хід опитування.

Недоліки формалізованого інтерв'ю:

- присутність інтерв'юера, що може заважати респондентам щиро відповідати на запитання;
- порівняно велика норма навантаження на інтерв'юера – 12–15 респондентів;
- складність пошуку респондентів і труднощі у переконанні їх взяти участь в опитуванні;

- необхідність встановлення між інтерв'юером і респондентом стосунків, які ґрунтуються на довірі, симпатії, що інколи потребує значних зусиль.

Отримані дані не завжди є об'єктивними. Причиною цього може бути й сам інтерв'юер за умов, коли:

- бажаючи прискорити процес опитування, він „підштовхує” респондента до відповіді на запитання;
- не отримавши відповіді на якісь запитання, сам відповідає на них;
- не зустрівши потрібного респондента та не бажаючи витратити час на інший візит, опитує будь-яку людину.

Неформалізоване інтерв'ю. Окрім слів „неформалізоване”, „неструктуроване” й „нестандартизоване”, цей тип інтерв'ю позначають ще як „вільне”, „відкрите”, „глибинне”, „інтенсивне”, „дослідницьке”, „якісне”. Однак загальноприйнятих визначень цих термінів не існує, і кожен автор вільно розглядає їх або як тотожні, або вносить в їхнє вживання зручні йому суттєві відтінки.

Неформалізовані інтерв'ю містять у собі широке коло видів опитування, що не відповідають вимозі зіставлення питань і відповідей. При використанні неформалізованого інтерв'ю не робиться спроба одержання тих самих видів інформації від кожного респондента, і індивід не є в них обліковою статистичною одиницею. Зміст інтерв'ю може змінюватись від респондента до респондента: кожен із них повідомляє ту інформацію або висловлює ті думки, які він може представити щонайкраще. У цих умовах використання заздалегідь підготовленого набору питань часто буває тільки перешкодою, тому в неформалізованому інтерв'ю запитальники можуть взагалі не використовуватись.

Неформалізоване інтерв'ю, на відміну від формалізованого, не вимагає як передумову для його проведення попереднього опрацювання всіх пунктів інформації, що має бути отримана. У зв'язку з цим його можна використовувати на всіх стадіях дослідження. Цей метод сприяє досягненню інтуїтивного розуміння питання або проблеми. Неформалізоване інтерв'ю використовують також для пояснення несподіваних результатів кількісних досліджень, наприклад, розбіжності результатів голосування з передвиборчими прогнозами, або для пояснення нових проблем, що виникли в ході дослідження.

Розрізняють *підготовчий* і *незалежний види неформалізованого інтерв'ю*. Перший проводять для підготовки до формалізованого. Таке інтерв'ю можна використовувати для вичленовування значущих компонентів питання або проблеми, на основі яких буде сформовано структуру майбутнього запитальника. Поряд із цим, підготовче інтерв'ю використовують для вивчення словникового запасу респондентів, типів реакції на питання, типів протидій, які трапляються при тих або інших питаннях, та ін.

Незалежне неформалізоване інтерв'ю, на відміну від підготовчого, має самостійну дослідницьку функцію. Його використовують тоді, коли немає можливості провести формалізоване дослідження або немає необхідності в порівнянні безлічі відповідей чи їхнього підсумовування за певною вибіркою.

Окрім поділу інтерв'ю на формалізоване й неформалізоване, в зарубіжній літературі описано й інші типології. Є два головні підходи до опису типів процедури інтерв'ювання. Перший підхід полягає у визначенні характеристик окремого питання, що реалізується в термінах „відкритий – закритий”, „нейтральний – навідний” і т.д. Другий підхід оперує категоріями опису загального стилю ведення інтерв'ю й такими термінами, як „активна” або „пасивна”, „керована” або „вільна” поведінка інтерв'юера, респондента.

Фокусоване інтерв'ю. Різновид інтерв'ю, за якого респондента заздалегідь ознайомлюють із проблематикою бесіди. Запозичене з фізики слово „фокус” має тут важливе значення, оскільки *відображає концентрацію зусиль інтерв'юера на вивченні певної проблеми*. Огляд використання терміна „фокусоване інтерв'ю” у науковій літературі варто розпочати з книги **Р. Мертона, М. Фіске й П. Кендалла** „Фокусоване інтерв'ю. Проблеми й методи”, виданої в США у 1956 році. Фокусоване інтерв'ю дещо відрізняється від інших типів дослідницького інтерв'ю, хоча, на перший погляд, вони можуть виявитися схожими. Ці відмінні ознаки є такими:

- *респонденти мають бути учасниками деякої ситуації*: вони переглянули кінофільм, прослухали радіопрограму, прочитали памфлет, статтю або книгу, взяли участь у психологічному експерименті або в неконтрольованій, але спостережуваній соціальній ситуації (наприклад, у політичному мітингу, якому-небудь ритуалі);
- *гіпотетично важливі елементи, а також характер, процеси й загальну структуру цієї ситуації дослідник мусить попередньо проаналізувати*. За допомогою змістовного або ситуаційного аналізу він висуває низку гіпотез, що стосуються важливості певних сторін ситуації для тих, хто в ній брав участь;
- на основі цього аналізу *дослідник розробляє сценарій проведення інтерв'ю*, у якому окреслює найважливіші сфери дослідження й гіпотези, які забезпечують виконання критеріїв релевантності (від англ. *relevant* – доречний; той, що стосується справи) інформації, що має бути отримана в ході інтерв'ю;
- *інтерв'ю фокусується на суб'єктивних переживаннях осіб щодо заздалегідь проаналізованої ситуації* в спробі отримати від респондентів їхнє власне визначення цієї ситуації. Отримані відповіді допомагають перевірити гіпотези, а також виявити непередбачені реакції, дають поштовх до появи нових гіпотез, що допомагають проведенню більш систематичного й ретельного дослідження.

Перші три ознаки фокусованого інтерв'ю можна згрупувати в одну: предметом дослідження має бути *деяка ситуація*, яку одночасно й з однакової позиції могли спостерігати як респонденти, так і сам дослідник. Друга ознака полягає в тому, що предметом вивчення є *суб'єктивні переживання осіб* (глядачів або учасників). Досить очевидно, що обидві ознаки цілком автономні, тобто в практиці досліджень вони можуть траплятися і разом, і окремо.

Наявність ситуації, коли певна група респондентів, соціолог чи психолог, який вивчає проблему, разом переживають досліджувану ситуацію, є, безумовно, великою удачею. Дослідник за такої умови також аналізує власні враження (робить це мимоволі) і потім має нагоду перевірити, якою мірою реакції іншої частини аудиторії збігаються або розходяться з ними. Разом з тим, предметом дослідження в цьому разі зовсім не обов'язково можуть бути суб'єктивні переживання, а, скажімо, такі проблеми, як відновлення хронології подій, опис структури лідерства, стихійного або організованого соціального дійства й багато чого іншого.

Глибинне інтерв'ю – це своєрідне „відкрите дослідження”, пошук первинних понять, описів і робота з їхньої структуризації. Суть методу полягає в тому, що дослідник визначає коло проблем, зберігаючи повну свободу у способі ведення бесіди, а респондент вільний у виборі форм відповідей. При цьому гіпотеза не формулюється.

Метод гнучкого, або глибинного інтерв'ю використовують тоді, коли дослідникові потрібно отримати якісну інформацію, не усвідомлювану респондентом, – таку, що неможливо отримати, ставлячи пряме запитання „в лоб”. Зазвичай, під час глибинного інтерв'ю ведуть диктофонний запис.

Основні правила дій під час глибинного інтерв'ю:

- потрібно відстежувати факти в природній повсякденній діяльності, незвичайні події;
- безпосередній контакт із людьми припускає двоїсту позицію учасника-спостерігача, а також встановлення довірливих відносин з респондентом;
- постійні детальні письмові замітки, що фіксують ситуацію, збір додаткових джерел інформації (фотографій, документів, листів, щоденників і т.д.) є запорукою всебічного аналізу явища;
- варто виділяти як зовнішні (свідомі, „промовлені”), так і приховані („непромовлені”, які мають на увазі) елементи повсякденної практики.

Зберігання польової (зібраної) інформації включає вибір форми комп'ютеризації або іншого способу її довгострокового використання. Тут потрібно дотримуватися таких *правил*:

- 1) первинна інформація має гранично адекватно відтворювати текст інтерв'ю. Тому її фіксують на носії інформації;
- 2) первинна інформація містить короткий коментар дослідника, його живі, безпосередні враження, питання для подальшого уточнення. Їх можна записати на ту саму плівку після закінчення інтерв'ю;
- 3) інформацію треба подати у формі, придатній для тривалої аналітичної роботи, а саме – у вигляді тексту транскрипції мовної інформації (на папері або найкраще – у комп'ютерному записі);
- 4) транскрипція зберігає всі дослівні висловлювання респондента й характер його мови без будь-якого редагування.

Отже, загальна стратегія якісного підходу полягає у відкритому, пошуковому, неструктурованому характері аналізу проблемної ситуації. Увага дослідника спрямована на детальніший розгляд окремих суб'єктів в єдності його об'єктивного і суб'єктивного досвіду.

• **Метод опитування** є найпоширенішим способом отримання інформації про життєвий світ людини, її наміри, мотиви, думки, події, результати людської діяльності тощо. Цей метод широкоживаний не тільки серед соціологів, а й серед психологів, журналістів, правників, лікарів, педагогів, тобто тих, хто працює з людьми. Специфіка опитування полягає в тому, що, опитавши певну кількість індивідів і зібравши їхні суб'єктивні думки, дослідник за допомогою спеціальної дослідницької техніки та процедур отримує інформацію про соціально типову громадську думку, виводить осереднену картину дійсності. Застосовуючи метод опитування, соціолог здобуває достовірне, об'єктивне й унікальне знання про певні суспільні процеси.

Мистецтво використання цього методу полягає в тому, щоб чітко уявляти: кому, коли та як ставити запитання, а також знати, як саме опрацювати отримані відповіді. Перші згадки про проведення опитувань належать до часів Стародавнього світу. Зазвичай, їх пов'язували зі встановленням кількості населення, здатного носити зброю та сплачувати податки. Становлення опитування як наукового методу здобуття інформації припадає на кінець XIX ст. Саме в цей період відбуваються масові переписи населення, ведеться облік урожаїв, худоби, землі, засобів виробництва, збирається інформація з соціальної статистики тощо.

Основним різновидом методу опитування є анкетне опитування, або анкетування.

Анкетне опитування – метод збору соціальної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою анкети.

Виділяють такі **різновиди анкетного опитування**:

- *індивідуальне* – вид анкетування, що не передбачає спільності місця та часу при заповненні анкети для всієї сукупності респондентів;
- *групове* – вид анкетування, який передбачає одночасне заповнення анкети групою людей, зібраною в одному приміщенні;
- *поштове* – вид анкетування, який передбачає розповсюдження анкети поштою та очікування її повернення після заповнення респондентом.

Переваги: дає змогу отримати відповіді на запитання делікатного, інтимного характеру; одночасно провести опитування на великій території, в тому числі у важкодоступних районах; просте в організації; економити кошти (поштове опитування обходиться вдвічі дешевше звичайного інтерв'ювання), а також дозволяє респонденту самостійно обирати зручний час для заповнення анкети тощо. *Недоліки*: низький рівень повернення анкет; зміщення вибірки (відмінність тих респондентів, хто заповнив і надіслав поштову анкету, від тих, хто ухилився від участі в опитуванні); неминучість вибірки тощо;

- *пресове (розміщене в засобах масової інформації)* – вид анкетування, що адресується специфічному контингенту: читачам газети, слухачам радіо, телеглядачам. *Переваги* пресового опитування: оперативність, масовість, економічність, відвертість респондентів. *Недоліки*: низькі показники заповнюваності анкет (повернення анкет, як правило не перевищує 5% від опублікованих); обмежені можливості застосування різних видів анкетних запитань; вірогідність впливу на респондента інших осіб (близьких родичів, сусідів тощо);
- *експертне* – один із різновидів стандартизованого анкетного опитування групи вузьких спеціалістів (експертів) з досліджуваної проблеми, що є предметом вивчення.

Процесу складання анкети має передувати етап ґрунтовного вивчення наукової літератури з досліджуваної проблеми. Є також окремі правила, методичні вимоги щодо послідовності запитань в анкеті, а також організаційно-технічні процедури проведення анкетування.

Основні етапи анкетного опитування:

- а) *підготовчий етап* – розроблення програми опитування, складання анкети, її тиражування, вироблення інструкцій для анкетерів (інтерв'юерів) і респондентів тощо;
- б) *оперативний етап* – безпосереднє анкетування респондентів;
- в) *підсумковий етап* – обробка та аналіз результатів анкетування.

Анкета – це документ, у якому міститься впорядкований перелік питань, що дають змогу отримати нову інформацію. Створенню анкети передують довга кропітка розробка програми дослідження у зв'язку з тим, що в анкету закладаються гіпотези, сформульовані завдання, які потрібно вирішити під час дослідження. Перекласти мову науки на запитання до респондентів – процедура складна, але необхідна. Є різниця між науковими термінами й буденною мовою, тому поняття можуть мати для простих людей і вчених різні значення.

Структура анкети. Анкета починається зі *вступної частини* – звернення до респондента. У ньому визначають мету дослідження, спосіб заповнення анкети. Далі йде *основна частина анкети* з блоками запитань до опитуваних і третя частина – „паспортчик”, тобто демографічні відомості про опитуваних (можна виносити на початок). Структура та послідовність запитань в анкеті передбачає розвиток комунікації дослідника з респондентом: завоювання довіри, пробудження зацікавленості, бажання продовження бесіди та ін. Логіка побудови запитань в анкеті відповідає меті дослідження й отримання інформації, що перевіряє гіпотези.

Види запитань, уміщених в анкету. За *предметним змістом* запитання анкети поділяють на:

- *запитання про факти*, за допомогою яких отримують інформацію про соціальні явища, про стан справ у колективі, про поведінку і дії самого респондента, його вік, стать, освіту, соціальне становище і т. д.;

- *запитання про знання*, мета яких – з'ясувати, що знає і що може повідомити респондент. Зазвичай, це запитання, мета яких – виявити рівень поінформованості респондента і його знань у певній галузі. Такі запитання можуть містити завдання, експериментальні та ігрові ситуації;
- *запитання про думку респондента* мають на меті зафіксувати факти, побажання, очікування, плани на майбутнє і можуть торкатися будь-яких проблем і особистості самого респондента;
- *запитання про мотиви* зумовлюють суб'єктивне уявлення людини про мотиви своєї діяльності.

За своєю **логічною природою** запитання класифікують так:

- *основні запитання*, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються, і саме вони становлять більшу частину анкети;
- *запитання-фільтри* ставлять для того, щоб відсіяти некомпетентних осіб при опитуванні з проблем дослідження, або ж для того, щоб виділити частину респондентів із всього масиву за мовною ознакою;
- *контрольні запитання* використовують для перевірки стійкості, правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їхньої достовірності, щирості. Контрольні запитання, зазвичай, розташовують в анкеті на деякій відстані як від основного, так і один від одного;
- *навідні запитання* допомагають респондентові правильно осмислити основне запитання, знайти точну відповідь.

За своєю **психологічною функцією**, яка визначає ставлення респондента до самого факту анкетування і до тих запитань, на які йому треба буде відповідати, запитання поділяють на:

- *контактні запитання*, які передбачають встановлення контакту з респондентом; їхня мета – створити інтерес до дослідження, надихнути взяти в ньому участь. Зазвичай, це перше або одне з перших запитань анкети, яке за формою має бути досить простим і стосуватися самого респондента, ніби налаштовувати його на зацікавлену участь в анкетуванні;
- *буферні запитання*, зазвичай, починаються із загальної формули: „Як Ви думаєте?” – далі йде опис нової проблеми. Мета цього виду запитань – спрямувати увагу респондента з однієї проблеми на іншу;
- *прямі запитання* виявляють ставлення респондента до проблеми, яка вивчається, її оцінку з його власної позиції;
- *опосередковані запитання* передбачають відповідь респондента від імені групи, колективу в безособовій формі, що дає змогу йому ніби приховати свою власну позицію і посилити критичний акцент своїх висловлювань. Такі запитання ставлять у тому випадку, коли прямі незручно ставити або є ймовірність того, що на них не буде одержано щирої відповіді.

За *характером відповідей* усі запитання поділяють на:

- *відкриті запитання* – це запитання, щодо яких дослідник не пропонує респондентові переліку підготовлених відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі. Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання дають можливість соціологові відчувати проблеми людей, що стоять за цифрами звіту. Однак досвід показує, що на відкриті запитання відповідає лише третина респондентів, при цьому відповіді або надто стереотипні, або дуже конкретні, малоінформативні. Окрім цього, такі запитання важко обробляти;
- *закриті запитання* – це ті, в яких після тексту запитання пропонують перелік відповідей. Досить часто при формуванні переліку відповідей трапляються логічні помилки – порушення принципу відповідності запитання та відповідей. Це відбувається тоді, коли варіанти відповідей не відповідають ключовому слову запитання і є варіантами відповідей на інше запитання. *Види закритих запитань*:
 - 1) *альтернативні*, що містять перелік відповідей, з яких можна вибрати тільки одну („Як часто Ви відвідуєте театр?” – „Зовсім не відвідаю”, „Не частіше, ніж один раз на рік”, „Кілька разів на рік”, „Щомісяця”). Різновидом альтернативного є: *запитання-шкала*, яке спрямоване на вивчення інтенсивності вияву якогось явища чи ставлення до нього (наприклад, для визначення рівня задоволеності респондента умовами навчання у навчальному закладі йому пропонують такі відповіді: „дуже задоволений”, „задоволений”, „не дуже задоволений”);
 - 2) *запитання-меню*, в яких наведено перелік можливих відповідей, з яких респондент може вибрати кілька („Які з перелічених умов заважають Вам навчатися на повну силу?”);
 - 3) *дихотомічні запитання* – передбачають одну відповідь на запитання: „так” або „ні” (наприклад, „Ви є членом громадського об’єднання?”);
- *напівзакриті запитання* – коли поряд із запропонованими відповідями передбачається місце для висловлення власної точки зору з того чи іншого питання чи проблеми.

Запитання, які стосуються соціально-демографічних характеристик респондента, зазвичай, завершують анкету. Опитування проводять анонімно, й *соціально-демографічний блок* передбачає такі позиції: вік; стать; рід занять; національність; місце проживання; освіта (якщо проблема дослідження передбачає їхню важливість).

Правила формулювання запитань. При формулюванні запитань анкети необхідно виконувати такі правила:

- *однозначність* – йдеться про однакове розуміння змісту запитання респондентами. Дуже важливим є визначеність понять та їхня кон-

кретність. Іноді запитання анкети містять у собі два, а то й більше запитань, що є недоцільним і заважає отримати об'єктивну інформацію;

- *стислість* – досвід проведення масових досліджень свідчить, що чим довше запитання, тим важче респондентові зрозуміти його зміст. Якщо запитання довге, то, поки респондент дочитає його до кінця, він забуде початок;
- *валідність* (обґрунтованість і адекватність) – міра відповідності запитань анкети проблемі, що вивчається. Запитання можуть бути прямі та непрямі. Валідність запитання визначається точністю переведення показника в запитання.

Відомо, що добре опрацьовану анкету можна заповнити не більш ніж за півгодини. За більший проміжок часу настає психологічна втома й увага до анкети спадає. *До інших недоліків анкетного опитування в соціології відносять:* 1) дослідник з моменту роздачі анкети втрачає контроль над опитуванням; 2) анкета не відповідає вимозі об'єктивності; 3) помилки структурування зменшують обґрунтованість анкети; 4) застосування відкритих питань при опитуваннях малопідготовлених респондентів порушує вимогу релевантності (відповідності) і т. ін.

Ще однією особливістю масових анкетних опитувань є використання вибіркового методу під час їхньої реалізації.

● **Вибірковий метод у масових опитуваннях.** Усі дослідження суспільних процесів умовно можна поділити на *дві великі групи*:

- *суцільні*, коли об'єкт дослідження вивчають повністю, без будь-яких винятків. Класичними прикладами суцільних досліджень є загальнонаціональні переписи населення чи референдуми. Суцільні дослідження, зазвичай, мають обмежене використання, їх застосовують досить рідко, лише тоді, коли об'єктом дослідження є невелика кількість людей (наприклад, студенти певного навчального закладу, працівники певного підприємства тощо);
- *вибіркові*, коли досліджують лише певну частину об'єкта, відібрану за спеціальними ознаками, а висновки поширюють на весь об'єкт. Такі дослідження покликані забезпечити економічність досліджень та їхню надійність за умов використання специфічної методики й техніки.

Важливими поняттями, якими послуговуються дослідники, використовуючи вибірковий метод, є поняття генеральної і вибіркової сукупності, репрезентативності, одиниці спостереження (аналізу), типу вибірки.

Генеральна сукупність – це вся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню.

Вибіркова сукупність, або **вибірка** – це частина генеральної сукупності, що відображає та відтворює основні характеристики останньої і є її зменшеною моделлю.

Наприклад, дослідник має на меті вивчити політичні вподобання студентської молоді України. Генеральна сукупність визначається цілями дослідження, а отже, її складають усі представники студентської молоді України. Вибіркову ж сукупність визначають за допомогою математичних методів, вона має репрезентувати за своїми основними характеристиками генеральну сукупність. Наприклад, американський Інститут суспільної думки **Джорджа Геллапа** (1901–1984), опитуючи близько двох тисяч респондентів, відібраних за певними критеріями (стать, вік, освіта, дохід, професійна належність, раса, місце проживання, величина населеного пункту тощо), отримує достовірні дані про все американське суспільство. Вибіркове опитування значно зменшує кошторис дослідження та скорочує терміни його проведення. Опитування в США протягом багатьох десятиліть виявили, що при загальнонаціональній вибірці в 100 осіб помилка вибірки буде в межах $\pm 11\%$; 200 осіб – $\pm 8\%$; 400 осіб – $\pm 6\%$; 600 осіб – $\pm 5\%$; 750 осіб – $\pm 4\%$; 1000 осіб – $\pm 4\%$; 1500 осіб – $\pm 3\%$; 5000 осіб – $\pm 2,5\%$. Саме тому Інститут Геллапа, зазвичай, проводить загальнонаціональні опитування в США з вибіркою в 1500–5000 осіб залежно від завдань дослідження. Як бачимо, він віддає перевагу збільшенню помилки на 1% багатократному збільшенню вартості дослідження.

Репрезентативність (відповідність) – це властивість вибірки відтворювати основні характеристики генеральної сукупності. Вислів „репрезентативне дослідження” означає, що вибіркова сукупність, яка досліджувалася, відображає основні параметри генеральної сукупності та є її зменшеною моделлю, а висновки дослідження вибіркової сукупності можуть бути поширені на всю генеральну сукупність. Різницю розходжень, що об’єктивно існують між характеристиками генеральної та вибіркової сукупностей, називають *помилкою репрезентативності*. Ймовірність помилки репрезентативності зменшується завдяки збільшенню обсягу вибірки, а також унаслідок удосконалення процедури складання вибірки із застосуванням математичних методів.

Одиниця спостереження (аналізу) – елемент вибіркової сукупності (респонденти, або індивіди – носії певної соціальної проблеми), які підлягають відбору.

В емпіричній соціології розвиваються два основні підходи, які визначають тип вибірки: **випадкові (імовірнісні) та цілеспрямовані**.

Імовірнісний підхід нерідко називають також випадковим, оскільки він передбачає випадковий відбір одиниць спостереження із загального переліку (списку) одиниць генеральної сукупності. **Основний принцип використання випадкового відбору** полягає в тому, що кожний із ймовірних респондентів (одиниць спостереження) має рівну вірогідність з іншими потрапити у вибіркову сукупність (наприклад, моделлю такої вибірки є колись популярний барабан „спортлото”). Механізм використання випадкового відбору полягає у виключенні суб’єктивного чинника при відборі одиниць спостереження з генеральної сукупності.

Основні різновиди випадкових вибірок:

Імовірнісна вибірка – варіант випадкової вибірки, що застосовується, коли відбір здійснюється на основі принципу випадковості, що забезпечує рівні можливості кожному з елементів генеральної сукупності потрапити до вибіркової су-

купності. Найчастіше ймовірнісну вибірку формують, використовуючи таблицю „випадкових чисел”, лотерейним методом, за алфавітним списком, добором за датами народження, за прізвищами, що починаються з певної літери тощо.

Механічну (систематичну, покрокову) вибірку застосовують, якщо відбір людей із генеральної сукупності здійснюється на основі розрахунку *кроку відбору*. Наприклад, при проведенні електоральних досліджень у певному регіоні вибіркова сукупність становить, припустимо, 800 осіб, а генеральна – 800 000 осіб. Крок вибірки визначається поділом генеральної сукупності на вибіркочку. У наведеному прикладі він дорівнює 100. Це означає, що, починаючи з будь-якого номера загального списку (визначається довільно), опитують кожного сотого виборця.

Стратифіковану (районовану) вибірку застосовують, якщо відбувається попередній розподіл генеральної сукупності на більш-менш однорідні частини, а потім здійснюється відбір одиниць усередині цих частин. За умови стратифікованого випадкового відбору обсяг вибірки ділять між стратами пропорційно до їхньої кількості і потім до кожної страти застосовують простий випадковий відбір. Наприклад, для вивчення студентства м. Львова стратифікують генеральну сукупність по вищих навчальних закладах, а всередині кожного з них – по факультетах.

Гніздова (кластерна) вибірка – це варіант випадкової вибірки, яка зумовлює відбір як одиниці спостереження не окремих людей, а компактні групи, колективи, підприємства, школи тощо як гнізд (кластерів). На відміну від стратифікованого відбору (за яким виокремлені страти повинні бути максимально однорідними) різниця між гніздами повинна бути значущою, а в середині гнізда проводиться суцільне опитування. Наприклад, із 10 студентських груп, в яких займається по 30 осіб, відбирають 5 і в цих групах проводять суцільне опитування. Кластерна вибірка дає науково обґрунтовану соціологічну інформацію, якщо групи максимально подібні за найважливішими ознаками (наприклад, за статтю, віком, видом навчання і т.п.). Гніздова вибірка має широке застосування при побудові *територіальної вибірки*. Після відбору невеликої кількості територіальних об'єктів (населених пунктів, районів, житлових кварталів, вулиць, будинків, під'їздів) проводять суцільне опитування їхніх мешканців. Бажано, щоб розбіжності між гніздами були мінімальними, а одиниці, що їх складають, по можливості неоднорідними, до того ж більша кількість малих гнізд доцільніша за невелику кількість великих.

Якщо дослідник недостатньо ознайомлений із предметом та об'єктом дослідження і збирається проводити опитування громадської думки, йому краще орієнтуватися на випадкові принципи відбору респондентів.

При *цілеспрямованому відборі* не діють правила ймовірності у формуванні вибіркової сукупності, тому принциповим стосовно цілеспрямованої вибірки є не перелік (список) одиниць спостереження, а *статистичні дані* – опис об'єкта дослідження з найбільш значущих, з погляду їхнього впливу на досліджуване явище, характеристик генеральної сукупності. Як джерело інформації для опису об'єкта дослідження звичайно використовують дані державної та відомчої статистики, результати попередніх опитувань і досліджень.

Найпоширенішими видами цілеспрямованого підходу є:

Типовий підхід. Полягає в тому, що відбір дослідником одиниць репрезентації здійснюється не випадковим способом, а таким, щоб при відборі конкретних „гнізд” (населений пункт, підприємство, школа, виборча дільниця тощо) воно було найтипівішим (найпоширенішим типом). Із цих міркувань виходять тоді, коли кількість одиниць відбору не є досить великою, а „гнізда”, як підказують дослідникові знання (чи інтуїція), є достатньо однорідними.

Елементи цілеспрямованого відбору використовують при формуванні *квотної вибірки*, коли відбір респондентів на першому етапі (перед початком дослідження) здійснюється на основі наявних у розпорядженні дослідника статистичних даних розподілу досліджуваних за віком, статтю, освітою, родом занять тощо. Квотна вибірка передбачає дотримання пропорцій та їхню представленість у вибірковій сукупності відповідно до основних параметрів генеральної. Наприклад, наша генеральна сукупність складає 1000 осіб. Якщо ознакою квотування є стать і відомо, що в генеральній сукупності відповідно стать репрезентовано 550 чоловіками і 450 жінками, то в нашій вибірковій сукупності ми повинні дотриматися таких самих пропорцій: 55 чоловіків і 45 жінок. Такі самі пропорції ми розраховуємо за іншими показниками-ознаками (наприклад, освітою, кваліфікацією тощо). Кількість ознак, за якими розраховуються квоти у вибірковій сукупності, не має перевищувати трьох-чотирьох. Коли йдеться про дослідження громадської думки, важливим є використання випадкового відбору у „наповненні” квот.

Метод основного масиву зазвичай застосовують при проведенні пілотажного, або розвідувального дослідження на невеликих генеральних сукупностях, для яких немає сенсу проводити вибіркове дослідження. Його практикують тоді, коли ставлять якесь конкретне запитання. У подібних випадках опитують до 60–70 відсотків респондентів, які потрапили до вибіркової сукупності.

Метод *„снігового клубка”* застосовують до кількісно малих гіпотетичних генеральних сукупностей (наприклад, експертів з певної вузької проблеми). Кожного знайденого члена такої сукупності після опитування запитують, кого зі своїх колег з цієї проблематики він знає. Так складається основа вибірки, поки вона не буде оптимальною.

У практиці масових опитувань існує *ще один спосіб відбору*, який на думку **Н.Паніної** (2007) не вкладається у межі основних типів вибірки, – це *„стихийна вибірка”*, або *„вибірка першого зустрічного”*. Прикладами таких вибірок можуть бути опитування, що проводять через засоби масової інформації („пресові опитування”) чи біля дверей магазинів, коли інтерв’юери опитують людей, не відібраних за спеціальною процедурою, а тих, хто потрапив під руку і готовий відповісти на запитання анкети. Опитування, проведені за таким принципом, дають змогу одержати певну інформацію. І якщо автори дослідження, оприлюднивши одержані дані, зауважують, що опитування проводилося саме таким чином, то споживач інформації завжди має змогу оцінити, що вибірка не є репрезентативною стосовно відповідних категорій населення загалом. Точніше, навіть у таких дослідженнях

категорію „вибірка” використовують досить умовно, оскільки опитана група населення, по суті, не є вибіркою.

Якщо дослідник добре ознайомлений з предметом та об'єктом дослідження і має намір проводити власне соціологічне дослідження, то йому краще орієнтуватися на цілеспрямований відбір респондентів.

За формою реалізації розрізняють вибірки *одноступеневі* та *багатоступеневі* (*багатошаблеві*). Багатоступенева вибірка формується з використанням процедури поетапного відбору об'єктів опитування: сукупність об'єктів, відібраних на попередньому етапі, стає підставою для відбору на наступному етапі. Вона застосовується в тих випадках, коли генеральна сукупність настільки велика (країна, регіон, місто), що простий випадковий або систематичний відбір елементів призвів би до розпилення вибірки.

У сучасній практиці проведення великомасштабних досліджень при побудові вибірки найчастіше поєднують різні принципи відбору респондентів. Застосовуючи послідовно на різних шаблях відбору кожний із таких принципів, дослідник намагається підвищити репрезентативність вибіркової сукупності за різними характеристиками, які можуть мати суттєвий вплив на досліджуване явище. Наведемо приклад підготовки багатошаблевої вибірки з обґрунтуванням розрахунку вибіркової сукупності та відповідними коментарями на кожному шаблі відбору респондентів.

Приклад побудови багатошаблевої вибірки. Одне з найважливіших і складних питань, що виникають при проведенні масового дослідження і проектуванні його вибірки: чи можна визначити *помилку вибірки*, тобто межі, у рамках яких можна довіряти отриманим даним. Зрозуміло, що тут існують розбіжності, пов'язані із самим типом вибірки, підходом до добору елементів генеральної сукупності. Щодо квотної вибірки, то тут хтосьна чи можна говорити про помилку: адже при формуванні квот визначено межі цих квот за основними групами генеральної сукупності (тобто в ідеалі помилки не має бути взагалі). Але під час проведення таких досліджень можлива *статистична похибка*, яку при обсязі вибірки понад 5000 осіб визначають за такою формулою (В. Паніотто, 1986):

$$\Delta = \frac{1}{\sqrt{n}},$$

де n – обсяг вибіркової сукупності;

Δ – гранична помилка вибірки.

Для прикладу, за квотною вибіркою обсягом 840 осіб статистична похибка становитиме $\pm 3,5\%$.

При ймовірнісній (випадковій) вибірці для визначення помилки вибірки потрібно мати дані щодо найважливіших характеристик генеральної сукупності (для їхнього порівняння з аналогічними у вибіркової). Це не завжди можливо, оскільки часто вибіркоче дослідження проводять для того, щоб отримані результати потім екстраполювати (перенести) на всю генеральну сукупність. Якщо ж найважливіші

показники генеральної сукупності є в розпорядженні дослідника (наприклад, розподіл за статтю, віком, освітою, регіонами), то, як вважають деякі вчені, можна не тільки визначити помилку вибірки, але й попередньо розрахувати її обсяг, беручи до уваги обставину, що якщо помилка за деякими ознаками не перевищує припустиму, то й за іншими вона буде у відповідних межах. Формула, яку застосовують в цій ситуації, має такий вигляд:

$$n = \frac{t^2 \delta^2 N}{N \Delta^2 + t^2 \delta^2}$$

де n – обсяг вибіркової сукупності;

N – обсяг генеральної сукупності;

t – коефіцієнт нормованого відхилення;

Δ – допустима помилка;

δ – значення дисперсії ознаки, за якою розраховують репрезентативність у генеральній сукупності.

Отже, припустимо, що нам необхідно провести опитування населення з певної проблеми у мільйонному місті. Як підрахувати **обсяг мінімальної вибірки**, якщо нам необхідно одержати розподіл інформації загалом у місті?

Наведемо конкретний випадок визначення обсягу вибіркової сукупності та кроки відбору респондентів на прикладі м. Львова.

I крок. Підбір одиниць спостереження першого ступеня. Об'єктом соціологічного дослідження є населення м. Львова у віці більше ніж, 18 років, відповідно його ми приймаємо за генеральну сукупність. Згідно з даними обласного управління статистики станом на 2008 рік, кількість населення м. Львова більше, ніж 18 років, становила 589 834 осіб.

Обсяг вибіркової сукупності (n) розраховуємо на основі формули, в якій враховано значення довірчої ймовірності $p=0,954$ та максимальний рівень дисперсії (частка ознаки, за якої вибірка сукупність є максимальною) (**В. Паніотто, В. Максименко, Н. Харченко, 2004**):

$$n = \frac{1}{\Delta^2 + 1/N},$$

де Δ – величина допустимої похибки (в частках);

N – обсяг генеральної сукупності.

Генеральна сукупність N становить 589 834 осіб. Для розрахунків обсягу вибіркової сукупності розрахована допустима похибка на рівні 3,5% ($\Delta=0,035$). Вибіркова сукупність n за цією формулою для м. Львова становить 800 осіб.

II крок. Підбір одиниць спостереження другого ступеня – передбачає визначення вибіркової кількості респондентів на основі пропорцій кількісного статеві-вікового розподілу генеральної сукупності (див. табл. 9.2).

Основні дані для розрахунку вибіркової сукупності

№ п/п	Вік	Кількість населення			% відношення часток населення		Вибіркова кількість респондентів	
		Обидві статі	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
	i	N _i	A _i	B _i	PA _i	PB _i	a _i	b _i
1	18–24	100203	52126	48077	8,84	8,15	70	66
2	25–29	54323	27245	27078	4,62	4,59	38	38
3	30–39	102799	50424	52375	8,55	8,88	68	70
4	40–49	116672	54083	62589	9,17	10,61	74	85
5	50–59	92107	40148	51959	6,81	8,81	54	71
6	60 і більше	123730	47851	75879	8,11	12,86	64	101
Разом (N)		589834	271877	317957	46,09	53,91	369	431
					100		800	

1) Згідно із статистичними даними, розраховуємо відсоткове відношення частки чоловіків (**PA_i**) та жінок (**PB_i**) у кожній віковій групі за формулою:

$$PA_i = A_i / N \cdot 100\%$$

$$PB_i = B_i / N \cdot 100\%,$$

де **i** – номер за порядком вікової групи.

Причому:

$$\sum_{i=1}^6 (PA_i + PB_i) = 100\%$$

2) Розраховуємо обсяг вибірки чоловіків і жінок за кожною віковою групою для загального обсягу вибірки (**n = 800 осіб**) за формулою:

$$a_i = n \cdot PA_i / 100$$

$$b_i = n \cdot PB_i / 100,$$

де **i** – номер за порядком вікової групи.

Причому:

$$\sum_{i=1}^6 (a_i + b_i) = n.$$

У результаті підрахунків ми повинні опитати 369 чоловіків та 431 жінку, що відповідно становить 46,0% та 54,0% від загальної кількості вибіркової сукупності.

III крок. Підбір одиниць спостереження *третього ступеня* – передбачає розподіл кількісних статеві-вікових квот респондентів за районами міста. Цей розподіл здійснюється згідно зі статистичними даними кількості населення в районах м. Львова (див. табл. 9.3).

Таблиця 9.3

Розподіл кількості населення м. Львова за районами

№ за пор.	Район міста	Кількість населення (тис. чол.)	% відношення часток населення районів	Вибіркова сукупність за районами
		N_j	P_j	n_j
1	Галицький	66,1	9,01	72
2	Залізничний	130,4	17,77	142
3	Личаківський	100,0	13,63	109
4	Сихівський	148,3	20,21	162
5	Франківський	141,9	19,34	155
6	Шевченківський	147,0	20,04	160
Разом		733,7	100	800

1) Згідно зі статистичними даними про кількість жителів (N_j) м. Львова за районами, розраховуємо відсоткове відношення частки жителів районів (P_j) за формулою:

$$P_j = N_j / N \cdot 100\%,$$

де j – номер за порядком району міста.

Причому:

$$\sum_{j=1}^6 P_j = 100\%.$$

Розрахуємо кількість вибіркової сукупності у кожному районі, врахувавши отримані квоти, за формулою:

$$n_j = n \cdot P_j.$$

2) Подальшим кроком буде розрахунок обсягу вибірки чоловіків (a_{ij}) (див. табл. 9.4) і жінок (b_{ij}) (див. табл. 9.5) за віковими групами для кожного району м. Львова.

Розподіл обсягу вибірки чоловіків різних вікових груп за районами визначають за формулою:

$$a_{ij} = P_j \cdot a_i,$$

де i – номер за порядком вікової групи, j – номер за порядком району міста.

Розподіл обсягу вибірки жінок різних вікових груп за районами визначають за формулою:

$$b_{ij} = P_j \cdot b_i,$$

де **i** – номер за порядком вікової групи, **j** – номер за порядком району міста.

Причому:

$$\sum_{i=1}^6 \sum_{j=1}^6 (a_{ij} + b_{ij}) = n.$$

Отже, ми отримали квоти, згідно з якими буде опитано 800 респондентів.

Таблиця 9.4

Вибіркова кількість чоловіків різних вікових груп за районами міста

№ за пор.	Вік	Вибіркова кіль- кість чоловіків	Галицький	Залізничний	Личаківський	Сихівський	Франківський	Шевченківський
		a_i	a_{ij}					
1	18–24	70	6	12	10	14	14	14
2	25–29	38	3	7	5	8	8	7
3	30–39	68	6	12	9	14	13	14
4	40–49	74	7	13	10	15	14	15
5	50–59	54	5	10	7	11	10	11
6	60 і більше	64	6	12	9	13	12	13
Разом		369	33	66	50	75	71	74

Таблиця 9.5

Вибіркова кількість жінок різних вікових груп за районами міста

№ За пор.	Вік	Вибіркова кількість жінок	Галицький	Залізничний	Личаківський	Сихівський	Франківський	Шевченківський
		b_i	b_{ij}					
1	18–24	66	6	12	9	13	13	13
2	25–29	38	4	7	5	8	7	7
3	30–39	70	6	12	10	14	14	14
4	40–49	85	8	15	12	17	16	17
5	50–59	71	6	13	10	14	14	14
6	60 і більше	101	9	17	13	21	20	21
Разом		431	39	76	59	87	84	86

IV крок. Підбір одиниць спостереження четвертого ступеня – передбачає формування списку вулиць за районами, на яких буде проходити опитування. Список вулиць формуємо з бази назв вулиць кожного району, використовуючи просту ймовірнісну вибірку. Припускаємо, що для опитування достатньо відібрати по 10 вулиць у кожному районі.

V крок. Підбір одиниць *n*'ятого ступеня – передбачає формулювання правил добору одиниць спостереження.

Відбір респондентів здійснюють за квартирами. Опитування починають із першого будинку вулиці, з квартири з номером, що збігається з днем народження інтерв'юера. У разі позитивного інтерв'ю здійснюється крок у 10 квартир. При переході з будинку в будинок послідовність відбору квартир зберігається.

Остаточний відбір респондентів здійснюють згідно з кількісними квотами, сформованими із статеві-вікового складу вибіркової сукупності за районами міста.

Метод опитування не є універсальним у дослідженні соціальних явищ, тому його доцільно застосовувати у поєднанні з іншими методами дослідження суспільних процесів.

• **Інші методи дослідження суспільних процесів.** До цієї групи методів ми віднесли метод експертних оцінок та метод аналізу документів, значення яких зростає під час аналізу соціальних змін, збору соціальної інформації, необхідної для прийняття важливих рішень і побудови суспільних моделей прогнозного характеру.

Метод експертних оцінок. Як зазначалося вище, експертні опитування ґрунтуються на опитуванні групи вузьких спеціалістів (експертів) з певної досліджуваної проблеми. У даному випадку *експертом є респондент, компетентний у проблемах, безпосередньо пов'язаних із предметом дослідження*. Результатом експертного опитування є *експертні оцінки* (встановлені думки, оцінки експертів про властивості явища, що вивчається).

Виявлення експертних оцінок необхідне *при аналізі найістотніших аспектів досліджуваної проблеми*, особливо в ситуаціях дискусійності їхніх трактувань або фактичної відсутності визначеності в їхньому осмисленні наукою. Саме тоді він є основним методом дослідження, програма його проведення відображена в загальній програмі дослідження. Якщо ж цей метод відіграє допоміжну роль, додаючи інформацію до отриманої іншими методами, то дослідники зобов'язані скласти особливу (самостійну) *програму його реалізації*. Головними її компонентами будуть формулювання, що чітко фіксують: а) проблемну (дискусійну, невирішену наукою) ситуацію; б) термінологію експертних оцінок (шляхом операціоналізації загальних понять); в) гіпотези, що виносяться на експертизу; г) комплекс вимог, на основі яких проводитиметься підбір експертів (критерії їхньої компетентності); д) індикатори, що дають змогу вимірювати думки експертів; е) інструментарій цих вимірів і первинної обробки даних; ж) правила проведення і сценарій експертизи, тобто процедури узгодження та інтеграції оцінок експертів.

Експертні оцінки можуть бути індивідуальними й колективними (груповими).

Методи індивідуальних експертних оцінок передбачають індивідуальну роботу соціолога з кожним із залучених експертів. Індивідуальність роботи полягає в тому, що експерти не збираються разом, не ознайомлюються з оцінками один одного чи інших експертів, а у тому, що інтерв'юер може опитувати їх з різних аспектів проблеми, яка вивчається. Такі опитування найчастіше здійснюються у формі стандартизованого чи напівстандартизованого інтерв'ю.

Методи колективних експертних оцінок – це методи, які передбачають спільну роботу експертів (очну чи заочну) і у кінцевому результаті спрямовані на розробку загального експертного висновку. До таких методів належать: метод експертних комісій, метод суду, метод Дельфі, метод мозкового штурму, метод „635”, метод експертного фокусування, ділова гра, метод „консиліуму” та ін. (див. дет. табл. 9.6).

Таблиця 9.6

Методи реалізації колективних експертних оцінок

Метод експертної оцінки	Характеристика методу
1	2
Метод експертних комісій	Організація роботи експертів будується за принципом круглого столу. Під час спільної роботи експерти пропонують свої варіанти, наприклад, певного прогнозу, разом обґрунтовуючи і обговорюючи їх, й намагаючись виробити єдиний погляд відносно прогнозу. В основі вироблення єдиної думки лежить логіка компромісу.
Метод суду	Експертна процедура відбувається за аналогією з судовим процесом – частина експертів оголошується прибічниками розглядуваної альтернативи (наприклад, варіанту прогнозу) й виступають її захисниками, інша частина – оголошується супротивниками цієї альтернативи й намагаються виявити в ній недостатньо аргументовані або непереконливі місця. Третя група експертів регулює перебіг експертизи та підбиває остаточний підсумок. Функції, як і ролі експертів у процесі „суду” можуть змінюватися.
Метод Дельфі	Багатоступенева методика отримання індивідуальних експертних оцінок та їх інтегрування в групову. Назва методу походить від назви давньогрецького міста Дельфи, в якому в стародавні часи періодично збиралися жерці для пророкування різних явищ природи і пов'язаних з ними соціально-політичних катаклізмів. Суть роботи експертів за Дельфійською технікою: на першому етапі відбувається індивідуальне заочне опитування (анкетування) експертів з досліджуваної проблеми; на другому етапі до кожного експерта доводяться усереднена оцінка, отримана за результатами статистичної обробки індивідуальних експертних оцінок, отриманих на попередньому етапі, а також аргументація експертів (без вказування прізвищ). На основі отриманої інформації експертам роблять пропозицію переглянути власні оцінки (варіанти прогнозів), якщо аргументи колег здадуться їм переконливими. Вказана процедура повторюється декілька разів (3–6) і завершується при стабілізації експертних оцінок, тобто коли експерти більше не вносять корективів у свої прогнози.

Продовження табл. 9.6

1	2
Метод мозкового штурму	Репрезентує спільне очне (обличчя в обличчя) обговорення проблеми групою експертів. Перший етап – „конференція ідей”. Протягом 1–1,5 години експерти мають висунути й зафіксувати якомога більшу кількість ідей (навіть абсурдних) у межах обговорюваного питання. Забороняється оцінка висунутих ідей з боку експертів. Другий етап – обговорення, оцінка, вибір істинних ідей. Процес обговорення ідей, як правило, є формалізованим: обмежується час одного виступу, але допускаються багатократні виступи одного учасника. Першочергове право голосу має експерт, який розвиває попередню ідею тощо. Остаточне рішення з проблеми може виноситися шляхом відкритого чи закритого голосування.
Метод „653”	Формалізований варіант методу „мозкового штурму”, який передбачає поступове вироблення нових рішень і зосередження тільки на основних ідеях. Основні ідеї надходять по черзі до осіб експертної групи (за 2–3 дні до початку роботи); члени експертної групи додають свої думки з приводу можливого розв’язання проблеми. Кожному з шести учасників творчої групи пропонують спеціальні бланки, в яких відображено 18 ідей (6 осіб × 3 ідеї). Після заповнення бланки містять уже 108 ідей.
Методика БОУ	Швидка оцінка учасниками дискусії проблем мікросоціуму. Методика призначена для аналізу актуальної проблематики соціальних мікрогруп (сімей, сусідських спільнот, первинного трудового колективу тощо) в ситуаціях, коли виникає потреба в оперативному втручанні в життєдіяльність певного мікросоціуму, членами якого є учасники опитування.
Методика „Проблемне колесо”	Широко використовується в соціології для діагностики соціальних проблем і соціального прогнозування. Технологія використання методу характеризується: 1) п’ятиетапністю, 2) принаймні трикроковістю – виявленням трьох кіл проблем, що стосуються досліджуваного суб’єкта; 3) комбінацією різноманітних кількісних та якісних методів; 4) побудовою особливих схем-картограм досліджуваного соціуму. На першому (підготовчому) етапі вивчається зміст, характер, гострота проблеми шляхом анкетування, експертних та інших опитувань, фокус-групових досліджень тощо. На другому етапі, на підставі аналізу інформації, отриманої на попередньому етапі, дослідники шляхом групової дискусії виявляють перше коло проблем – загальні причини їхнього проходження та друге коло проблем – конкретні причини їхнього походження. На третьому етапі відбувається оцінка виявлених проблем у контексті можливостей їх розв’язання. Другий та третій етапи супроводжуються вибудовуванням кожним дослідником особливої картограми – схематичного зображення кіл проблем. На четвертому етапі відбувається узгодження картограм. На п’ятому – проводиться підсумкова аналітична робота, винесення дослідницькою групою практичних рекомендацій щодо розв’язання проблем конкретного макросоціуму.

1	2
Метод Дельбека	Застосовується для вирішення завдань, що вимагають творчий підхід і знань у різних галузях. Охоплює кілька етапів: короткий опис (протягом 15 хв.) кожним членом групи незалежно один від одного конкретної проблемної ситуації; зачитування і фіксування найхарактерніших пропозицій; зведення пропозицій, що відрізняються, до нуля; синтез пропозицій, що виражають думку групи; дискусія щодо пропозиції, яка оцінює наявну ситуацію; віднесення після дискусії кожним із групи трьох пропозицій за ступенем важливості; формулювання мети у вигляді узгодженої пропозиції; складання переліку чинників, що перешкоджають і сприяють досягненню мети; складання плану реалізації мети.

У визначенні конкретного складу експертів потрібно керуватися не тільки і не стільки компетентністю експертів, скільки валідністю (обґрунтованістю) їхніх висновків. Як свідчить досвід, нерідко трапляються випадки, коли компетентність експерта не дає адекватної валідності. Це пояснюють багатьма обставинами, різною мірою залежними від монітора, тобто дослідника, який організовує експертне опитування.

На процеси експертного оцінювання мають вплив соціально-психологічні фактори, пов'язані з лідерством, конформізмом, конфліктом та ін. Експерт із задатками лідера прагне до домінування своїх оцінок, наполягаючи на них навіть тоді, коли внутрішньо сумнівається в їхній істинності. Людина конформістського складу поводиться прямо протилежно, а конфліктогенна – схильна до заперечування навіть тих думок інших людей, з якими за суттю погоджується. Більшості людей властиво зміщувати свої оцінки у бік нейтральної середини, а частина експертів зацікавлена в навмисному спотворенні інформації. Усе це, звичайно, мусить враховувати монітор. Особливого значення тут набувають процедури організації опитування експертів.

Вимоги до організації і проведення експертних оцінок такі:

- 1) *понятійна строгість*, однозначність використовуваних категорій, підготовка у складних випадках спеціальних словників, що розтлумачують значення деяких понять, використання їх всіма експертами в ході експертизи;
- 2) *чітке визначення мети* всіх аспектів експертизи і кожного з них окремо, їхня відповідність дослідницьким завданням і гіпотезам;
- 3) *ретельний підбір експертів* на основі продуманої сконструйованої моделі ідеального експерта і критеріїв, які впливають з цієї моделі;
- 4) *дотримання правила оптимуму кількості експертів*, тобто врахування того, що обмеження складу експертів веде до зростання ваги оцінки кожного експерта, а розширення їхнього складу утруднює інтеграцію експертних оцінок (те й інше збільшує ризик ухвалення монітором помилкових висновків);

- 5) *апробація всього інструментарію як експертного опитування, так і подальших процедур зіставлення та узгодження оцінок експертів;*
- 6) *інформаційна ізоляція експертів один від одного на першому етапі (турі) експертного опиту;*
- 7) *налагодження щонайтіснішої творчої взаємодії експертів на подальших етапах експертизи (після встановлення міри валідності отриманих оцінок);*
- 8) *бездоганне знання монітором і практичне застосування ним конкретних методик інтенсивної групової взаємодії експертів на завершальному етапі експертизи.*

Аналіз документів – один із найпоширеніших методів збору кількісної соціальної інформації, що за популярністю поступається лише опитуванню. *Метод аналізу документів – це сукупність методико-технічних процедур і прийомів для отримання емпіричної інформації, отриманої з документальних джерел.* Під документом розуміють спеціально створений людиною предмет для зберігання та передання інформації. Інформація може бути зафіксована за допомогою букв, цифр, стенографічних знаків, малюнків, фотографій, звукозапису тощо.

За способом технічних засобів фіксування розрізняють документи: *письмові* (рукописи й усі види друкованої продукції), *іконографічні* (відео-кіно-фотодокументи, картини, гравюри), *фонетичні* (розраховані на слухове сприйняття), *електронні* (пов'язані з використанням Інтернету).

Залежно від статусу документа виокремлюють:

- *офіційні документи* – створені юридичними чи посадовими особами: урядові постанови, заяви, ділова кореспонденція, протоколи судових органів, фінансова звітність, плани тощо;
- *документи особистого походження* – матеріали, які містять біографічні відомості, офіційні матеріали, що засвідчують особу їхнього власника, його права, обов'язки тощо.

Залежно від авторства документа вирізняють:

- *особисті документи* (листи, характеристики, мемуарні матеріали, щоденники, автобіографії);
- *безособові документи* (архівні матеріали, дані преси, протоколи зборів).

Залежно від мотивації створення документів розрізняють:

- *спровоковані документи* (відгуки на книгу; відгуки на конкурс, оголошення в газеті або в електронних ЗМІ; шкільний твір);
- *неспровоковані* (особисті документи, створені за ініціативою самих авторів: листування, щоденники, звертання до органів управління).

Методи аналізу документів поділяють на неформалізовані (традиційні) та формалізовані (контент-аналіз).

Неформалізовані (традиційні) методи аналізу містять звичайне (через розуміння) сприйняття тексту та основані на загальних логічних операціях: аналізі,

синтезі, порівнянні, визначенні, оцінюванні, осмисленні. Недоліки цього методу: можливість суб'єктивізму, залежність від суб'єктивного світосприйняття дослідника, інтуїтивність отримання інформації, зміщення інформації внаслідок особливостей уваги, пам'яті тощо.

Формалізований (контент-аналіз) – це переведення в кількісні показники масової текстової інформації з наступним її статистичним опрацюванням через пошук у текстах певних ознак, рис, властивостей. Його застосовують тоді, коли виникає потреба в опрацюванні великих масивів документальних джерел, недоступних для інтуїтивного аналізу.

Процедура контент-аналізу (від англ. *content* – зміст) розпочинається з виділення *сміслових одиниць аналізу*, що потім відшукують у текстах і переводять у кількісні показники. Смісловими одиницями можуть бути:

- поняття (наприклад, за частотою використання понять: „опозиція”, „багатопартійність”, „права людини”, „громадянське суспільство” – можна отримати знання, якою мірою джерело інформації орієнтоване на демократію);
- судження, висловлені в реченнях, абзацах, фрагментах текстів, темах статей, назвах радіопередач, телешоу;
- імена історичних осіб, політиків, назви країн, державних інститутів;
- цілісна суспільна подія, офіційний документ, факт, випадок.

Наступним кроком у здійсненні контент-аналізу є виділення одиниць рахування. *Одиниці рахування* – це кількісна характеристика смислової одиниці аналізу, що фіксує регулярність, з якою вживається в тексті смислова одиниця. Інколи смислові одиниці аналізу й одиниці рахування є тотожними.

Головні засади методу контент-аналізу ґрунтовно розробили американські соціологи **Г. Лассуел** і **Б. Берельсбон** – представники Колумбійської школи в соціології. Відомо, що в роки Другої світової війни американські соціологи на підставі проведеного контент-аналізу відкритої преси надали американському уряду практичні рекомендації щодо найбільш вдалого для США часу відкриття другого фронту.

У сучасних умовах контент-аналіз широко використовують для вивчення преси, радіо, телебачення та підвищення ефективності їхнього впливу на індивідуальну й масову свідомість. Значні можливості має цей метод у вивченні проблем міжнародного життя, електоральних процесів у країні.

Метод контент-аналізу є засобом вивчення особистих документів, листів населення до різних державних інституцій. Надзвичайно великі резерви цей метод виявляє у дослідженнях при вивченні політичних програм партій, рухів, відеозаписів мітингів, зборів, з'їздів тощо. Створені сучасні комп'ютерні програми значно полегшують процес обробки інформації, отриманої методом контент-аналізу, надаючи їй форми, зручної для подальшого використання.

9.4. Методи діагностики внутрішньогрупових процесів

До групи методів вивчення групових процесів і міжособових взаємодій можна передусім віднести фокус-групи, соціометрію та референтометрію.

• **Метод фокус-групи** – *спосіб виявити розбіжності в розумінні певної проблеми, події, явищ життя визначеними групами людей.* **Р. Крюгер** характеризує фокус-групу як співтовариство людей, об'єднаних у групи за певними критеріями, які у ході групової дискусії продукують нові дані, які мають якісний характер. У зв'язку з тим, що збір інформації відбувається у групі, важливими важелями для її отримання є *динамічні процеси*.

Фокус-групи вирізняє також *склад учасників*. Для її проведення необхідно відібрати людей, що мають подібні характеристики, для того, щоб вона була *гомогенною* (однорідною); збір інформації й спрямованість дискусії в групі регулює *ведучий (модератор)*. Загалом метод фокус-груп – це передусім якісний метод збору соціальної інформації в гомогенних (за значущими для дослідження ознаками) групах, за участю ведучого, оснований на принципах групової динаміки, що сфокусовані на певній соціальній проблемі.

Р. Мертон запропонував *чотири критерії для ефективного проведення інтерв'ю у фокус-групах*. На його думку, воно має:

- охоплювати максимальну кількість актуальних тем у межах окресленої проблеми;
- надавати якнайточніші та специфічні дані;
- сприяти встановленню взаємозв'язку, який дає змогу краще вивчити реакції, почуття учасників;
- враховувати особистісний аспект, яким керуються учасники у викладенні своїх думок стосовно певної теми.

Обговорення як з високим, так і з низьким рівнем участі модератора починаються однаково: із загального ознайомлення з темою. Є дві причини, через які варто починати з рівня узагальнень. *По-перше*, учасники можуть бути неспроможні простежити за ходом думки дослідника з цієї теми, тобто зрозуміти питання, подане надто деталізовано. *По-друге*, учасники можуть намагатися відшукати певний смисл у самому задумі та напрямку дискусії, а докладне ознайомлення з темою може призвести до того, що вони обмежать і спрямують свою дискусію в інше русло. Ці два моменти можуть негативно вплинути на проведення дискусії.

Під час ознайомлення з темою *модератор має дотримуватися кількох головних правил*:

- одночасно може говорити лише один учасник;
- не можна вести сторонніх розмов із сусідами;

- треба сприяти тому, щоб кожен брав участь в обговоренні;
- намагатися, щоб не виникало домінування когось з учасників і т. ін.

Метод фокус-групи схожий як із груповим інтерв'ю, так і з індивідуальним (глибинним, експертним і нарративним інтерв'ю). Для порівняння методу фокус-групи й індивідуального інтерв'ю використовують низку критеріїв: глибина досліджуваної проблеми, масштаб дослідження, характер взаємодії інтерв'юера й респондента, підхід до аналізу даних і застосування вибірки. За ступенем формалізованості та деяких інших ознак глибинне інтерв'ю й метод фокус-групи мають багато спільного. Наприклад, завдяки наявності різних ступенів формалізованості вони дають змогу одержати найповнішу думку респондента про досліджувану проблему, використовуючи його мову. Неформалізовані техніки з використанням плану дискусії створюють умови для обговорення теми у зрозумілих для респондента термінах.

На думку деяких дослідників, фокус-групи порівняно із глибинними інтерв'ю є більш масштабними й дають змогу дізнатися думку значної кількості респондентів, але поступаються останнім за змістом. На основі цих особливостей дослідник має керуватися метою дослідження. Основна особливість цього методу – це можливість спостерігати процес інтеракції в ході збору даних. Взаємодія учасників сприяє отримуванню спонтанних та аргументованих відповідей, тому що присутність інших людей має стимулювальну дію. До того ж, важлива перевага фокус-групи перед індивідуальним інтерв'ю – це взаємодія респондента не тільки з модератором, а, що ще важливіше, з іншими учасниками. Інша особливість полягає в тому, що у фокус-групі дослідник отримує більший обсяг інформації з досліджуваної теми, оскільки цьому сприяють процеси, пов'язані з груповою динамікою. Ця незапланована інформація розширює його уявлення про досліджувану проблему, при цьому дані, порівняно з результатами індивідуального інтерв'ю, складніше аналізувати.

На відміну від індивідуального інтерв'ю, до досліджень із використанням методу фокус-групи рідко застосовують вибірку, тому відбір учасників й обробку отриманої інформації недоцільно інтерпретувати в традиційному розумінні „вибірки й репрезентативності”. Фокус-групи дають змогу сформулювати нові ідеї й висунути гіпотези, однак не дають можливості оцінити ступінь поширеності отриманих відповідей серед респондентів.

Отже, використання цього методу дає можливість отримувати значну кількість інформації, що лежить поза рамками висунутих на початку дослідження гіпотез. Окрім того, у цьому методі немає властивих індивідуальному інтерв'ю відносин субординації, що сприяє повнішому розкриттю думок учасників дискусії.

● **Метод соціометрії.** Запропонував американський психолог і соціолог Дж. Морено (1892–1974) як *набір прикладних методик, що ґрунтуються на опитуванні та є своєрідним засобом діагностики, кількісного вимірювання й аналізу соціально-психологічних відносин у невеликих за кількістю групах різного функціонального призначення*. Соціометрія (від лат. *societas* – суспільство і грец. *metreo*

– вимірюю) застосовується для дослідження лише невеликої (контактної) групи (від 8 до 25 осіб, які мають деякий досвід спільної діяльності, на основі якої вже виникли певні сталі взаємовідносини). Вона ґрунтується на вивченні вибору членами групи партнерів для спільної роботи, навчання, відпочинку тощо.

У соціометричній методиці питання можуть формулювати так: „З ким із членів Вашої групи (колективу) Ви хотіли б разом працювати, а з ким ні?“, „Кого з членів Вашого колективу Ви залишили б у ньому при формуванні його нано-во?“, „Якщо виникне необхідність скоротити кількість Вашої групи (колективу), то кого, на Ваш погляд, слід було б звільнити передусім?“. Відповіді на такі запитання всіх членів групи дають змогу виявити контури (виробничої – формальної, і невиробничої – неформальної) структури відносин, що склалася в ній, передусім за вектором взаємних симпатій і антипатій. Для групи з 20–25 осіб оптимальна кількість вибору – 4–5 партнерів.

Важливою складовою соціометрії є *методи обробки отриманої інформації*, які можна поділити на дві групи:

- 1) графічні методи і побудова на цій основі соціограм і соціоматриць;
- 2) кількісні методи (індекси, статистичний і факторний аналіз).

Соціограма є графічним зображенням структури міжособистісних відносин у групі. Для побудови використовують такі графічні символи:

- A —————> B – однобічний позитивний вибір;
- A <————> B – взаємний позитивний вибір;
- A ————— B – взаємна байдужість.

На малюнку членів групи зображають у вигляді геометричних фігур (квадратиків, ромбів, трикутників, кружків і т.д.). Ці фігури з'єднують стрілками, що відображають характер відносин у групі (див. рис. 9.2). У результаті соціометричного опитування виявляють такі *рольові позиції в групі*:

- „зірки“;
- „бажані члени колективу“;
- „відчужені члени колективу (аутсайдери)“.

Як видно з рисунка, індивід у позиції 4 отримав найбільшу кількість позитивних виборів – це „зірка“, члени групи в позиціях 2, 5 – жодного (це „аутсайдери“), індивіди в позиціях 1,3 посіли проміжне місце, і їх необхідно розглядати як „бажаних членів у групі“.

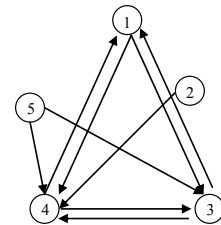

Рис. 9.2. Приклад соціограми

Першим етапом обробки результатів соціометричного опитування є побудова *соціоматриці*, тобто зведення всіх результатів опитування в таблицю. У лівій і верхній частині соціоматриці (див. табл. 9.7) позначають прізвища членів групи, причому перше місце віддають офіційному керівникові. У вільних клітинках проставляють один із трьох символів: знак „+“ (плюс) означає позитивний вибір, знак „-“ (мінус) – негативний вибір, а знак 0 (нуль) – відсутність як позитивного, так і негативного вибору, тобто індиферентне ставлення щодо інших членів групи. З правого боку матриці міс-

титься сумарний вираз позитивних, негативних, індивідуальних виборів, зроблених кожним членом групи.

Таблиця 9.7

Приклад соціоматриці

Хто обирає	Кого вибирають					Отримані вибори
	1	2	3	4	5	
1	x	+	+	0	0	2
2	0	x	0	+	0	1
3	-	-	x	0	+	3
4	0	+	+	x	-	3
5	0	0	0	0	x	0
Отримані результати	1	3	2	1	2	9

У соціометрії часто використовують розрахунок *соціометричних індексів*. Традиційні соціометричні індекси обчислюють як функцію кількості відданих і отриманих кожним членом групи соціометричних виборів. Наприклад, *груповий індекс взаємності виборів* у групі визначає соціометричний статус певного члена групи і може бути розрахований за формулою:

$$R = \frac{B}{N-1},$$

де R – індекс соціометричного статусу члена групи;

B – кількість виборів, отриманих членом групи;

N – кількість членів групи.

У лідера малої групи індекс соціометричного статусу буде найвищим. R , виражаючи симпатії між членами малої групи, може слугувати також індексом згуртованості групи. Що більший R , то згуртованішою є мала група, оскільки в згуртованій групі кількість взаємних виборів більша, ніж у роз'єднаній.

Індекс емоційної експансивності характеризує те, як член групи ставиться до своїх колег, наскільки він є активним у своїх виборах, отже:

$$E = \frac{D}{N-1},$$

де E – індекс емоційної експансивності члена групи;

D – кількість виборів, відданих членом групи;

N – кількість членів групи.

Доповнюють ці соціометричні показники *індекс обсягу взаємодій*, які представляють кожного члена групи одночасно і як суб'єкта вибору, і як об'єкт:

$$A = \frac{K}{N-1},$$

де A – індекс обсягу взаємодій;

K – кількість взаємодій (сума позитивних та негативних виборів) конкретного члена групи;

N – кількість членів групи.

До групових соціометричних індексів відносять *індекс соціометричної когерентності*, який характеризує міру зв'язаності групи за виділеним критерієм, постійність взаємних контактів, але без урахування їхнього знака та спрямованості:

$$K = \frac{C}{N(N-1)},$$

де K – індекс соціометричної когерентності;

C – кількість отриманих (або відданих) виборів;

N – кількість членів групи.

Із формули зрозуміло, що індекс соціометричної когерентності є середнім арифметичним двох вищерозглянутих персональних індексів: соціометричного статусу та емоційної експансивності.

Індекс взаємності вимірює згуртованість групи, що виявляється передусім у кількості взаємних позитивних зв'язків, його знаходять за формулою:

$$G = \frac{P}{N(N-1)},$$

де G – індекс взаємності;

P – кількість взаємних позитивних зв'язків;

N – кількість членів групи.

Становить інтерес і соціометричний *індекс референтності*, який задається виразом:

$$Re = \frac{V}{S},$$

де Re – соціометричний індекс референтності;

V – кількість взаємних позитивних виборів;

S – кількість позитивних виборів.

Соціометрія дає змогу: виміряти ступінь згуртованості (роз'єднаності) групи; визначити рольові позиції всередині групи; зафіксувати угруповання (кліки), на чолі яких можуть бути свої неформальні лідери. За допомогою цього методу можна виявити неконфліктні та конфліктні (напружені) ділянки, що має велике значення в управлінні груповим процесом.

• **Метод референтометрії** (від лат. *referens* – що повідомляє і грец. *metreo* – вимірюю) – один із різновидів соціометричного методу, є способом виявлення референтності (надання переваги) членів групи для кожного індивіда, який входить у цю групу. Було встановлено, що людина у своїй діяльності і поведінці орієн-

тується не тільки на симпатії й антипатії до окремих людей, а й на колективні цілі, думки і цінності: співвідносить свої цілі, думки й оцінки з груповими. Це явище було названо референтністю. Поняття вперше застосував американський психолог **Г. Хаймен**, який стверджував, що думки людей про себе багато в чому залежать від того, з якою групою вони себе співвідносять. В українській соціології в основу трактування референтності покладено момент значущої вибіркості при визначенні суб'єктом своїх орієнтацій – думок, позицій, оцінок. Звідси референтність трактують як особливу якість суб'єкта, визначену мірою його значущості для іншої людини або групи людей, що є також чинником персоналізації.

Референтометрія включає дві процедури. На попередній (допоміжній) за допомогою опитувального листа виявляють позиції (думки, оцінки, ставлення) кожного члена групи щодо значущих об'єктів, подій або конкретної особи. Друга процедура виявляє осіб, позиція яких, що відображена в анкеті, має найбільший інтерес для інших досліджуваних. Усе це змушує досліджувану особу виявляти високу вибіркковість щодо тих осіб у групі, чия позиція для неї в цей момент найбільш актуальна. Важливою стороною референтометрії є глибока вмотивованість поведінки конкретної особи, поглиблена можливість ознайомитися з позицією, висловленою референтною для неї особою щодо значущого об'єкта. Тому цей метод дає змогу виявити мотиви міжособистісних виборів, наданих переваг у групі. Дані, отримані за допомогою референтометрії, можна опрацьовувати математично і подати графічно.

9.5. Методи вивчення особистості

До групи методів вивчення особистості в соціології належать: біографічний метод, метод тестування, метод групового оцінювання особистості та його різновиди.

- **Біографічний метод** є вивченням індивідуального шляху і життєвого досвіду на різних стадіях (від дитинства до дорослого життя і старіння). Це, мабуть, одна з найпоширеніших тактик якісного дослідження. Це міждисциплінарний метод, і його використовують у багатьох соціально-гуманітарних науках, там, де в центрі уваги дослідників є індивідуальне.

Джерела біографічного методу є досить різноманітними. Свого часу він знайшов свої витоки в літературі, де виник інтерес до становлення особистості, з розвитком певних подій в етнографії – з опису перебування видатних особистостей серед „примітивних народів”. У психології та психіатрії інтенсивно вивчають життєвий шлях індивіда, враховуючи зміни у психіці на ранніх стадіях розвитку особистості. Найбільш обґрунтовані вимоги до реалізації біографічного методу

висунула соціологічна наука, починаючи з класичної п'ятитомної праці **В. Томаса і Ф. Знанецького** „Польський селянин в Європі та Америці”. В основу праці були покладено біографічні документи, листування польських селян-емігрантів, архіви емігрантських газет у США (дослідники вивчили 8 тисяч номерів газети – спеціального періодичного видання польських емігрантів у США за 20 років), матеріали церковних общин, судові справи емігрантів і, на кінець, унікальний життєпис одного із селян – В. Віхновського, написаний на замовлення дослідників, обсягом у 500 сторінок. Використання широкого переліку біографічних матеріалів дало змогу В. Томасу і Ф. Знанецькому відстежувати зміни у ціннісних пріоритетах польських мігрантів за умов їхнього проживання в іншій країні, трансформацію соціальних і соціально-психологічних відносин із традиційною польською общиною. Саме з цієї праці і визнання евристичних можливостей біографічного методу бере початок низка інших біографічних досліджень, спрямованих на вивчення культурної проблематики груп іммігрантів, способу життя злочинців, проблем урбанізованого суспільства та особливостей мовної та культурної інтеграції.

Біографічний метод є способом аналізу, який концентрується на індивідові або індивідах, їхньому життєвому досвіді і віддзеркаленні в ньому соціально-культурних процесів. Він передбачає повну інформацію про всю протяжність життєвого шляху і суб'єктивні переживання людини.

Біографічний метод як методологія є інструментом пізнання різних соціальних проблем. Дослідники передусім ставлять питання „як?”. Наприклад, яке ставлення особистості з певною соціальною біографією до тієї або іншої соціальної структури, шлюбу, чи отримує вона задоволення від роботи і т.д. Це була перша з виділених сфер застосування біографічного методу. Об'єктом у таких дослідженнях дуже часто є не тільки біографії чи автобіографії, а всі матеріали, за якими можна дослідити життєвий шлях людини. За допомогою цього методу вивчають мотиви поведінки особистості, значення різних соціальних прошарків у функціонуванні того чи іншого суспільства тощо.

Дослідник мусить мати точне уявлення про історичний і соціальний контекст, що відповідає певному етапу життя людини, щоб уявити собі її як особистість. Значною методологічною проблемою є аналіз та інтерпретація результатів біографічного дослідження. Використовують біографічний метод найчастіше у поєднанні з кількісними методами аналізу соціальної інформації.

● **Метод тестів** (від англ. *test* – екзамен, випробування) є *найпоширенішим методом вивчення особистості, за допомогою якого досліджують індивідуально-психологічні й професійно-ділові якості людини, наявність чи відсутність певних навичок, умінь, здібностей*. Він дає змогу за досить короткий проміжок часу зібрати кількісну і якісну інформацію. Тест як науково-обґрунтований метод вимірювання почали застосовувати з кінця XIX століття. Одним з ініціаторів введення тестових випробувань був англійський дослідник **Ф. Гальтон** (1822–1911), який першим застосував саме поняття „тесту”. Розробив методики масових

антропометричних вимірювань школярів, студентів (на визначення слухової, зорової чутливості, часу реакцій тощо). Він *виокремив три основних принципи теорії тестів*, які використовуються й донині: 1) застосування однакових серій випробувань до великого числа досліджуваних людей; 2) статистична обробка даних (зокрема методом статистичного порівняння двох рядів змінних та введення індексу спільного відношення – коефіцієнту кореляції; побудовою ліній регресій однієї змінної на іншу); 3) виділення еталонів оцінювання.

Застосування тестів у сучасному соціологічному дослідженні є достатньо обмеженим. Однак є ситуації, коли їхнє використання є науковою і практичною необхідністю за умови, коли

- 1) ведеться розробка власного інструментарію, що спрямований на дослідження соціологічних феноменів;
- 2) відбувається використання тестів як додаткового методу при проведенні паралельного обстеження.

Сьогодні розроблено велику кількість тестових процедур і методик, здійснено їхній опис та визначено шляхи можливого застосування.

Зокрема, **за функціональним призначенням** виділяють:

- *тести інтелекту* (призначені для визначення розумового потенціалу індивіда);
- *тести креативності* (спрямовані на вивчення та оцінку творчих здібностей особистості);
- *тести досягнень* (виявляють ступінь володіння особистістю конкретними знаннями, навичками, вміннями);
- *особистісні тести* (вимірюють установки, цінності, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості особистості та її характеристики).

За цільовим призначенням тести поділяють на:

- *проективні*, що дають змогу визначити наявність деяких соціально-психологічних якостей певної людини. Вони формуються зі стимулів, реагуючи на які, людина виявляє притаманні їй якості (наприклад, пропонують розтлумачити якусь ситуацію, явище);
- *оцінні*, що забезпечують відносні виміри здібностей, рівня розвитку необхідних соціально-психологічних властивостей (пам'яті, мислення) для успішної трудової діяльності;
- *професійні*, що виявляють ступінь готовності до певного виду професійної діяльності (рівень засвоєння необхідних знань і навичок).

За предметом дослідження розрізняють:

- *загальні особистісні тести*, за допомогою яких фіксують певну цілісність психічних якостей особи;
- *спеціальні особистісні тести*, призначені для діагностики тієї чи іншої риси, характеристики, якості суб'єкта (наприклад, розумового розвитку, професійних здібностей, рівня загальної відповідальності, самоконтролю тощо);

- *групові*, які забезпечують діагностику групових психологічних процесів – рівня згуртованості груп і колективів, особливостей групового соціально-психологічного клімату, міжособистісного сприйняття.

Розрізняють також *дві форми тестів* – тести-питальники і тести-завдання. *Тести-питальники* ґрунтуються на системі заздалегідь підготовлених і продуманих з точки зору валідності (адекватності) питань, відповідь на які сприяє розробці оцінки рівня розвитку тієї чи іншої якості людини. *Тест-завдання* передбачає оцінку рівня розвитку психологічних якостей з аналізу того, як і що людина робить. Тут пропонують серію спеціальних завдань, за результатами виконання яких визначають ступінь розвитку діагностованої психологічної якості.

Тести мають включати такі *компоненти*:

- саме завдання (опитувальник), що розповсюджується як документ дослідження;
- стандартна інструкція щодо мети і правил виконання завдання;
- ключ шкалювання, що вказує, яку характеристику чи вимірювану якісну особливість тестованого розкриває кожний із пунктів завдання;
- ключ кодування, що визначає кількість балів за кожний варіант відповіді;
- ключ інтерпретації одержаного індексу, що визначає норми, за якими порівнюється результат, показаний тестованим.

Тест має забезпечити об'єктивне порівняння випробовуваних між собою, тобто визначити, якою мірою кожен з них відповідає певним встановленим стандартам. Тому *вимоги до тесту* полягають в такому.

Перша вимога до тесту – його стандартизація, наявність візрця, норми.

Друга вимога полягає в тому, що кожен тест має забезпечувати всім особам, які проходять випробування, однакові можливості для виявлення власних соціально-психологічних якостей.

Третя вимога зумовлена тим, що тести – разове випробування і не можна за їхніми результатами будувати прогнози щодо майбутнього розвитку досліджуваного та його перспектив.

Особливістю тестової методики є багаторазовий контроль інформації відносно вимірюваної властивості. Інакше кажучи, тест передбачає проведення серії випробувань, за сукупністю виконання яких визначають ступінь вияву цієї властивості. Тестові показники завжди відносні. Вимірювання тієї чи тієї властивості конкретного суб'єкта завжди співвідноситься з основними точками відліку, визначеними на підставі численних досліджень. Користуючись тестами, маємо пам'ятати, що це допоміжний інструмент вивчення якостей особи, колективу і дослідження не може бути успішним без аналізу конкретної соціальної діяльності.

У вітчизняній соціологічній практиці особливої популярності набув *інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС)* – тест, розроблений українськими соціологами **Є. Головахою** та **Н. Паніною**. В стислому варіанті (20 запитань)

цей тест є частиною анкети, призначеної для щорічних моніторингових опитувань населення України, які проводить Інститут соціології НАН України від 1994 року. Тест містить 20 запитань, в яких подається перелік соціальних благ, що охоплюють основні сфери соціальної життєдіяльності: соціальна безпека, соціальні відносини, національні відносини, соціально-політична, професійно-трудова, інформаційно-культурна, рекреаційно-культурна, матеріально-побутова, міжособистісні відносини, соціальні якості особистості. Респондентові пропонується оцінити соціальні блага за шкалою достатності („вистачає”, „не вистачає”, „не цікавить”), особливістю якої є дворівневість вимірювання. Діапазон шкали соціального самопочуття ПСС-20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль).

Використання тестів у соціології має свої як переваги, так і недоліки. До *переваг* слід віднести: 1) можливість отримання кількісної оцінки на основі квантифікації якісних параметрів особистості; 2) зручність математичної обробки; 3) відносно оперативний спосіб оцінки великої кількості невідомих осіб; 4) об’єктивність оцінок, що не залежать від суб’єктивних настанов особи, яка проводить дослідження; 5) забезпечення порівняння інформації, отриманої різними дослідниками від різних респондентів. До *недоліків*: 1) тести – разове випробування, не можна за їхніми результатами будувати прогнози щодо майбутнього розвитку тестованого, його перспектив; 2) важкість пристосування тесту до ситуації масових опитувань; 3) чималі витрати на збирання первинної інформації.

• **Метод групового оцінювання особистості (ГОЛ).** Як різновид експертних оцінок передбачає оцінку рис та якостей особистості групою експертів або тих осіб, які добре знають особистість, за результатами спільної праці, спілкування. На підставі оцінювання (взаємооцінювання) роблять висновки про ділові, особистісні, моральні якості. У своїй практичній реалізації цей метод передбачає роботу із переліком якостей, зміст яких визначається відповідно до цілей дослідження. Методичними процедурами тут є пряме оцінювання, їхнє ранжування, попарне зіставлення тощо. У підсумку на підставі усереднених оцінок дослідник будує психологічний (діловий, соціальний) профіль особистості. Така інформація є дуже вартісною при атестації особистості, висновках щодо її подальшого професійного зростання, в дослідницьких цілях за умов профорієнтаційної та профконсультативної роботи.

Сьогодні групове оцінювання особистості реалізується у таких різновидах:

- *метод групової дискусії* передбачає вільний обмін думок фахівцями, експертами відносно роботи того чи іншого працівника;
- *метод узагальнення незалежних характеристик* ґрунтується на порівнянні кількох оцінних суджень щодо працівника, одержаних від різних експертів або осіб;
- *метод систематичних спостережень* передбачає спостереження за працівником з періодичною фіксацією результатів оцінки;
- *анамнестичний метод* є допоміжним методом групової оцінки і передбачає аналіз самим працівником власних дій, наприклад, у конкретних виробничих ситуаціях.

9.6. Опрацювання та аналіз соціальної інформації

Аналіз соціальної (соціологічної) інформації є ключовим етапом всього дослідження, в ході якого відбувається безпосередня перевірка відповідності зібраної інформації тим моделям соціальних явищ, які досліджуються. Під час опрацювання та аналізу соціальної інформації формуються та перевіряються нові моделі, що адекватно відображають існуючі закономірності соціального розвитку.

• **Техніка опрацювання соціальної інформації.** Передбачає сукупність спеціальних прийомів ефективного використання того чи іншого методу аналізу, а процедура опрацювання, зокрема, соціологічної інформації є конкретними кроками (діями) в реалізації того чи іншого методу, послідовність деяких операцій, кожна з яких заснована на певній техніці.

При використанні певного соціологічного методу опрацювання та аналізу соціальної інформації необхідно, *по-перше*, враховувати його пізнавальні можливості та адекватність дослідницьким завданням; *по-друге*, дотримуватись правил його застосування; *по-третє*, не намагатись до оперативності та економії часу, що впливає на якість аналізу даних. Якщо дослідник хоче просто візуалізувати (зробити наочною) зібрану інформацію можна говорити про опрацювання соціальних даних. Якщо перед дослідником стоїть завдання побудови певної моделі соціального явища або процесу, що вивчається та перевірки цієї моделі отриманими даними, можна говорити про *аналіз даних*.

Під час *опрацювання інформації* соціолог використовує стандартний набір засобів для більш наглядної демонстрації отриманих даних (одновимірні розподілення, таблиці, гістограми, графіки і т. ін.). Під час *аналізу даних* дослідник висуває певну модель соціального явища, демонструє відповідність (або не відповідність) отриманих даних цій моделі, досліджує причинно-наслідкові зв'язки. При аналізі соціологічних даних використовуються одиниці аналізу та змінні.

Одиницею аналізу є елементарна, одинична частина об'єкту дослідження. В більшості випадків вона співпадає з одиницею спостереження, тобто з тим об'єктом, про який безпосередньо отримують інформацію під час збирання даних. В соціології, як правило, одиницею аналізу є окремий респондент. А *змінна* – це елементарний показник, ознака, що характеризує одну з властивостей одиниці аналізу. Елементарними змінними є стать, вік або рівень освіти респондента і т. ін.

Визначення методів соціологічного аналізу повинно відбуватися на етапі *планування дослідження*. Проектуючи емпіричне дослідження соціолог повинен пам'ятати, що аналіз даних є математико-статистичною перевіркою гіпотез, закладених на етапі підготовки програми та інструментарію дослідження. Попереднє планування методів аналізу соціологічної інформації дає можливість більш ефективно підготувати інструментарій. Планування аналізу включає: 1) формулювання гіпотез, що будуть перевірятися на підставі емпіричного дослідження; 2) оцінку

кожного пункту (питання) анкети (опитувального листа) з точки зору можливості математико-статичної перевірки гіпотези адекватними методами.

Вибір конкретних методів статистичного аналізу соціологічних даних визначається двома основними умовами:

- 1) характером даних (форма матеріалу, обумовлена шкалами анкети);
- 2) формою кінцевого „продукту” роботи (звіт, наукова публікація, публікація у засобах масової інформації).

Виділяють два *види методів статистичного аналізу* соціологічної інформації: 1) представлення (описання) даних; 2) вимірювання зв'язків та залежностей між даними. Вибір конкретної процедури статистичного аналізу даних за результатами відповідей на певне питання анкети (опитувального листа) залежить від виду (типу) *шкали* (від лат. *scalae* – драбина).

● **Види шкал.** Усі шкали в практиці соціального аналізу зводять до таких *видів*: номінальна, порядкова, метрична і дихотомічна. Популярними у соціології є й інші види шкал, як семантичний диференціал Осгуда, шкали Лайкерта, Богардуса, Терстоуна, Гутмана.

Номінальна, або неупорядкована, або шкала класифікації назв. Вона містить перелік характеристик об'єкта чи явища, що інколи взаємно виключають одна одну. За допомогою цих шкал вимірюють такі об'єктивні ознаки, як стать, національність, сімейний стан, вік, соціальний статус, освіта, а також суб'єктивне ставлення респондентів до певних аспектів соціального явища, процесу: мотиви поведінки, судження і твердження з різних питань, ціннісні орієнтації, інтереси, установки.

Наприклад, номінальна шкала для вимірювання суджень із певної проблеми („На чію допомогу Ви передусім будете покладатися у вирішенні питання свого працевлаштування після закінчення навчального закладу?") може мати такий вигляд:

- 1) на допомогу батьків, родичів;
- 2) друзів, знайомих;
- 3) на допомогу навчального закладу;
- 4) на допомогу держави (служб зі працевлаштування і т.п.);
- 5) покладаюся лише на себе;
- 6) інше (напишіть) _____

Перелічені варіанти відповідей не впорядковані, їхню „інтенсивність” не можна порівняти.

Рангова шкала утворюється за допомогою кумуляції (додавання, нагромадження) на підставі впорядкування шкали назв. Якщо номери, надані кожній ознаці, у шкалі назв використовуються лише як порядкові, тобто не мають кількісного значення, то в ранговій шкалі число, надане кожній характеристиці ознаки, відповідає місцю цієї характеристики в загальному порядку, встановленому щодо ознаки, яку вивчають. На відміну від шкал назв, у рангових шкалах ознаки впорядковані одна щодо одної, тобто проранжовані. Рангові шкали дають змогу впоряд-

ковувати, розташовувати за рангом властивості, які вивчають, від найбільш до найменш значущої чи навпаки.

Отже, вимірювання, здійснювані за допомогою рангових шкал, мають усі властивості вимірювань, які проводять на рівні номінальних шкал. Крім того, вони дають змогу встановити співвідношення порядку та еквівалента.

Рангову шкалу в загальному вигляді можна подати так:

- 1) так, цілком;
- 2) швидше так, ніж ні;
- 3) важко відповісти;
- 4) швидше ні, ніж так;
- 5) ні.

За допомогою рангових шкал найчастіше вивчають думки, установки, оцінки, ставлення респондентів до тих елементів ситуації, що досліджується. Більшість закритих запитань із різних анкет, є, по суті, ранговими шкалами, наприклад: „Чи задовольняє Вас якість навчання у цьому вищому навчальному закладі?”

- 1) зовсім не задовольняє;
- 2) радше не задовольняє, ніж задовольняє;
- 3) важко відповісти;
- 4) радше задовольняє, ніж не задовольняє;
- 5) повністю задовольняє.

Номери варіантів відповідей у таких випадках є рангами.

Інтервальна (метрична) шкала утворюється на основі рангової наданням певної кількості балів кожній позиції. Наведений приклад рангової шкали „Чи задовольняє Вас якість навчання у цьому вищому навчальному закладі?” можна подати у вигляді такої інтервальної шкали:

- зовсім не задовольняє (–1);
- радше не задовольняє, ніж задовольняє (–0,5);
- важко відповісти (0);
- радше задовольняє, ніж не задовольняє (+0,5);
- повністю задовольняє (+1).

На відміну від рангової, інтервальна шкала дає змогу не тільки впорядкувати вияви властивості, яку вивчають, а й розрахувати різницю між окремими позиціями шкали, тобто визначити інтервали.

Дихотомічна шкала передбачає вибір тільки одного з варіантів відповіді на питання (наприклад, „так” – „ні”).

Семантичний диференціал (СД) – метод, розроблений американським психологом **Ч. Осгудом** (1916–1991) у 1957 р. Від початку призначений для вимірювання соціальних установок і з’ясування значень певних понять для індивіда. Запропонований Осгудом підхід спирається на вивчення *явища синестезії* (від грец. *synaesthesia* – одночасне відчуття) – мислення за аналогією, виникнення одних сприйнять під впливом інших. Впливає із природної властивості людини переживати водночас враження, одержані від кількох органів чуття, що

приводить до синтезу кількох відчуттів. Семантичний диференціал дає змогу побудувати семантичний простір сприйняття певного об'єкту. Основна схема експериментальної ситуації полягає в тому, що досліджуваній повинен розмістити (прошкालювати) тестований об'єкт за градуйованими шкалами, що задаються антонімічними прикметниками типу „сильні – слабкі”, „далекі – близькі”, відповідно до своєї суб'єктивної оцінки значення цього слова. Досліджуваній, оцінюючи об'єкт, розміщує його між двома полюсами шкали. Досліджуваному поняттю фактично приписується значення оцінюваної ознаки за певною шкалою. Одним з яскравіших прикладів використання техніки семантичного диференціала є її застосування в методиці ГОЛ (групового оцінювання особистості). Загалом застосування методу семантичного диференціала в соціологічному дослідженні дає змогу одержувати інформацію про категоріальну структуру масової свідомості, а також для визначення смислової наповненості ключових понять, задіяних у дослідницькому процесі.

Шкала Богардуса – метод вимірювання настанов однієї соціальної групи відносно інших соціальних груп. Вона є різновидом кумулятивної шкали, призначеної для вимірювання дистанції, пов'язаної з расовою, національною, етнічною, релігійною приналежністю індивідів, статтю, віком, професією тощо й дає можливість встановити два основних показники – соціальну прийнятність та соціальну експансивність. Створена 1925 р. (одна з найстаріших шкал) і названа „Шкалою соціальної дистанції”, оскільки спочатку призначалася для „вимірювання” ставлення населення до представників різних рас і націй. Відповідаючи на поставлені запитання, пов'язані зі ставленням до представників різних національних та расових груп, респондент повинен був самостійно встановити ту „соціальну дистанцію”, яку він хотів би мати між собою і представником відповідної групи. Шкала Богардуса – різновид порядкової рангової шкали (тобто всі позиції шкали упорядковані за певною ознакою: від найбільш до найменш значущої). Специфіка шкали в тому, що респондент, відповідаючи ствердно на позицію, яка характеризує інтенсивніший прояв ознаки (наприклад „3”), тим самим сприятливо ставиться і до позицій, де вияв такої ознаки менш інтенсивний (наприклад, позиції „4”, „5” і тощо). Загальний бал ставлення респондента підраховується шляхом додавання значень ознак, за якими одержано сприятливі відповіді, і ділення їх на суму цих ознак.

Шкала Терстоуна – це процедура конструювання шкали рівних інтервалів, розроблена ще 1929 року за аналогією з процедурами пошуку психофізіологічних порогів сприйняття. Сьогодні – це метод вимірювання соціально-психологічних характеристик респондентів (соціальних установок, ціннісних орієнтацій тощо), ґрунтується на попередньому вимірюванні шкальних значень набору думок, що відображають різний ступінь вияву вимірюваної характеристики. **Л. Терстоун** виходив з передумови, що психологічна установка людини на соціальні об'єкти містить емоційне ставлення. Тому завдання вимірювання зводиться до того, щоб знайти ступінь позитивної або негативної напруженості такого ставлення. Гру-

пою експертів (обмежуються групою в 50 осіб), яка є моделлю досліджуваної сукупності респондентів, здійснюється відбір запропонованих думок. Відбираються тільки ті з них, які отримують найузгодженіші оцінки експертів. Зазвичай, відбирають від 15 до 30 думок, шкальні значення яких рівномірно покривають весь континуум установок, що вивчаються. На другому етапі відбувається саме шкалювання установок індивідів. Для цього повний набір відібраних думок у випадковому порядку пропонується кожному респонденту, який виражає свою згоду або незгоду. Шкальне значення індивіда (за досліджуваною характеристикою, установкою) визначається як середнє шкальних значень тих думок, з якими він погодився.

Шкала Лайкерта (шкала сумарних оцінок). Призначена для зіставлення оцінок ряду упорядкованих номінальних шкал, тобто таких, де є лише загальні відмінності між пунктами, частково упорядковані як позитивні і негативні. Респондент виражає свою згоду або незгоду з кожним із запропонованого набору думок за п'яти – або семибальною шкалою оцінок – на зразок „повністю згоден” до „зовсім незгодний”, а його місце на підсумковій шкалі установки визначається сумою оцінок кожної окремої думки. У цьому разі не можна стверджувати, що одна з ознак, яку оцінюють є важливіша за іншу. Необхідно здійснити підсумування показників за різними шкалами для того, щоб отримати усереднену оцінку ставлення до якоїсь події, факту чи явища. У підсумку схожі оцінки щодо різних соціальних груп можна порівнювати.

Шкала Л. Гутмана (метод кумулятивного шкалювання) призначена для вимірювання установок, тобто суб'єктивного ставлення до об'єкту. Респондент (погоджується) з одними твердженнями і не приймає інших. Отже, висловлювання утворюють певний впорядкований набір: від тих, які приймаються більшістю людей до тих, які приймаються одиницями. Метод заснований на принципі гомогенності, а шкала має кумулятивний характер: пункти сформульовані і впорядковані так, що вибір респондентом будь-якого з них припускає автоматичну згоду зі всіма пунктами нижчого рангу. Вимірювання установки полягає в тому, що респондент указує ті твердження на шкалі, які він може прийняти; він використовує тільки дихотомічні відповіді („так – ні” або „згоден – не згоден”). Оцінкою є вибір відповідного класу (пункту) шкали. Отже, якщо відомий отриманий респондентом підсумковий бал, можна передбачити його відповіді за всіма твердженнями.

Шкала вимірювання має бути валідною, повною, надійною, чутливою. *Валідність* шкали полягає в тому, що вона вимірює саме ті соціальні характеристики явища, які й передбачалося вимірювати. Валідність залежить від правильності вибору індикаторів. *Повнота* шкали вимірювання означає, що у варіантах відповідей на запитання враховано всі значення індикатора. *Надійність* шкали характеризується ступенем подібності результатів досліджень, здійснених за однакових умов, і забезпечується вилученням впливу випадкових чинників. *Чутливість* шкали означає здатність її диференціювати вияви ознаки, яку вивчають, і відображається кількістю позицій шкали. Чим їх більше, тим шкала чутливіша.

● **Обробка і методи аналізу даних соціологічного дослідження.** В процесі обробки даних соціологічного дослідження виокремлюють чотири змістових етапи:

- 1) *кодування інформації* – присвоєння числових кодів значенням відповіді на ті питання, що дають змогу структурувати первинну інформацію та забезпечити її зручність введення у комп'ютерну базу даних для дальшої статистичної обробки;
- 2) *введення інформації у комп'ютер*;
- 3) *перевірка введених даних та корекція помилок*;
- 4) *здійснення розрахунків та аналіз результатів*.

Вимірювання та аналіз зібраної первинної соціальної інформації полягає в кількісному оцінюванню впливу різних чинників на розвиток соціальних процесів у різних сферах суспільства. Первинну соціальну інформацію опрацьовують за допомогою пакетів прикладних програм із використанням різних математичних методів: розрахунків середніх величин, регресійного, кореляційного, факторного, кластерного аналізу тощо (наприклад, соціологи послуговуються такими пакетами прикладних програм як SPSS, OCA та ін.). Опрацьована інформація може бути подана в таблицях, графіках, діаграмах, рисунках, схемах, які дають змогу інтерпретувати зібрані дані, аналізувати й виявляти певні залежності, робити висновки, розробляти рекомендації.

В основі опрацювання та аналізу соціологічної інформації лежать процедури стандартизації, формалізації та структурування емпіричних даних. *Стандартизація* – це уніфікація параметрів опрацювання та аналізу соціологічної інформації в межах конкретного дослідження, що дає змогу порівнювати дані; *формалізація* – суворе визначення елементів аналізу соціологічної інформації, упорядкування яких й утворює цілісну картину явища або процесу, що досліджується; *структурування* – встановлення стійких зв'язків між елементами аналізу.

Залежно від завдань дослідження, застосовуються три *методи аналізу соціологічних даних*:

- 1) *одновимірний частотний аналіз* – розкриває деякі характеристики частотних розподілів;
- 2) *двовимірний описовий аналіз* – описання форми та сили взаємозв'язку між змінними, а також порівняння значень певної змінної в різних соціальних групах;
- 3) *пояснювальний аналіз* – спрямований на виявлення сили впливу змінних одна на одну.

Після завершення опрацювання та аналізу соціологічної інформації отримані результати оформлюють у підсумкові документи дослідження. За формою та призначенням розрізняють три основні види підсумкових документів: *звіт*, *наукова публікація*, *публікація в засобах масової інформації*. Особливості кожного з них обумовлені специфікою інформаційних потреб різних замовників. *Звіт* призначений для замовника емпіричного дослідження, який зацікавлений мати детальну інформацію та практичні рекомендації, що надають можливість відповідно корек-

тувати певні дії. *Наукова публікація* призначена спеціалістам, що вивчають певну проблему. *Публікації в засобах масової інформації* призначені для широкого загалу населення, яке цікавиться актуальними проблемами суспільного життя.

Звіт є основним підсумковим документом соціологічного дослідження, який містить змістову інформацію, отриману внаслідок аналізу результатів дослідження. Звіт має дві особливості: *повноту інформації* та *доступність*. Повнота інформації полягає у тому, що звіт містить інформацію за всіма характеристиками, які виносилися на опитування. Доступність полягає у тому, що результати дослідження повинні бути викладені так, щоб їх легко міг зрозуміти й неспеціаліст у царині емпіричних соціологічних досліджень.

Наукова публікація спрямована на поглиблений аналіз конкретного аспекту проблеми, що досліджується. Основними вимогами до наукової публікації є: об'єктивність аналізу, відповідність висновків отриманим результатам, адекватне описання об'єкту і предмету дослідження, грамотне оформлення основного тексту та ілюстративних матеріалів. У науковій публікації мають бути такі розділи: анотація; вступ, який містить постановку проблеми та ступень її розробленості іншими науковцями, мету статті; виклад основного матеріалу (описання методу дослідження: вибірки, процедури та методики дослідження, результати опрацювання та аналізу соціологічної інформації); висновки. В науковій статті обов'язково мають бути посилання на джерела та список використаної літератури.

Публікація в засобах масової інформації (ЗМІ) завжди присвячена актуальним суспільним проблемам. Найпоширеніша форма представлення результатів соціологічних досліджень в ЗМІ – це прес-реліз. Вимоги до прес-релізу: невеликий обсяг (описання дослідження, отриманих даних, висновки та коментарі); популярність викладення (відсутність вузькоспеціалізованої термінології та статистичних викладок); актуальність (зв'язок результатів дослідження з інтересами масової аудиторії). До обов'язкових питань, які соціолог повинен висвітлити у ЗМІ належать: 1) кого репрезентує група населення, що опитана в дослідженні (населення України загалом, окремі області, міста або інші населені пункти, страти або соціальні групи населення); 2) яка припустима похибка випадкової вибірки; 3) скільки респондентів було опитано (обсяг вибіркової сукупності); 4) яка організація проводила опитування; 5) коли проводилося опитування (терміни збирання інформації). Висвітлення всіх цих питань дають змогу адекватно інтерпретувати дані опитування суспільної (громадської) думки.

Рекомендована література

Готлиб А. С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы: Методология. Исследовательские практики: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М: МПСИ, 2005. – 384 с.

Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

- Девятко И. Ф.* Методы социологического исследования. – М.: КДУ, 2006. – 296 с.
- Єрескова Т.В., Мазурик О.В., Никифоренко Н.О.* Методологія та методи соціологічних досліджень. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. – 232 с.
- Загальна психологія: Підручник / *О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огородійчук* та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
- Как провести социологическое исследование / Под ред. *М.К.Горшкова и Ф. Э Шереги*. – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
- Капитонов Э.А.* Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 186 с.
- Кемпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 400 с.
- Паніна Н. В.* Технологія соціологічного дослідження: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 320 с.
- Паніотто В. І., Максименко В. С., Харченко Н. М.* Статистичний аналіз соціологічних даних. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 272 с.
- Ядов В. А.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, Книжный дом „Университет”, 1998. – 596 с.

Додаткова література

- Белановский С. А.* Глубокое интервью: Учеб. пособие. – М.: Никколо-Медиа, 2001. – 320 с.
- Гречихин В. Г.* Лекции по методике и технике социологического исследования: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 232 с.
- Демин А. Н.* О совмещении количественного и качественного подходов в исследовательском цикле // Социология. 4М. – 2000. – № 11. – С. 56–68.
- Мертон Р., Фриске М., Кендалл П.* Фокусированное интервью. – М.: Политиздат, 1991. – 460 с.
- Методичні рекомендації для інтерв'юєрів: Навч. посібник. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 106 с.
- Методы сбора информации в социологических исследованиях / Отв. ред. *В. Г Андресенков, О. М. Маслова*. Кн.1 – М.: Наука, 1990. – 232 с.
- Морено Дж.* Социометрия //Американская социологическая мысль: *Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц*. – М.: Моск. ун-т, 1994. – С. 260–292.
- Ноэль Э.* Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. – М.: Прогресс, 1978. – 380 с.
- Пачковський Ю. Ф.* Методологія якісного дослідження соціальних змін // Наукові студії Львівського соціологічного форуму „Багатовимірні простори сучасних соціальних змін”: Зб. наук. праць. – Львів: Видавн. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. – 2008. – С. 128–131.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте три рівні наукового підходу до розуміння поняття „методологія”.
2. Назвіть та охарактеризуйте основні поняття та різновиди наукового дослідження.
3. У чому полягає відмінність між пізнавальними (дослідницькими) методами та методами активного соціального і психологічного впливу?
4. Дайте визначення поняттям „теорія”, „концепція”, „парадигма”.
5. Назвіть та охарактеризуйте основні етапи у проведенні соціологічного дослідження.
6. Розкрийте сутність і зміст основних функцій та компонентів програми, соціологічного дослідження.
7. Охарактеризуйте структуру робочого плану соціологічного дослідження
8. Розкрийте змістовну характеристику основних етапів соціологічного дослідження.
9. Зробіть порівняльну характеристику кількісних і якісних методів досліджень в соціології.
10. Сутність співвідношення та відмінностей кількісної та якісної парадигми наукового пізнання.
11. Охарактеризуйте соціологічні методи наукового дослідження – експеримент і спостереження.
12. Суть, специфіка, недоліки і переваги методів дослідження суспільних процесів.
13. Основні етапи анкетного опитування. Структура, різновиди та правила формулювання запитань в анкеті.
14. Генеральна та вибіркова сукупності. Типи вибірок.
15. Специфіка побудови багатошарової вибірки.
16. Вимоги до організації і проведення методу експертних оцінок.
17. Суть, процедура, специфіка методу аналізу документів та контент-аналізу.
18. Специфіка та методи діагностики внутрішньогрупових процесів.
19. Особливість і доцільність використання соціометричних методик у соціології.
20. Суть і призначення методів обробки результатів соціометричного опитування: соціограма, соціоматриця та соціометричні індекси.
21. Охарактеризуйте методи вивчення особистості та можливості їхнього застосування в соціології.
22. Види тестів та їхнє призначення.
23. Техніка опрацювання та аналізу соціальної інформації в соціологічних дослідженнях.
24. Охарактеризуйте основні види шкал та їхню валідність, повноту та надійність.
25. Сутність обробки та методів аналізу даних соціологічного дослідження
26. Охарактеризуйте основні види підсумкових документів: звіт, наукова публікація, публікація в засобах масової інформації.

Тестові завдання

1. *Методологія соціального дослідження – це:*
- 1) прогнозування ситуації;
 - 2) реалізація конкретного опитування;
 - 3) система наукових принципів аналізу проблемної ситуації.

2. *Наукова теорія – це:*

- 1) логічне узагальнення досвіду, суспільної практики в певній галузі наукового знання;
- 2) доведене наукове твердження;
- 3) визначення мети дослідження.

3. *Теоретико-методологічний розділ програми соціологічного дослідження включає:*

- 1) визначення типу вибірки;
- 2) розробку методів збору первинної соціологічної інформації;
- 3) інтерпретацію та операціоналізацію основних понять дослідження.

4. *Лонгітюдне дослідження – це вид:*

- 1) разового;
- 2) розвідувального;
- 3) аналітичного;
- 4) повторного дослідження.

5. *Пілотажне дослідження – це:*

- 1) описове;
- 2) аналітичне;
- 3) панельне;
- 4) розвідувальне дослідження.

6. *Методична (процедурна) частина програми соціологічного дослідження включає:*

- 1) структурну операціоналізацію понять;
- 2) формулювання наукових гіпотез дослідження;
- 3) опис прийомів збору, обробки та аналізу соціологічної інформації.

7. *До базових методів соціологічного дослідження відносять:*

- 1) метод системного аналізу;
- 2) метод позитивного підходу;
- 3) метод спостереження і експерименту.

8. *Наукова гіпотеза – це:*

- 1) припущення;
- 2) затверджена теорія;
- 3) неперевірене практикою положення.

9. *Вибіркова сукупність – це:*

- 1) певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами;
- 2) частина генеральної сукупності, відібрана випадково, без системи;
- 3) уся генеральна сукупність, згрупована за певними ознаками.

10. *Сукупність соціальних об'єктів, на які поширюються висновки дослідження, називають:*

- 1) експериментальною групою;
- 2) генеральною сукупністю;
- 3) референтною групою;
- 4) вибірковою сукупністю.

11. *До методів вивчення суспільних процесів належать:*

- 1) соціометрія;
- 2) експеримент;
- 3) формалізоване інтерв'ю;
- 4) метод самоспостереження.

12. До методів діагностики внутрішньогрупових процесів належать:

- 1) референтометрія;
- 2) метод аналізу документів;
- 3) контент-аналіз;
- 4) біографічний метод.

13. До групи методів вивчення особистості в соціології не належать:

- 1) біографічний метод;
- 2) метод тестування;
- 3) метод групового оцінювання особистості;
- 4) експеримент.

14. Метод групової дискусії – це:

- 1) вільний обмін думок фахівцями, експертами відносно роботи того чи іншого працівника;
- 2) узагальнення незалежних характеристик, яке ґрунтується на порівнянні кількох оцінних суджень щодо працівника, одержаних від різних експертів або осіб;
- 3) спостереження за працівником із періодичною фіксацією результатів оцінки;
- 4) допоміжний метод групової оцінки і передбачає аналіз самим працівником власних дій, наприклад, у конкретних виробничих ситуаціях.

15. Метод інтроспекції – це:

- 1) довільне спостереження досліджуваного за власним психічним станом (власними психічними явищами, психічним життям);
- 2) один із способів отримання первинної соціальної інформації шляхом постановки в усній чи письмовій формі питань до відібраних респондентів;
- 3) спосіб виявлення значущості відносин, що пов'язують суб'єкта з іншою людиною або групою осіб.

16. Метод соціометрії в соціології – це:

- 1) опитування та своєрідний засіб діагностики, кількісного вимірювання й аналізу соціально-психологічних відносин у невеликих за кількістю групах різного функціонального призначення;
- 2) вивчення особистості, за допомогою якого досліджують індивідуально-психологічні й професійно-ділові якості індивіда, наявність чи відсутність певних навичок, умінь, здібностей;
- 3) спосіб виявити розбіжності в розумінні певної проблеми, події, явищ життя визначеними людьми, об'єднаних у групи за певними критеріями, які у ході групової дискусії продукують нові дані, які мають якісний характер.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосовувати) – пристосування організму до умов зовнішнього середовища.

Адаптивність – інтегративна властивість особистості пристосовуватись до певних умов.

Адхократія (від лат. „*ad hoc*” – при нагоді, грец. „*kratos*” – влада) – модель організації, що працює в умовах науково-технічного прогресу, в специфічних сферах послуг, в яких інновації – умова виживання, тому у її структуру входять підрозділи які постійно займаються новими та короткочасовими для організації завданнями.

Аксіологія (від грец. *axios* – цінність) – учення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, що позначають напрями людської діяльності, мотивацію людських вчинків.

Акультурація – процес „вростання” людини в культуру, що відрізняється від тієї, в якій вона була вихована (яку вона освоїла в процесі соціалізації).

Альтруїзм (від лат. *alter* – інший) – нехтування власними інтересами заради інтересів громади (групи), безкорисливість у діях і вчинках заради блага інших, навіть, ціною можливих власних втрат.

Аналітичне дослідження – це дослідження, завдяки якому можна не лише описати предмет вивчення, але й виявити причиново-наслідкові зв’язки між окремими його елементами.

Анкета – це документ, у якому міститься впорядкований перелік питань, що дають змогу отримати нову інформацію.

Анкетне опитування – метод збору соціальної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою анкети.

Архетип (від грец. *archetipos* – прототип) – позначає суть, форму і спосіб зв’язку успадкованих несвідомих прототипів і структур психіки, що переходять з покоління в покоління.

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Асоціації – організації, що створюються для захисту і просування інтересів своїх членів, членство в них добровільне і вони слабо пов’язані з регулятивними органами, але характеризуються структурованими і формалізованими відносинами.

Базисний тип особистості – адекватний репрезентант культури, соціальної структури та ідеології конкретного суспільства; емпірично фіксується як статистично найпоширеніший або як найяскравіший представник цінностей певного суспільства.

Базові соціальні інститути – ті, які регулюють взаємодію всіх соціальних суб’єктів, в поле діяльності яких включаються практично всі громадяни суспільства (політичні інститути, інституції власності, сім’я, освіта, релігія тощо).

- Біхевіоризм** (від англ. *behavior* – поведінка) – науковий напрям у психології і соціології, який оснований на вивченні поведінки людини.
- Бюрократична організація** – організація, яка ґрунтується на системі чітко визначених правил поведінки суб'єктів управління, обов'язків, компетенції працівників, регламентації праці та управлінських операцій.
- Бюрократія** (від франц. *bureau* – бюро, канцелярія, грец. *kratos* – сила, влада, панування) – це зазвичай соціальна група, члени якої професійно займаються управлінням, їхні посади утворюють в організації ієрархію, що характеризується формальними правами і обов'язками, які визначають їхню діяльність і відповідальність.
- Валідність** (від франц. *valide* – законний, дійсний) (*обґрунтованість інформації*) – відповідність результатів явищам і процесам, які передбачалося дослідити.
- Велика група** – це об'єднання багатьох людей, які не перебувають у безпосередньому контакті, взагалі можуть не знати про існування один одного.
- Вертикальна соціальна мобільність** – передбачає перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу та соціального становища у суспільстві.
- Вертикальна структура групи** – зумовлена різними позиціями членів групи в системі офіційних відносин, необхідних для досягнення інструментальних цілей групи.
- Взаємодія** – взаємозалежний обмін діями, процес безпосереднього чи опосередкованого впливу людей один на одного, що породжує їхню взаємозумовленість і взаємозв'язок між ними.
- Вибіркова сукупність, або вибірка** – це частина генеральної сукупності, що відображає та відтворює головні характеристики останньої і є її зменшеною моделлю.
- Вибірковий метод** – науково-обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження, спираючись на дані аналізу його певної частини.
- Вимірювання** – кількісне оцінювання впливу різних чинників на розвиток соціальних процесів у різних сферах суспільства.
- Вікові кризи** – особливі перехідні періоди розвитку людини, які характеризуються психологічними змінами і нею переживаються.
- Внутрішньогенераційна мобільність** (*інтрагенераційна*) – це висхідна або низхідна мобільність окремої людини протягом її життя.
- Внутрішньоособистісний конфлікт** – стан гострого негативного переживання, яке викликане боротьбою протилежно спрямованих, взаємовиключних мотивів, ціннісних орієнтацій і цілей, які відображають суперечливі зв'язки особистості з навколишнім середовищем.
- Вторинна група** – група, члени якої опосередковано пов'язані спільною діяльністю для досягнення загальної мети і відносини яких є переважно безособовими.
- Габітус** (від лат. *habere* – мати, володіти) – система особистісних диспозицій, установок при користуванні людиною матеріальними і культурними благами.
- Гедонізм** (від грец. *gēdonē* – веселощі, задоволення, насолода) – філософсько-етичне вчення, започатковане давньогрецькою кіренською філософською школою (IV ст. до н. е.), яка вважала веселощі, задоволення мотивом і метою вчинків, а насолоду – вищим благом. Добро в гедонізмі визначається як таке, що дає насолоду, а зло – як те, що призводить до страждання.

Гендер (від англ. *gender* – рід) – це сукупність властивостей (соціально-біологічних характеристик), за допомогою яких визначають статеву належність індивіда, дають визначення понять „чоловік” і „жінка”. Поняття „гендеру” за своїм змістом означає складний соціокультурний процес формування (конструювання) суспільством різниць у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках.

Генеральна (від. лат. *generalis* – головний, основний) **сукупність** – це вся множина соціальних об’єктів, які підлягають вивченню.

Гіпотеза (від грец. *hypothesis* – основа, припущення) – це очікуваний результат дослідження, наукове припущення, що висувається для пояснення фактів, явищ і процесів, пов’язаних з дослідженням протиріч реальної дійсності.

Глобалізація (від англ. *globalization* – всесвітній, глобальний) – процес подолання кордонів держав і вільне пересування у світі капіталу й інформації.

Горизонтальна соціальна мобільність – передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;

Горизонтальна структура групи – представлена особами одного статусу.

Господарська культура – це накопичення професійних знань і навичок, формування ділових норм, цінностей і символів, необхідних для самоідентифікації і виконання господарських ролей.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризується ставленням людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

Громадянське суспільство – високий ступінь розвитку суспільства, в якому його члени – громадяни широко наділені правами, використовують їх і мають обов’язок один перед одним, перед суспільством і державою.

Група соціально-психологічного тренінгу – тимчасова група, спеціально створена для формування ефективних навичок спілкування, взаєморозуміння і розв’язування психологічних проблем під керівництвом психолога-тренера.

Група членства – характеризує реальну належність людини до певної спільноти.

Група-колектив – соціальна група, члени якої об’єднані загальними цілями і завданнями в процесі значущої для кожного спільної діяльності.

Група-корпорація (від. лат. *corporatio* – об’єднання) – організована група людей, об’єднаних для досягнення певної мети на основі цехових, комерційних та ін. інтересів.

Групи-асоціації – основані переважно на добровільному об’єднанні людей, яке характеризує первинна міжособова інтеграція, спрямована на досягнення спільної мети.

Групова динаміка (від грец. *dynamicos* – сильний) – сукупність процесів, що відбуваються в малій групі за час її існування від утворення до розвитку, функціонування і розпаду.

Групова поляризація – результат групового обговорення, у процесі якого різні погляди, думки оформляються у дві протилежні безкомпромісні позиції.

Групове оцінювання особистості (ГОЛ) – метод, який передбачає оцінку рис та якос-

тей особистості групою експертів або тих осіб, які добре її знають за результатами спільної праці, спілкування. На підставі оцінювання (взаємооцінювання) роблять висновки про ділові, особистісні, моральні якості.

Групові ролі – типові способи поведінки, які пропонують, очікують і реалізують учасники групового процесу.

Гуманізм (від лат. *humanus* (*homo*) – людина, *humus* – земля) – система поглядів в історії людства, яка визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, щастя та вияв здібностей. Гуманізм як течія західноєвропейської культури епохи Відродження спрямована на утвердження поваги та гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Демократична модель організації – організаційна структура, котра передбачає гнучкий розподіл повноважень, їх делегування та групові форми прийняття рішень.

Деперсоналізація соціального інституту – дисфункція соціального інституту, яка полягає у невідповідності об'єктивним потребам та усталеним цілям, коли інститут змінює свої функції та зміст соціальних ролей в залежності від інтересів окремих осіб.

Держава – політична організація країни, що включає певний режим влади (монархія, республіка тощо), органи і структуру правління (уряд, парламент).

Десоціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи.

Детермінізм (від лат. *determinare* – визначати, обмежити) – філософська концепція, що визнає об'єктивну закономірність і загальну причинну зумовленість усіх явищ природи, суспільства та людської психіки.

Дистанція спілкування – міжособистісний простір емоційної близькості людей.

Дисфункція соціального інституту – порушення нормативної взаємодії з соціальним середовищем.

Дифузія культури – проходження культурних елементів або цілих культурних комплексів і конфігурацій між різними культурами.

Дифузна група (від. лат. *diffusio* – розповсюдження, розтікання) – група, що перебуває у стадії становлення і характеризуються відсутністю спільних дій і процесів групової інтеграції.

Діагностика конфлікту – дослідження конфлікту з метою визначення його основних характеристик.

Діада (від грец. *dyas* – два) – союз, об'єднання двох; у соціології і психології – соціальна група, яка складається з двох осіб, які взаємодіють.

Ділова культура – це цінності і норми, що регулюють поведінку і діяльність у процесі ділової (підприємницької) активності під час переговорів, виконання договірних зобов'язань, при організації діяльності людей, у діловому спілкуванні, у ставленні до працівника і споживача.

Дія – відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної усвідомленої мети.

Діяльність – усвідомлена і цілеспрямована активність людини, зумовлена потребами та спрямована на пізнання і перетворення світу.

Договірна культура – це система регулювальних правил, покликана забезпечити виконання договорів через закон або довіру і репутацію партнерів.

Домінантна (панівна) культура – переважання однієї культури над іншими, випливає з пропонованого цією культурою особливо привабливого способу життя, або стверджується військовою чи економічною силою тими, хто представляє цю культуру, або здійснюється за допомогою навичок і технологій, які пропагують або впроваджують на основі маркетингу представники цієї культури. Результатом такого процесу є однібоічна культурна дифузія, а також ерозія локальних культур.

Допоміжні соціальні інститути – ті, які контролюють обмежене поле соціальної діяльності, й, відповідно, охоплюють лише певну частину особистостей.

Дуалізм (від лат. *dualis* – двоїстий, подвійний) – філософське вчення про наявність і рівноцінність духу і матерії; принцип пояснення сутності світу, за яким світ – це єдність двох першопочатків – духу і матерії.

Душа – нематеріальна, незалежна від тіла пізнавальна та життєдайна основа. В античну епоху її ототожнювали з атомом, вогнем, повітрям, а в епоху середньовіччя – із свідомістю як здатністю до рефлексії.

Егоцентризм (від лат. *ego* – я і *centrum* – центр) – крайній вияв індивідуалізму, зосередженість індивіда тільки на власних інтересах і переживаннях, що спричиняє його нездатність зрозуміти іншу людину як суб'єкта взаємодії.

Економічна культура – це стала система цінностей, культурних еталонів, традицій, соціальних звичок та умінь, які відтворюють найпоширеніші в суспільстві зразки й моделі діяльності та поведінки людини, що реалізуються у сфері соціоекономічних відносин.

Економічна ментальність – узагальнене поняття для позначення стійкого порядку мислення людини (людей) та організації індивідуально-психологічної і соціально-психологічної структури її особистості (їхніх особистостей) у сфері економічної (господарської) життєдіяльності суспільства.

Економічна свідомість – це достатньо складна і системна складова свідомості, вищий рівень психічного відображення економічних відносин людиною, що формує реакцію і відповідну поведінку людини.

Економічна соціологія – міждисциплінарна галузь знання, що вивчає соціальні аспекти економічних процесів і економічної (господарської) поведінки людей у суспільстві, форми соціальних організацій, моделі норм і цінностей, що регулюють економічну діяльність у конкретній системі економічних відносин та взаємодій.

Економічні ролі – це сукупність вимог, що висуває суспільство до осіб, які вирішують певні економічні завдання.

Експеримент (від лат. *experimentum* – проба, досвід) – це загальнонауковий метод отримання нових знань у керованих і контрольованих умовах: передбачає спеціальну організацію ситуації дослідження, активне втручання в ситуацію

дослідника, що планомірно маніпулює однією або кількома змінними і реєструє суттєві зміни в поведінці об'єкта вивчення.

Екстраверсія-інтроверсія (від лат. *extra* – поза, *intro* – всередину, *versio* – обертати) базисна Еґо-орієнтація, запропонована К. Юнгом для позначення двох типів особистості. Відповідно екстравертний тип особистості характеризується зверненістю до навколишнього світу, для інтровертного типу властива фіксація інтересів особистості на явищах власного внутрішнього світу.

Екстраполяція (від лат. *extra* – поза і *polio* – пригладжую, обробляю) – метод наукового дослідження, який полягає в поширенні висновків, отриманих унаслідок спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину.

Електорат (від лат. *elector* – виборець, який обирає) – сукупність виборців, коло осіб, які голосують на тих чи інших виборах за певну політичну партію, політичних лідерів.

Елітарна культура – створюється привілейованою частиною суспільства або, на її замовлення, – професійними творцями. До неї можуть належати, наприклад, серйозна класична музика, концептуальний живопис і скульптура, високоінтелектуальна література та ін.

Емпатія (від. грец. *empathia* – співпереживання, співчуття) – здатність проникати у психічний стан іншої людини, зрозуміти її переживання, по-особливому вибудувати спілкування з нею.

Етикет (від франц. *étiquette* – прикріплювати) – сукупність умовних правил поведінки щодо інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування.

Етноцентризм – схильність групи чи індивіда оцінювати або сприймати різні соціальні явища залежно від цінностей та уявлень своєї етнічної групи.

Ефект ореолу (від. лат. *aureolus* – золотий) – тенденція перебільшення (применшення) рис, або їхнє перенесення на всі решту риси особистості, яку оцінюють, при формуванні першого враження.

Життєва позиція – це функціонально-динамічна якість особистості, яка інтегрує і регулює всю особистісну структуру в динаміці і забезпечує особистості певний рівень включеності в життєдіяльність суспільства як суб'єкта свого життєвого шляху та способу життя. Це схильність індивідів до певної поведінки в конкретному соціальному середовищі.

Життєве самовизначення – це процес, на якому особистість проходить певні етапи свого становлення і визначення свого місця в суспільстві, його соціальній структурі.

Життєвий шлях – сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, що вирішальним чином вплинули на формування особистості й зумовили її структуру та проблематику.

Життєві цілі – це ідеальний образ майбутнього результату діяльності відповідно до усвідомлених потреб, які відображають корінні, головні інтереси особистості, спрямовують її на вирішення найсуттєвіших для неї завдань і реалізуються протягом людського життя.

- Завдання дослідження** – логічні етапи дослідження у вигляді запитань, на які необхідно отримати відповідь для досягнення мети.
- Загальнолюдська культура** – це культура, вироблена людством протягом усієї історії його існування. Вона ґрунтується на загальнолюдських цінностях – істині, добрі, справедливості тощо.
- Запобігання конфлікту** – діяльність, яку суб'єкт конфлікту здійснює з метою недопущення виникнення конфлікту.
- Звичай** – стереотипи соціальної поведінки, які зберігаються незмінними впродовж тривалого історичного періоду, передаючись від покоління до покоління.
- Згуртованість** – впорядкованість, стійкість внутрішньогрупових міжособових взаємозв'язків, що забезпечує стабільність життєдіяльності групи і виникнення системи інтегративних властивостей і процесів, що перешкоджають дезорганізації і дестабілізації у ній.
- Здібності** – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які виявляються в її готовності до оволодіння певними видами діяльності і до їхнього успішного виконання.
- Ідеал** – це те, до чого прагне певна особистість: ким вона хоче стати в майбутньому, якими рисами хоче володіти, а також це образ людини, що є для певної особистості зразком життя, який формується під впливом суспільних умов життя, а також у процесі діяльності та спілкування особистості, в процесі її навчання та виховання.
- Ідентифікація** (від. лат. *identicus* – тотожний) – процес ототожнення, уподібнення себе з іншим індивідом або групою, основою якого є емоційний зв'язок; набуття, засвоєння цінностей, ролей, моральних якостей іншої людини.
- Індивід** (від лат. *individuum* – неподільне) – це людина як одиничний представник якогось цілого (біологічного виду *Homo sapiens* або соціальної спільноти, групи), наприклад, робітник, менеджер та ін.
- Індивідуальний характер** – це сукупність властивостей, якими люди, що живуть в одній культурі, відрізняються один від одного.
- Індивідуальність** – це поняття для означення винятковості людського індивіда, як біологічного, так і соціального. Свідчить про неповторність, оригінальність, одиничність ознак і їхній вияв у конкретної людини.
- Індикатор** (від лат. *indicator* – показник) – доступна для спостереження й вимірювання характеристика об'єкта, який вивчається.
- Інновація** (від лат. *innovatio* – впровадження у практику нового) – діяльність, спрямована на створення і поширення нових видів виробів, технологій, організаційних форм.
- Інституціалізація поведінки** – заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яка є очікуваною, моделюється та регулюється.
- Інституціоналізація соціології** – визнання соціології за наукову дисципліну шляхом створення відповідних кафедр, факультетів, інститутів у вищих навчальних закладах, дослідницьких інститутів, соціологічних періодичних видань, асоціацій (об'єднань) соціологів, а також соціологічних служб в освіті, промисловості, державних установах тощо.

Інституціоналізація (від лат. *institutio* – настанова) у соціології – це процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямі за певний час.

Інтерактивний компонент міжособистісної взаємодії – це сам процес реалізації взаємодії (спілкування) на основі зв'язків між людьми і взаємовпливів, які виникають між людьми у процесі їхньої спільної життєдіяльності.

Інтерв'ю – це бесіда, вибудована за певним планом через безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом (особа, яку опитують) з обов'язковою фіксацією відповідей.

Інтерв'юер – особа, яка здійснює збір соціальної інформації методом інтерв'ю або анкетного опитування.

Інтерес (від лат. *interesse* – бути всередині, мати важливе значення) – ставлення особистості до предмета як до чогось безпосередньо для неї цінного, привабливого.

Інтеріоризація (від лат. *interior* – внутрішній) – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів. Це процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє „Я”.

Історія соціології – наука про виникнення, основні етапи розвитку й історичні форми та напрями соціологічного знання, що вивчає еволюцію знань про суспільства, їхнє виокремлення з багатоманітності людського досвіду і набуття форм емпірично обгрунтованої наукової теорії, яка перебуває у стані постійного розвитку та змін.

Каста (від португ. *casta* – рід, походження) – відокремлена верства населення, для якої характерні певний правовий статус, спільність релігії, а також спільне етнічне коріння.

Каузальна атрибуція (від. лат. *causa* – причина, *attribution* – приписування) – інтерпретація, аналіз та оцінка людиною причин і мотивів поведінки інших на ґрунті буденного, житейського досвіду.

Квазігрупа (від лат. *guazi* – ніби, майже) – неструктуроване і неорганізоване поєднання людей, що за певних умов у змозі набути рис соціальної групи.

Клас (від лат. *classis* – розряд, група) – велика соціальна група, що є основним елементом структури індустріального суспільства, виокремлена на основі нерівного становища щодо основних соціальних (передусім економічних) ресурсів, певних культурних особливостей стилю життя і світосприймання.

Когортні дослідження – різновид повторюваного дослідження, предметом якого є певна вікова група (покоління) на протязі тривалого часу. Іншими словами, об'єкт дослідження змінюється, а одиниці соціальної сукупності, яка вивчається, зберігаються.

Колектив (від лат. *collectivus* – збірний) – група людей, пов'язаних спільною діяльністю й об'єднаних спільними цілями, підпорядкованими меті суспільства.

Композиція групи – структурна характеристика, що визначається складом учасників групового процесу.

Компроміс – стратегія поведінки суб'єктів у конфлікті, яка орієнтована на певні взаємини поступки.

Комунікація (від лат. *communication* – повідомлення, передача) – спектр зв'язків та взаємодій між людьми, що передбачають безпосередні та опосередковані контакти, обмін інформацією.

Комунікативна структура групи – відносини індивідів між собою і навколишнім середовищем, реалізованих в системі інформаційних зв'язків.

Комунікативний аудит – покликаний аналізувати й оцінювати внутрішні та зовнішні канали комунікації, інформаційні повідомлення та комунікаційний клімат, в якому перебуває організація.

Комунікативні мережі – зв'язки, які пронизують групу у вертикальних і горизонтальних площинах, забезпечуючи передачу інформації від одного індивіда до іншого.

Комунітивний компонент міжособистісної взаємодії – це обмін інформацією між людьми, який відбувається як на вербальному (мова), так і невербальному (міміка, інтонація, пантоміміка – жести, пози, рухи тощо) рівнях.

Конкуренція (від лат. *concurentia* – суперництво) (*протиборство*) – жорстке конфліктне суперництво юридичних і фізичних осіб у різноманітних галузях діяльності.

Консенсус – загальне погодження зі спільного питання; домовленість, яка влаштовує обидві конфліктні сторони на підставі взаємних поступок.

Консьюмеризм (від англ. *consumer* – споживач) – суспільний рух, спрямований на захист прав споживачів, забезпечення якості споживчих товарів і якісної реклами.

Контент-аналіз (від англ. *content* – зміст) – це метод переведення в кількісні показники масової текстової інформації з наступним її статистичним опрацюванням.

Континуум (від лат. *continuum* – безперервне, суцільне) – неперервність, нерозривність соціальних явищ і процесів.

Контркультура – свідоме й цілеспрямоване відкидання загальнокультурних форм, нехтування основними моральними нормами та національними традиціями (наприклад, субкультура панків, наркоманів, алкоголіків, бездомних).

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – це стосунки між суб'єктами соціальної взаємодії, які характеризуються протиборством за наявності протилежних мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок і т. п.).

Конфлікти ментальні – це ментальне протистояння, або ментальні війни (громадянські, міждержавні, міжцивілізаційні). Це новий феномен цивілізації, який в умовах глобалізації світового розвитку стає рушійною силою подальшої історії людства. Виникнення зумовлене розвитком засобів масової комунікації, різноманітних технологій психологічної обробки індивідуальної та масової свідомості з метою трансформації психокультури значних груп людей (народів).

Конфліктна ситуація – накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії і такі, що об'єктивно створюють підґрунтя для реального протиборства між ними.

Конфліктологія – наука, яка вивчає закономірності і механізми виникнення й розвитку конфліктів, а також принципи і методи управління ними.

Конформізм (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – ефект групового тиску, в основі якого є пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання наявних поглядів, норм і правил, безумовне схилення перед авторитетами.

Конформність – схильності індивіда піддаватися реальному чи уявному тиску групи.

Концепція (від лат. *conceptus* – думка, уявлення) – це система наукових доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище, а також спосіб їхнього розуміння та тлумачення.

Корпоративна культура – це об'єднувальне поняття, що відображає, з одного боку, соціальну єдність і згуртованість організації, а з іншого – ефективність її діяльності.

Країна – частина світу або території, яка має певні кордони і державний суверенітет.

Культура (від лат. *cultura* – обробляти, вирощувати, доглядати) – це весь сукупний спосіб життя, характерний для деякої групи, в якій акумулюється все, що люди як члени цього суспільства „роблять, думають”, і все, чим вони „володіють” (способи дій, думки, матеріальне забезпечення). Культура – це складне динамічне утворення, що має соціальну природу і виражається у соціальних відносинах.

Культура особистості – це сукупність соціальних норм і цінностей, якими керується особа в практичній діяльності.

Культура поведінки – поведінка людини чи груп людей відповідно до наявних норм і правил моралі, релігії, звичаїв і т. ін.

Культурна дифузія – поширення особливостей, якостей однієї культури на інші культури.

Культурна ідентичність – унікальний для кожної людини комплекс почерпнутих із різних джерел культурних елементів, з якими він себе ідентифікує.

Культурна конфігурація – поєднання різних культурних елементів, які сконцентровані довкола одного об'єкта, ідеї або цінності (наприклад, автомобільна культура, наукова цивілізація, споживча культура).

Культурна соціалізація – процес засвоєння культурних цінностей, способу життя і стилю поведінки.

Культурна традиція – накопичене, історично успадковане культурне надбання цього суспільства.

Культурний конфлікт – антипатія, ворожість або боротьба між контактними групами різного способу життя, що диктується їхньою культурою.

Культурний менталітет – система цінностей та норм, що впливають на поведінку людини у різних сферах її життєдіяльності. Культурний менталітет формується під впливом соціокультурних чинників етичного, естетичного, релігійного, правового й іншого характеру, що формують соціокультурні стереотипи сприйняття світу людиною цієї нації.

Культурний релятивізм – усвідомлення величезної різноманітності культур і історичної зумовленості культурних відмінностей.

- Культурні універсалії** – риси культури, що трапляються у всіх відомих спільнотах як історичного минулого, так і нашої сучасності, притаманні всім культурам.
- Лідер** (від англ. *leader* – провідник, ведучий, керівник) – людина, яка завдяки своїм особистим якостям (професійним, організаційним, комунікативним тощо) має панівний вплив на членів соціальної групи.
- Лідерство** – характеризує поведінку і позицію людини в системі міжособових стосунків; процес, за допомогою якого певні члени групи мотивують і ведуть за собою групу.
- Лонгітюдне дослідження** (від англ. *long* – тривалість) – вид повторюваного дослідження, коли відбувається тривале спостереження за об'єктом на підставі багаторазової реєстрації певних показників через чітко встановлений час.
- Людина** – найбільш широке поняття для визначення суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. Це переважно біосоціальна категорія, яка означає конкретного представника біологічного виду *Homo sapiens*. Це жива істота, яка володіє мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці і користуватися ними.
- Мала група** – мале за своїм кількісним складом об'єднання людей, члени якого мають загальну мету і перебувають один з одним у безпосередніх особистих контактах.
- Манери** (від франц. *maniere* – спосіб, прийом) – ціннісні характеристики моральності особистості (чемність, тактовність, делікатність), а також уміння поводитися серед людей, взаємодіяти (спілкуватися) з ними тощо.
- Маніпуляція** – дія комунікатора, спрямована на зміну установок, ціннісних орієнтацій, поведінки індивідів або груп; латентний вплив на людину з метою досягнення власних цілей.
- Масова культура** – апелює до всіх і розрахована на масове вживання. Головна її функція – розважально-компенсаторна. Це культура, яка позбавлена внутрішнього джерела розвитку і функціонує на основі соціального замовлення.
- Матеріальна культура** – характерна для цього суспільства сукупність об'єктів – інструментів, пристроїв, житла, одягу, продуктів харчування, засобів зв'язку, господарських тварин і т. п.
- Менеджмент** (від англ. *management* – керування, організація) – це управління людськими ресурсами, вміння досягати визначених цілей, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших людей.
- Менталітет населення** – це загальна для соціально-політичної або етнічної спільноти людей сукупність характеристик мислення, світосприйняття, поведінки, за допомогою яких можна оцінювати та прогнозувати соціально-політичні та психологічні реакції людей на певні події в той чи інший історичний проміжок часу в конкретній країні або групі країн. Залежно від носіїв менталітету та сфери життєдіяльності можна розглядати його окремі різновиди: політичний менталітет; економічний менталітет; культурний менталітет; трудовий менталітет; релігійний менталітет; соціально-побутовий менталітет; екологічний менталітет; етнонаціональний менталітет, молодіжний менталітет; номенклатурно-бюрократичний менталітет; тоталітарний менталітет тощо.
- Ментальність** (від лат. *mentalis* – розумовий, розум, думка, інтелект) – глибинний

рівень колективної й індивідуальної свідомості та несвідомого, сукупність схильностей індивіда або соціальної групи мислити, відчувати й сприймати світ певним чином.

Ментальність людини – це індивідуальне світобачення, душевний склад, спосіб мислення окремо взятої людини, які відбивають стилі, прийоми, навички мислення, зумовлені усвідомленим і логічно не осмисленим успадкуванням від попередніх поколінь, ставлення до світу, традиції, ціннісні орієнтації.

Мета дослідження – це той кінцевий результат, який дослідник має отримати після закінчення роботи.

Метод – спосіб одержання теоретичної або емпіричної інформації в процесі дослідження (отримання нових знань про об'єкт вивчення).

Метод аналізу документів – сукупність методологічних принципів, які застосовують для одержання з документальних джерел емпіричної інформації, необхідної для вирішення дослідницьких завдань (вивчення проблемної ситуації, всебічного аналізу об'єкта, максимально повної і глибокої інтерпретації одержання даних).

Метод інтроспекції (від лат. *introspecto* – заглядаю всередину) – довільне спостереження досліджуваного за власним психічним станом (власними психічними явищами, психічним життям).

Метод опитування – один із способів отримання первинної соціальної інформації шляхом постановки в усній чи письмовій формі питань до відібраних респондентів.

Метод референтометрії (від лат. *referens* – що повідомляє, і грец. *metreo* – вимірюю) – спосіб виявлення значущості відносин, що пов'язують суб'єкта з іншою людиною або групою осіб.

Метод тестів (від англ. *test* – екзамен, випробування) є найпоширенішим методом вивчення особистості, за допомогою якого досліджують індивідуально-психологічні й професійно-ділові якості індивіда, наявність чи відсутність певних навичок, умінь, здібностей.

Методика дослідження – сукупність способів встановлення конкретних соціальних чинників і засобів отримання й обробки первинної соціальної інформації.

Методологія дослідження – система загальних принципів і способів організації теоретичної і практичної наукової діяльності щодо вивчення та пояснення соціальної реальності.

Міграція (від лат. *migratio* – переселення) – переміщення населення в середині країни (внутрішня міграція), з однієї країни в іншу (зовнішня).

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) – це рух індивіда по соціальній шкалі між різними поколіннями.

Міжособистісна взаємодія – це певна форма взаємодії людей, в основі якої є спілкування і взаємовплив, передача досвіду і розвиток соціальних структур.

Міжособистісні стосунки – взаємини людей, що формуються в процесі безпосередньої взаємодії людей, мають неформальний характер і містять емоційно забарвлену та обоюдно значущу оцінку партнерів по спілкуванню.

Мова – фундамент культури, за її допомогою фіксуються і передаються знання, нор-

ми, моделі поведінки. До мови відносять не лише систему знаків і символів, а й жести, міміку тощо.

Мораль – система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства.

Моральні норми – це стандарти звичаїв або поведінки, що прийняті у конкретному суспільстві і стали взірцем поведінки та обов’язковими для виконання.

Мотив (від лат. *motus* – рух) – спонукальна причина дій і вчинків людини. На відміну від потреби, володіє елементом усвідомлення.

Мультипарадигмальність соціології – передбачає концептуальну різноманітність і кумуляцію (нагромадження) наукових здобутків та їх творче, критичне опрацювання з метою опису і пояснення складних соціальних явищ і процесів (феноменів).

Надійність інформації – певна гарантія того, що одержаний результат правильно відображає досліджувану дійсність.

Надійність шкали – характеризується ступенем подібності результатів досліджень, здійснених за однакових умов, і забезпечується виключенням впливу випадкових чинників.

Народна культура (фольклор) – це культура, що створюється аматорами-творцями, які не мають професійної підготовки, і пов’язана з життям широких народних мас. Її репрезентують казки, легенди, міфи, танці тощо.

Натовп – тимчасове скупчення великої кількості людей без групової структури, які перебувають у безпосередньому контакті, спонтанно і схоже реагують на одні й ті самі стимули.

Наукова психологія – це система наукових уявлень, які розкривають природу психічного, досліджують об’єктивні психічні явища та процеси.

Наукове дослідження – це вид систематичної пізнавальної діяльності, що складається з логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, спрямованих на глибоке вивчення, аналіз і систематизацію соціальних фактів, виявлення зв’язків, залежностей між соціальними явищами і процесами, формування на основі зібраної інформації нових знань та розробку заходів щодо управління досліджуваним об’єктом.

Національна ідея – це ідея, яка орієнтує менталітет суспільства на зрушення уперед, ґрунтується на минулому досвіді, традиціях, джерелах духовності, національних ідеалах, консолідує народ на побудову громадянського суспільства, розвитку економіки.

Національна культура – це сукупність символів, цінностей, норм, взірців поведінки, вірувань, що характеризують конкретну спільноту (націю, народність) певної держави, країни.

Національний менталітет – є цілісним феноменом, який узагальнює якісні характеристики певного народу. Через феномен національної ментальності людина постає не просто індивідуальною істотою, а представником нації, конкретного національного суспільства.

Національний характер – сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на

певному етапі розвитку і виявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах.

Нація (від лат. *natio* – народ) – велика етнонаціональна спільнота, члени якої є свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів. Характеризується спільністю походження, мови, території, економічного середовища, які виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Несвідомість – це певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і перебігу психічних явищ, у відсутності явної причини для їхнього свідомого контролю та регулювання.

Несоціальна група – група, що складається з двох або більше людей, які перебувають в одному й тому самому місці, але не взаємодіють один з одним.

Неформальна група – це вид зазвичай невеликої групи, яка виникає в рамках формальної соціальної організації на основі міжособистісних стосунків, загальних інтересів, симпатій і т.п.

Неформальна організація – спонтанно сформована система соціальних зв'язків, норм, дій, що є результатом більш-менш тривалого міжособистісного спілкування всередині певної групи.

Норма (від лат. *norma* – правило, взірць) – засіб соціального регулювання поведінки індивідів і груп.

Об'єкт дослідження – це частина об'єктивної реальності, на яку спрямований процес пізнання.

Об'єкт конфлікту – це те, на що претендує кожна з конфліктних сторін і що спричинює їхню протидію.

Об'єктивні критерії стратифікації – переважно об'єктивні шкали, що вимірюють позиції індивіда в різних зрізах стратифікаційної системи.

Одиниця спостереження (аналізу) – елемент вибіркової сукупності (респонденти, або індивіди – носії певної соціальної проблеми), які підлягають відбору.

Описове дослідження – має за мету отримати цілісне, якомога повніше уявлення про соціальне явище, що вивчається.

Організаційна культура – це система загальноприйнятих в організації уявлень і підходів до ведення справи, до форм стосунків і досягнення результатів діяльності, що відрізняють цю організацію від інших.

Організація – це внутрішня упорядкованість, узгодженість, взаємодія диференційованих частин цілого; об'єднання людей, які спільно реалізують програму або мету і діють на підставі певних правил і процедур.

Особистість – це стійка система соціально значущих властивостей, ознак і рис, яких набуває індивід у певному суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних спільнот і груп, організацій та інститутів, до яких він належить і до життєдіяльності яких він залучений.

Панельне дослідження (від англ. *panel* – список) – вид повторюваного дослідження, коли вивчають один соціальний об'єкт за тією самою методикою з певним часовим інтервалом.

Парадигма (від грец. *paradeigma* – приклад, взірць) – система основних наукових досягнень (теорій, методів), за зразком яких організовується дослідницька практика вчених у деякій галузі знань (дисципліні) в певний історичний період.

Первинна група – відносно невелика група, члени якої підтримують стійкі, безпосередні, особистісні, емоційно забарвлені контакти, мають спільні цінності та зразки поведінки, що має вирішальне значення в процесі первинної соціалізації людини.

Персона – образ-маска, в якій людина представляє себе в повсякденному житті. Синоніми цього слова: зовнішній вигляд, обличчя, імідж.

Персоналізація – процес зміни системи соціальних установок особистості під впливом інтеріоризації системи нових норм, які базуються на відмінних моральних і правових принципах та ідеалах.

Персонологія (від лат. *persona* – особа, маска) – напрям психологічної науки, основним предметом вивчення якого є особистість як особлива первинна реальність.

Перцептивний компонент міжособистісної взаємодії – це сприймання, розуміння та оцінка людини людиною.

Підсвідомість – психічні процеси, які відбуваються під порогом свідомості.

Пілотажне опитування (зондувальне, розвідувальне) – пробне дослідження, що має за мету перевірити характеристики обраного інструментарію.

Поведінка – сукупність реакцій у відповідь на зовнішні подразники; зовнішній вияв дій.

Позаформальна організація – це система неформалізованих службових відносин, що спонтанно розвиваються членами формальної організації, спрямована на вирішення організаційних завдань такими способами, які відрізняються від формально запропонованих.

Позиція особистості – це ставлення людини до системи норм, правил, шаблонів поведінки, яке залежить від її соціального становища і санкціонується її оточенням.

Політична організація – спосіб і характер побудови центрів управління політичною сферою суспільства.

Політологія – наука, що вивчає політику, закономірності функціонування й розвитку політичної сфери суспільства та політичного життя

Постмодернізм (від лат. *post* – після, від франц. *moderne* – сучасний) – як науковий напрям досліджень з'являється наприкінці ХХ ст. на тлі вивчення поглядів на подальші зміни і трансформацію наявної соціальної системи. Ключовою проблемою цього напрямку є аналіз і полеміка навколо самого терміна „постмодерн”. Зокрема, розглядають взаємозв'язок та відмінність таких понять, як „постсучасність”, „постмодернізм” та „постмодерністська соціальна теорія”. Термін „постсучасність” визначає історичну епоху, яка є наступною після епохи сучасності. „Постмодернізм” відображає зміни у творах культури. „Постмодерністська соціальна теорія” розглядає спосіб мислення, що є відмінним від модерністської соціальної теорії, яка зосереджувалася на наслідках індустріалізації.

Потенційна мобільність – це бажання, намагання людини змінити свій соціальний статус і соціальну позицію.

Потреба – це необхідність у тому, що потрібно для життєдіяльності організму; це фізіологічне або психічне відчуття нестачі чого-небудь.

Право – система загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою, щоб врегулювати найважливіші суспільні відносини.

Праксеологія (від грец. *praktikos* – активний, діяльний і *logos* – вчення) – галузь досліджень, що вивчає людську діяльність з точки зору її ефективності (продуктивності, результативності).

Предмет дослідження – це найзначущі з теоретичного чи практичного погляду риси, особливості об'єкта, що потребують безпосереднього вивчення (наприклад, об'єкт дослідження – трудовий колектив, а предмет – соціально-психологічний клімат трудового колективу).

Предмет науки – логічно взаємопов'язана і несуперечлива система фундаментальних понять, які описують ту частину об'єктивної реальності, на яку спрямовані методи вивчення цієї науки.

Престиж (від франц. *prestige* – авторитет, повага) – авторитет, вплив, повага, якими користується індивід в соціальній групі, суспільстві.

Проблема (від грец. *problema* – задача, завдання) – це реальна життєва ситуація, що містить соціальне протиріччя і вимагає цілеспрямованих дій для її вирішення. У найпростішому розумінні – це питання, на яке треба відповісти, але знань для відповіді бракує, що потребує проведення відповідного дослідження.

Прогнозування конфлікту – вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на виявлення причин конфлікту в його прихованому розвитку.

Програма дослідження – це науковий документ, у якому логічно відображено схему переходу від теоретично-методологічного вивчення проблеми до конкретного дослідження.

Прості (харизматичні) організації – це, як правило, невеликі організації, що створюються членами однієї сім'ї, близькими друзями або соратниками. На чолі таких організацій стоїть лідер, що володіє харизмою.

Протосоціологія – система теоретичних уявлень про суспільство, які передували виникненню соціології як науки. Цей період включає знання про суспільство Стародавнього світу, епохи середньовіччя, соціальні знання і дослідження нового часу.

Професійне самовизначення – провідний момент у трудовому самовизначенні й означає вибір майбутньої професії.

Профілактика конфліктів (від грец. *prophylaktikos* – запобіжний) – сукупність напрямів, методів управління організацією, які зменшують вірогідність виникнення конфліктів.

Психіка (від грец. *psychicos* – душевний) – суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності в ідеальних образах, на основі яких регулюється взаємодія людини із зовнішнім середовищем.

Психічні стани – це психологічна характеристика особистості, що відбиває її порівняно тривалі душевні переживання, які впливають на життєдіяльність людини (наприклад, настрій, депресія, стрес тощо).

Психологія (від давньогрец. *psyche* – душа, *logos* – вчення) – галузь і система наукового

знання, яка покликана розкрити закономірності функціонування психічного через вивчення психічних явищ та фактів, закономірностей діяльності та поведінки людини як суб'єкта психіки у суб'єктивному та об'єктивному вимірах.

Публіка – духовна спільність людей, які охоплені очікуванням певних емоцій, об'єднані загальною зацікавленістю та спільністю думок.

Публічний ефект – зміна характеристик індивідуальної діяльності під впливом пасивної присутності інших людей.

Регулювання конфлікту – вид діяльності суб'єкта управління, спрямований на послаблення і обмеження конфлікту, забезпечення його розвитку в бік вирішення.

Релевантність (від англ. *relevance* – доречний, той, що стосується справи) – міра відповідності отриманого результату бажаному.

Репрезентативність вибірки – це властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності

Репутація (від лат. *reputatio* – обдумування, роздум) – це усталена думка про певну особу, групу (якості, чесноти та недоліки кого-небудь або чого-небудь).

Ресоціалізація – процес повторного засвоєння знань, цінностей, норм, установок, статусів, ролей; долучення громадян до суспільства, відновлення раніше інтеріоризованої системи моральних і правових норм.

Респондент – особа, яка бере участь в емпіричному дослідженні як джерело усної чи письмової інформації, відповідаючи на питання, поставлені в анкеті чи в бланку інтерв'ю.

Референтна група – це реальна й умовна соціальна спільнота, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном норм, думок, цінностей, оцінок і на які він орієнтується у своїй поведінці та самооцінці.

Рефлексія (від лат. *reflexio* – звернення назад, самопізнання) – усвідомлення людиною, як її сприймають і оцінюють інші індивіди або спільності.

Ритуал (від лат. *ritualis* – обряд, звичай) – пов'язана з культом символічна форма поведінки, за якої спосіб дій є чітко канонізованим і впорядкованим.

Робочий план – це доповнення до програми, в якому впорядковано етапи роботи, календарні терміни проведення дослідження, визначено необхідні матеріальні та людські ресурси тощо.

Розв'язання конфлікту – вид діяльності суб'єкта управління, пов'язаний із завершенням конфлікту.

Роль (від. франц. *rôle* – список) – певна соціальна і психологічна характеристика особистості, що характеризує спосіб поведінки у конкретній соціальній ситуації залежно від її статусу, позиції у групі та суспільстві.

Самосвідомість – здатність людини безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей.

Санкція (від лат. *sanctio* – не порушена постанова) – стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Світогляд – система поглядів на об'єктивний світ і місце людини в ньому, ставлення людини до себе та навколишньої дійсності.

- Секвенція** (від лат. *sequentia* – слідування) – життєві епізоди, які розташовані в певному порядку, найчастіше – в хронологічній послідовності.
- Символ** – це свідомо сконструйований індивідами та організаціями знак з метою передачі тієї чи іншої соціальної інформації.
- Синергетика** (від грец. *synergos* – той, що діє разом) – наука про самоорганізацію систем різної природи, що дає змогу осмислити універсальний процес розвитку світу і будь-якої системи як сукупності процесів організації та самоорганізації.
- Синестезія** (від грец. *synaesthesia* – одночасне відчуття) – мислення за аналогією, виникнення одних сприйнять під впливом інших.
- Система** – це певним чином впорядкована множина елементів, які взаємопов'язані між собою і утворюють деяку цілісну єдність.
- Соціалізація** (від лат. *socialis* – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду поколінь, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної адаптації та життєдіяльності в суспільстві.
- Соціалізація вторинна** – етап, який проходить особистість після соціалізації первинної. Це етап, коли людина пізнає багато сфер соціального життя, приймає рішення, хто для неї буде найважливішим. Особа під час цієї соціалізації вчиться бути учнем, приятелем, членом різних організацій, людиною певної професії і т. п.
- Соціалізація зворотна** – ситуація, яка трапляється в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління намагається долучити старше покоління до нових трендів у культурі, мистецтві, освіті (наприклад, до нового стилю життя, мови, одягу, відпочинку, творчості і т.п.).
- Соціалізація первинна** – етап соціалізації, який відбувається в дитинстві. Завдяки цій соціалізації людина стає членом суспільства, засвоює взірці поведінки та елементарні соціальні ролі. Ця соціалізація є найважливішою для людини, відбувається в емоційній атмосфері тісних міжособистісних стосунків зі значущими іншими особами (мати, батько та ін.).
- Соціалізація перманентна** (від лат. *permanens* – постійний, неперервний) – процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом всього життя.
- Соціальна аномія** (від франц. *anomie* – відсутність закону, організації) – це такий стан суспільства, при якому відсутня моральна (соціокультурна) регуляція поведінки окремого індивіда або соціальних груп. Такий стан зазвичай притаманний суспільствам перехідного типу або ж суспільствам, які переживають кризові періоди свого розвитку.
- Соціальна фасилітація** (від англ. *facilitate* – полегшувати, допомагати, сприяти) – тенденція, яка спонукає людей краще виконувати прості або дуже знайомі завдання у присутності інших.
- Соціальна група** – це стійке, структуроване об'єднання людей, які взаємодіють один з одним і залежать один від одного у досягненні спільних цілей, інтересів та задоволенні соціальних потреб.
- Соціальна ексклюзія** (від франц. *exclusive*, англ. *exclusive* – винятковий; який поширюється на обмежене коло предметів чи явищ) – обмеження доступу в деякі групи, їхня закритість.

- Соціальна інженерія** – напрям діяльності, основним призначенням якого є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв’язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження соціальних резервів виробництва на основі застосування рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проектів і соціальних технологій.
- Соціальна інфільтрація** (від лат. – *in*, префікс для позначення проникнення в щось і *filtration* – проціджування) – процес проникнення індивіда (соціальних груп) і їхня фіксація в певних соціальних верствах.
- Соціальна мобільність** (від. лат. *mobilis* – рухливий) – складний соціальний процес, який свідчить про перехід, переміщення соціального об’єкта з однієї позиції на іншу, а також здатність і готовність індивідів чи соціальних груп до зміни соціального статусу.
- Соціальна норма** – правила чи моделі поведінки, які санкціонуються та очікуються соціальним оточенням.
- Соціальна організація** (від лат. *institutum* – лад, організація) – це структуроване соціальне утворення, що має свої функції, ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, орієнтоване на досягнення свідомо координованих і взаємопов’язаних цілей людської діяльності.
- Соціальна практика** – практика, в результаті якої соціальний суб’єкт, використовуючи соціальні інститути, організації, впливає на систему соціальних відносин, змінює суспільство та розвивається сам.
- Соціальна проблема** – життєве суспільне протиріччя, яке вимагає організації цілеспрямованих дій щодо його вивчення та усунення.
- Соціальна психологія** – наука про взаємозв’язок соціального і психічного, їх взаємодію, взаємозалежність, взаємовпливи на рівні окремої людини, соціальної групи; про соціально-психологічні явища, які виникають у процесі соціальної взаємодії.
- Соціальна спільнота** – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об’єднаних на основі загальних соціально значущих критеріїв (спільна праця, територія, середовище, комунікація, цінності, інтереси та ін.).
- Соціальна страта** – це велика сукупність людей, які зайняті економічно і соціально рівноцінними видами праці і, відповідно, отримують приблизно однакову матеріальну та моральну винагороду.
- Соціальна стратифікація** (від лат. *strata* – прошарок, нашарування, напластування, *facio* – роблю) – процес формування вертикальної структури суспільства, поділ соціальних спільнот і спільностей за рівнем доходів, способом життя, за наявністю чи відсутністю привілеїв тощо.
- Соціальна структура суспільства** – це ієрархічно упорядкована сукупність соціальних утворень, об’єднаних стійкими зв’язками і відносинами.
- Соціальна трансформація** – процес внутрішніх змін суспільства, внаслідок яких долається втрата ним рівноваги, досягається новий, диференційованіший і вищий рівень впорядкованості та організованості у всіх основних сферах життєдіяльності.
- Соціальна установка, або атитюд** (від англ. *attitude* – позиція, ставлення до чогось) – внутрішній стан готовності до дії, що передуює поведінці.

- Соціальне інгібування** (від лат. *ingibere* – стримувати, зупиняти) – зниження показників діяльності, її швидкості та якості за умов присутності інших.
- Соціальне коло** – це соціальна спільність, яка спонтанно утворюється з метою обміну інформацією між її членами, які не ставлять перед собою спільних цілей, не докладають спільних зусиль, не мають виконавчого апарату.
- Соціальне перекриття** – це будь-який процес, через який групи намагаються утримувати ексклюзивний контроль над ресурсами, обмежуючи до них доступ.
- Соціальний закон** – це вираз суттєвих, необхідних і постійно повторюваних взаємозв'язків і відносин між соціальними явищами та процесами, а передусім між діяльністю соціальних спільнот і діями окремих індивідів, що зумовлюють виникнення, функціонування й розвиток соціальних систем.
- Соціальний контроль** (від франц. *contrôle* – подвійний список) – засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання.
- Соціальний конфлікт** – складне соціальне явище, породжене особливостями суспільного життя, розвитком соціальних систем, зіткненням інтересів і протиставленням суб'єктів соціуму.
- Соціальний моніторинг** – це комплексне, інтегральне дослідження, що становить цілісну систему, яка дає можливість фіксувати, зберігати та здійснювати первинний аналіз даних за динамікою соціальних процесів у районі, регіоні, країні.
- Соціальний простір** – це динамічне багатовимірне утворення, що безперервно продукує нові групові солідарності та перебуває у постійному пошуку рівноважних станів.
- Соціальний розвиток** – це незворотна, структурна, глибинна соціальна зміна в суспільстві, що веде до появи нових суспільних відносин, інститутів, норм і цінностей.
- Соціальний статус** (від лат. *status* – стан) – це певна позиція людини в соціальній структурі суспільства, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти.
- Соціальний тип** – узагальнене відображення сукупності істотних якостей особистостей, що належать до певної соціальної спільноти.
- Соціальний характер** – це сукупність суттєвих ознак, властивих певній групі людей і зумовлених соціальними умовами; залежить від системи цінностей, що панують у суспільстві, відображає ідеали і цінності певної епохи та відзначається певною культурно-історичною динамічністю.
- Соціальними зміни** – перетворення, що відбуваються протягом певного часу в організації, структурі суспільства, зразках мислення, культурі і соціальній поведінці.
- Соціальні відносини** – специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їхнім неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.
- Соціальні інститути** (від лат. *institutum* – лад, організація) – це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей. Соціальний інститут – найважливіший

засіб соціального контролю, упорядкування дій і відносин, які склалися і формуються між людьми у різних сферах соціальної реальності.

Соціальні процеси – взаємодія людей, що визначає функціонування і зміни в людських стосунках, у становищі соціальних груп, окремих індивідів, тобто в соціальній структурі.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Соціально-психологічна організація – це спонтанно виникаюча система міжособистісних відносин, що складається на основі безпосередньої вибіркової (частіше емоційної, ніж раціональної) та взаємного інтересу членів організації один до одного.

Соціографія (від лат. *societas* – суспільство, гр. *graphos* – пишу) – термін для позначення в соціології напряму прикладної діяльності, спрямованого на нагромадження емпіричних даних без теоретичного обґрунтування.

Соціологічний редукціонізм – теоретична і методологічна орієнтація, яка зводить специфіку людського буття лише до його соціологічного аспекту, намагання тлумачити всі без винятку форми діяльності людини категоріями соціології.

Соціологія (від лат. *societas* – суспільство, грец. *logos* – вчення) – це наука, яка спирається на емпірично підтверджені дані, вивчає соціальну поведінку і діяльність людей, їхню взаємодію та організацію в суспільстві, що функціонує, розвивається і змінюється.

Соціологія громадської думки – галузь соціології, що досліджує вияви, закономірності функціонування масової свідомості у суспільстві, а також загальносуспільні й специфічні чинники, що визначають зміст суджень громадської думки, якість (повноту) виконання нею своїх соціальних функцій.

Соціологія екології – галузь соціології, що досліджує зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їхню життєдіяльність антропогенних, екологічних чинників.

Соціологія культури – галузь соціології, що досліджує соціальні аспекти функціонування культури в суспільстві, суспільні явища та події, що слугують віддзеркаленням певних форм і видів культурного життя людей, а також суспільну думку, що відображає ставлення громадськості до подій культурного життя, їхнього культурного розвитку та ін.

Соціологія молоді – галузь соціології, що досліджує молодь як соціальну спільноту, її місце й роль у соціальному розвитку суспільства; процеси, що відбуваються в молодіжному середовищі; тенденції зміни її потреб, цінностей та інтересів.

Соціологія освіти – галузь соціології, що вивчає освіту як соціокультурний феномен, її взаємодію з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологія особистості – галузь соціології, що вивчає реальні соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості та суспільства, створює соціаль-

ні технології, що сприяють поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, суспільних та індивідуальних факторів розвитку особистості.

Соціологія права – галузь соціології, яка вивчає право як багатогранне соціальне явище, як соціальний інститут, який реалізує потреби суспільства у розумінні та засвоєнні правових норм людьми.

Соціологія праці – галузь соціології, що вивчає закономірності формування, функціонування й розвитку соціальних структур у сфері праці й пов'язані з ними соціально-трудові відносини, а також соціальні чинники підвищення ефективності праці, вплив техніко-технологічних, соціально-економічних, соціально-психологічних умов на форми і зміст трудової діяльності.

Соціологія сім'ї – галузь соціології, що зосереджує свою увагу на формуванні, розвитку і функціонуванні сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

Соціологія управління – галузь соціології, що досліджує природу управлінських відносин, соціальні наслідки управлінських рішень, а також закономірності, засоби, форми і методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, соціальних організаціях і соціальних інститутах.

Спілкування – універсальна реальність людського буття, в якій формуються не лише різні види соціальних відносин, а й психологічні особливості окремого індивіда, який вступає у безпосередні та опосередковані відносини з іншими людьми та групами.

Спрацьованість – процес і результат взаємодії людей, який характеризується максимально можливим успіхом спільної діяльності за умов незначних емоційно-енергетичних витрат на взаємодію та узгодження позицій.

Сприймання – пізнавальний психічний процес відображення у свідомості людини предметів і явищ навколишнього світу загалом.

Спрямованість особистості – це сукупність соціально зумовлених спонукань до діяльності, домінантне соціально зумовлене ставлення особистості до навколишньої дійсності і до самої себе.

Стани – соціальні групи, які різняться не за економічними чи етнічно-релігійними ознаками, а за закріпленими правами передавати у спадщину майно, права, привілеї тощо.

Статусна група – спілка людей, яких зближує уявлення, що характеризує їхній спосіб життя, або ж повага до них з боку інших осіб.

Статусний набір – сукупність усіх соціальних позицій, які займає одна людина на певний момент часу.

Стереотипізація (від грец. *stereos* – твердий і *typos* – відбиток) – процес формування враження про людину на основі вироблених шаблонів, трафаретів або стереотипів, що характеризуються кількома властивостями: стійкість (консервативність), що визначається відсутністю у людини критичності стосовно власних уявлень і переконань; здатність впливати на процес вирішення, навіть всупереч здоровому глуздові; конкретність у спрямованості на об'єкти чи суб'єкти оцінювання; тривалість існування.

- Стиль керівництва** – спосіб, у який реалізуються владні повноваження в групі.
- Структура групи** – сукупність організованих певним чином соціальних зв'язків, що склалися між членами групи.
- Структура ролей** – включає типові способи поведінки, які пропонують, очікують і реалізують учасники групового процесу.
- Структура соціологічного знання** – сукупність взаємопов'язаних уявлень, понять, підходів, теорій, об'єднаних в єдину ієрархічно організовану й узагальнену систему пояснення соціальної реальності.
- Структурна мобільність** – зумовлена прогресивним розвитком техніки і технології, зсувами у професійній структурі, у структурі зайнятості та ринку праці, змінами у відносинах власності внаслідок індустріалізації.
- Суб'єктивні критерії стратифікації** – це самоідентифікація індивідів з певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, оцінка престижу наявних груп, соціальне самопочуття тощо.
- Сублімація** (від лат. *sublimare* – підноситись, високо підніматися) – заміщення заборонених потягів соціально прийнятними діями.
- Сукупний індекс мобільності** – це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності.
- Сумісність** – феномен групової взаємодії, залучений до регулювання міжособистісних стосунків, передбачає взаємне сприйняття і відповідність партнерів при спілкуванні, спільному виконанні єдиного завдання.
- Суспільство** – це інтегроване, соціально організоване об'єднання індивідів, що історично склалося у процесі взаємовідносин людей для задоволення їхніх життєвих потреб, яке характеризується стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і саморозвитком, саморегульованістю і автономністю.
- Темперамент** (від лат. *temperamentum* – узгодженість, устрій, співвідношення частин) – це індивідуальні особливості людини, що виявляються в певній її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості й швидкості перебігу її психічної діяльності.
- Теорія** (від грец. *theoria* – спостереження, дослідження) – логічні узагальнення досвіду, суспільної практики в певній галузі наукового знання, які ґрунтуються на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкривають його закономірності. Теорією можна вважати сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки.
- Тест** (від англ. *test* – екзамен, випробування) – система спеціальних завдань, що створюють можливість виміряти рівень розвитку або стан певної психічної якості чи властивості окремого індивіда – об'єкта спостереження.
- Технологічна культура** – це культура створення таких інформаційних систем, документів, які б відповідали всім сучасним вимогам ділового стилю, а також передбаченим технологією виробництва правилам і нормам.
- Типологія** – об'єднання елементів у сукупність на основі системоутворювальних ознак і встановлення суттєвого зв'язку між ними.
- Толерантність** – розуміння і прийняття культурних відмінностей і навіть розгляд їх як цінностей, що збагачують репертуар способів життя.

Тотальні організації – створюються для того, щоб реалізовувати чітко сформульовані задачі: оборона і охорона, розвиток держави, захист державних і суспільних інтересів, сприяння суспільному благу (у розумінні вказаних органів). Відносини в таких організаціях жорстко структуровані, формалізовані і ієрархізовані, а їхні члени перебувають у відносній або навіть абсолютній ізоляції від суспільства.

Трендові дослідження – різновид повторюваного дослідження, який характеризується аналізом тієї ж соціальної групи за відносно однаковою методикою через певні часові інтервали на аналогічних (еквівалентних) вибірках для виявлення тенденцій (трендів) соціальних змін.

Триада (від грец. *trias* – трійця) – єдність, утворена трьома окремими частинами, елементами; в соціології і психології – соціальна група, яка складається з трьох осіб, які взаємодіють.

Трудове самовизначення – це вибір сфери трудової діяльності і колективу, в якому молода людина починає працювати.

Трудовий менталітет – це соціально-економічна категорія, яка узагальнено відображає рівень національної трудової свідомості суспільства, соціальних груп та верств населення, окремих індивідів, сприйняття сенсу трудової діяльності, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, які зумовлюють спонукальні мотиви певної трудової поведінки.

Фактична (реальна) мобільність – це дійсна зміна статусу людини, її перехід в іншу групу під дією об'єктивних чи суб'єктивних чинників, умов і стимулів.

Фенотип (від грец. *phainô* – з'являюся) – сукупність усіх ознак і властивостей організму, що сформувалися внаслідок його індивідуального розвитку. Складається в процесі взаємодії спадкових ознак організму (генотипу) та умов життєвого середовища.

Фетишизм (фр. *fetichisme*, від португ. *fetico* – амулет) – культ неживих предметів – *фетишів*, які наділяються надприродними властивостями. Людина обожнює їх, пов'язує з ними можливість задоволення своїх бажань.

Формальна група – соціальна група, становище і поведінку окремих членів якої регламентують офіційні (стандартизовані) правила організації і соціальні інститути.

Формальна організація – це організація, побудована на підставі соціальної формалізації, тобто цілеспрямованого формування стандартних, безособових зразків поведінки в правових, організаційних і соціокультурних формах.

Футурологія (від лат. *futurum* – майбутнє) – комплексна галузь знань, що ґрунтується на даних суспільних і природничих наук і ставить за мету передбачення майбутнього.

Характер (від грец. *charaktêr* – риса, особливість) – сукупність стійких індивідуально-психологічних особливостей особистості, які виявляються у типових для певної особистості способах діяльності та обставинах і визначаються ставленням особистості до цих обставин.

Харизма (від грец. *charisma* – подарунок, благодать) – влада, побудована не на логіці, а на силі особистісних якостей або здібностей лідера; наділення особистості властивостями, що викликають поклоніння перед нею і беззаперечну віру в її можливості.

Церемоніал (від лат. *caeremonialis* – той, що стосується культових обрядів) – офіційно прийнятий порядок церемонії (урочистої зустрічі, процесії тощо).

Цивілізація – стадія розвитку людства, яка слідує після дикості і варварства (Л.Морган); це такий рівень і стан суспільства, якому притаманні високий злет культури та її ефективне функціонування в усіх його сферах. Це комплекс матеріальних предметів, конструктивних ідей або інженерних рішень, реалізованих у цих предметах (інакше кажучи, технологій), а також уміння адекватно користуватися ними (практичних компетенцій).

Ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, орієнтована на певний аспект соціальних цінностей.

Швидкість мобільності – це рух індивіда по соціоекономічній шкалі за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну-дві сходинки – „страти”. Раптовий злет або раптове падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу – ознака кризових або перехідних суспільств.

Шкала (від лат. *scalae* – драбина) – це інструмент для виміру оцінок соціальної інформації, яку збирають в процесі аналізу документів, спостереження, різних видів опитування.

Я-концепція – цілісний, хоч і не позбавлений внутрішніх суперечностей, образ власного „Я”, формування якого відбувається поетапно аж до самосвідомості.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Александрова О. С.* Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.
- Альтернативні підходи до розв’язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад. *Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко*. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
- Андреева Г. М.* Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
- Анциупов А. Я., Шипилов А. И.* Конфликтология. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 507 с.
- Бауман З.* Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська Академія”, 2008. – 109 с.
- Бебик В.М.* Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник. – К.: Каравела, 2009. – 496 с.
- Белановский С. А.* Глубокое интервью: Учеб. пособие. – М.: Никколо-Медиа, 2001. – 320 с.
- Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
- Блау П.* Исследования формальных организаций // Американская социология / Под. ред. *В. И. Добренькова*. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 93–105.
- Богиня Д. П., Семікіна М. В.* Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики: Монографія. – К.: Штурм, 2003. – 382 с.
- Бондаренко О. В.* Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності: Монографія. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2005. – 253 с.
- Бочковський О.В.* Вступ до націології. – К.: Знання, 1998. – 291 с.
- Бродська С. С., Оксамитна С. М.* Класова самоідентифікація населення України // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 44–49.
- Валлестайн І.* Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 49–66.
- Вебер М.* Избранные произведения / Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. *А. Ф. Филиппова*. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
- Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. *О. Погорілий*. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
- Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє: Доповідь Римському клубові. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
- Гавріна Н. І.* Процеси глобалізації в соціокультурній сфері: між універсальністю й локальністю // Наукові студії Львівського соціологічного форуму „Багатовимірні простори сучасних соціальних змін”: Зб. наук. праць. – Львів: Видавн. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. – 2008. – С. 282–287.
- Галкина Т. П.* Социология управления: от группы к команде. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 224 с.
- Гелд Д., МакГрю Е., Голдбратт Д., Перратон Дж.* Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
- Герасимчук А. А., Палеха Ю. І., Шиян О. М.* Соціологія: Навч. посібник. – 3-тє вид., випр. й доп. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 246 с.

- Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
- Гінгер С. Гештальт: мистецтво контакту. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005. – 160 с.
- Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескаляція, залагодження. – К.: Основи, 2004. – 172 с.
- Глотов М. Социальный институт: определение, структура, классификация // Социологические исследования. – 2003. – №10. – С. 13–19.
- Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
- Гордієнко В., Копець Л. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: Навч. посібник. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 303 с.
- Городняк І.В. Соціологія освіти: Навч. посібник. – Львів: Новий Світ-2000, 2010. – 265 с.
- Готлиб А. С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы: Методология. Исследовательские практики: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: МПСИ, 2005. – 384 с.
- Гречихин В. Г. Лекции по методике и технике социологического исследования: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 232 с.
- Гринів О. Українська націологія. . – Львів: Світ, 2004. – 592 с.
- Гришина Н. В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
- Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология: Монография. – СПб: Изд-во „Ольга”, 1996. – 286 с.
- Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
- Девятко И. Ф. Методы социологического исследования. – М.: КДУ, 2006. – 296 с.
- Демин А. Н. О совмещении количественного и качественного подходов в исследовательском цикле // Социология. 4М. – 2000. – № 11. – С. 56–68.
- Димитрова Л. Д. Соціологія організацій та управління. – К.: Політехніка: НТУУ „КПІ”, 2005. – 156 с.
- Дмитриев А. В. Конфликтология: Учеб. пособ. – М.: Гардарики, 2000. – 319 с.
- Донцов А. И. Психология коллектива. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 207 с.
- Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С.11– 25.
- Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
- Єрескова Т.В., Мазурик О.В., Никифорова Н.О. Методологія та методи соціологічних досліджень. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. – 232 с.
- Жоль К. К. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
- Загальна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
- Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. – М.: Аспект-пресс, 1995. – 345 с.
- Злобіна О. Г. Категорія „особистість” у системі понять соціальної теорії //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 48–56.

- Злобіна О. Г., Тихонович В. О.* Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
- Іванов Д.В.* Парадигми в соціології: Учеб. пособие. – Омск: изд-во ОмГУ, 2005. – 72 с.
- История социологии в Западной Европе и США / Под ред. Г. В. Осипова.* – М.: Наука, 1993. – 424 с.
- История социологии: Учеб. пособие / Под общ. ред. А. Н. Елсукова и др.* – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Высш. шк., 1997. – 381 с.
- Ишмуратов А. Т.* Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. – К.: Наук. думка, 1996. – 190 с.
- Как провести социологическое исследование / Под ред. М. К. Горшкова и Ф. Э. Шереги.* – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
- Капитонов Э.А.* Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 186 с.
- Касьянов В. В.* Социология для экономистов. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 2004. – 288 с.
- Кемпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 400 с.
- Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева.* – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – 258 с.
- Коваліско Н. В.* Основи соціальної стратифікації: Навч. посібник. – Львів: Магнолія 2006, 2007. – 328 с.
- Коваліско Н. В.* Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення: Монографія. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.
- Коваліско Н. В., Савчинський Р. О.* Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста: Монографія. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 236 с.
- Кононенко П. П.* Національна ідея, нація, націоналізм: Монографія. – К.: Міленіум, 2005. – 358 с.
- Конфликтология / Под ред. А.С. Кармина.* – СПб.: Лань, 1999. – 448 с.
- Копець Л. В.* Психологія особистості: Навч. посібник. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 458 с.
- Кравченко С. А.* Социология: Учебник. – М.: Экзамен, 2004. – 624 с.
- Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М.* Психология малой группы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 207 с.
- Кулініч І. О.* Психологія управління: Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 292 с.
- Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича і З. Кузелі / Перевид., 1962. – К., 1994. – Т. 2. – С. 714–715.
- Кухарчук Д. В.* Социология. – М.: Юрайт-Издат, 2005. – 250 с.
- Куценко О. Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. – Х.: Видавн. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
- Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.
- Ложкин Г. В., Повякель Н. И.* Практическая психология конфликта. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.

Лукашевич М. П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 544 с.

М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2006. – 487 с.

Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 688 с.

Макеев С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 16–22.

Макеев С. О. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія / Під ред. М. О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.

Максименко С. Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.

Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська Академія”, 2005. – 302 с.

Мартинов А. Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма): Монографія. – К.: УАІД „Рада”, 2004. – 288 с.

Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.

Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генеза, структура // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43-54.

Мендра А. Основы социологии. – М.: Издат. дом NOTA BENE, 2000. – 344 с.

Мережко А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. – К.: Юстиниан, 2009. – 144 с.

Мертон Р., Фриске М., Кендалл П. Фокусированное интервью. – М.: Политиздат, 1991. – 460 с.

Методичні рекомендації для інтерв'юєрів: Навч. посібник. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 106 с.

Методы сбора информации в социологических исследованиях / Отв. ред. В.Г.Андресенков, О. М. Маслова. Кн.1 – М.: Наука, 1990. – 232 с.

Мильнер Б.З. Теория организации: Учебник. – М. ИНФРА-М, 2001. – 480 с.

Морено Дж. Социометрия //Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц. – М.: Моск. ун-т, 1994. – С. 260–292.

Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. – К.: Центр навч. літ., 2008. – 668 с.

Нагаєв В. М. Конфліктологія: курс лекцій (модульний варіант). – К.: Центр навч. літ., 2004. – 198 с.

Ніфарєва Н. В. Психологія особистості: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 240 с.

Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

Нозль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. – М.: Прогресс, 1978. – 380 с.

Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений. – К.: Лыбидь, 1990. – 192 с.

- Общая конфликтология / Под общ. ред. *И. В. Ващенко, С. П. Гуренко*. – 2-е изд., доп. – Х. : Оригинал, 2001. – 384 с.
- Огаренко В. М., Малахова Ж. Д.* Соціологія малих груп: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літ., 2005. – 292 с.
- Огірчук В. Г.* Традиції та інновації у формуванні українського менталітету // *Феномен нації: основи життєдіяльності* / За ред. *Б. В. Попова*. – К.: Товариство „Знання”, КОО, 1998. – 264 с.
- Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
- Орчаков О. А.* Теория организации: Учебно-методические материалы. – М.: МИ-ЭМП, 2004. – 33 с.
- Основи практичної психології / *В. Панок, Т. Татаренко, Н. Чепелєва* та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
- Оссовський В.* Соціальна організація та соціальна інституція // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1998. – № 3. – С. 45-52.
- Павленко В. М., Таглін С. О.* Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.
- Паніна Н. В.* Технологія соціологічного дослідження: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 320 с.
- Паніотто В. І., Максименко В. С., Харченко Н. М.* Статистичний аналіз соціологічних даних. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 272 с.
- Пачковський Ю. Ф.* Методологія якісного дослідження соціальних змін // *Наукові студії Львівського соціологічного форуму „Багатовимірні простори сучасних соціальних змін”*: Зб. наук. праць. – Львів: Видавн. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. – 2008. – С.128–131.
- Пачковський Ю. Ф.* Програма вибіркового магістерського курсу „Соціологія малих груп” // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – №3. – С. 172–179.
- Пірен М.* Деонтологія конфліктів та управління. – К.: УАДУ, 2001. – 378 с.
- Пірен М. І.* Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2001. – 357 с.
- Піча В. М.* Соціологія: загальний курс. – К.: Каравела, 1999. – 248 с.
- Плахова О. М.* Соціологія управління: Навч. посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 162 с.
- Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ ст.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.
- Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / *Макеев С. А., Прибыткова И. М. и др.* – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.
- Практикум з соціології: Навч. посібник / За ред. *В. М. Пічі* – Львів: Новий світ-2000, Магнолія, 2004. – 368 с.
- Пригожин А.И.* Современная социология организаций. – М.: Изд-во Интерпракс, 1995. – 296 с.
- Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Сост. *К. В. Сельченко*. – Минск: Харвест, 1999. – 624 с.
- Проблеми теорії ментальності / *М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна* та ін. – К.: Наук. думка. 2006. – 403 с.

- Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. В. Куликов. – СПб.: Питер, 1999. – 480 с.
- Психология конфликта / Сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.
- Психологія: Підручник. – 5-те вид. / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2005. – 560 с.
- Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: Учеб. пособие. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 216 с.
- Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
- Речицкий В. Символическая реальность и право: Монография. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2007. – 732 с.
- Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
- Романець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 2003. – 987 с.
- Русинка І. І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами. – К.: Професіонал, 2007. – 332 с.
- Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології: Навч. посібник. – К.: Наук. думка, 1995. – 223 с.
- Рущенко І. П. Загальна соціологія: Підручник. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
- Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
- Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
- Сорокин П. Социальная мобильность. – М.: Academia, 2005. – 588 с.
- Социология: краткий социологический словарь / Под общ. ред. Ю. Г. Волкова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – С. 100 – 113.
- Соціологічна думка України: Навч. посібник / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. – К.: Заповіт, 1996. – 424 с.
- Соціологічна теорія: традиції і сучасність: Курс лекцій / За ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363 с.
- Соціологія і психологія: Навч. посібник. / За ред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
- Соціологія культури: Навч. посібник / За ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2002. – 334 с.
- Соціологія політики: Енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. А. Полтораки, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2009. – 442 с.
- Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
- Соціологія: Короткий навчальний словник: терміни і поняття / За наук. ред. В. М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: „Магнолія 2006”, 2008. – 340 с.
- Соціологія: Навч. посібник / За ред. С. О. Макеєва. – 4-е вид, перероб. і доп. – К.: „Знання”, КОО. – 2008. – 566 с.

Соціологія: Підручник. – 3-тє вид. / За ред. *В.М. Пічі*. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 280 с.

Соціологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / За ред. *В. Г. Городяненка*. – К.: Вид. центр „Академія”, 2006. – 544 с.

Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посібник. – 2-ге вид. / За ред. *В. С. Пилипенка*. – К.: Фоліант, 2007. – 451 с.

Стівенсон Д. Життя та організації в США. – Штуттгарт ; Мюнхен; Дюссельдорф: Ernst Klett Verlag; Лейпціг, 1996. – 205 с.

Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посібник / За ред. *С. Макеєва*. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 372 с.

Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі: Матеріали міжнародних соціологічних читань пам’яті Н. Паніної / За наук. ред. *С. І. Головахи* та *О. Г. Стегнія*. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2008. – 192 с.

Танчин І. З. Соціологія: Навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.

Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні: Монографія. – К.: Каравела, 2009. – 512 с.

Турчин Я. Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс: Монографія. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2010. – 520 с.

Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. *Е. Головахи, С. Макеєва*. – К.: Ін-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.

Українська душа / Відп. ред. *В Храмова*. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.

Уткин Э. А. Конфликтология. Теория и практика. – М.: Тандем, 1998. – 264 с.

Фролов С. Социология организаций: Учебник. – М.: Гардарики, 2001. – 384 с.

Фролов С.С. Социология. – М.: Логос, 1998. – 398 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

Хрестоматия по конфликтологии / Отв. ред. *В. Н. Николаевский*. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2009. – 552 с.

Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности (Основные положения, исследования и применения). – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Чижевський Д. Український народний характер і світогляд // Українознавство. – К., 1994. – С. 208–213.

Шаповал М. Загальна соціологія. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996. – 368 с.

Швецова А. В. Національний характер як феномен культури: Монографія. – Сімферополь: Таврія, 1999. – 265 с.

Шейнов В. П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Минск: Амалфея, 1997. – 277 с.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / Пер. с польск. С. М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, Книжный дом „Университет”, 1998. – 596 с.

- Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посібник. – Х.: Константа, 1996. – 192 с.
- Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М. Шафовал. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 341 с.
- Ярема Я.* Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Українська педагогічна думка Галичини в іменах. – Львів, 2003. – С. 39–101.
- Bourdieu P.* Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. – Cambridge: Harvard University Press, 1984. – 616 p.
- Giddens A.* The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. – Berkaley, 1984. – 354 p.
- Habermas J.* Communication and the Evolution of Society. – Boston: Beacon Press, 1979. – 240 p.
- Le maxidico.* Dictionnaire encyclopédique de la langue française. Edition de la Connaissance. – Paris, 1995. – 704 p.
- New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language.* Danbury, Ct.: Lexicon Publications Inc., 1993. – 1248 p.
- Sztompka P.* Socjologia. – Kraków: Znak, 2005. – 653 s.
- The Phenomenon of Cults from a Scientific Perspective / Ed. by Piotr T. Nowakowski.* – Kraków, 2007. – 511 p.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аберкромбі Н. 230
Августин А. 39
Андрєєва Г. 130
Антонович В. 72, 309
Анцупов А. 264
Аппадурі А. 257
Аристотель 37, 38, 204, 229
Арон Р. 250
Аронсон Е. 159
Аш С. 159
- Бакіров В. 78
Баллард Л. 172
Барнард Ч. 194
Барнз Г. 172
Бейлз Р. 130
Беккер Г. 250
Бекон Ф. 60
Белл Д. 209, 250
Белла Р. 207
Беніз У. 199
Бентам І. 151
Бергер П. 60, 61, 160
Берельсон Б. 338
Бертон Дж. 272
Бехтерев В. 157
Бжезинський З. 209, 250
Блау П. 152, 153, 154, 197, 221, 237, 238
Блок М. 305
Блумер Г. 151
Боас Ф. 109
Богардус Е. 242
Богиня Д. 312
Бодрійяр Ж. 63, 64, 65
Бородаєвський С. 75
Боулдінг К. 263, 271, 301
Бруні Л. 39
Бурдє П. 30, 68, 69, 227
Бутул Д. 255
- Валлах М. 161
Валлерстайн І. 257
Вебер М. 10, 15, 23, 49, 50, 51, 52, 55, 59, 61, 140, 143, 171, 193, 195, 199, 205, 211, 212, 219, 225, 229, 291
- Веблен Т. 174
Вишенський І. 69
Вінсон П. 335
Вовканич С. 78
Волович В. 78
Вормс Р. 15
Ворона В. 78
Вундт В. 26, 330
- Гальтон Ф. 365
Гамільтон В. 174
Гарфінкель Г. 61
Гваттарі Ф. 63
Гегель Г. 40
Геллап Дж. 345
Гіденс Е. 12, 65, 66, 108, 133, 205, 208, 227, 257
Гінгер С. 156
Гоббс Т. 40
Голдторп Дж. 225, 226, 227, 231, 238, 240
Головаха Є. 17, 78, 101, 185, 367
Горбачик А. 17
Городяненко В. 12
Гоулднер А. 17
Гоффман І. 23, 154, 190, 228
Граскі Д. 222
Грішина Н. 260, 261
Гроцій Г. 40
Грушевський М. 74, 75
Гумплович Л. 267
Гурне В. 195
Гуссерль Е. 58, 59
Гутман Л. 373
- Данкен О. 221, 222, 237, 238
Данте А. 39
Дарвін Ч. 266
Дарендорф Р. 209, 260, 268
Дворецька Г. 12
Девіс К. 216
Декарт Р. 40
Делез Ж. 63
Демокріт 37
Дензін Н. 151
Джеймс В. 96

- Джеймсон Ф. 63, 64
Дженіс І. 161
Джон О. 84
Доллард Дж. 109
Донцов Д. 77
Драгоманов М. 72
Дракер П. 232
Дюркгайм Е. 10, 15, 23, 52, 53, 54, 55, 60, 95, 171, 204, 209, 210, 250, 271
- Едвардс Е. 221
Ейк К. 259
Ейхельман О. 75
Еренрайх Б. 230
Еренрайх Д. 230
Еріксон Е. 110, 111, 112, 113, 114
Етціоні А. 194, 209, 250
- Жане П. 95
Жоль К. 291
- Заславська Т. 220
Захарченко М. 36
Зіммель Г. 10, 47, 48, 268, 269
Знаєцький Ф. 23, 100, 295, 365
- Інкельс А. 99
- Кампанелла Т. 39
Кардінер А. 99
Кастельс М. 257
Кейнс Дж. 28
Кендалл П. 338
Кетлс Л. 99
Кеттел Р. 84
Кіллмен Р. 281
Кістяківський Б. 73, 74
Клакхон К. 290
Ковалевський М. 72, 73
Козер Л. 268, 269, 270
Кольберг Л. 109
Кониський Г. 69
Конт О. 9, 36, 42, 43, 44, 170, 204, 250
Костомаров М. 70, 309
Кребер А. 290
Крип'якевич І. 311
Кричевський Р. 136
Крозье М. 197
Крюгер Р. 359
- Ксенофонт 27
Кулі Ч. 26, 96, 97, 109, 129, 132, 133, 173
Кульчицький О. 310
Кун Т. 323
- Лассуел Г. 146, 358
Лацарус М. 26
Лебон Г. 26, 124, 125
Левін К. 130, 140, 241
Левітт Т. 256
Лейбніц Г. 289
Ленські Г. 207, 208
Ленські Дж. 207, 208
Липинський В. 76, 310
Лінтон Р. 140, 290
Ліппіт Р. 140
Локвуд Д. 231
Локк Дж. 40
Ломоносов М. 41
Лукашевич М. 12
Лукман Т. 60, 61
Лятуш С. 256
Лаклау Е. 63
- Маджіо Д. 227
Майшел У. 97
Мак-Дугалл В. 26
Макеєв С. 222
Макіавеллі Н. 40
Максименко В. 349
Малала І. 68
Малахова Ж.. 128
Малиновський Б. 24, 109
Мамардашвілі М. 291
Мангейм К. 60, 61
Мандрика В. 75
Маркс К. 65, 172, 206, 211, 223, 225, 250, 268, 269
Марксон І. 237
Марч Д. 194
Маслоу А. 102, 103, 104, 109
Матляр А. 256
Мейн Г. 211
Мейо Е. 133, 134, 193
Мендра А. 130
Мердок Дж. 292
Мережко О. 31
Мертон Р. 23, 194, 197, 338, 359
Мід Дж. 23, 26, 109, 149, 150, 151, 171, 172

- Міллер Дж. 131
Мілліс Ч. 181
Міль Дж. 25
Мінцберг Г. 190, 191
Міхельс Р. 198
Мономах В. 68
Монтеск'є Ш. 40
Мор Т. 39
Морено Дж. 360
Мур Г. 216
Мур У. 250
Муффе Ш. 63
Мьоде В. 26, 159
- Навіль П.** 257
Нагаєв В. 278
Норт Д. 174
- Обозов М.** 137
Огаренко В. 128
Октавіан А. 38
Олесневич Л. 78
Олпорт Г. 23, 84, 157
Оппенгайм А. 335
Оссовський В. 78, 174
- Паніна Н.** 101, 367
Паніотто В. 348, 349
Панунзіо К. 172
Парето В. 55, 56
Парк Р. 149
Паркін Ф. 225
Парсонс Т. 57, 58, 97, 98, 99, 104, 143, 169, 173, 194, 205, 206, 207, 218, 271
Первін Л. 84
Петрів В. 75
Петті В. 41
Піаже Ж. 109, 114
Платон 37, 204
Платонов К. 87, 89
Погорілий В. 36, 290
Подолінський С. 72
Поппер К. 210
Пригожин О. 192
Прокопович Ф. 70
- Радаєв В.** 220
Райт Е. 224, 230
Ратценхофер Г. 267
- Редкліф-Браун А.** 24
Рейнвальд Н. 84
Реннер К. 231
Рікардо Д. 28, 41, 151
Рінгельман М. 159
Рітцер Дж. 19, 32
Робертсон Р. 256
Робінс Л. 28
Роджерс К. 102, 103, 109
Рокіч М. 295
Ролль П. 257
Росс Е. 26
Ростоу І. 250
Ротлісбергер Ф. 193
Роше Ж. 257, 259
Рощін С. 125
Русалов В. 84
Руссо Ж.-Ж. 40
Ручка А. 78, 149
Рущенко І. 12, 177
- Саймон Г.** 194
Сакада М. 78
Самнер В. 134, 135, 267
Сваан А. 257
Сваластога К. 222
Сведберг Р. 250
Семенова В. 330
Семикіна М. 312
Сепір Е. 290
Сікурель А. 62
Скіннер Б. 27, 109, 151
Сковорода Г. 70
Скотт У. 197
Смарт Б. 63
Смелзер Н. 12, 250, 263, 291, 323
Сміт А. 28, 41, 151
Смолл А. 15, 267
Сорокін П. 23, 130, 144, 215, 237, 242, 250, 300, 301
Сохань Л. 78
Спенсер Г. 45, 46, 47, 71, 170, 179, 250, 267, 271
Спіноза Б. 40
Стайн П. 237
Стоунер Дж. 161
Страус А. 151
Суїменко Є. 78

- Тайлор Е. 290
 Танчер В. 149
 Тарасенко В. 12
 Тард Г. 26, 108, 126
 Татищев В. 41
 Тейлор Ф. 192
 Тернер Дж. 11
 Терстоун Л. 242, 372
 Теч Р. 328
 Томас В. 100, 149, 277, 290, 365
 Томас К. 281
 Тоффлер Е. 209
 Трейман Д. 238
 Тріплет Н. 26, 157
 Туленков М. 12
 Турен А. 250
 Тьонніс Ф. 48, 49
- Уайт А. 29
 Уайт Р. 140, 293
 Уодгар С. 62
 Уолкотт Г. 328
 Уорд Л. 26, 172
 Уоррінер Ч. 188
 Уотсон Дж. 26
 Урвік Л. 192
 Уррі Д. 230
- Файоль А. 192
 Февр Л. 305
 Фейблман Дж. 172, 176
 Фестінгер Л. 143
 Фірканд А. 59
 Фіске М. 338
 Франко І. 73, 310
 Фрезерман Д. 238
 Фройд З. 26, 86, 109, 291
 Фролов С. 177, 241
 Фромм Е. 23, 105, 106, 107, 205
 Фуррей П. 17
- Хаймен Г. 135
 Хальбвакс М. 95
 Хаммурапі 31
 Харченко Н. 349
 Хейторн В. 139
 Хертзлер Д. 172
 Хес Б. 237
 Хімелівіт Х. 335
 Ходж Р. 221
 Хоманс Дж. 130, 151, 152, 173
 Хоронжий А. 78
 Хоузер Р. 238
 Хрістенсен С. 335
 Хрістенсен С. 335
- Цицерон М. 289
 Цінклер Дж. 157
- Чепін Ф. 172
 Чернецький Ю. 78
 Черниш Н. 12
 Чижевський Д. 310, 311
- Шаповал М. 74, 75, 76, 174
 Шелер М. 60, 61
 Шибутані Т. 151
 Шипілов А. 264
 Шпрангер Е. 100
 Штейнталь Г. 26
 Штомпка П. 210, 259
 Штумські Я. 263
 Шульга М. 78
 Шюц А. 59, 61
- Щепанський Я. 176, 181, 293
- Ядов В. 85, 92, 330
 Якуба О. 291
 Янів В. 310, 311
 Ясперс К. 313

Навчальне видання

**ПАЧКОВСЬКИЙ Юрій Франкович,
КОВАЛІСКО Наталія Володимирівна,
ГОРОДНЯК Ірина Василівна,
КУЛІНІЧ Іван Олексійович,
ЩЕРБА Галина Іванівна,
САВЧИНСЬКИЙ Руслан Орестович**

СОЦІОЛОГІЯ

Підручник

За редакцією доктора соціологічних наук,
професора Ю. Ф. Пачковського

Редактор
Наталія Плиса

Технічний редактор
Світлана Сеник

Обкладинка
Василя Рогана

Формат 70х100/16. Ум. друк. арк. 33,7. Тираж 500 пр.

Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні „Коло”.
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №498 від 20.06.2001 р.

Соціологія : підручник / Ю. Ф. Пачковський, Н. В. Коваліско, І. В. Городняк та С 71 ін. ; за ред. Ю. Ф. Пачковського. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 418 с.

ISBN 978-966-613-897-5.

У підручнику подано найактуальніші проблеми, що торкаються сучасного стану розвитку соціологічної науки. У систематизованому вигляді розглянуто процес ускладнення соціального при розкритті таких тем, як особистість, соціальна група і міжособова взаємодія, соціальні інститути та організації, суспільство. Розкрито процеси, що визначають природу соціальних змін і соціальних конфліктів у сучасному світі, а також соціокультурних і ментальних явищ. Розглянуто місце української соціологічної думки у контексті розвитку світової соціологічної теорії. Детально проаналізовано методологію і методику реалізації конкретно-соціологічних досліджень, співвідношення кількісної та якісної парадигм у прикладному дослідницькому процесі.

Підручник призначений для студентів вищих навчальних закладів, магістрантів, аспірантів, викладачів, соціологів, економістів, психологів, слухачів післядипломної освіти та всіх тих, хто цікавиться теоретичними і прикладними проблемами сучасної соціології.

УДК 316 (075.8)

ББК60.5